హరిః ఓమ్.

శ్రీశంకరభాష్యోపేతా

శ్రీమద్భగవద్గీతా

చెన్నపుర్యామ్:

వావిళ్ల రామస్వామిశాస్త్రులు అండ్ సన్స్

ఇత్యుపాహ్వైః

వావిళ్లముద్రాయన్త్రే

ముద్రాప్య సమ్యక్ ప్రకాశితా.

1953

C—14893

PRINTED BY
V. VENKATESWARA SASTRULU
of V. RAMASWAMY SASTRULU & SONS
AT THE VAVILLA PRESS
Madras.
2nd Edition—1953

శ్రీరస్తు

శ్రీభగవద్గీతావిషయానుక్రమణికా

కర్మసన్న్యాసాత్మకసాధనప్రధానా త్వంపదార్థప్రధానా చ

ఆద్యా షడధ్యాయీ.

ప్రథమోఽధ్యాయః.

ద్వితీయోఽధ్యాయః.

విషయాః. శ్లోకసంఖ్యాః.

తృతీయోఽధ్యాయః

చతుర్థోఽధ్యాయః

విషయాః. శ్లోకసంఖ్యాః.

పంచమోఽధ్యాయః

షష్ఠోఽధ్యాయః

ఉపాస్యనిష్ఠా తత్పదార్థనిష్ఠా వా మధ్యమా

షడధ్యాయీ.

సప్తమోఽధ్యాయః.

అష్టమోఽధ్యాయః.

నవమోఽధ్యాయః.

దశమోఽధ్యాయః

ఏకాదశోఽధ్యాయః

విషయాః. శ్లోకసంఖ్యాః.

ద్వాదశోఽధ్యాయః

తత్త్వంపదార్థైక్యరూపవాక్యార్థనిష్ఠా

సమ్యగ్ధీప్రధానా అన్తిమా షడధ్యాయీ

త్రయోదశోఽధ్యాయః

శ్రీ ర స్తు

శాంకరభాష్యస్థానాం

విశేషవిషయాణామనుక్రమణికా

ప్రథమోఽధ్యాయః.

విషయాః పృష్ఠాంకాః

ద్వితీయోఽధ్యాయః

విషయాః. పృష్ఠాంకాః.

తృతీయోఽధ్యాయః

చతుర్థోఽధ్యాయః

పంచమోఽధ్యాయః

విషయాః ... పృష్ఠాంకాః.

ద్వాదశోఽధ్యాయః

త్రయోదశోఽధ్యాయః

ఓమ్
శ్రీకృష్ణపరబ్రహ్మణే నమః.
శ్రీమద్భగవద్గీతోపనిషత్పఠనప్రారంభసమయే
అహరహఃకర్తవ్యప్రార్థనాక్రమః.

శ్రీ గురు ధ్యా న మ్.

నారాయణం పద్మభువం వసిష్ఠం
శక్తిం చ తత్పుత్రపరాశరం చ,
వ్యాసం శుకం గౌడపదం మహాంతం
గోవిందయోగీంద్రమథాస్య శిష్యమ్.
శ్రీశంకరాచార్యమథాస్య పద్మ
పాదం చ హస్తామలకం చ శిష్యమ్,
తం త్రోటకం వార్తికకారమన్యా
నస్మద్గురూన్ సంతతమానతోఽస్మి.
అజ్ఞానతిమిరాంధస్య జ్ఞానాఞ్జనశలాకయా,
చక్షురున్మీలితం యేన తస్మై శ్రీగురవే నమః.
గురుర్బ్రహ్మా గురుర్విష్ణుర్గురుర్దేవో మహేశ్వరః,
గురుస్సాక్షాత్పరం బ్రహ్మ తస్మై శ్రీగురవే నమః.

ఓం నమో బ్రహ్మాదిభ్యో బ్రహ్మవిద్యాసంప్రదాయకర్తృభ్యో వంశఋషిభ్యః పరమగురుభ్యః సర్వోపప్లవరహితః ప్రజ్ఞానఘనః ప్రత్యగర్థో బ్రహ్మైవాహమస్మి!!

ఓమ్ శాన్తిశ్శాన్తిశ్శాన్తిః.

శ్రీకృష్ణపరబ్రహ్మమూర్తిధ్యానమ్.

ఆతామ్రపాణికమలప్రణయప్రతోద
మాలోలహారమణికుండలహేమసూత్రమ్,
ఆవిశ్శ్రమాంబుకణమంబుదనీలమవ్యా
దాద్యం ధనంజయరథాభరణం మహో నః. ౧

ఉద్దీర్ణఘర్మజలబిందులసల్లలాట
లోలద్ఘనాలకనిషజ్ఞతురఙ్గరేణు,
పాయాత్సమోధనపలాయనమానభంగ
జాతస్మితం వదనమర్జునసారథేర్నః. ౨

ప్రపన్నపారిజాతాయ తోత్ర వేత్రైకపాణయే,
జ్ఞానముద్రాయ కృష్ణాయ గీతామృతదుహే నమః. ౩

సర్వోపనిషదో గావో దోగ్ధా గోపాలనందనః,
పార్థో వత్సస్సుధీర్భోక్తా దుగ్ధం గీతామృతం మహత్. ౪

సారథ్యమర్జునస్యాజౌ కుర్వన్ గీతామృతం దదౌ,
లోకత్రయోపకారాయ తస్మై కృష్ణాత్మనే నమః. ౫

కరకలితనిదర్శితాత్మముద్రగపరికలితోన్నతబర్హిబర్హచూడః,
ఇతరకరగృహీతవేత్రతోత్రో మమ హృది సన్నిధిమాతనోతు శౌరిః.

శ్రీభగవద్గీతోపనిషద్ధ్యానమ్.

పార్థాయ ప్రతిబోధితాం భగవతా నారాయణేన స్వయం
వ్యాసేన గ్రథితాం పురాణమునినా మధ్యేమహాభారతమ్,
అద్వైతామృతవర్షిణీం భగవతీమష్టాదశాధ్యాయినీ
మంబ! త్వా మనుసందధామి భగవద్గీతే! భవద్వేషిణి! ౧

మలనిర్మోచనం పుంసాం జలస్నానం దినేదినే,
సకృద్గీతాంభసి స్నానం సంసారమలమోచనమ్. ౨

శ్రీమచ్ఛంకరభగవత్పాదధ్యానమ్.

వేదే బ్రహ్మసమ స్తదజ్ఞనిచయే గర్గోపమ స్తత్కథా
తాత్పర్యార్థవివేచనే గురుసమ స్తత్కర్మసంకీర్తనే,
ఆరీజ్జైమినిరేవ సూత్రనిచయస్యార్థోపసంవర్ణనే
వ్యాసేనైవ సమస్స శంకరగురుర్జేజీయతాం మానసే. ౧
అద్వైతార్ణవపూర్ణచంద్రమభిదాపద్మాటవీభాస్కరం
విద్వత్కోటిసమర్చితాంఘ్రియుగళం ప్రద్వేషికక్షానలమ్,
హృద్యాఖేద్యసమస్తవేదపఠనప్రోద్యద్వివేకాలయం
స్విద్యద్వాగమృతం పరాత్పరగురుం శ్రీశంకరం తం భజే. ౨
సచ్చిదానందరూపాయ శంకరాయమహాత్మనే,
కైవల్యకలనాకల్పతరవే గురవే నమః. ౩
వక్తారమాసాద్య యమేవ నిత్యా
సరస్వతీస్వార్థసమన్వితాఽఽసీత్,
నిరస్తదుస్తర్కకళంకపంకం
నమామి తం శంకరమర్చితాంఘ్రిమ్. ౪

ఓమ్

నమో భగవతే వాసుదేవాయ.

శ్రీమద్భగవద్గీతా

శ్రీమచ్ఛంకరభగవత్పాదవిరచితేన భాష్యేణ సహితా.

నారాయణః పరోఽవ్యక్తా దండమవ్యక్తసంభవమ్,
అండస్యాంతస్త్విమే లోకా స్సప్తద్వీపా చ మేదినీ.

స చ భగవాన్వాసుదేవస్సృష్ట్వేదం జగత్తస్య చ స్థితిం చికీర్షుః మరీచ్యాదీనగ్రే సృష్ట్వా ప్రజాపతీన్, ప్రవృత్తిలక్షణం ధర్మం గ్రాహయామాస వేదోక్తం. తతోఽన్యాంశ్చ సనకసనందనాదీనుత్పాద్య, నివృత్తిలక్షణం ధర్మం జ్ఞానవైరాగ్యస్వరూపం గ్రాహయామాస. స ద్వివిధో హి వేదోక్తో ధర్మః, ప్రవృత్తిలక్షణో నివృత్తిలక్షణశ్చ, జగతః స్థితికారణం ప్రాణినాం సాక్షాదభ్యుదయనిశ్శ్రేయసహేతుర్యస్స ధర్మో బ్రాహ్మణాద్యై ర్వర్ణిభి రాశ్రమిభిశ్చ శ్రేయోఽర్థిభిరనుష్ఠీయమానో దీర్ఘేణ కాలేన. అనుష్ఠాతౄణాం కామోద్భవాద్ధీయమానవివేకవిజ్ఞానహేతుకేన అధర్మేణ అభిభూయమానే ధర్మే, ప్రవర్ధమానే చాధర్మే జగతః స్థితిం పరిపాలయిషు స్స ఆదికర్తా నారాయణాఖ్యో విష్ణుర్భౌమస్య బ్రహ్మణో బ్రాహ్మణత్వస్య చ రక్షణార్థం, దేవక్యాం వసుదేవాదంశేన కృష్ణః కిల సంబభూవ. బ్రాహ్మణత్వస్య హి రక్షణే, రక్షితస్స్యాద్వైదికో ధర్మః తదధీనత్వాద్వర్ణాశ్రమభేదానామ్.

స చ భగవాన్ జ్ఞానైశ్వర్యశక్తిబలవీర్యతేజోభి స్సదా సంపన్నస్త్రిగుణాత్మికాం వైష్ణవీం స్వాం మాయాం మూలప్రకృతిం వశీకృత్య, అజోఽవ్యయో భూతానా మీశ్వరో నిత్యశుద్ధబుద్ధముక్తస్వభా

వో౽పి సర్గః, స్వమాయయా దేహవానివ జాతఇవ చ లోకానుగ్రహం
కుర్వన్ లక్ష్యతే స్వప్రయోజనాభావే౽పి భూతానుజిఘృక్షయా వైది
కం ధర్మద్వయమర్జునాయ శోకమోహమహోదధౌ నిమగ్నా యోప
దిదేశ, గుణాధికైర్హి గృహీతో౽నుష్ఠీయమానశ్చ ధర్మః ప్రచయం
గమిష్యతీతి. తద్ధర్మద్వయం భగవతా యథోపదిష్టం భగవాన్ వేదవ్యాస
స్సర్వజ్ఞో గీతాఖ్యైస్సప్తభిః శ్లోకశతై రుపనిబబంధ.

తదిదం గీతాశాస్త్రం సమస్తవేదార్థసారసంగ్రహభూతం దుర్విజ్ఞే
యార్థం తదర్థావిష్కరణాయానేకై ర్వివృతపదపదార్థవాక్యవాక్యార్థ
న్యాయ మప్యత్యంతవిరుద్ధానేకార్థత్వేన లౌకికై ర్గృహ్యమాణముప
లభ్యాహం వివేకతో౽ర్థనిర్ధారణార్థం సంక్షేపతో వివరణం కరిష్యామి.

తస్యాస్య శాస్త్రస్య సంక్షేపతః ప్రయోజనం పరం నిఃశ్రేయసం,
సహేతుకస్య సంసారస్యాత్యంతోపరమలక్షణం. తచ్చ సర్వకర్మ
సన్న్యాసపూర్వకా దాత్మజ్ఞాననిష్ఠారూపా ద్ధర్మా ద్భవతి. తథేమ మేవ
గీతార్థం ధర్మ ముద్దిశ్య భగవతైవోక్తం—'సహిధర్మ స్సుపర్యాప్తో
బ్రహ్మణః పదవేదనే.' ఇత్యనుగీతాసు. తత్రైవ చోక్తం—'నైవ ధర్మీ
న చాధర్మీ న చైవ హి శుభాశుభీ, యస్స్యాదేకాసనే లీన స్తూష్ణీం
కించిదచింతయన్.' ఇతి 'జ్ఞానం సన్న్యాసలక్షణ' మితి చ. ఇహాపి
చాంతే ఉక్త మర్జునాయ—'సర్వధర్మాన్ పరిత్యజ్య మామేకం శరణం
వ్రజ' ఇతి అభ్యుదయార్థో౽పి ప్రవృత్తిలక్షణో ధర్మో వర్ణాశ్ర
మాంశ్చోద్దిశ్య విహితః, స దేవాదిస్థానప్రాప్తిహేతు రపి స న్నీశ్వరా
ర్పణబుద్ధ్యా౽నుష్ఠీయమాన స్సత్త్వశుద్ధయే భవతి ఫలాభిసంధివర్జితః.
శుద్ధసత్త్వస్య చ జ్ఞాననిష్ఠాయోగ్యతాప్రాప్తిద్వారేణ జ్ఞానోత్పత్తిహేతు
త్వేన చ నిశ్శ్రేయసహేతుత్వ మపి ప్రతిపద్యతే. తథా చేమమర్థ
మభిసంధాయవక్ష్యతి—'బ్రహ్మణ్యాధాయ కర్మాణి.' 'యోగినః కర్మ
కుర్వంతి సంగం త్యక్త్వా౽త్మశుద్ధయే' ఇతి.

ఇమం ద్విప్రకారం ధర్మం నిశ్శ్రేయసప్రయోజనం పరమార్థ
తత్త్వం చ వాసుదేవాఖ్యం పరబ్రహ్మాభిధేయభూతం విశేషతో౽భివ్య
ఞ్జయ ద్విశిష్టప్రయోజన సంబంధాభిధేయవద్గీతాశాస్త్రం. యత స్తదర్థే

విజ్ఞాతే సమస్తపురుషార్థసిద్ధిః, అత స్తద్వివరణే యత్నః క్రియతే మయా.

ధృతరాష్ట్ర ఉవాచ.—

ధర్మక్షేత్రే కురుక్షేత్రే సమవేతా యుయుత్సవః,
మామకాః పాండవాశ్చైవ కి మకుర్వత సంజయ? 1

సంజయ ఉవాచ.—

దృష్ట్వా తు పాండవానీకం వ్యూఢం దుర్యోధన స్తదా,
ఆచార్య ముపసంగమ్య రాజా వచన మబ్రవీత్. 2
పశ్యైతాం పాండుపుత్రాణా మాచార్య మహతీం చమూమ్,
వ్యూఢాం ద్రుపదపుత్రేణ తవ శిష్యేణ ధీమతా. 3
అత్ర శూరా మహేష్వాసా భీమార్జునసమా యుధి,
యుయుధానో విరాటశ్చ ద్రుపదశ్చ మహారథః. 4
ధృష్టకేతుశ్చేకితానః కాశిరాజశ్చ వీర్యవాన్,
పురుజి త్కుంతిభోజశ్చ శైబ్యశ్చ నరపుంగవః. 5
యుధామన్యుశ్చ విక్రాంత ఉత్తమౌజాశ్చ వీర్యవాన్,
సౌభద్రో ద్రౌపదేయాశ్చ సర్వ ఏవ మహారథాః. 6
అస్మాకం తు విశిష్టా యే తాన్నిబోధ ద్విజోత్తమ,
నాయకా మమ సైన్యస్య సంజ్ఞార్థం తాన్ బ్రవీమి తే. 7
భవాన్ భీష్మశ్చ కర్ణశ్చ కృపశ్చ సమితింజయః,
అశ్వత్థామా వికర్ణశ్చ సౌమదత్తి ర్జయద్రథః. 8
అన్యే చ బహవ శ్శూరా మదర్థే త్యక్తజీవితాః,
నానాశస్త్రప్రహరణా స్సర్వే యుద్ధవిశారదాః. 9
అపర్యాప్తం తదస్మాకం బలం భీష్మాభిరక్షితమ్,
పర్యాప్తం త్విదమేతేషాం బలం భీమాభిరక్షితమ్. 10
అయనేషు చ సర్వేషు యథాభాగ మవస్థితాః,
భీష్మ మేవాభిరక్షంతు భవంత స్సర్వ ఏవ హి. 11
తస్య సంజనయన్ హర్షం కురువృద్ధః పితామహః,
సింహనాదం వినద్యోచ్చై శ్శంఖం దధ్మౌ ప్రతాపవాన్. 12
తతశ్శంఖాశ్చ భేర్యశ్చ పణవానకగోముఖాః,

సహసైవాభ్యహన్యంత స శబ్ద స్తుములోఽభవత్. 13
తత శ్శ్వేతైర్హయై ర్యుక్తే మహతి స్యందనే స్థితౌ,
మాధవః పాండవశ్చైవ దివ్యౌ శంఖౌ ప్రదధ్మతుః. 14
పాంచజన్యం హృషీకేశో దేవదత్తం ధనంజయః,
పౌండ్రం దధ్మౌ మహాశంఖం భీమకర్మా వృకోదరః. 15
అనంతవిజయం రాజా కుంతీపుత్రో యుధిష్ఠిరః,
నకుల స్సహదేవశ్చ సుఘోషమణిపుష్పకౌ. 16
కాశ్యశ్చ పరమేష్వాస శ్శిఖండీ చ మహారథః,
ధృష్టద్యుమ్నో విరాటశ్చ సాత్యకిశ్చాపరాజితః. 17
ద్రుపదో ద్రౌపదేయాశ్చ సర్వశః పృథివీపతే,
సౌభద్రశ్చ మహాబాహు శ్శంఖాన్ దధ్ముః పృథక్పృథక్. 18
స ఘోషో ధార్తరాష్ట్రాణాం హృదయాని వ్యదారయత్,
నభశ్చ పృథివీం చైవ తుములోఽభ్యనునాదయన్. 19
అథ వ్యవస్థితాన్ దృష్ట్వా ధార్తరాష్ట్రాన్ కపిధ్వజః,
ప్రవృత్తే శస్త్రసంపాతే ధనురుద్యమ్య పాండవః. 20
హృషీకేశం తదా వాక్యమిద మాహ మహీపతే,

అర్జున ఉవాచ.—

సేనయో రుభయోర్మధ్యే రథం స్థాపయ మేఽచ్యుత. 21
యావదేతాన్ నిరీక్షేఽహం యోద్ధుకామా నవస్థితాన్,
కైర్మయా సహ యోద్ధవ్య మస్మిన్ రణసముద్యమే. 22
యోత్స్యమానా నవేక్షేఽహం య ఏతేఽత్ర సమాగతాః,
ధార్తరాష్ట్రస్య దుర్బుద్ధే ర్యుద్ధే ప్రియచికీర్షవః. 23

సంజయ ఉవాచ.—

ఏవముక్తో హృషీకేశో గుడాకేశేన భారత,
సేనయో రుభయో ర్మధ్యే స్థాపయిత్వా రథోత్తమమ్. 24
భీష్మద్రోణప్రముఖత స్సర్వేషాం చ మహీక్షితామ్,
ఉవాచ పార్థ పశ్యైతాన్ సమవేతాన్ కురూనితి. 25
తత్రాపశ్యత్ స్థితాన్ పార్థః పితౄనథ పితామహాన్,
ఆచార్యాన్మాతులాన్ భ్రాతౄన్ పుత్రాన్ పౌత్రాన్ సఖీం స్తథా.

శ్వశురాన్ సుహృదశ్చైవ సేనయోరుభయో రపి,
తాన్ సమీక్ష్య స కౌంతేయ స్సర్వాన్ బంధూ నవస్థితాన్.
కృపయా పరయాఽఽవిష్టో విషీద న్నిద మబ్రవీత్,

అర్జున ఉవాచ.—

దృష్ట్వేమం స్వజనం కృష్ణ యుయుత్సుం సముపస్థితమ్. 28
సీదంతి మమ గాత్రాణి ముఖం చ పరిశుష్యతి,
వేపథుశ్చ శరీరే మే రోమహర్షశ్చ జాయతే. 29
గాండీవం స్రంసతే హస్తాత్ త్వక్చైవ పరిదహ్యతే,
న చ శక్నోమ్యవస్థాతుం భ్రమతీవ చ మే మనః. 30
నిమిత్తాని చ పశ్యామి విపరీతాని కేశవ,
న చ శ్రేయోఽనుపశ్యామి హత్వా స్వజనమాహవే. 31
న కాంక్షే విజయం కృష్ణ న చ రాజ్యం సుఖాని చ,
కిం నో రాజ్యేన గోవింద కిం భోగై ర్జీవితేన వా. 32
యేషామర్థే కాంక్షితం నో రాజ్యం భోగా స్సుఖాని చ,
త ఇమేఽవస్థితా యుద్ధే ప్రాణాం స్త్యక్త్వా ధనాని చ. 33
ఆచార్యాః పితరః పుత్రా స్తథైవ చ పితామహాః,
మాతులా శ్శ్వశురాః పౌత్రా స్స్యాలా స్సంబంధినస్తథా. 34
ఏతాన్న హంతు మిచ్ఛామి ఘ్నతోఽపి మధుసూదన,
అపి త్రైలోక్యరాజ్యస్య హేతోః కిన్ను మహీకృతే. 35
నిహత్య ధార్తరాష్ట్రా న్నః కా ప్రీతి స్స్యాజ్జనార్దన,
పాపమేవాశ్రయే దస్మాన్ హత్వైతానాతతాయినః. 36
తస్మా న్నార్హా వయం హంతుం ధార్తరాష్ట్రాన్ సబాంధవాన్,
స్వజనం హి కథం హత్వా సుఖిన స్స్యామ మాధవ. 37
యద్యప్యేతే న పశ్యంతి లోభోపహతచేతసః,
కులక్షయకృతం దోషం మిత్రద్రోహే చ పాతకమ్. 38
కథం న జ్ఞేయ మస్మాభిః పాపా దస్మా న్నివర్తితుమ్,
కులక్షయకృతం దోషం ప్రపశ్యద్భి ర్జనార్దన. 39
కులక్షయే ప్రణశ్యంతి కులధర్మా స్సనాతనాః,
ధర్మే నష్టే కులం కృత్స్న మధర్మోఽభిభవత్యుత. 40

అధర్మాభిభవా త్కృష్ణ ప్రదు(దూ)ష్యంతి కులస్త్రియః,
స్త్రీషు దుష్టాసు వార్ష్ణేయ జాయతే వర్ణసంకరః. 41

సంకరో నరకాయైవ కులఘ్నానాం కులస్య చ,
పతంతి పితరో హ్యేషాం లుప్తపిండోదకక్రియాః. 42
దోషైరేతైః కులఘ్నానాం వర్ణసంకరకారకైః,
ఉత్సాద్యంతే జాతిధర్మాః కులధర్మాశ్చ శాశ్వతాః. 43
ఉత్సన్నకులధర్మాణాం మనుష్యాణాం జనార్దన,
నరకే నియతం వాసో భవతీత్యనుశుశ్రుమ. 44
అహో బత! మహత్పాపం కర్తుం వ్యవసితా వయమ్,
యద్రాజ్యసుఖలోభేన హంతుం స్వజనముద్యతాః. 45
యది మామప్రతీకార మశస్త్రం శస్త్రపాణయః,
ధార్తరాష్ట్రా రణే హన్యుస్తన్మే క్షేమతరం భవేత్. 46

సంజయ ఉవాచ —

ఏవముక్త్వార్జున స్సంఖ్యే రథోపస్థ ఉపావిశత్,
విసృజ్య సశరం చాపం శోకసంవిగ్నమానసః. 47

ఇతి శ్రీమహాభారతే శతసాహస్ర్యాం సంహితాయాం వైయాసిక్యాం
భీష్మపర్వణి శ్రీభగవద్గీతాసూపనిషత్సు బ్రహ్మవిద్యాయాం
యోగశాస్త్రే శ్రీకృష్ణార్జునసంవాదే
అర్జునవిషాదయోగో నామ
ప్రథమోఽధ్యాయః.

ద్వితీయోఽధ్యాయః

సంజయ ఉవాచ —

తం తథా కృపయావిష్ట మశ్రుపూర్ణాకులేక్షణమ్,
విషీదంతమిదం వాక్యమువాచ మధుసూదనః. 1

కుతస్త్వా కశ్మల మిదం విషమే సముపస్థితమ్?,
అనార్యజుష్టమస్వర్గ్యమకీర్తికరమర్జున. 2

క్లైబ్యం మాస్మ గమః పార్థ నైతత్త్వయ్యుపపద్యతే,
క్షుద్రం హృదయదౌర్బల్యం త్యక్త్వోత్తిష్ఠ పరంతప. 3

అర్జున ఉవాచ.—

కథం భీష్మమహం సంఖ్యే ద్రోణం చ మధుసూదన,
ఇషుభిః ప్రతియోత్స్యామి పూజార్హావరిసూదన. 4

గురూనహత్వా హి మహానుభావాన్
శ్రేయో భోక్తుం భైక్షమపీహ లోకే,
హత్వార్థ కామాం స్తు గురూ నిహైవ
భుంజీయ భోగాన్ రుధిరప్రదిగ్ధాన్. 5

న చైతద్విద్మః కతర న్నో గరీయో
యద్వా జయేమ యది వా నో జయేయుః,
యానేవ హత్వా న జిజీవిషామ
స్తేఽవస్థితాః ప్రముఖే ధార్తరాష్ట్రాః. 6

కార్పణ్యదోషోపహతస్వభావః
పృచ్ఛామి త్వాం ధర్మసంమూఢచేతాః,
యచ్ఛ్రేయ స్స్యా న్నిశ్చితం బ్రూహి తన్మే
శిష్య స్తేఽహం శాధి మాం త్వాం ప్రపన్నమ్.

న హి ప్రపశ్యామి మమాపనుద్యా
ద్యచ్ఛోక ముచ్ఛోషణ మింద్రియాణామ్,

అవాప్య భూమావసపత్నమృద్ధం
రాజ్యం సురాణామపి చాధిపత్యమ్. 8

సంజయ ఉవాచ.—

ఏవముక్త్వా హృషీకేశం గుడాకేశః పరంతపః,
న యోత్స్య ఇతి గోవింద ముక్త్వా తూష్ణీం బభూవ హ. 9

త ముద్వాచ హృషీకేశః ప్రహస న్నివ భారత,
సేనయోరుభయోర్మధ్యే విషీదంత మిదం వచః. 10

అత్ర 'దృష్ట్వా తు పాండవానీక' మిత్యారభ్య యావత్, 'నయోత్స్య ఇతి గోవింద ముక్త్వా తూష్ణీం బభూవహే' త్యేతదంతః, ప్రాణినాం శోకమోహాదిసంసారబీజదోషోద్భవకారణ ప్రదర్శనార్థత్వేన వ్యాఖ్యేయో గ్రంథః. తథా హి.—అర్జునేన రాజ్యగురుపుత్ర మిత్ర సుహృత్స్వజనసంబంధిబాంధవేషు 'అహమేతేషాం' 'మమైతే' ఇత్యేవం ప్రత్యయనిమిత్తస్నేహవిచ్ఛేదాదినిమిత్తావాత్మనశ్శోకమోహౌ ప్రదర్శితౌ 'కథం భీష్మ మహం సంఖ్యే' ఇత్యాదినా. శోకమోహాభ్యాం హ్యభిభూతవివేకజ్ఞానః స్వత ఏవ క్షత్రధర్మే యుద్ధే ప్రవృత్తోఽపి, తస్మాద్యుద్ధాదుపరరామ, పరధర్మం చ భిక్షాజీవనాదికం కర్తుం ప్రవవృతే. తథా చ సర్వప్రాణినాం శోకమోహాదిదోషావిష్టచేతసాం స్వభావత ఏవ స్వధర్మ పరిత్యాగః. ప్రతిషిద్ధసేవా చ స్యాత్. స్వధర్మే ప్రవృత్తానా మపి తేషాం వాఙ్మనఃకాయాదీనాం ప్రవృత్తిః ఫలాభిసంధిపూర్వికైవ సాహంకారా చ భవతి. తత్రైవం సతి ధర్మాధర్మోపచయా దిష్టానిష్టజన్మసుఖదుఃఖసంప్రాప్తిలక్షణస్సంసారోఽనుపరతో భవతి. ఇత్యతస్సంసారబీజభూతౌ శోకమోహౌ. తయోశ్చ సర్వకర్మసన్న్యాసపూర్వకాదాత్మజ్ఞానాన్నాన్యతో నివృత్తిరితి, తదుపదిదిక్షుః సర్వలోకానుగ్రహార్థమర్జునం నిమిత్తీకృత్యాహ భగవాన్వాసుదేవః—'అశోచ్యానన్వశోచ స్త్వ'మిత్యాది.

అత్ర కేచిదాహుః.—సర్వకర్మసన్న్యాస పూర్వకా దాత్మజ్ఞాన నిష్ఠామాత్రా దేవ కేవలాత్ కైవల్యం న ప్రాప్యత ఏవ. కిం తర్హి? అగ్నిహోత్రాది శ్రౌతస్మార్తకర్మసహితాత్ జ్ఞానాత్ కైవల్యప్రాప్తి రితి సర్వాసు గీతాసు నిశ్చితోఽర్థ ఇతి. జ్ఞాపకం చాహు రస్యార్థస్య—

‘అథ చేత్త్వమిమం ధర్మ్యం సంగ్రామం న కరిష్యసి,’ ‘కర్మణ్యేవాధికారస్తే కురు కర్మైవ తస్మాత్త్వ’ మిత్యాది హింసాదియుక్తత్వాద్వైదికం కర్మాధర్మాయేతీయమాశంకా న కార్యా. కథం? క్షాత్రం కర్మ యుద్ధలక్షణం గురుభ్రాతృపుత్రాదిహింసాలక్షణమత్యంతం క్రూరమపి స్వధర్మ ఇతి కృత్వా నాధర్మాయ, తదకరణే చ.—‘తతస్స్వధర్మం కీర్తిం చ హిత్వా పాపమవాప్స్యసీ’తి బ్రువతా, యావజ్జీవాదిశ్రుతిచోదితానాం పశ్వాదిహింసాదిలక్షణానాం చ కర్మణాం ప్రాగేవ నాధర్మత్వ మితి సునిశ్చితముక్తం భవతీతి.

తదసత్. జ్ఞానకర్మనిష్ఠయోః విభాగవచనాద్బుద్ధిద్వయాశ్రయయోః ‘అశోచ్యా’ నిత్యాదినా భగవతా యావత్ ‘స్వధర్మమపి చావేక్ష్యే’ త్యేతదంతేన గ్రంథేన, యత్పరమార్థాత్మతత్త్వనిరూపణం కృతం తత్సాంఖ్యం. తద్విషయా బుద్ధిరాత్మనో జన్మాదిషడ్విధక్రియాభావాదకర్తాత్మేతి ప్రకరణార్థనిరూపణాద్యా జాయతే సా సాంఖ్యబుద్ధిః. సా యేషాం జ్ఞానినాముపచితా భవతి, తే సాంఖ్యాస్స్యుః ఏతస్యా బుద్ధేర్జన్మనః ప్రాగాత్మనో దేహాదివ్యతిరిక్తత్వకర్తృత్వభోక్తృత్వాద్యపేక్షో ధర్మాధర్మవివేకపూర్వకో మోక్షసాధనానుష్ఠానలక్షణో యోగః. తద్విషయా బుద్ధిర్యోగబుద్ధిః సా యేషాం కర్మిణాముపచితా భవతి తే యోగినః. తథా చ భగవతా విభక్తే ద్వే బుద్ధీ నిర్దిష్టే. ‘ఏషా తేఽభిహితా సాంఖ్యే బుద్ధిర్యోగే త్విమాం శృ’ ణ్వితి తయోశ్చ సాంఖ్యబుద్ధ్యాశ్రయాం జ్ఞానయోగేన నిష్ఠాం సాంఖ్యానాం విభక్తాం వక్ష్యతి, ‘పురా వేదాత్మనా మయా ప్రోక్తే’ తి. తథా చ యోగబుద్ధ్యాశ్రయాం కర్మయోగేన నిష్ఠాం యోగినాం విభక్తాం వక్ష్యతి—‘కర్మయోగేన యోగినా’ మితి. ఏవం సాంఖ్యబుద్ధిం యోగబుద్ధిం చాశ్రిత్య ద్వే నిష్ఠే విభక్తే భగవతైవోక్తే, జ్ఞానకర్మణోః కర్తృత్వాకర్తృత్వైకత్వానేకత్వబుద్ధ్యాశ్రయయోర్యుగపదేకపురుషాశ్రయత్వాసంభవంపశ్యతా. యథాఏతద్విభాగవచనం,తథైవ దర్శితం శాతపథీయే బ్రాహ్మణే.—‘ఏతమేవ ప్రవ్రాజినోలోకమిచ్ఛంతో బ్రాహ్మణాః ప్రవ్రజం’తీతి, సర్వకర్మసన్న్యాసం విధాయ తచ్ఛేషేణ—‘కిం ప్రజయా కరిష్యామో యేషాం నోఽయ

అవాప్య భూమావసపత్నమృద్ధం
రాజ్యం సురాణామపి చాధిపత్యమ్. 8

సంజయ ఉవాచ.—

ఏవముక్త్వా హృషీకేశం గుడాకేశః పరంతపః,
న యోత్స్య ఇతి గోవింద ముక్త్వా తూష్ణీం బభూవ హ. 9

త మువాచ హృషీకేశః ప్రహస న్నివ భారత,
సేనయోరుభయోర్మధ్యే విషీదంత మిదం వచః. 10

అత్ర 'దృష్ట్వా తు పాండవానీక' మిత్యారభ్య యావత్, 'న యోత్స్య ఇతి గోవింద ముక్త్వా తూష్ణీం బభూవ హ' ఇత్యేతదంతః. ప్రాణినాం శోకమోహాదిసంసారబీజదోషోద్భవకారణ ప్రదర్శనార్థత్వేన వ్యాఖ్యేయో గ్రంథః. తథా హి —అర్జునేన రాజ్యగురుపుత్రమిత్రసుహృత్స్వజనసంబంధిబాంధవేషు 'అహమేతేషాం' 'మమైతే' ఇత్యేవంప్రత్యయనిమిత్తస్నేహవిచ్ఛేదాదినిమిత్తావాత్మనశ్శోకమోహౌ దర్శితౌ 'కథం భీష్మమహం సంఖ్యే' ఇత్యాదినా. శోకమోహాభ్యాం హ్యభిభూతవివేకజ్ఞానః స్వత ఏవ క్షత్రధర్మే యుద్ధే ప్రవృత్తోఽపి, తస్మాద్యుద్ధాదుపరరామ, పరధర్మం చ భిక్షాజీవనాదికం కర్తుం ప్రవవృతే. తథా చ సర్వప్రాణినాం శోకమోహాదిదోషావిష్టచేతసాం స్వభావత ఏవ స్వధర్మపరిత్యాగః, ప్రతిషిద్ధసేవా చ స్యాత్. స్వధర్మే ప్రవృత్తానామపి తేషాం వాఙ్మనఃకాయాదీనాం ప్రవృత్తిః ఫలాభిసంధిపూర్వికైవ సాహంకారా చ భవతి. తత్రైవం సతి ధర్మాధర్మోపచయా దిష్టానిష్టజన్మసుఖదుఃఖసంప్రాప్తిలక్షణస్సంసారోఽనుపరతో భవతి. ఇత్యతస్సంసారబీజభూతౌ శోకమోహౌ. తయోశ్చసర్వకర్మసంన్యాసపూర్వకాదాత్మజ్ఞానాన్నాన్యతో నివృత్తిరితి, తదుపదిదిక్షుః సర్వలోకానుగ్రహార్థమర్జునం నిమిత్తీకృత్యాహ భగవాన్వాసుదేవః—'అశోచ్యానన్వశోచస్త్వ'మిత్యాది.

అత్ర కేచిదాహుః—సర్వకర్మసంన్యాసపూర్వకా దాత్మజ్ఞాననిష్ఠామాత్రా దేవ కేవలాత్ కైవల్యం న ప్రాప్యత ఏవ. కిం తర్హి అగ్నిహోత్రాదిశ్రౌతస్మార్తకర్మసహితాత్ జ్ఞానాత్ కైవల్యప్రాప్తి రితి సర్వాసు గీతాసు నిశ్చితోఽర్థ ఇతి. జ్ఞాపకం చాహు రస్యార్థస్య—

‘అథ చేత్త్వమిమం ధర్మ్యం సంగ్రామం న కరిష్యసి, ‘కర్మణ్యేవాధికారస్తే కురు కర్మైవ తస్మాత్త్వ’ మిత్యాది హింసాదియుక్తత్వాద్వైదికం కర్మాధర్మాయేతీయమాశంకా న కార్యా. కథం? క్షాత్రం కర్మ యుద్ధలక్షణం గురుభ్రాతృపుత్రాదిహింసాలక్షణమత్యంతం క్రూర మపి స్వధర్మ ఇతి కృత్వా నాధర్మాయ, తదకరణే చ.—‘తతస్స్వధర్మం కీర్తిం చ హిత్వా పాపమవాప్స్యసీ’తి బ్రువతా, యావజ్జీవాదిశ్రుతిచోదితానాం పశ్వాదిహింసాదిలక్షణానాం చ కర్మణాం ప్రాగేవ నాధర్మత్వ మితి సునిశ్చితముక్తం భవతీతి.

తదసత్. జ్ఞానకర్మనిష్ఠయోః విభాగవచనాద్బుద్ధిద్వయాశ్రయయో ‘రశోచ్యా’ నిత్యాదినా భగవతా యావత్ ‘స్వధర్మమపి చావేక్ష్యే’ త్యేతదంతేన గ్రంథేన, యత్పరమార్థాత్మతత్త్వనిరూపణం కృతం తత్సాంఖ్యం. తద్విషయా బుద్ధిరాత్మనో జన్మాదిషడ్విధక్రియాభావాదకర్తాత్మేతి ప్రకరణార్థనిరూపణాద్యా జాయతే సా సాంఖ్యబుద్ధిః. సా యేషాం జ్ఞానినాముపచితా భవతి, తే సాంఖ్యాస్స్యుః ఏతస్యా బుద్ధేర్జన్మనః ప్రాగాత్మనో దేహాదివ్యతిరిక్తత్వకర్తృత్వభోక్తృత్వాద్యపేక్షో ధర్మాధర్మవివేకపూర్వకో మోక్షసాధనానుష్ఠానలక్షణో యోగః. తద్విషయా బుద్ధిర్యోగబుద్ధిః సా యేషాం కర్మిణా ముపచితా భవతి తే యోగినః. తథా చ భగవతా విభక్తే ద్వే బుద్ధీ నిర్దిష్టే. ‘ఏషా తేఽభిహితా సాంఖ్యే బుద్ధిర్యోగే త్విమాం శృణ్వి’తి తయోశ్చసాంఖ్యబుద్ధ్యాశ్రయాం జ్ఞానయోగేన నిష్ఠాం సాంఖ్యానాం విభక్తాం వక్ష్యతి, ‘పురా వేదాత్మనా మయా ప్రోక్తే’తి. తథా చ యోగబుద్ధ్యాశ్రయాం కర్మయోగేన నిష్ఠాం యోగినాం విభక్తాం వక్ష్యతి—‘కర్మయోగేన యోగినా’ మితి. ఏవం సాంఖ్యబుద్ధిం యోగబుద్ధిం చాశ్రిత్య ద్వే నిష్ఠే విభక్తే భగవతైవోక్తే, జ్ఞానకర్మణోః కర్తృత్వాకర్తృత్వైకత్వానేకత్వబుద్ధ్యాశ్రయయోర్యుగపదేకపురుషాశ్రయత్వాసంభవంపశ్యతా. యథాఏతద్విభాగవచనం,తథైవ దర్శితం శాతపథీయే బ్రాహ్మణే.—‘ఏతమేవ ప్రవ్రాజినోలోకమిచ్ఛంతో బ్రాహ్మణాః ప్రవ్రజం’తీతి, సర్వకర్మసన్న్యాసం విధాయ తచ్ఛేషేణ—‘కిం ప్రజయా కరిష్యామో యేషాం నోఽయ

మాత్మాఽయం లోక' ఇతి. తత్ర చ ప్రాగ్దారపరిగ్రహాత్పురుషః ఆత్మా ప్రాకృతో ధర్మజిజ్ఞాసోత్తరకాలం లోకత్రయసాధనం—పుత్రం, ద్విప్రకారం చ విత్తం మానుషం దైవం చ; తత్ర మానుషం విత్తం కర్మరూపం పితృలోకప్రాప్తిసాధనం విద్యాం చ దైవం విత్తం దేవలోకప్రాప్తిసాధనం 'సోఽకామయత' ఇత్యవిద్యాకామవత ఏవ కర్మాణి శ్రౌతాని దర్శితాని. తేభ్యో 'వ్యుత్థాయ' ప్రవ్రజంతి ఇతి వ్యుత్థాన మాత్మాన మేవ లోక మిచ్ఛతోఽకామస్య విహితం. తదేతద్విభాగవచనమనుపపన్నం స్యాద్యది, శ్రౌతకర్మజ్ఞానయో స్సముచ్చయోఽభిప్రేతః, స్యాద్భగవతః.

న చార్జునస్య ప్రశ్న ఉపపన్నో భవతి 'జ్యాయసీ చేత్కర్మణస్తే' ఇత్యాదిః. ఏకపురుషానుష్ఠేయత్వాసంభవం బుద్ధికర్మణో ర్భగవతా పూర్వమనుక్తం కథ మర్జునోఽశ్రుతం బుద్ధేశ్చ కర్మణో జ్యాయస్త్వం భగవత్యధ్యారోపయే న్మృషైవ 'జ్యాయసీచేత్కర్మణస్తేమతాబుద్ధి'రితి.

కించ.—యది బుద్ధికర్మణో స్సర్వేషాం సముచ్చయ ఉక్తః స్యా దర్జునస్యాపి స ఉక్త ఏవేతి, 'యచ్ఛ్రేయ ఏతయోరేకం తన్మే బ్రూహి సునిశ్చిత' మితి కథముభయోరుపదేశే సతి అన్యతరవిషయ ఏవ ప్రశ్న స్స్యాత్ ? న హి పిత్తప్రశమనార్థినో వైద్యేన మధురం శీతలం చ భోక్తవ్య మిత్యుపదిష్టే. తయోరన్యతరత్పిత్తప్రశమనకారణం బ్రూహీతి ప్రశ్నః సంభవతి.

అథాప్యర్జునస్య భగవదుక్తార్థవివేకానవధారణనిమిత్తః ప్రశ్నః కల్ప్యేత, తథాపి భగవతా ప్రశ్నానురూపం ప్రతివచనం దేయమ్— మయా బుద్ధికర్మణో స్సముచ్చయ ఉక్తః, కిమర్థమిత్థం త్వం భ్రాంతోఽసి —ఇతి. నతుపునః ప్రతివచన మననురూపం పృష్టాదన్య దేవ 'ద్వేనిష్ఠే మయా పురాప్రోక్తే' ఇతి వక్తుం యుక్తమ్.

నాపి స్మార్తేనైవ కర్మణా బుద్ధిసముచ్చయేఽభిప్రేతే విభాగవచనాది సర్వముపపన్నం స్యాత్. కించ—క్షత్రియస్య యుద్ధం స్మార్తం కర్మస్వధర్మ ఇతి జానతః 'తత్కిం కర్మణి ఘోరే మాం నియోజయసి' త్యుపాలంభోఽనుపపన్నః.

తస్మాద్గీతాశాస్త్రే ఈషన్మాత్రేణాపి శ్రౌతేన స్మార్తేన వా కర్మణా ఆత్మజ్ఞానస్య సముచ్చయో న కేనచిద్దర్శయితుం శక్యః. యస్య త్వజ్ఞానాద్రాగాదిదోషతో వా కర్మణి ప్రవృత్తస్య యజ్ఞేన దానేన తపసా వాఽపి శుద్ధసత్త్వస్య జ్ఞానముత్పన్నం, పరమార్థతత్త్వవిషయం 'ఏకమేవేదం సర్వం బ్రహ్మ అకర్తృ చే'తి తస్య కర్మణి కర్మప్రయోజనే చ నివృత్తేఽపి లోకసంగ్రహార్థం యత్నపూర్వం యథా ప్రవృత్తిః, తథైవ ప్రవృత్తస్య యత్ప్రవృత్తిరూపం దృశ్యతే న తత్కర్మ యేన బుద్ధేః సముచ్చయస్స్యాత్, యథా భగవతో వాసుదేవస్య క్షత్రధర్మచేష్టితం న జ్ఞానేన సముచ్చీయతే పురుషార్థసిద్ధయే, తద్వత్ఫలాభిసంధ్యహంకారాభావస్య తుల్యత్వాత్ విదుషః. తత్త్వవిన్నాహం కరోమీతి మన్యతే, న చ ఫలమభిసంధత్తే యథా చ స్వర్గాదికామారినోఽగ్నిహోత్రాదికామ్యసాధనానుష్ఠానాయాహితాగ్నేః కామ్య ఏవాగ్నిహోత్రాదౌ ప్రవృత్తస్య సామికృతే వినష్టేఽపి కామే తదేవాగ్నిహోత్రాద్యనుతిష్ఠతోఽపి న తత్కామ్యమగ్నిహోత్రాది భవతి, తథా చ దర్శయతి భగవాన్ — కుర్వన్నపి న లిప్యతే, 'న కరోతి న లిప్యతే' ఇతి, తత్ర తత్ర.

'యచ్చ పూర్వైః పూర్వతరంకృతం' 'కర్మణైవహి సంసిద్ధిమాస్థితా జనకాదయ' ఇతి. తత్తు ప్రవిభజ్య విజ్ఞేయం. తత్ కథం? యది తావత్పూర్వే జనకాదయస్తత్త్వవిదోఽపి ప్రవృత్తకర్మాణస్స్యుః, తే లోకసంగ్రహార్థం, 'గుణాగుణేషు వర్తంత' ఇతి జ్ఞానేనైవ సంసిద్ధిమాస్థితాః, కర్మసన్న్యాసే ప్రాప్తేఽపి కర్మణా సహైవ సంసిద్ధిమాస్థితాః న కర్మసన్న్యాసం కృతవంత ఇత్యర్థః. అథ న తే తత్త్వవిదః, ఈశ్వరే సమర్పితేన కర్మణా సాధనభూతేన సంసిద్ధిం సత్త్వశుద్ధిం జ్ఞానోత్పత్తిలక్షణాం వా సంసిద్ధిమ్, ఆస్థితా జనకాదయ ఇతి వ్యాఖ్యేయం. ఏతమేవార్థం వక్ష్యతి భగవాన్. —'సత్త్వశుద్ధయే కర్మ కుర్వంతీ'తి. 'స్వకర్మణా తమభ్యర్చ్య సిద్ధిం విందతి మానవ' ఇత్యుక్త్వా సిద్ధిం ప్రాప్తస్య పునర్జ్ఞాననిష్ఠాం వక్ష్యతి.—'సిద్ధిం ప్రాప్తో యథా బ్రహ్మే'త్యాదినా.

తస్మాద్గీతాశాస్త్రే కేవలాదేవ తత్త్వజ్ఞానాన్మోక్షప్రాప్తిర్న కర్మ

సముచ్ఛ్రితాత్, ఇతి నిశ్చితోఽర్థః. యథా చాయమర్థః, తథా ప్రకరణ
శో విభజ్య తత్ర తత్ర ప్రదర్శయిష్యామః.

అవ. తత్రైవం ధర్మసంమూఢచేతసో మిథ్యాజ్ఞానవతో మహతి శోకసాగరే నిమగ్నస్యార్జునస్యాత్మజ్ఞానాదన్యత్రోద్ధరణమపశ్యన్ భగవాన్ వాసుదేవస్తతఃకృపయార్జునముద్దిధారయిషురాత్మజ్ఞానాయావతారయన్నాహ.—

శ్రీభగవానువాచ.—

అశోచ్యానన్వశోచ స్త్వం ప్రజ్ఞావాదాంశ్చ భాషసే,
గతాసూనగతాసూంశ్చ నానుశోచంతి పండితాః. 11

అశోచ్యానిత్యాది. న శోచ్యా అశోచ్యాః భీష్మద్రోణాదయః సద్వృత్తత్వాత్ పరమార్థస్వరూపేణ చ నిత్యత్వాత్, తానశోచ్యానన్వశోచః అనుశోచితవానసి, 'ఏతే మ్రియంతే మన్నిమిత్తమహంతైర్వినాభూతః కిం కరిష్యామి రాజ్యసుఖాదినే'తి, త్వం ప్రజ్ఞావాదాన్ ప్రజ్ఞావతాం బుద్ధిమతాం వాదాంశ్చ వచనాని చ భాషసే, తదేతన్మౌఢ్యం పాండిత్యం చ విరుద్ధమాత్మని దర్శయస్యున్మత్త ఇవేత్యభిప్రాయః. యస్మాద్గతాసూన్ గతప్రాణాన్మృతాన్ అగతాసూనగతప్రాణాన్ జీవతశ్చ నానుశోచంతి, పండితా ఆత్మజ్ఞాః. పండా ఆత్మవిషయా బుద్ధిర్యేషాం తే హి పండితాః. 'పాండిత్యం నిర్విద్యే'తి శ్రుతేః. పరమార్థతస్తు తాన్నిత్యానశోచ్యాననుశోచసి, అతో మూఢోఽసీత్యభిప్రాయః.

అవ. కుతస్తే అశోచ్యాః, యతస్తే నిత్యాః. కథం?—

న త్వేవాహం జాతు నాసం న త్వం నేమే జనాధిపాః,
న చైవ న భవిష్యామః సర్వే వయమతః పరమ్. 12

నేతి. న త్వేవ జాతు కదాచిత్ అహం నాసం. కింత్వాసమేవ. అతీతేషు దేహోత్పత్తివినాశేషు ఘటాదిషు వియదివ నిత్య ఏవాహమాసమిత్యభిప్రాయః. తథా న త్వం నాసీః కిం త్వాసీరేవ. తథా నేమే జనాధిపా నాసన్, కింత్వాసన్నేవ. తథా నచ ఏవ నభవిష్యామః కింతు భవిష్యామ ఏవ. సర్వే వయమతోఽస్మాద్దేహవినాశాత్పరం ఉత్తర

కాలేఽపి త్రిష్వపి కాలేషు నిత్యా ఆత్మస్వరూపేణేత్యర్థః దేహభేదానువృత్త్యా బహువచనం, నాత్మభేదాభిప్రాయేణ.

అవ. తత్ర కథమివ నిత్య ఆత్మేతి దృష్టాంత మాహ.—

దేహినోఽస్మిన్ యథా దేహే కౌమారం యౌవనం జరా,
తథా దేహాంతరప్రాప్తిర్ధీర స్తత్ర న ముహ్యతి. 13

దేహిన ఇతి. దేహినో దేహోఽస్యాస్తీతి దేహీ తస్య దేహినో దేహవత ఆత్మనః, అస్మిన్ వర్తమానే దేహే యథా యేన ప్రకారేణ కౌమారం కుమారభావో బాల్యావస్థా, యౌవనం యూనో భావో మధ్యమావస్థా, జరా వయోహాని ర్జీర్ణావస్థా, ఇత్యేతా స్తిస్రోఽవస్థాః అన్యోన్యవిలక్షణాః తాసాం చ ప్రథమావస్థానాశే ఆత్మనో న నాశః, ద్వితీయావస్థోపజననేన ఉపజన ఆత్మనః, కిం తర్హి? అవిక్రియస్యైవ ద్వితీయతృతీయావస్థాప్రాప్తి రాత్మనో దృష్టా తథా తద్వదేవ దేహాత్ అన్యో దేహో దేహాంతరం తస్య ప్రాప్తిర్దేహాంతరప్రాప్తిరవిక్రియస్యైవాత్మన ఇత్యర్థః ధీరో ధీమాన్ తత్ర ఏవం సతి న ముహ్యతి న మోహమాపద్యతే.

అవ. యద్యప్యాత్మవినాశనిమిత్తః మోహో న సంభవతి నిత్య ఆత్మేతి జానత స్తథాపి శీతోష్ణసుఖదుఃఖప్రాప్తినిమిత్తో మోహో లౌకికోదృశ్యతే, సుఖవియోగనిమిత్తో మోహః దుఃఖసంయోగనిమిత్తశ్చ శోకః ఇత్యేతదర్జునస్య వచనమాశంక్య భగవానాహ.—

మాత్రాస్పర్శాస్తు కౌంతేయ శీతోష్ణసుఖదుఃఖదాః,
ఆగమాపాయినోఽనిత్యాస్తాం స్తితిక్షస్వ భారత. 14

మాత్రా ఇతి. మాత్రా ఆభిర్మీయంతే శబ్దాదయ ఇతి శ్రోత్రాదీని ఇంద్రియాణి. మాత్రాణాం స్పర్శామాత్రాస్పర్శాశ్శబ్దాదిభిస్సంయోగాః. తే శీతోష్ణసుఖదుఃఖదాః శీతముష్ణం సుఖం దుఃఖం చ ప్రయచ్ఛంతీతి. అథవా స్పృశ్యంత ఇతి. స్పర్శాః శబ్దాదయో విషయాః మాత్రాశ్చ స్పర్శాశ్చ శీతోష్ణసుఖదుఃఖదాః శీతం చ కదాచిత్సుఖదం భవతి, కదాచిద్దుఃఖదంచ. తథోష్ణమప్యనియతరూపం, సుఖదుఃఖే పునర్నియతరూపే యతో న వ్యభిచరతః. అత స్తాభ్యాం పృథక్ శీతో

ష్ణయోర్గ్రహణం. యస్మాత్తే మాత్రాస్పర్శాదయః ఆగమాపాయినః ఆగమాపాయశీలా స్తస్మాదనిత్యాః అతస్తాఞ్ శీతోష్ణాదీం స్తితిక్షస్వ ప్రసహస్వ తేషు హర్షం విషాదం చ మాకార్షీరిత్యర్థః.

అవ. శీతోష్ణాదీఞ్ ప్రసహత స్తవ కిం స్యాదితి శృణు.—

యం హి న వ్యథయన్త్యేతే పురుషం పురుషర్షభ,
సమదుఃఖసుఖం ధీరం సోఽమృతత్వాయ కల్పతే. 15

యమితి. యం పురుషం సమదుఃఖసుఖం సమే దుఃఖసుఖే యస్య తం సమదుఃఖసుఖం సుఖదుఃఖప్రాప్తౌ హర్షవిషాదరహితం ధీరం ధీమన్తం న వ్యథయన్తి న చాలయన్తి నిత్యాత్మదర్శనాదేతే యథోక్తాః శీతోష్ణాదయః, స నిత్యాత్మస్వరూపదర్శననిష్ఠో ద్వన్ద్వసహిష్ణురమృతత్వాయామృతభావాయ-మోక్షాయేత్యర్థః, కల్పతే సమర్థో భవతి.

అవ. ఇతశ్చ శోకమోహావకృత్వా శీతోష్ణాదిసహనం యుక్తం, యస్మాత్.—

నాసతో విద్యతే భావో నాభావో విద్యతే సతః,
ఉభయోరపి దృష్టోఽన్త స్త్వనయో స్తత్త్వదర్శిభిః. 6

నేతి. అసతః అవిద్యమానస్య శీతోష్ణాదేస్సకారణస్య న విద్యతే నాస్తి, భావో భవనమ స్తితా.

న హి శీతోష్ణాది సకారణం ప్రమాణై ర్నిరూప్యమాణం వస్తు సంభవతి. వికారో హి సః, వికారశ్చ వ్యభిచరతి. యథా ఘటాది సంస్థానం చక్షుషా నిరూప్యమాణం మృద్వ్యతిరేకేణానుపలబ్ధేరసత్, తథా సర్వోఽపి వికారః కారణవ్యతిరేకేణానుపలబ్ధేరసఞ్ జన్మప్రధ్వంసాభ్యాం ప్రాగూర్ధ్వం చానుపలబ్ధేః ఘటాదేః మృదాదికారణస్య చ తత్కారణ వ్యతిరేకేణానుపలబ్ధే రసత్త్వమ్.

తదసత్త్వే సర్వాభావప్రసంగ ఇతిచేత్, సర్వత్ర బుద్ధిద్వయోపలబ్ధేః సద్బుద్ధిరసద్బుద్ధి శ్చేతి. యద్విషయా బుద్ధిర్న వ్యభిచరతి, తత్సత్, యద్విషయా వ్యభిచరతి తదసత్-సదసద్విభాగే బుద్ధితన్త్రే స్థితే, సర్వత్ర ద్వే బుద్ధీ సర్వైరుపలభ్యేతే సమానాధికరణేన నీలో

త్పలవత్ సన్ ఘట, స్సన్ పటః సన్ హ స్తీ ఇతి. ఏవం సర్వత్ర. తయోర్బుద్ధ్యోర్ఘటాదిబుద్ధిర్వ్యభిచరతి. తథా చ దర్శితం. నతు సద్బుద్ధిః. త త్తస్మాత్ ఘటాదిబుద్ధివిషయోఽసన్, వ్యభిచారాత్, నతు సద్బుద్ధి విషయః, అవ్యభిచారాత్.

నను ఘటే నష్టే ఘటబుద్ధౌ వ్యభిచరంత్యాం సద్బుద్ధి రపి వ్యభి చరతీతి చేత్, న! పటాదావపి సద్బుద్ధిదర్శనాత్ విశేషణవిషయైవ సా సద్బుద్ధిః.

సద్బుద్ధివత్, ఘటబుద్ధిరపి ఘటాంతరే దృశ్యత ఇతిచేత్, న; పటాదావదర్శనాత్.

నను సద్బుద్ధి రపి నష్టే ఘటే న దృశ్యత ఇతి చేత్, న; విశేష్యా భావాత్. సద్బుద్ధిర్విశేషణవిషయా సతీ విశేష్యాభావే విశేషణా నుపపత్తౌ, కిం విషయా స్యాత్ ? న తు పునస్సద్బుద్ధేర్విషయాభా వాత్.

ఏకాధికరణత్వం ఘటాదివిశేష్యాభావే న యుక్త మితి చేత్, న; 'ఇదముదక' మితి మరీచ్యాదౌ అన్యతరాభావేఽపి సామానాధికరణ్య దర్శనాత్.

తస్మా ద్దేహాదే ర్ద్వంద్వస్య చ సకారణస్యాసతో న విద్యతే భావ ఇతి. తథా సతశ్చ ఆత్మనః అభావః అవిద్యమానతా న విద్యతే, సర్వత్రా వ్యభిచారాదిత్యవోచామ.

ఏవమాత్మానాత్మనోస్సదసతోరుభయోరపి దృష్ట ఉపలబ్ధోఽంతో నిర్ణయః సత్ సదేవ అసదేవేతి, తు అనయోర్యథో క్తయో స్తత్త్వదర్శిభిః. తదితి సర్వనామ, సర్వం చ బ్రహ్మ తస్య నామ తదితి, తద్భావ స్తత్త్వం, బ్రహ్మణో యాథాత్మ్యం. తత్ ద్రష్టుం శీలం యేషాం తే తత్త్వదర్శినః. తై స్తత్త్వదర్శిభిః. త్వమపి తత్త్వదర్శినాం దృష్టిమాశ్రిత్య శోకం మోహం చ త్యక్త్వా శీతోష్ణాదీని నియతానియతరూపాణి ద్వంద్వాని 'వికారోఽయమసన్నేవ మరీచిజలవన్మిథ్యాఽవభాసతే.' ఇతి మనసి నిశ్చి త్య తితిక్షస్వేత్యభిప్రాయః.

అవ, కిం పున స్తత్, యత్సర్వదైవ సదితి? ఉచ్యతే.—

అవినాశి తు తద్విద్ధి యేన సర్వమిదం తతమ్,
వినాశమవ్యయస్యాస్య న కశ్చిత్ కర్తుమర్హతి. 17

అవినాశీతి. అవినాశి న వినష్టుం శీలం యస్యేతి. తు శబ్దోఽసతో విశేషణార్థః తద్విద్ధి విజానీహి కిమ్? యేన విష్ణ్వాఖ్యేన బ్రహ్మణా సర్వమిదం జగత్తతం వ్యాప్తం సాకాశం, ఆకాశేనేవ ఘటాదయః. వినాశమదర్శనమభావమ్. అవ్యయస్య. న వ్యేతి ఉపచయాపచయౌ చ యాతి ఇతి అవ్యయం తస్య అవ్యయస్య. నైతత్ సదాఖ్యం బ్రహ్మ స్వేన రూపేణ వ్యేతి వ్యభిచరతి. నిరవయవత్వా ద్దేహాదివత్ నాప్యాత్మీయేన ఆత్మీయాభావాత్. యథా దేవదత్తో ధనహాన్యా వ్యేతి, న త్వేవం పరం బ్రహ్మ వ్యేతి. అతోఽవ్యయస్యాస్య బ్రహ్మణో వినాశం న కశ్చిత్కర్తుమర్హతి, న హి కశ్చిదాత్మానం వినాశయితుం శక్నోతి. ఈశ్వరోఽపి. ఆత్మా హి బ్రహ్మ, స్వాత్మని చ క్రియావిరోధాత్.

అవ. కిం పున స్తదసత్, యత్స్వాత్మసత్తాం వ్యభిచరతీతి?, ఉచ్యతే.—

అంతవంత ఇమే దేహా నిత్యస్యోక్తా శ్శరీరిణః,
అనాశినోఽప్రమేయస్య తస్మాద్యుధ్యస్వ భారత. 18

అంతవంత ఇతి. అంతవంతః అంతో నాశో విద్యతే యేషాం తేఽంతవంతః యథా మృగతృష్ణికాదౌ సద్బుద్ధి రనువృత్తా ప్రమాణ నిరూపణాంతే విచ్ఛిద్యతే, న తస్యాంతః, తథేమే దేహాః స్వప్నమాయా దేహాదివచ్చాంతవంతః నిత్యస్య శరీరిణః శరీరవతోఽనాశినోఽప్రమేయస్యాత్మనః అంతవంత ఇత్యుక్తా వివేకిభిరిత్యర్థః. 'నిత్యస్యానాశిన' ఇతి న పౌనరుక్త్యం, నిత్యత్వస్య ద్వివిధత్వాల్లోకే, నాశస్య చ. యథా దేహో భస్మీభూతోఽదర్శనం గతో నష్ట ఇత్యుచ్యతే. విద్యమానోఽపి యథా వయసా పరిణతో వ్యాధ్యాదియుక్తో జాతో నష్ట ఇత్యుచ్యతే, తత్ర 'నిత్యస్య' 'అనాశినః' ఇతి ద్వివిధేనాపి నాశేన అసంబంధః అస్యేత్యర్థః. అన్యథా పృథివ్యాదివదపి నిత్యత్వం స్యా దాత్మనః; తన్మాభూ దితి 'నిత్యస్య' 'అనాశిన' ఇత్యాహ, అప్రమేయస్య న ప్రమేయస్య ప్రత్యక్షాదిప్రమాణై రపరిచ్ఛేద్యస్యేత్యర్థః.

నన్వాగమేనాత్మా పరిచ్ఛిద్యతే, ప్రత్యక్షాదినా చ న పూర్వం ఆత్మనః స్వతస్సిద్ధత్వాత్. సిద్ధే హ్యాత్మని ప్రమాతరి ప్రమిత్సోః ప్రమాణాన్వేషణా భవతి. న హి ప్రమాతు మిత్థం పూర్వ 'మిత్థమహమి'త్యాత్మానం ప్రమాయ పశ్చాత్ప్రమేయపరిచ్ఛేదాయ ప్రవర్తతే. నహ్యాత్మా నామ కస్యచిదప్రసిద్ధో భవతి. శాస్త్రంత్వంత్యం ప్రమాణమతద్ధర్మాధ్యారోపణమాత్రనివర్తకత్వేన ప్రమాణత్వమాత్మనః ప్రతిపద్యతే, న త్వజ్ఞాతార్థజ్ఞాపకత్వేన. తథా చ శ్రుతిః,—'యత్సాక్షాదపరోక్షాద్బ్రహ్మ య ఆత్మా సర్వాంతర' ఇతి.

యస్మాదేవం నిత్యోఽవిక్రియ శ్చాత్మా తస్మా ద్యుధ్యస్వ, యుద్ధాదుపరమం మా కార్షీ రిత్యర్థః.

న హ్యత్ర యుద్ధకర్తవ్యతా విధీయతే, యుద్ధే ప్రవృత్త ఏవ హ్యసౌ శోకమోహప్రతిబద్ధ స్తూష్ణీ మాస్తే. అత స్తస్య ప్రతిబంధాపనయనమాత్రం భగవతా క్రియతే. తస్మా 'ద్యుధ్య' స్వే త్యనువాదమాత్రం, న విధిః.

అవ. శోకమోహాదిసంసారకారణనివృత్త్యర్థం గీతాశాస్త్రం న ప్రవర్తక మిత్యేతస్యార్థస్య సాక్షీభూతే ఋచావానినాయ భగవాన్ యత్తు మన్యసే యుద్ధే భీష్మాదయో మయా హన్యంతే, 'అహమేతేషాం హంతే' త్యేషా బుద్ధి ర్మృషైవ తే. కథం?—

య ఏనం వేత్తి హంతారం యశ్చైనం మన్యతే హతమ్,
ఉభౌ తౌ న విజానీతో నాయం హంతి న హన్యతే. 19

య ఇతి. య ఏనం ప్రకృతం దేహినం వేత్తి విజానాతి హంతారం హననక్రియాయాః కర్తారం యశ్చైనమన్యో మన్యతే హతం దేహహననేన 'హతః అహమ్' ఇతి హననక్రియాయాః కర్మభూతం, తావుభావపి న విజానీతః న జ్ఞాతవంతౌ అవివేకేనాత్మానం. 'హంతాఽహం' 'హతోఽహ' మితి దేహహననే ఆత్మాన మహంప్రత్యయవిషయం యౌ విజానీతః తావాత్మస్వరూపానభిజ్ఞావిత్యర్థః. యస్మాన్నాయమాత్మా హంతి న హననక్రియాయాః కర్తా భవతి న చ హన్యతే న చ కర్మ భవతీత్యర్థః, అవిక్రియత్వాత్.

అవ. కథ మవిక్రియ ఆత్మేతి ద్వితీయో మంత్రః.—

న జాయతే మ్రియతే వా కదాచి
న్నాయం భూత్వా భవితా వా న భూయః,
అజో నిత్య శ్శాశ్వతోఽయం పురాణో
న హన్యతే హన్యమానే శరీరే. 20

నేతి. న జాయతే నోత్పద్యతే జనిలక్షణా వస్తువిక్రియా నాత్మనో విద్యత ఇత్యర్థః. తథా అయమాత్మా న మ్రియతే వా. వాశబ్దశ్చార్థే న మ్రియతే చేత్యంత్యవినాశలక్షణా విక్రియా ప్రతిషిధ్యతే. కదాచిచ్ఛబ్దః సర్వవిక్రియాప్రతిషేధైస్సంబధ్యతే—నకదాచిజ్జాయతే, న కదాచిన్మ్రియతే, ఇత్యేవం యస్మాదయమాత్మా భూత్వా భవనక్రియామనుభూయ పశ్చాదభవితా అభావం గంతా న భూయః పునః తస్మాన్న మ్రియతే, యో హి భూత్వా న భవతి, న మ్రియత ఇత్యుచ్యతే లోకే వాశబ్దాన్నశబ్దాచ్చ అయమాత్మా అభూత్వా భవితా దేహవత్ భూయః తస్మాన్నజాయతే. యో హ్యభూత్వా భవితాస జాయత ఇత్యుచ్యతే నైవమాత్మా. అతో న జాయతే, యస్మాదేవం తస్మాదజః, యస్మాన్నమ్రియతే తస్మాన్నిత్యశ్చ. యద్యప్యాద్యంతయోర్విక్రియయోః ప్రతిషేధే సర్వా విక్రియాః ప్రతిషిద్ధా భవంతి, తథాపి మధ్యభావినీనాం విక్రియాణాం స్వశబ్దైరేవ ప్రతిషేధః కర్తవ్యః అనుక్తానామపి యౌవనాదిసమస్తవిక్రియాణాం ప్రతిషేధో యథాస్యాత్ ఇత్యాహ—శాశ్వత ఇతీత్యాదినా. శాశ్వత ఇతి అపక్షయలక్షణా విక్రియా ప్రతిషిధ్యతే, శశ్వద్భవ శ్శాశ్వతః నాపక్షీయతే స్వరూపేణ నిరవయవత్వాత్. నాపి గుణక్షయేణాపక్షయః, నిర్గుణత్వాత్. అపక్షయవిపరీతాపి వృద్ధిలక్షణా విక్రియా ప్రతిషిధ్యతే.—పురాణ ఇతి. యో హ్యవయవాగమేనోపచీయతే న వర్ధతే అభినవ ఇతి చోచ్యతే. అయం త్వాత్మా నిరవయవత్వాత్ పురాపి నవ ఏవేతి పురాణః, న వర్ధత ఇత్యర్థః, తథా న హన్యతే. హంతి రత్ర విపరిణామార్థే ద్రష్టవ్యోఽపునరుక్తతాయై. న విపరిణమ్యత ఇత్యర్థః. హన్యమానే విపరిణమ్యమానేఽపి శరీరే, అస్మిన్ మంత్రే షడ్భావవికారా లౌకికావస్తువిక్రియా

ఆత్మని ప్రతిషిధ్యంతే. సర్వప్రకారవిక్రియారహిత ఆత్మేతి వాక్యార్థః. యస్మాదేవం తస్మాత్ 'ఉభౌ తౌ న విజానీతః' ఇతి. పూర్వేణమంత్రేణాస్య సంబంధః.

అవ. 'య ఏవం వేత్తి హంతారం' ఇత్యనేన మంత్రేణ హననక్రియాయాః కర్తా కర్మ చ న భవతీతి ప్రతిజ్ఞాయ, 'న జాయతే' ఇత్యనేన అవిక్రియత్వే హేతుముక్త్వా, ప్రతిజ్ఞాతార్థముపసంహరతి.—

వేదావినాశినం నిత్యం య ఏనమజమవ్యయమ్,
కథం స పురుషః పార్థ కం ఘాతయతి హంతి కమ్. 21

వేదేతి. వేద విజానాతి, అవినాశినమంత్యభావవికారరహితం, నిత్యం విపరిణామరహితం, యో వేదేతి సంబంధః. ఏవం పూర్వేణ మంత్రేణోక్తలక్షణమజం జన్మరహితం అవ్యయముపజనాపక్షయరహితం కథం కేన ప్రకారేణ స విద్వాన్ పురుషోఽధికృతః కం హంతి హననక్రియాం కరోతి, కం వా కథం ఘాతయతి హంతారం ప్రయోజయతి. న కథంచిత్ కంచిద్ధంతి, న కంచిద్ఘాతయతీత్యుభయత్రాక్షేపార్థ ఏవ కింశబ్దః, ప్రశ్నాసంభవాత్, హేత్వర్థస్య చ అవిక్రియత్వస్య తుల్యత్వాద్విదుషః సర్వకర్మప్రతిషేధ ఏవ ప్రకరణార్థోఽభిప్రేతో భగవతా. హంతేస్త్వాక్షేప ఉదాహరణార్థత్వేన కథితః.

విదుషః కం కర్మాసంభవహేతువిశేషం పశ్యన్ కర్మాణ్యాక్షిపతి భగవాన్ 'కథం స పురుష' ఇతి. నసూక్త ఏవాత్మనో విక్రియత్వం సర్వకర్మాసంభవకారణవిశేషః, సత్యముక్తం. న తు స కారణవిశేషః, అన్యత్వాద్విదుషోఽవిక్రియాదాత్మనః న హ్యవిక్రియం స్థాణుం విదితవతః కర్మ న సంభవతీతి చేత్, న, విదుష ఆత్మత్వాత్, న దేహాదిసంఘాతస్య విద్వత్తా. అతః పారిశేష్యాదసంహత ఆత్మా విద్వానవిక్రియ ఇతి. తస్య విదుషః కర్మాసంభవాదాక్షేపో యుక్తః, 'కథం స పురుష' ఇతి. యథా బుద్ధ్యాద్యాహృతశబ్దాద్యర్థస్య అవిక్రియ ఏవ సన్ బుద్ధివృత్త్యవివేకవిజ్ఞానేనావిద్యయోపలబ్ధాత్మా కల్ప్యతే. ఏవమేవాత్మానాత్మవివేకవిజ్ఞానేన బుద్ధివృత్త్యా విద్యయా అసత్యరూపయైవ పరమార్థతోఽవిక్రియ ఏవాత్మావిద్వా

నుచ్యతే. విదుషః కర్మాసంభవవచనాత్ యాని కర్మాణి శాస్త్రేణ విధీయంతే, తాన్యవిదుషో విహితానీతి భగవతో నిశ్చయోఽవగమ్యతే.

నను విద్యాప్యవిదుష ఏవ విధీయతే, విదితవిద్యస్య పిష్టపేషణవత్ విద్యావిధానానర్థక్యాత్. తత్రావిదుషః కర్మాణి యాని శాస్త్రేణ విధీయంతే న విదుష ఇతి విశేషో నోపపద్యతే ఇతిచేత్, న; అనుష్ఠేయస్య భావాభావవిశేషోపపత్తేః. అగ్నిహోత్రాదివిధ్యర్థవిజ్ఞానోత్తరకాలమగ్నిహోత్రాదికర్మానేకసాధనోపసంహారపూర్వకమనుష్ఠేయం, 'కర్తాఽహం, మమ కర్తవ్య' మిత్యేవం ప్రకారవిజ్ఞానవతో విదుషో యథానుష్ఠేయం భవతి న తు తథా 'న జాయత' ఇత్యాద్యాత్మస్వరూపవిధ్యర్థజ్ఞానోత్తరకాలభావి కించిదనుష్ఠేయం భవతి. 'నాహం కర్తా, నాహం భోక్తే' త్యాద్యాత్మైకత్వాకర్తృత్వజ్ఞానాన్నాన్యదుత్పద్యత ఇత్యేష విశేష ఉపపద్యతే. యః పునః, 'కర్తాహ' మితి వేత్త్యాత్మానం తస్య 'మమేదం కర్తవ్య' మిత్యవశ్యం భావినీ బుద్ధిస్స్యాత్, తదపేక్షయా సోఽధికృత ఇతి, తం ప్రతికర్మాణి, సంభవంతి నచావిద్వాన్, 'ఉభౌ తౌ నవిజానీత' ఇతి వచనాత్, విశేషితస్య చ విదుషః కర్మాక్షేపవచనాచ్చ 'కథం స పురుష' ఇతి తస్మాద్విదుషో ముముక్షోశ్చ సర్వకర్మసన్న్యాసఏవాధికారః. అత ఏవ భగవాన్నారాయణ స్సాంఖ్యాన్ విదుషః అవిదుషశ్చ కర్మిణః ప్రవిభజ్య ద్వే నిష్ఠే గ్రాహయతి,—'జ్ఞానయోగేనసాంఖ్యానాం కర్మయోగేన యోగినా' మితి, తథా చ పుత్రాయాహ భగవాన్వ్యాసః.—'ద్వావిమావథ పంథానా' విత్యాది తథా చ క్రియాపథశ్చైవ పురస్తాత్ పశ్చాత్సన్న్యాసశ్చేతి. ఏతమేవ విభాగం పునః పునః ప్రదర్శయిష్యతి భగవాన్—అతత్త్వవిత్ అహంకారవిమూఢాత్మా కర్తాహమితి మన్యతే, 'తత్త్వవిత్తు నాహం కరోమీ' తి. తథా చ 'సర్వకర్మాణి మనసా సన్న్యస్యాస్తే సుఖ' మిత్యాది.

తత్ర కేచిత్ పండితమ్మన్యా వదంతి—'జన్మాదిభావవికారరహితః అవిక్రియో కర్తైకోఽహమాత్మే' తి న కస్యచిత్ జ్ఞానముత్పద్యతే, యస్మిన్ సతి సర్వకర్మసన్న్యాస ఉపదిశ్యత ఇతి తన్న. 'నజాయత' ఇత్యాదిశాస్త్రోపదేశానర్థక్యాత్, యథా చ శాస్త్రోపదేశసామర్థ్యా

ద్ధర్మాధర్మాస్తిత్వవిజ్ఞానం కర్తుశ్చ దేహాంతరసంబంధవిజ్ఞానముత్పద్యతే, తథా శాస్త్రాత్తస్యైవాత్మనః, అవిక్రియత్వాకర్తృత్వైకత్వాదివిజ్ఞానం కస్మాన్నోత్పద్యత ఇతి ప్రష్టవ్యాస్తేఃకరణాగోచరత్వాదితి చేత్; మనసైవానుద్రష్టవ్యమితి శ్రుతేః. శాస్త్రాచార్యోపదేశశమదమాదిసంస్కృతం మనఆత్మదర్శనే కరణం తథా చ తదధిగమాయానుమానే ఆగమే చ సతి జ్ఞానం నోత్పద్యత ఇతి సాహసమేతత్.జ్ఞానం చోత్పద్యమానం తద్విపరీత మజ్ఞానమవశ్యం బాధత ఇత్యభ్యుపగంతవ్యం. తచ్చాజ్ఞానం దర్శితం ‘హంతాఽహం, హతోఽస్మీ’ త్యుభౌ తౌ న విజానీత ఇతి. అత్ర చాత్మనా హననక్రియాయాః కర్తృత్వం కర్మత్వం హేతు కర్తృత్వం చాజ్ఞానకృతం దర్శితం,తచ్చ సర్వక్రియాస్వపి సమానం కర్తృత్వాదేర విద్యాకృతత్వమ్, అవిక్రియత్వాదాత్మనః. విక్రియావాన్ హి కర్తాఽఽత్మనః కర్మభూత మన్యం ప్రయోజయతి ‘కురు’ ఇతి తదేతదవిశేషేణ విదుషస్సర్వ క్రియాసు కర్తృత్వం హేతు కర్తృత్వం చ ప్రతిషేధతి భగవాన్ వాసుదేవః విదుషః కర్మాధికారాభావ ప్రదర్శనార్థం ‘వేదావినాశినం,...కథం స పురుష’ ఇత్యాదినా. క్వపునర్విదుషోఽధికార ఇతి. ఏతదుక్తం పూర్వమేవ ‘జ్ఞానయోగేన సాంఖ్యానా’ మితి. తథా చ సర్వకర్మ సన్న్యాసం వక్ష్యతి, ‘సర్వకర్మాణి మనసే’ త్యాదినా.

ననుమనసేతి వచనాన్న వాచికానాం కాయికానాం చ సన్న్యాస ఇతి చేత్, న, సర్వకర్మాణీతి విశేషితత్వాత్. మానసానామేవ సర్వకర్మణాం ప్రతిషేధ ఇతి చేత్, న; మనోవ్యాపారపూర్వకత్వాత్, వాక్కాయవ్యాపారాణాం మనోవ్యాపారాభావే తదనుపపత్తేః,శాస్త్రీయాణాం వాక్కాయకర్మణాం కారణాని మానసాని కర్మాణి, వర్జయిత్వా అన్యాని, సర్వకర్మాణి మనసా సన్న్యస్యేత్, ఇతి ‘నైవ కుర్వన్న కారయ’ న్నితి విశేషణాత్. సర్వకర్మసన్న్యాసోఽయం భగవతోక్తః మరిష్యతో న జీవత ఇతి చేత్, న ‘నవద్వారే పురే దేహీ, ఆస్త’ ఇతి విశేషణానుపపత్తేః నహి సర్వకర్మసన్న్యాసేనమృతస్య దేహే ఆసనం సంభవతి అకుర్వతోఽకారయతశ్చ దేహే సన్న్యస్యేతి సంబంధో న దేహే ఆస్త ఇతి చేత్, న, సర్వత్రాత్మనః, అవిక్రియత్వావధారణాత్, ఆసన క్రియాయాశ్చాధికరణాపేక్షత్వాత్, తదనపేక్షత్వాచ్చ సన్న్యాసస్య.

సంపూర్వస్తున్యాసశబ్దస్త్యాగార్థో న నిక్షేపార్థః. తస్మాద్గీతాశాస్త్రే ఆత్మజ్ఞానవతః సన్న్యాస ఏవాధికారో న కర్మణీతి తత్ర తత్రోపరిష్టాదాత్మజ్ఞానప్రకరణే ప్రదర్శయిష్యామః.

అవ. ప్రకృతం తు వక్ష్యామః. తత్రాత్మనః, అవినాశిత్వం ప్రతిజ్ఞాతం తత్కథమివేతి. ఉచ్యతే.—

వాసాంసి జీర్ణాని యథా విహాయ నవాని గృహ్ణాతి నరోఽపరాణి,
తథా శరీరాణి విహాయ జీర్ణాన్యన్యాని సంయాతి నవాని దేహీ.

వాసాంసీతి. వాసాంసి వస్త్రాణి జీర్ణాని దుర్బలతాం గతాని యథా లోకే విహాయ పరిత్యజ్య నవాన్యభినవాని గృహ్ణాతి ఉపాదత్తే నరః పురుషః, అపరాణ్యన్యాని, తథా తద్వదేవ శరీరాణి విహాయ జీర్ణాన్యన్యాని సంయాతి సంగచ్ఛతి నవాని దేహీ ఆత్మా పురుషవదవిక్రియ ఏవేత్యర్థః.

అవ. కస్మాదవిక్రియ ఇతి ఆహ—

నైనం ఛిందంతి శస్త్రాణి నైనం దహతి పావకః,
న చైనం క్లేదయంత్యాపో న శోషయతి మారుతః. 23

నేతి. నైనం ప్రకృతం దేహినం, ఛిందంతి శస్త్రాణి, నిరవయవత్వాన్నావయవవిభాగం కుర్వంతి శస్త్రాణ్యస్యాదీని తథా నైనం దహతి పావకః, అగ్నిరపి న భస్మీకరోతి, తథా న చైనం క్లేదయంత్యాపః. అపాం హి సావయవస్య వస్తున ఆర్ద్రీభావకరణే నావయవవిశ్లేషాపాదనే సామర్థ్యం తన్నిరవయవే ఆత్మని న సంభవతి తథా స్నేహవద్ద్రవ్యస్నేహశోషణేన శోషయతి వాయుః ఏనం త్వాత్మానం న శోషయతి మారుతోఽపి.

అవ. యత ఏవం తస్మాత్.

అచ్ఛేద్యోఽయమదాహ్యోఽయ మక్లేద్యోఽశోష్య ఏవ చ,
నిత్య స్సర్వగతః స్థాణురచలోఽయం సనాతనః. 24

అచ్ఛేద్య ఇతి. యస్మాదన్యోన్యనాశహేతుభూతాన్యాత్మానం నాశయితుం నోత్సహంతే అన్యగ్న్యాదీని, తస్మాన్నిత్యః. నిత్యత్వాత్సర్వగతః. సర్వగతత్వాత్ స్థాణుః స్థాణురివ స్థిర ఇత్యేతత్. స్థిరత్వా

దచలోఽయమాత్మా. అతస్సనాతనః చిరంతనః, న కారణాత్ కుతశ్చిత్ నిష్పన్నః, అభినవ ఇత్యర్థః.

నైతేషాం శ్లోకానాం పౌనరుక్త్యం చోదనీయం. యత ఏకేనైవ శ్లోకేనాత్మనో నిత్యత్వమవిక్రియత్వం చోక్తం 'నజాయతే మ్రియతేవా' ఇత్యాదినా, తత్ర యదేవాత్మవిషయం కించిదుచ్యతే, తదేతస్మాచ్ఛ్లోకార్థా న్నాతిరిచ్యతే, కించిచ్ఛబ్దతః పునరుక్తం కించిదర్థత ఇతి. దుర్బోధత్వా దాత్మవస్తునః పునః పునః ప్రసంగ మాపాద్య శబ్దాంతరేణ తదేవవస్తు నిరూపయతి భగవాన్వాసుదేవః, కథన్ను నామ సంసారిణాం అసంసారిత్వబుద్ధిగోచరతామాపన్నం సత్ అవ్యక్తం తత్త్వం సంసార నివృత్తయేస్యాదితి.

అవ. కించ.—

అవ్యక్తోఽయమచింత్యోఽయ మవికార్యోఽయముచ్యతే,
తస్మాదేవం విదిత్వైనం నానుశోచితుమర్హసి. 25

అవ్యక్త ఇతి. అవ్యక్తః సర్వకరణావిషయత్వాన్న వ్యజ్యత ఇత్యవ్యక్తోఽయమాత్మా అతఏవాఽచింత్యోఽయం. యద్ధీంద్రియగోచరః తచ్చింతావిషయతామాపద్యతే. అయం త్వాత్మా నిరింద్రియగోచరత్వాదచింత్యః. అత ఏవ అవికార్యః. యథా క్షీరం దధ్యాతఞ్చనాదినా వికారి భవతి న తథాయమాత్మా నిరవయవత్వాచ్చావిక్రియః న హి నిరవయవం కించిద్విక్రియాత్మకం దృష్టమ్. అవిక్రియత్వా దవికార్యోఽయమాత్మేత్యుచ్యతే. తస్మాదేవం యథోక్తప్రకారేణైవమాత్మానం విదిత్వా త్వం నానుశోచితుమర్హసి. హంతాహ మేతేషాం మయైతే హన్యంత ఇతి.

అవ. ఆత్మనోఽనిత్యత్వ మభ్యుపగమ్యేదముచ్యతే.—

అథ చైనం నిత్యజాతం నిత్యం వా మన్యసే మృతమ్,
తథాపి త్వం మహాబాహో నైవం శోచితుమర్హసి. 26

అథేతి. అథ చేత్యభ్యుపగమార్థః. ఏవం ప్రకృతమాత్మానం నిత్యజాతం లోకప్రసిద్ధ్యా ప్రత్యనేకశరీరోత్పత్తిం జాతో జాత ఇతి మన్యసే తథా ప్రతితత్తద్వినాశం నిత్యంవా మన్యసే మృతం మృతో మృత

ఇతి. తథాపి తథాభావేఽపి ఆత్మనిత్యత్వం మహాబాహో, నైవం శోచితు
మర్హసి, జన్మవతో నాశో నాశవతో జన్మచేత్యేతావవశ్యంభావినావితి.

అవ. తథా చ సతి.—

జాతస్య హి ధ్రువో మృత్యుర్ధ్రువం జన్మ మృతస్య చ,
తస్మాదపరిహార్యేఽర్థే న త్వం శోచితు మర్హసి. 27

జాతస్యేతి. జాతస్య హి లబ్ధజన్మనః ధ్రువః, అవ్యభిచారీ మృత్యుర్మరణం, ధ్రువం జన్మ మృతస్య చ. తస్మాదపరిహార్యోఽయం జన్మమరణలక్షణోఽర్థః. తస్మిన్నపరిహార్యేఽర్థే న త్వం శోచితుమర్హసి.

అవ. కార్యకరణసంఘాతాత్మకాన్యపి భూతాన్యుద్దిశ్య శోకో నయుక్తః కర్తుం. యతః.—

అవ్యక్తాదీని భూతాని వ్యక్తమధ్యాని భారత,
అవ్యక్తనిధనాన్యేవ తత్ర కా పరివేదనా? 28

అవ్యక్తాదీనీతి. అవ్యక్తాదీని అవ్యక్త మదర్శనం అనుపలబ్ధిరాదిర్యేషాం భూతానాం పుత్రమిత్రాదికార్యకరణసంఘాతాత్మకానాం తాన్యవ్యక్తాదీని భూతాని ప్రాగుత్పత్తేః, ఉత్పన్నాని చ ప్రాఙ్మరణాద్వ్యక్తమధ్యాని అవ్యక్తనిధనాన్యేవ పునరప్యవ్యక్త మదర్శనం నిధనం మరణం యేషాం తాన్యవ్యక్తనిధనాని మరణాదూర్ధ్వ మవ్యక్తతామేవ ప్రతిపద్యంత ఇత్యర్థః. తథా చోక్తం—'అదర్శనాదాపతితః పునశ్చాదర్శనంగతః, నాసౌ తవ న తస్య త్వం వృథా కా పరివేదనా' ఇతి. తత్ర కా పరిదేవనా కో వా ప్రలాపః అదృష్టదృష్టనష్టభ్రాంతిభూతేషు భూతేష్విత్యర్థః.

అవ. దుర్విజ్ఞేయోఽయం పురుషః ప్రకృత ఆత్మా కిం త్వామేవైకముపాలభే సాధారణే భ్రాంతినిమిత్తే. కథం? దుర్విజ్ఞేయోఽయమాత్మా ఇత్యత ఆహ.—

ఆశ్చర్యవత్పశ్యతి కశ్చిదేన
మాశ్చర్యవద్వదతి తథైవ చాన్యః,
ఆశ్చర్యవచ్చైన మన్యశ్శృణోతి
శ్రుత్వాప్యేనం వేద న చైవ కశ్చిత్. 29

ఆశ్చర్యవదితి. ఆశ్చర్యవత్ ఆశ్చర్యమదృష్టపూర్వమద్భుతమకస్మాద్దృశ్యమానం తేన తుల్యమాశ్చర్యవత్, ఆశ్చర్యమివైన మాత్మానం పశ్యతి కశ్చిత్, ఆశ్చర్యవదేనం వదతి తథైవ చాన్యః ఆశ్చర్యవచ్చైన మన్యః శృణోతి శ్రుత్వా దృష్ట్వోక్త్వాప్యేనం ఆత్మానం వేద న చైవ కశ్చిత్, అథవా య ఆత్మానం పశ్యతి స ఆశ్చర్యతుల్యః, యో వా వదతి యశ్చ శృణోతి స అనేకసహస్రేషు కశ్చిదేవ భవతి. అతో దుర్బోధ ఆత్మేత్యభిప్రాయః.

అవ. అథేదానీం ప్రకరణార్థ ఉపసంహ్రియతే—

దేహీ నిత్యమవధ్యోఽయం దేహే సర్వస్య భారత,
తస్మాత్సర్వాణి భూతాని న త్వం శోచితు మర్హసి. 30

దేహీతి. దేహీ శరీరీ నిత్యం సర్వదా సర్వావస్థాసు అవధ్యః నిరవయవత్వాన్నిత్యత్వాచ్చ తత్ర అవధ్యోఽయం దేహే శరీరే సర్వస్య సర్వగతత్వాత్ స్థావరాదిషు స్థితోఽపి సర్వస్య ప్రాణిజాతస్య దేహే వధ్యమానేఽపి అయం దేహీ న వధ్యో యస్మాత్, తస్మాత్ భీష్మాదీని సర్వాణి భూతాన్యుద్దిశ్య న త్వం శోచితు మర్హసి.

అవ. ఇహ పరమార్థతత్త్వాపేక్షాయాం శోకో మోహో వా న సంభవతీత్యుక్తం. న కేవలం పరమార్థతత్త్వాపేక్షాయామేవ. కిన్తు.

స్వధర్మ మపి చావేక్ష్య న వికంపితు మర్హసి,
ధర్మ్యాద్ధి యుద్ధాచ్ఛ్రేయోఽన్యత్ క్షత్రియస్య న విద్యతే. 31

స్వధర్మ మితి. స్వధర్మమపి స్వో ధర్మః స్వధర్మః క్షత్రియస్య యుద్ధం తమప్యవేక్ష్య త్వం న వికంపితుం ప్రచలితుం న అర్హసి ధర్మ్యాత్ క్షత్రియస్య స్వాభావికాద్ధర్మాదాత్మస్వాభావ్యాదిత్యభిప్రాయః. తచ్చ యుద్ధం పృథివీజయద్వారేణ ధర్మార్థం ప్రజారక్షణార్థం చేతి ధర్మాదనపేతం పరమం ధర్మ్యం. తస్మాద్ధర్మ్యాద్యుద్ధాచ్ఛ్రేయోఽన్యత్ క్షత్రియస్య న విద్యతే హి యస్మాత్.

అవ. కుతశ్చ తద్యుద్ధం కర్తవ్య మితి, ఉచ్యతే.—

యదృచ్ఛయా చోపపన్నం స్వర్గద్వార మపావృతమ్,
సుఖినః క్షత్రియాః పార్థ లభంతే యుద్ధమీదృశమ్. 32

యదృచ్ఛయేతి. యదృచ్ఛయాచ అప్రార్థితయా ఉపపన్నమాగతం స్వర్గద్వారమపావృతం ఉద్ఘాటితం యే ఏతదీదృశం యుద్ధం లభంతే క్షత్రియాః, హే పార్థ, కిం న సుఖినస్తే?

అవ. ఏవం కర్తవ్యతాప్రాప్తమపి.—

అథ చేత్త్వ మిమం ధర్మ్యం సంగ్రామం న కరిష్యసి,
తతస్స్వధర్మం కీర్తిం చ హిత్వా పాప మవాప్స్యసి. ౩౩

అథేతి. అథచేత్త్వమిమం ధర్మ్యం ధర్మాదనపేతం విహితం సంగ్రామం యుద్ధం న కరిష్యసి చేత్, తతస్తదకరణాత్స్వధర్మం కీర్తిం చ మహాదేవాదిసమాగమనిమిత్తాం హిత్వా త్యక్త్వా, కేవలం పాపమవాప్స్యసి,

అవ. న కేవలం స్వధర్మకీర్తిపరిత్యాగః.—

అకీర్తిం చాపి భూతాని కథయిష్యంతి తేఽవ్యయామ్,
సంభావితస్య చాకీర్తి ర్మరణాదతిరిచ్యతే, ౩౪

అకీర్తిమితి. అకీర్తిం చాపి యుద్ధే భూతాని కథయిష్యంతి. తే తవ అవ్యయాం దీర్ఘకాలాం, ధర్మాత్మా శూర ఇత్యేవమాదిభిర్గుణైః, సంభావితస్య చాకీర్తిర్మరణాదతిరిచ్యతే, సంభావితస్య చాకీర్తేః వరం మరణమిత్యర్థః

అవ. కించ.—

భయాద్రణా దుపరతం మంస్యంతే త్వాం మహారథాః,
యేషాం చ త్వం బహుమతో భూత్వా యాస్యసి లాఘవమ్.

భయాదితి. భయాత్కర్ణాదిభ్యః రణాద్యుద్ధాదుపరతం నివృత్తం మంస్యంతే చింతయిష్యంతి, న కృపయేతి త్వాం, మహారథాః దుర్యోధనప్రభృతయః, యేషాం చ త్వం దుర్యోధనాదీనాం బహుమతః బహుభిర్గుణైర్యుక్తః ఇత్యేవం మతో బహుమతో భూత్వా పునర్యాస్యసి, లాఘవం లఘుభావం

అవ. కించ.—

అవాచ్యవాదాంశ్చ బహూన్వదిష్యంతి తవాహితాః,
నిందంతస్తవ సామర్థ్యం తతో దుఃఖతరం ను కిమ్. ౩౬

అవాచ్యేతి, అవాచ్యవాదాన్ అవక్తవ్యవాదాంశ్చ బహూనానేకప్రకారాన్, వదిష్యంతి, తవ అహితాః శత్రవః, నిందంతః కుత్సయంతః, తవ త్వదీయం సామర్థ్యం నివాతకవచాదియుద్ధనిమిత్తం తత స్తస్మాన్నిందాప్రాప్తిదుఃఖాద్దుఃఖతరం ను కిం, తతః కష్టతరం దుఃఖం నాస్తీత్యర్థః.

అవ. యుద్ధే పునః క్రియమాణే కర్ణాదిభిః.—

హతో వా ప్రాప్స్యసి స్వర్గం జిత్వా వా భోక్ష్యసే మహీమ్,
తస్మాదుత్తిష్ఠ కౌంతేయ యుద్ధాయ కృతనిశ్చయః. 37

హత ఇతి.హతో వా ప్రాప్స్యసి స్వర్గం హతస్సన్ స్వర్గం ప్రాప్స్యసి. జిత్వా వా కర్ణాదీన్ శూరాన్ భోక్ష్యసే మహీం, ఉభయథాపి తవ లాభ ఏవేత్యభిప్రాయః,యత ఏవం తస్మాదుత్తిష్ఠ కౌంతేయ యుద్ధాయ కృతనిశ్చయః, జేష్యామి శత్రూన్ మరిష్యామి వా ఇతి నిశ్చయం కృత్వేత్యర్థః.

అవ. తత్ర యుద్ధం స్వధర్మ ఇత్యేవం యుధ్యమానస్య ఉపదేశమిమం శృణు —

సుఖదుఃఖే సమే కృత్వా లాభాలాభౌ జయాజయౌ,
తతో యుద్ధాయ యుజ్యస్వ నైవం పాపమవాప్స్యసి. 38

సుఖదుఃఖే ఇతి. సుఖదుఃఖే సమే తుల్యే కృత్వా రాగద్వేషావప్యకృత్వేత్యేతత్. తథా లాభాలాభౌ జయాజయౌ చ సమౌ కృత్వా తతో యుద్ధాయ యుజ్యస్వ ఘటస్వ. నైవం యుద్ధం కుర్వన్ పాపమవాప్స్యసి. ఇత్యేష ఉపదేశః ప్రాసంగికః.

అవ. శోకమోహాపనయనాయ లౌకికో న్యాయః 'స్వధర్మమపి చావేక్ష్య' ఇత్యేవమాదిభిః శ్లోకైరుక్తః, న తు తాత్పర్యేణ పరమార్థదర్శన మిహ ప్రకృతం. తచ్చోక్త ముపసంహ్రియతే—ఏషా తేఽభిహితా సాంఖ్య ఇతి శాస్త్రవిషయవిభాగప్రదర్శనాయ. ఇహ హి ప్రదర్శితే పున శ్శాస్త్రవిషయవిభాగే ఉపరిష్టాత్ 'జ్ఞానయోగేన సాంఖ్యానాం కర్మయోగేన యోగినా' మితి. నిష్ఠాద్వయవిషయం శాస్త్రం సుఖం

ప్రవర్తిష్యతే, శ్రోతారశ్చ విషయవిభాగేన సుఖం గ్రహీష్యంతీత్యత ఆహ.—

ఏషా తేఽభిహితా సాంఖ్యే బుద్ధిర్యోగే త్విమాం శృణు,
బుద్ధ్యా యుక్తో యయా పార్థ కర్మబంధం ప్రహాస్యసి. 39

ఏషేతి. ఏషా తే తుభ్యమభిహితా ఉక్తా, సాంఖ్యే పరమార్థవస్తువివేకవిషయే బుద్ధి ర్జ్ఞానం, సాక్షా చ్ఛోకమోహాదిసంసారహేతుదోషనివృత్తికారణం యోగే తు తత్ప్రాప్త్యుపాయే నిస్సంగతయా ద్వంద్వప్రహాణపూర్వకమీశ్వరారాధనార్థే కర్మయోగే కర్మానుష్ఠానే సమాధియోగే చ ఇమామనంతర మేవోచ్యమానాం బుద్ధిం శృణు. తాం బుద్ధిం స్తౌతి ప్రరోచనార్థమ్.—బుద్ధ్యా యయా యోగవిషయయా యుక్తః, హే పార్థ, కర్మబంధం కర్మైవ ధర్మాధర్మాఖ్యో బంధః కర్మబంధః తం ప్రహాస్యసి ఈశ్వరప్రసాదాదినిమిత్తజ్ఞానప్రాప్త్యైవేత్యర్థః.

అవ. కించాన్యత్.—

నేహాభిక్రమనాశోఽస్తి ప్రత్యవాయో న విద్యతే,
స్వల్పమప్యస్య ధర్మస్య త్రాయతే మహతో భయాత్. 40

నేతి. నేహ మోక్షమార్గే కర్మయోగే అభిక్రమనాశః అభిక్రమణమభిక్రమః ప్రారంభ స్తస్య నాశో నాస్తి, యథా కృష్యాదేః. యోగవిషయే ప్రారంభస్య నానైకాంతికఫలత్వ మిత్యర్థః, కించ,—నాపి చికిత్సావత్ ప్రత్యవాయో విద్యతే, భవతి కింతు—స్వల్పమప్యస్య ధర్మస్య యోగస్యానుష్ఠితం త్రాయతే రక్షతి మహతః భయాత్, సంసారభయా జ్జన్మమరణాదిలక్షణాత్.

అవ. యేయం సాంఖ్యే బుద్ధిరుక్తా యోగే చ వక్ష్యమాణలక్షణా సా.—

వ్యవసాయాత్మికా బుద్ధిరేకేహ కురునందన,
బహుశాఖా హ్యనంతాశ్చ బుద్ధయోఽవ్యవసాయినామ్. 41

వ్యవసాయాత్మికేతి. వ్యవసాయాత్మికా నిశ్చయస్వభావైకైవ బుద్ధిః, ఇతరవిపరీతబుద్ధిశాఖాభేదస్య బాధికా, సమ్యక్ప్రమాణజనిత

త్వాత్, ఇహ శ్రేయోమార్గే. హే కురునందన, యాః పునరితరాః విపరీతబుద్ధయః యాసాం శాఖాభేదప్రచారవశాదనంతోఽపారః అనుపరతస్సంసారో నిత్యప్రతతో విస్తీర్ణో భవతి, ప్రమాణజనితవివేకబుద్ధినిమిత్తవశాచ్చోపరతాస్వనంతభేదబుద్ధిషు సంసారోఽప్యుపరమతే, తాః బుద్ధయో బహుశాఖాః బహ్వ్యః శాఖాః యాసాం తాః బహుశాఖాః బహుభేదా ఇత్యేతత్, ప్రతిశాఖాభేదేన హ్యనంతాశ్చబుద్ధయః, తేషాం అవ్యవసాయినాం ప్రమాణజనితవివేకబుద్ధిరహితానామిత్యర్థః.

అవ. యేషాం వ్యవసాయాత్మికా బుద్ధిర్నాస్తి తే.—

యామిమాం పుష్పితాం వాచం ప్రవదంత్యవిపశ్చితః,
వేదవాదరతాః పార్థ నాన్యదస్తీతి వాదినః. 42

యామితి. యామిమాం వక్ష్యమాణాం పుష్పితాం పుష్పితవృక్షవచ్ఛోభమానాం శ్రూయమాణరమణీయాం వాచం వాక్యలక్షణాం ప్రవదంతి, కే? అవిపశ్చితః అల్పమేధస అవివేకిన ఇత్యర్థః. వేదవాదరతాః బహ్వర్థవాదఫలసాధనప్రకాశకేషు వేదవాక్యేషు రతాః హే పార్థ, నాన్యత్స్వర్గపశుపుత్రాదిఫలసాధనేభ్యః కర్మభ్యః అస్తీత్యేవం వాదినః వచనశీలాః.

అవ. తేచ కే?—

కామాత్మానస్స్వర్గపరా జన్మకర్మఫలప్రదామ్,
క్రియావిశేషబహుళాం భోగైశ్వర్యగతిం ప్రతి. 43

కామాత్మాన ఇతి. కామాత్మానః కామస్వభావాః, కామపరా ఇత్యర్థః స్వర్గపరాః స్వర్గః పరః పురుషార్థో యేషాం తే స్వర్గపరాః.స్వర్గప్రధానాః, జన్మకర్మఫలప్రదాం కర్మణః ఫలం కర్మఫలం జన్మైవ కర్మఫలం జన్మకర్మఫలం తత్ప్రదదాతీతి జన్మకర్మఫలప్రదా, తాం వాచం. ప్రవదంతీత్యనుషజ్యతే, క్రియావిశేషబహుళాం క్రియాణాం విశేషాః క్రియావిశేషాః తే బహుళా యస్యాం వాచి తాం,స్వర్గపశుపుత్రాద్యర్థాః యయా వాచా బాహుళ్యేన ప్రకాశ్యంతే, భోగైశ్వర్యగతిం ప్రతి భోగశ్చ ఐశ్వర్యం చ భోగైశ్వర్యే తయోః గతిః ప్రాప్తిః

భోగైశ్వర్యగతిః, తాం ప్రతి సాధనభూతాః యే క్రియావిశేషా స్తద్బహులాం వాచం ప్రవదంతో మూఢాః సంసారేషు పరివర్తంత ఇత్యభిప్రాయః.

అవ. తేషాం చ.—

భోగైశ్వర్యప్రసక్తానాం తయాఽపహృతచేతసామ్,
వ్యవసాయాత్మికా బుద్ధిస్సమాధౌ న విధీయతే. 44

భోగైశ్వర్యప్రసక్తానా మితి. భోగైశ్వర్యప్రసక్తానాం భోగః ఐశ్వర్యం చేతి భోగైశ్వర్యయోరేవ ప్రణయవతాం తదాత్మభూతానాం, తయా క్రియావిశేషబహులయా వాచా అపహృతచేతసాం ఆచ్ఛాదితవివేకప్రజ్ఞానాం, వ్యవసాయాత్మికా సాంఖ్యే యోగే వా బుద్ధిః. సమాధౌ సమాధీయతేఽస్మిన్ పురుషోపభోగాయ సర్వమితి సమాధి రంతఃకరణం బుద్ధి స్తస్మిన్ సమాధౌ, న విధీయతే,న భవతీత్యర్థః.

అవ. యఏవం వివేకబుద్ధిరహితా స్తేషాం కామాత్మనాం. యత్ఫలం తత్రాహ—

త్రైగుణ్యవిషయా వేదా నిస్త్రైగుణ్యో భవార్జున,
నిర్ద్వంద్వో నిత్యసత్త్వస్థో నిర్యోగక్షేమ ఆత్మవాన్. 45

త్రైగుణ్యేతి. త్రైగుణ్యవిషయాః త్రైగుణ్యం సంసారో విషయః ప్రకాశయితవ్యః యేషాం తే వేదాః త్రైగుణ్యవిషయాః. త్వం తు నిస్త్రైగుణ్యో భవార్జున, నిష్కామో భవేత్యర్థః. నిర్ద్వంద్వః సుఖదుఃఖహేతుభూతౌ సప్రతిపక్షౌ పదార్థౌ ద్వంద్వశబ్దవాచ్యౌ తతో నిర్గతః నిర్ద్వంద్వో భవ, నిత్యసత్త్వస్థః సదా సత్త్వగుణాశ్రయో భవ, తథా నిర్యోగక్షేమః అనుపాత్తస్యోపాదానం యోగః. ఉపాత్తస్య రక్షణం క్షేమః, యోగక్షేమప్రధానస్య రక్షణం క్షేమః యోగక్షేమప్రధానస్య శ్రేయసి ప్రవృత్తిర్దుష్కరేత్యతః. నిర్యోగక్షేమో భవ, ఆత్మవాన్ అప్రమత్తశ్చ భవ. ఏష తవోపదేశః స్వధర్మమనుతిష్ఠతః.

అవ. సర్వేషు వేదోక్తేషు కర్మసు యా న్యుక్తాన్యనంతాని ఫలాని తాని నాపేక్ష్యంతే చేత్, కిమర్థం తానీశ్వరాయేత్యనుష్ఠీయంతే? ఇతి ఉచ్యతే; తచ్ఛృణు.—

యావానర్థ ఉదపానే సర్వతస్సంప్లుతోదకే,
తావాన్ సర్వేషు వేదేషు బ్రాహ్మణస్య విజానతః. 46

యావానితి. యథా లోకే కూపతటాకాద్యనేకస్మిన్నుదపానే పరిచ్ఛిన్నోదకే యావాన్యావత్పరిమాణః స్నానపానాదిరర్థః ఫలం ప్రయోజనం స సర్వోఽర్థః సర్వతస్సంప్లుతోదకేఽపి యోఽర్థస్తావానేవ సంపద్యతే, తత్రాంతర్భవతీత్యర్థః. ఏవం తావాన్ తావత్పరిమాణఏవ సంపద్యతే, సర్వేషు వేదేషు వేదోక్తేషు కర్మసు యః అర్థః యత్కర్మఫలం సోఽర్థో బ్రాహ్మణస్య సన్న్యాసినః పరమార్థతత్త్వం విజానతః యః అర్థః యత్ విజ్ఞానఫలం సర్వతస్సంప్లుతోదకస్థానీయం తస్మిన్ తావానేవ సంపద్యతే. తత్రైవాంతర్భవతీత్యర్థః. 'యథా కృతాయ విజితాయాధరేయాః సంయన్త్యేవమేనం సర్వం తదభిసమేతి యత్కించిత్ ప్రజాస్సాధు కుర్వంతి యస్తద్వేద యత్సవేదే'తిశ్రుతేః. 'సర్వం కర్మాఖిల'మితి చ వక్ష్యతి తస్మాత్ ప్రాక్ జ్ఞాననిష్ఠాధికారప్రాప్తేః కర్మణ్యధికృతేన కూపతటాకాద్యర్థస్థానీయమపి కర్మ కర్తవ్యమ్.

అవ. తవ చ —

కర్మణ్యేవాధికారస్తే మా ఫలేషు కదాచన,
మా కర్మఫలహేతుర్భూర్మాతే సంగోఽస్త్వకర్మణి. 47

కర్మణీతి. కర్మణ్యేవాధికారః న జ్ఞాననిష్ఠాయాం, తే తవ. తత్ర చ కర్మ కుర్వతః మా ఫలేష్వధికారోఽస్తు కర్మఫలతృష్ణా మా భూత్ కదాచన కస్యాంచిదవస్థాయామిత్యర్థః. యదా కర్మఫలే తృష్ణా తే స్యాత్ తదా కర్మఫలప్రాప్తేర్హేతుః స్యాః, ఏవం మాకర్మఫలహేతుర్భూః. యదాహి కర్మఫలతృష్ణాప్రయుక్తః కర్మణి ప్రవర్తతే తదా కర్మఫలస్యైవ జన్మనో హేతుర్భవేత్, యది కర్మఫలం నేష్యతే, కిం కర్మణా దుఃఖరూపేణ? ఇతి మా తే తవ సంగోఽస్త్వకర్మణి అకరణే ప్రీతిర్మాభూత్.

అవ. యది కర్మఫలప్రయుక్తేన న కర్తవ్యం కర్మ, కథం తర్హి కర్తవ్యమితి; ఉచ్యతే.—

యోగస్థః కురు కర్మాణి సంగం త్యక్త్వా ధనంజయ,

సిద్ధ్యసిద్ధ్యోస్సమో భూత్వా సమత్వం యోగ ఉచ్యతే. 48

యోగస్థ ఇతి. యోగస్థస్సన్ కురు కర్మాణి కేవలమీశ్వరార్థమ్, తత్రాపి 'ఈశ్వరో మే తుష్యతు' ఇతి సంగం త్యక్త్వా ధనంజయ. ఫలతృష్ణాశూన్యేన క్రియమాణే కర్మణి సత్త్వశుద్ధిజా జ్ఞానప్రాప్తిలక్షణాసిద్ధిః, తద్విపర్యయజా అసిద్ధిః తయోస్సిద్ధ్యసిద్ధ్యో రపి సమస్తుల్యో భూత్వా కురు కర్మాణి. కోఽసౌ యోగః యత్ర స్థిత్వా కర్మ కుర్విత్యుక్తం? ఇదమేవ తత్.—సిద్ధ్యసిద్ధ్యోస్సమత్వం యోగః ఉచ్యతే.

అవ. యత్పునస్సమత్వబుద్ధియుక్త మీశ్వరారాధనార్థం కర్మ ఉక్తం ఏతస్మాత్కర్మణః.—

దూరేణ హ్యవరం కర్మ బుద్ధియోగాద్ధనంజయ,
బుద్ధౌ శరణమన్విచ్ఛ కృపణాః ఫలహేతవః. 49

దూరేణేతి. దూరేణాతివిప్రకర్షేణ అత్యంతమేవ హి అవరం అధమం నికృష్టం కర్మ ఫలార్థినా క్రియమాణం బుద్ధియోగాత్ సమత్వబుద్ధియుక్తాత్ కర్మణః జన్మమరణాదిహేతుత్వాత్. హే ధనంజయ, యత ఏవం తతో యోగవిషయాయాం బుద్ధౌ తత్పరిపాకజాయాం వా సాంఖ్యే బుద్ధౌ శరణమాశ్రయమభయప్రాప్తికారణమన్విచ్ఛ ప్రార్థయస్వ, పరమార్థజ్ఞానశరణో భవేత్యర్థః, యతః అవరం కర్మ కుర్వాణాః కృపణాః దీనాః ఫలహేతవః ఫలతృష్ణాప్రయుక్తాస్సంతః, 'యో వా ఏతదక్షరం గార్గ్య విదిత్వాఽస్మాల్లోకాత్ ప్రైతి స కృపణః' ఇతి శ్రుతేః.

అవ. సమత్వబుద్ధియుక్తస్సన్ స్వధర్మ మనుతిష్ఠన్ యత్ఫలం ప్రాప్నోతి తచ్ఛృణు.—

బుద్ధియుక్తో జహాతీహ ఉభే సుకృతదుష్కృతే,
తస్మాద్యోగాయ యుజ్యస్వ యోగః కర్మసు కౌశలమ్. 50

బుద్ధియుక్త ఇతి. బుద్ధియుక్తః కర్మణి సమత్వవిషయయా బుద్ధ్యా యుక్తో బుద్ధియుక్తః స జహాతి పరిత్యజతి ఇహాస్మిన్ లోకే ఉభే సుకృతదుష్కృతే, పుణ్యపాపే సత్త్వశుద్ధిజ్ఞానప్రాప్తిద్వారేణ యతః, తస్మాత్

బుద్ధియోగాయ యుజ్యస్వ ఘటస్వ, యోగో హి కర్మసు కౌశలం, స్వధర్మాఖ్యేషు కర్మసు వర్తమానస్య యా సిద్ధ్యసిద్ధ్యోస్సమత్వబుద్ధిః ఈశ్వరార్పితచేతస్తయా తత్కౌశలం కుశలభావః, తద్ధి కౌశలం యత్ బంధనస్వభావాన్యపి కర్మాణి సమత్వబుద్ధ్యా స్వభావాన్నివర్తంతే, తస్మాత్సమత్వ బుద్ధియుక్తో భవ త్వమ్.

అవ. యస్మాత్.—

కర్మజం బుద్ధియుక్తా హి ఫలం త్యక్త్వా మనీషిణః,
జన్మబంధవినిర్ముక్తాః పదం గచ్ఛంత్యనామయమ్. 51

కర్మజమితి. కర్మజం ఫలం త్యక్త్వేతి వ్యవహితేన సంబంధః. ఇష్టానిష్టదేహప్రాప్తిః కర్మజం ఫలం కర్మభ్యో జాతం, బుద్ధియుక్తాః, సమత్వబుద్ధియుక్తాః, సన్తః హి యస్మాత్, ఫలం త్యక్త్వా పరిత్యజ్య మనీషిణః జ్ఞానినో భూత్వా, జన్మబంధవినిర్ముక్తాః జన్మైవ బంధో జన్మబంధః తేన వినిర్ముక్తాః, జీవన్త ఏవ జన్మబంధాత్ వినిర్ముక్తాస్సన్తః పదం పరమం విష్ణోర్మోక్షాఖ్యం గచ్ఛంతి, అనామయం సర్వోపద్రవరహితమిత్యర్థః అథవా 'బుద్ధియోగాద్ధనంజయ' ఇత్యారభ్య పరమార్థదర్శనలక్షణైవ సర్వతస్సంప్లుతోదకస్థానీయా కర్మయోగజసత్త్వశుద్ధిజనితా బుద్ధిః దర్శితా, సాక్షాత్సుకృతదుష్కృతప్రహాణాదిహేతుత్వశ్రవణాత్.

అవ. యోగానుష్ఠానజనితసత్త్వశుద్ధిజా బుద్ధిః కదా ప్రాప్స్యతే ఇత్యుచ్యతే.—

యదా తే మోహకలిలం బుద్ధిర్వ్యతితరిష్యతి,
తదా గంతాఽసి నిర్వేదం శ్రోతవ్యస్య శ్రుతస్య చ. 52

యదేతి. యదా యస్మిన్కాలే, తే తవ, మోహకలిలం మోహాత్మకమవివేకరూపం కాలుష్యం యేనాత్మానాత్మవివేకబోధం కలుషీకృత్య విషయం ప్రత్యంతఃకరణం ప్రవర్తతే, తత్తవ బుద్ధిర్వ్యతితరిష్యతి వ్యతిక్రమిష్యతి. అతిశుద్ధభావమాపత్స్యత ఇత్యర్థః. తదా తస్మిన్ కాలే గంతాసి ప్రాప్తాసి నిర్వేదం వైరాగ్యం శ్రోతవ్యస్య శ్రుతస్య చ తదా శ్రోతవ్యం శ్రుతం చ తే నిష్ఫలం ప్రతిభాతీత్యభిప్రాయః.

అవ. మోహకలిలాత్యయద్వారేణ లబ్ధాత్మవివేకప్రజ్ఞః కదా కర్మ యోగజం ఫలం. పరమార్థయోగమవాప్స్యామీతి చేత్, తచ్ఛృణు.

శ్రుతి విప్రతిపన్నా తే యదా స్థాస్యతి నిశ్చలా,
సమాధావచలా బుద్ధి స్తదా యోగ మవాప్స్యసి. 53

శ్రుతీతి. శ్రుతివిప్రతిపన్నా అనేకసాధ్యసాధనసంబంధప్రకాశన శ్రుతిభిః శ్రవణైః ప్రవృత్తినివృత్తిలక్షణైః విప్రతిపన్నా, నానాప్రతిపన్నా, విక్షిప్తా సతీ తే తవ బుద్ధిర్యదా యస్మిన్కాలే, స్థాస్యతి స్థిరీభూతా భవిష్యతి, నిశ్చలా విక్షేపచలనవర్జితా సతీ, సమాధౌ, సమాధీయతే చిత్తమస్మిన్నితి సమాధిరాత్మా. తస్మిన్నాత్మనీత్యేతత్, అచలా తత్రాపి వికల్ప వర్జితా ఇత్యేతత్, బుద్ధి రంతఃకరణం. తదా తస్మిన్కాలే యోగ మవాప్స్యసి వివేకప్రజ్ఞాం సమాధిం ప్రాప్స్యసి.

అవ. ప్రశ్నబీజం ప్రతిలభ్యార్జున ఉవాచ లబ్ధసమాధిప్రజ్ఞస్య లక్షణబుభుత్సయా.—

అర్జున ఉవాచ.—

స్థితప్రజ్ఞస్య కా భాషా సమాధిస్థస్య కేశవ ?,
స్థితధీః కిం ప్రభాషేత కిమాసీత వ్రజేత కిమ్ ?. 54

స్థితప్రజ్ఞస్యేతి. స్థితా ప్రతిష్ఠితా 'అహమస్మిపరంబ్రహ్మ' ఇతిప్రజ్ఞా యస్య సః స్థితప్రజ్ఞః, తస్య స్థితప్రజ్ఞస్య కా భాషా? కింభాషణం? వచనం, కథమసౌ పరై ర్భాష్యతే?, సమాధిస్థస్య సమాధౌ స్థితస్య, హే కేశవ, స్థితధీః స్థితప్రజ్ఞః. స్వయం వా కిం ప్రభాషేత? కిమాసీత?. వ్రజేత కిం ఆసనం వ్రజనం వా తస్య కథమిత్యర్థః. స్థితప్రజ్ఞస్య లక్షణమనేన శ్లోకేన పృచ్ఛ్యతే.

అవ. యోహ్యాదిత ఏవ సన్న్యస్య కర్మాణి జ్ఞానయోగనిష్ఠాయాం ప్రవృత్తః యశ్చ కర్మయోగేన, తయోః 'ప్రజహాతి' త్యారభ్యాధ్యాయపరిసమాప్తేః స్థితప్రజ్ఞస్య లక్షణం సాధనం చోపదిశ్యతే సర్వత్రైవ హ్యధ్యాత్మశాస్త్రేకృతార్థలక్షణాని యాని తాన్యేవ సాధనాన్యుపదిశ్యంతే, యత్నసాధ్యత్వాత్. యాని యత్నసాధ్యాని సాధనాని లక్షణాని చ భవంతి తాని.—

శ్రీభగవానువాచ.—

ప్రజహాతి యదా కామాన్ సర్వాన్పార్థ మనోగతాన్,
ఆత్మన్యేవాత్మనా తుష్టః స్థితప్రజ్ఞస్తదోచ్యతే. 55

ప్రజహాతీతి. ప్రజహాతి ప్రకర్షేణ జహాతి పరిత్యజతి యదా యస్మిన్కాలే, సర్వాన్ సమస్తాన్ కామాన్ ఇచ్ఛాభేదాన్ హే పార్థ, మనోగతాన్ మనసి ప్రవిష్టాన్, హృది ప్రవిష్టాన్ సర్వకామపరిత్యాగే తుష్టికారణాభావాత్ శరీరధారణనిమిత్తవిశేషే చ సతి ఉన్మత్తప్రమత్తస్యేవ ప్రవృత్తిః ప్రాప్తా, ఇత్యత ఉచ్యతే,—ఆత్మన్యేవ ప్రత్యగాత్మస్వరూప ఏవ, ఆత్మనా స్వేనైవ బాహ్యలాభనిరపేక్షః తుష్టః పరమార్థదర్శనామృతరసలాభేనాన్యస్మాదలంప్రత్యయవాన్ స్థితప్రజ్ఞః స్థితా ప్రతిష్ఠితా ఆత్మానాత్మవివేకజా ప్రజ్ఞా యస్య సః స్థితప్రజ్ఞః విద్వాంస్తదోచ్యతే, త్యక్తపుత్రవిత్తలోకైషణస్సన్న్యాసీ ఆత్మారామ ఆత్మక్రీడః స్థితప్రజ్ఞ ఇత్యర్థః.

అవ. కించ.—

దుఃఖేష్వనుద్విగ్నమనాః సుఖేషు విగతస్పృహః,
వీతరాగభయక్రోధః స్థితధీర్మునిరుచ్యతే. 56

దుఃఖేష్వితి. దుఃఖేష్వాధ్యాత్మికాదిషు ప్రాప్తేషు న ఉద్విగ్నం న ప్రక్షుభితం దుఃఖప్రాప్తౌ మనో యస్య సోఽయం అనుద్విగ్నమనాః తథా సుఖేషు ప్రాప్తేషు విగతా స్పృహా తృష్ణా యస్య నాగ్నిరివేంధనాద్యాధానే సుఖాన్యనువివర్ధతే స విగతస్పృహః, వీతరాగభయక్రోధః రాగశ్చ భయం చ క్రోధశ్చ వీతా విగతా యస్మాత్ స వీతరాగభయక్రోధః స్థితధీః స్థితప్రజ్ఞః, మునిస్సన్న్యాసీ తదా ఉచ్యతే.

అవ. కించ.—

యస్సర్వత్రానభిస్నేహస్తత్తత్ప్రాప్య శుభాశుభమ్,
నాభినందతి న ద్వేష్టి తస్య ప్రజ్ఞా ప్రతిష్ఠితా. 57

య ఇతి. యో మునిః సర్వత్ర దేహజీవితాదిష్వపి. అనభిస్నేహః అభిస్నేహవర్జితః, తత్తత్ప్రాప్య శుభాశుభం తత్తచ్ఛుభమశుభం వా లబ్ధ్వా నాభినందతి న ద్వేష్టి శుభం ప్రాప్య న తుష్యతి న హృష్యతి

అశుభం చ ప్రాప్య న ద్వేష్టీత్యర్థః, తస్యైవం హర్షవిషాదవర్జితస్య వివేకజా ప్రజ్ఞా ప్రతిష్ఠితా భవతి.

అవ. కించ.—

యదా సంహరతే చాయం కూర్మోఽంగానీవ సర్వశః,
ఇంద్రియాణీంద్రియార్థేభ్యస్తస్య ప్రజ్ఞా ప్రతిష్ఠితా. 58

యదేతి. యదా సంహరతే సమ్యగుపసంహరతే చాయం జ్ఞాననిష్ఠాయాం ప్రవృత్తో యతిః, కూర్మోఽంగానీవ యథా కూర్మో భయాత్స్వాన్యంగాని ఉపసంహరతే, సర్వశః సర్వతః, ఏవం జ్ఞాననిష్ఠః ఇంద్రియాణీంద్రియార్థేభ్యః సర్వవిషయేభ్యః ఉపసంహరతే, తస్య ప్రజ్ఞా ప్రతిష్ఠితేత్యుక్తార్థం వాక్యమ్.

అవ. తత్ర విషయానసాహరతః ఆతురస్యాపీంద్రియాణి కూర్మాంగానీవ సంహ్రియంతే న తు తద్విషయో రాగః, స కథం సంహ్రియత ఇత్యుచ్యతే.—

విషయా వినివర్తంతే నిరాహారస్య దేహినః,
రసవర్జం రసోఽప్యస్య పరం దృష్ట్వా నివర్తతే. 59

విషయేతి. యద్యపి విషయాః విషయోపలక్షితాని విషయశబ్దవాచ్యానీంద్రియాణి అథవా విషయా ఏవ నిరాహారస్యానాహ్రియమాణవిషయస్య కష్టే తపసి స్థితస్య మూర్ఖస్యాపి వినివర్తంతే, దేహినో దేహవతః, రసవర్జం రసో రాగః విషయేషు యస్తం వర్జయిత్వా రసశబ్దః రాగే ప్రసిద్ధః స్వరసేన ప్రవృత్తో రసికో రసజ్ఞః, ఇత్యాదిదర్శనాత్ సోఽపి రసః రంజనారూపః సూక్ష్మః, అస్య యతేః, పరం పరమార్థతత్త్వం బ్రహ్మ దృష్ట్వా ఉపలభ్య 'అహమేవ తత్' ఇతి వర్తమానస్య నివర్తతే, నిర్బీజం విషయవిజ్ఞానం సంపద్యత ఇత్యర్థః, నాసతి సమ్యగ్దర్శనే రసస్యోచ్ఛేదః, తస్మాత్సమ్యగ్దర్శనాత్మికాయాః ప్రజ్ఞాయాః స్థైర్యం కర్తవ్యమిత్యభిప్రాయః.

అవ. సమ్యగ్దర్శనలక్షణప్రజ్ఞాస్థైర్యం చికీర్షతా, ఆదావింద్రియాణి స్వవశే స్థాపయితవ్యాని, యస్మాత్తదనవస్థాపనే దోషమాహ.

యతతో హ్యపి కౌంతేయ పురుషస్య విపశ్చితః,
ఇంద్రియాణి ప్రమాథీని హరంతి ప్రసభం మనః. 60

యతత ఇతి. యతతః ప్రయత్నం కుర్వతః, హి యస్మాత్, హే కౌంతేయ, పురుషస్య విపశ్చితో మేధావినో ఽపీతి వ్యవహితేన సంబంధః. ఇంద్రియాణి ప్రమాథీని ప్రమథనశీలాని, విషయాభిముఖం హి పురుషం విక్షోభయంతి ఆకులీకుర్వంతి, ఆకులీకృత్య చ హరంతి, ప్రసభం ప్రసహ్య. ప్రకాశమేవ పశ్యతో వివేకవిజ్ఞానయుక్తం, మనః.

అవ. యతస్తస్మాత్.—

తాని సర్వాణి సంయమ్య యుక్త ఆసీత మత్పరః,
వశే హి యస్యేంద్రియాణి తస్య ప్రజ్ఞా ప్రతిష్ఠితా. 61

తానీతి. తాని సర్వాణి సంయమ్య సంయమనం వశీకరణం కృత్వా యుక్తస్సమాహితస్సన్నాసీత, మత్పరః, అహం వాసుదేవః సర్వప్రత్యగాత్మా పరో యస్య సః మత్పరః, 'నాన్యోఽహం తస్మా' దిత్యాసీతేత్యర్థః. ఏవమాసీనస్య యతేస్సతో వశే హి యస్యేంద్రియాణి వర్తంతే అభ్యాసబలాత్ తస్య ప్రజ్ఞా ప్రతిష్ఠితా.

అవ. అథేదానీం పరాభవిష్యతస్సర్వానర్థస్య మూల మిదముచ్యతే —

ధ్యాయతో విషయాన్ పుంసస్సంగస్తేషూపజాయతే,
సంగాత్సంజాయతే కామః కామాత్ క్రోధోఽభిజాయతే. 62

ధ్యాయత ఇతి. ధ్యాయతః చింతయతః, విషయాన్ శబ్దాదీన్, విషయవిశేషానాలోచయతః. పుంసః పురుషస్య, సంగః ఆసక్తిః ప్రీతిః, తేషు విషయేషూపజాయతే ఉత్పద్యతే. సంగాత్ప్రీతేస్సంజాయతే సముత్పద్యతే, కామః తృష్ణా, కామాత్ కుతశ్చిత్ప్రతిహతాత్క్రోధోఽభిజాయతే.

క్రోధాద్భవతి సంమోహస్సంమోహాత్ స్మృతివిభ్రమః,
స్మృతిభ్రంశాద్బుద్ధినాశో బుద్ధినాశాత్ ప్రణశ్యతి. 63

క్రోధాదితి. క్రోధాద్భవతి సమ్మోహః అవివేకః కార్యాకార్యవిషయః క్రుద్ధో హి సమ్మూఢస్సన్ గురుమప్యాక్రోశతి, సమ్మోహాత్

స్మృతివిభ్రమః, శాస్త్రాచార్యోపదేశా హితసంస్కారజనితాయాః, స్మృతేః స్యాద్విభ్రమః భ్రంశః స్మృత్యుత్పత్తినిమిత్తప్రాప్తావనుత్పత్తిః, తతః స్మృతిభ్రంశాద్బుద్ధినాశః బుద్ధేర్నాశః కార్యాకార్యవిషయవివేకాయోగ్యతా అంతఃకరణస్య బుద్ధేర్నాశ ఇత్యుచ్యతే. బుద్ధినాశాత్ప్రణశ్యతి, తావదేవ హి పురుషః యావదంతఃకరణం తదీయం కార్యాకార్యవిషయవివేకయోగ్యం తదయోగ్యత్వే నష్టఏవ పురుషో భవతి, అత స్తస్యాంతఃకరణస్య బుద్ధేర్నాశాత్ప్రణశ్యతి, పురుషార్థాయోగ్యో భవతీత్యర్థః.

అవ. సర్వానర్థస్య మూలముక్తం విషయాభిధ్యానం, అథేదానీం మోక్షకారణ మిద ముచ్యతే.

రాగద్వేషవియుక్తైస్తు విషయానింద్రియైశ్చర౯,
ఆత్మవశ్యైర్విధేయాత్మా ప్రసాదమధిగచ్ఛతి. 64

రాగేతి. రాగద్వేషవియుక్తైః రాగశ్చ ద్వేషశ్చ రాగద్వేషౌ, తత్పురస్సరా హీంద్రియాణాం ప్రవృత్తిః స్వాభావికీ, తత్ర యో ముముక్షు ర్భవతి స తాభ్యాం వియుక్తైః శ్రోత్రాదిభిరింద్రియైః విషయా నవర్జనీయా౯ చరన్నుపలభమాన ఆత్మవశ్యైః ఆత్మనః వశ్యాని వశీకృతాని ఇంద్రియాణి తై రాత్మవశ్యైః. విధేయాత్మా ఇచ్ఛాతో విధేయః ఆత్మా అంతఃకరణం యస్య సోఽయం ప్రసాద మధిగచ్ఛతి, ప్రసాదః ప్రసన్నతా స్వాస్థ్యమ్.

అవ. ప్రసాదే సతి కిం స్యాదిత్యుచ్యతే.—

ప్రసాదే సర్వదుఃఖానాం హానిరస్యోపజాయతే,
ప్రసన్నచేతసో హ్యాశు బుద్ధిః పర్యవతిష్ఠతే. 65

ప్రసాద ఇతి. ప్రసాదే సర్వదుఃఖానాం ఆధ్యాత్మికాదీనాం హానిః వినాశః అస్య యతేః ఉపజాయతే. కించ— ప్రసన్నచేతసః శుద్ధాంతఃకరణస్య హి యస్మా దాశు శీఘ్రం బుద్ధిః పర్యవతిష్ఠతే ఆకాశమివ పరి సమంతాదవతిష్ఠతి, ఆత్మస్వరూపేణైవ నిశ్చలా భవతీత్యర్థః.

ఏవం ప్రసన్నచేతసః అవస్థితబుద్ధేః కృతకృత్యతా యతః. తస్మాత్

రాగద్వేషవిముక్తైరింద్రియైః శాస్త్రావిరుద్ధేషు అవర్జనీయేషు యుక్తః సమాచరే దితి వాక్యార్థః.

అవ. స్తూయతే సేయం ప్రసన్నతా.—

నాస్తి బుద్ధిరయుక్తస్య న చాయుక్తస్య భావనా,
న చాభావయతశ్శాంతి రశాంతస్య కుతస్సుఖమ్ 66

నాస్తీతి. నాస్తి న విద్యతే న భవతీత్యర్థః. బుద్ధిరాత్మస్వరూపవిషయా, అయుక్తస్యాసమాహితః కరణస్య. న చాస్త్యయుక్తస్య భావనా ఆత్మజ్ఞానాభినివేశః. తథా—న చాస్త్య భావయతః ఆత్మజ్ఞానాభినివేశమకుర్వతః శాంతిరుపశమః అశాంతస్య కుతస్సుఖం? ఇంద్రియాణాం హి విషయసేవాతృష్ణాతః నివృత్తిర్యా తత్ సుఖం, న విషయవిషయా తృష్ణా. దుఃఖమేవ హి సా,న తృష్ణాయాం సత్యాం సుఖస్య గంధమాత్రమప్యుపపద్యత ఇత్యర్థః.

అవ. అయుక్తస్య కస్మాద్బుద్ధిర్నాస్తీత్యుచ్యతే —

ఇంద్రియాణాం హి చరతాం యన్మనోఽనువిధీయతే,
తదస్య హరతి ప్రజ్ఞాం వాయుర్నావమివాంభసి. 67

ఇంద్రియాణామితి. ఇంద్రియాణాం హి యస్మాచ్చరతాం స్వవిషయేషు ప్రవర్తమానానాం యన్మనోఽనువిధీయతే అనుప్రవర్తతే, తదింద్రియవిషయవికల్పనేన ప్రవృత్తం మనః. అస్య యతేః హరతి ప్రజ్ఞాం ఆత్మానాత్మవివేకజాం, నాశయతి కథమ్! వాయుర్నావమివాంభసి, ఉదకే జిగమిషతాం సాంయాత్రికాణాం మార్గాదుద్ధృత్యోన్మార్గే నావం యథా వాయుః ప్రవర్తయతి, ఏవ మాత్మవిషయాం ప్రజ్ఞాం హృత్వా మనోవిషయవిషయాం కరోతి.

అవ. 'యతతోహ్యపీ' త్యుపన్యస్తస్యార్థస్యానేకధోపపత్తిముక్త్వా తం చార్థముపపాద్యోపసంహరతి.—

తస్మాద్యస్య మహాబాహో నిగృహీతాని సర్వశః,
ఇంద్రియాణీంద్రియార్థేభ్యస్తస్య ప్రజ్ఞా ప్రతిష్ఠితా. 68

తస్మాదితి. ఇంద్రియాణాం ప్రవృత్తౌ దోషఉపపాదితో యస్మాత్,

తస్మాద్యస్య యతేః, హే మహాబాహో, నిగృహీతాని సర్వశః, ఇంద్రియాణీంద్రియార్థేభ్యః శబ్దాదిభ్య స్తస్య ప్రజ్ఞా ప్రతిష్ఠితా.

అవ. యోఽయం లౌకికో వైదికశ్చ వ్యవహార స్స ఉత్పన్నవివేకజ్ఞానస్య స్థితప్రజ్ఞస్యావిద్యాకార్యత్వాత్ అవిద్యానివృత్తౌ నివర్తతే. అవిద్యాయాశ్చ విద్యావిరోధాత్ నివృత్తిః, ఇత్యేత మర్థం స్ఫుటీకుర్వన్నాహ.—

యా నిశా సర్వభూతానాం తస్యాం జాగర్తి సంయమీ,
యస్యాం జాగ్రతి భూతాని సా నిశా పశ్యతో మునేః. 69

యేతి. యా నిశా రాత్రిః సర్వపదార్థానామవివేకకరీ, తమస్స్వభావత్వాత్, సర్వభూతానాం. సర్వేషాం భూతానామ్, కిం తత్ పరమార్థతత్త్వం, స్థితప్రజ్ఞస్య విషయః. యథా నక్తంచరాణాం అహరేవ సదన్యేషాం నిశా భవతి, తద్వన్నక్తం చరస్థానీయానామజ్ఞానినాం సర్వభూతానాం నిశేవ నిశా పరమార్థతత్త్వమ్, అగోచరత్వాదతద్బుద్ధీనామ్, తస్యాం పరమార్థతత్త్వలక్షణాయాం అజ్ఞాననిద్రాయాం ప్రబుద్ధః జాగర్తి, సంయమీ సంయమవాన్, జితేంద్రియో యోగీత్యర్థః యస్యాం గ్రాహ్యగ్రాహకభేదలక్షణాయామవిద్యానిశాయాం, ప్రసుప్తాన్యేవ భూతాని జాగ్రతీత్యుచ్యంతే, యస్యాం నిశాయాం ప్రసుప్తా ఇవ స్వప్నదృశః. సా నిశా అవిద్యారూపత్వాత్, పరమార్థ తత్త్వం పశ్యతో మునేః.

అతః అవిద్యావస్థాయామేవ కర్మాణి చోద్యంతే, న విద్యావస్థాయామ్. విద్యాయాం హి సత్యాముదితే సవితరి శార్వరమివ తమః ప్రణాశముపగచ్ఛతి అవిద్యా. ప్రాగ్విద్యోత్పత్తేరవిద్యాప్రమాణబుద్ధ్యా గృహ్యమాణా క్రియాకారకఫలభేదరూపా చ సతీ సర్వకర్మహేతుత్వం ప్రతిపద్యతే. నాప్రమాణబుద్ధ్యా గృహ్యమాణాయాః కర్మహేతుత్వోపపత్తిః, 'ప్రమాణభూతేన వేదేన మమ చోదితం కర్మ కర్తవ్య' మితి హి కర్మణి కర్తా ప్రవర్తతే, న 'అవిద్యామాత్రమిదం సర్వం నిశేవ' ఇతి జానన్, యస్య పునః నిశేవ అవిద్యామాత్రమిదం

సర్వం భేదజాత' మితి జ్ఞానం తస్యాత్మజ్ఞస్య సర్వకర్మసన్న్యాస ఏవాధికారః న ప్రవృత్తౌ, తథా చ, దర్శయిష్యతి—'తద్బుద్ధయ స్తదాత్మాన' ఇత్యాదినా జ్ఞాననిష్ఠాయా మేవాధికారః.

తత్రాపి ప్రవర్తకప్రమాణాభావే ప్రవృత్త్యనుపపత్తిరితి చేత్ న, స్వాత్మవిషయత్వాదాత్మవిజ్ఞానస్య. న హ్యాత్మనః స్వాత్మని ప్రవర్తకప్రమాణాపేక్షతా, ఆత్మత్వాదేవ, తదంతత్వాచ్చ సర్వప్రమాణానాం ప్రమాణత్వస్య, న హ్యాత్మస్వరూపాధిగమే సతి పునః ప్రమాణప్రమేయవ్యవహారస్సంభవతి, ప్రమాతృత్వం హ్యాత్మనో నివర్తయతి అంత్యం ప్రమాణం నివర్తయదేవ చాప్రమాణం భవతి, స్వప్నకాలప్రమాణమివ ప్రబోధే లోకే చ వస్త్వధిగమే ప్రవృత్తిహేతుత్వాదర్శనాత్ ప్రమాణస్య, తస్మాన్నాత్మవిదః కర్మణ్యధికార ఇతి సిద్ధమ్.

అవ. విదుష స్త్యక్తైషణస్య స్థితప్రజ్ఞస్య యతేరేవ మోక్షప్రాప్తిః, న త్వసన్న్యాసినః కామకామిన ఇత్యేతమర్థం దృష్టాంతేనోపపాదయిష్యన్నాహ —

ఆపూర్యమాణ మచలప్రతిష్ఠం
సముద్ర మాపః ప్రవిశంతి యద్వత్,
తద్వత్కామా యం ప్రవిశంతి సర్వే
స శాంతిమాప్నోతి న కామకామీ. 70

ఆపూర్యమాణమితి. ఆపూర్యమాణమద్భిః అచలప్రతిష్ఠమచలతయా ప్రతిష్ఠా వస్థితిః యస్య తమచలప్రతిష్ఠం సముద్రమాపస్సర్వతో గతాః. ప్రవిశంతి స్వాత్మస్థమవిక్రియమేవ సంతం యద్వత్, తద్వత్కామాః విషయసన్నిధావపి సర్వతః ఇచ్ఛావిశేషాః యం యతిం—సముద్రమివాపః—అవికుర్వంతః, ప్రవిశంతి, సర్వే ఆత్మన్యేవ ప్రలీయంత ఇత్యర్థః, న స్వాత్మవశం కుర్వంతి, స శాంతిం మోక్షమాప్నోతి నేతరః కామకామీ, కామ్యంత ఇతి కామాః విషయాస్తాన్కామయితుం శీలం యస్య స కామకామీ స న ప్రాప్నోతీత్యర్థః.

అవ. యస్మాదేవం తస్మాత్.

విహాయ కామాన్ యస్సర్వాన్ పుమాంశ్చరతి నిస్స్పృహః,
నిర్మమో నిరహంకారస్స శాంతిమధిగచ్ఛతి. 71

విహాయేతి. విహాయ పరిత్యజ్య కామాన్, యస్సన్న్యాసీ పుమాన్, సర్వాన శేషతః చరతి కార్త్స్న్యేన జీవనమాత్రచేష్టాశేషః పర్యటతీత్యర్థః. నిస్స్పృహః శరీరజీవనమాత్రేఽపి నిర్గతా స్పృహా యస్య స నిస్స్పృహస్సన్, నిర్మమః శరీరజీవనమాత్రాక్షిప్తపరిగ్రహేఽపి 'మమేద' మిత్యభినివేశవర్జితః, నిరహంకారః, విద్యావత్త్వాదినిమిత్తాత్మసంభావనారహిత ఇత్యేతత్, స ఏవంభూతః స్థితప్రజ్ఞో బ్రహ్మవిచ్ఛాంతిం సర్వసంసారదుఃఖోపరమలక్షణాం నిర్వాణాఖ్యాం అధిగచ్ఛతి ప్రాప్నోతి బ్రహ్మభూతో భవతీత్యర్థః.

అవ. సైషా జ్ఞాననిష్ఠా స్తూయతే.—

ఏషా బ్రాహ్మీ స్థితిః పార్థ నైనాం ప్రాప్య విముహ్యతి,
స్థిత్వాస్యామంతకాలేఽపి బ్రహ్మనిర్వాణమృచ్ఛతి. 72

ఇతి శ్రీమహాభారతే శతసాహస్ర్యాం సంహితాయాం వైయాసిక్యాం
భీష్మపర్వణి శ్రీభగవద్గీతాసూపనిషత్సు బ్రహ్మవిద్యాయాం
యోగశాస్త్రే శ్రీకృష్ణార్జునసంవాదే సాంఖ్యయోగో నామ
ద్వితీయోఽధ్యాయః.

ఏషేతి. ఏషా యథోక్తా బ్రాహ్మీ బ్రహ్మణి భవేయం స్థితిః, సర్వం కర్మ సన్న్యస్య బ్రహ్మస్వరూపేణైవావస్థాన మిత్యేతత్ హే పార్థ నైనాం స్థితిం ప్రాప్య లబ్ధ్వా విముహ్యతి న మోహం ప్రాప్నోతి స్థిత్వాఽస్యాం స్థితౌ బ్రాహ్మ్యాం యథోక్తాయాం అంతకాలేఽపి అంత్యేఽపి వయసి బ్రహ్మనిర్వాణం బ్రహ్మనిర్వృతిం మోక్షం ఋచ్ఛతి గచ్ఛతి, కిము వక్తవ్యం బ్రహ్మచర్యాదేవ సన్న్యస్య యావజ్జీవం యో బ్రహ్మణ్యేవావతిష్ఠతే, స బ్రహ్మనిర్వాణ మృచ్ఛతీతి.

ఇతి శ్రీపరమహంసపరివ్రాజకాచార్యస్య శ్రీగోవిందభగవత్పూజ్యపాద
శిష్యస్య శ్రీమచ్ఛంకరభగవతః కృతౌ శ్రీమద్భగవద్గీతాభాష్యే
ద్వితీయోఽధ్యాయః.

తృతీయోఽధ్యాయః

శాస్త్రస్య ప్రవృత్తినివృత్తివిషయభూతే ద్వే బుద్ధీ భగవతా నిర్దిష్టే, సాంఖ్యే బుద్ధి ర్యోగే బుద్ధి రితి చ. తత్ర 'ప్రజహాతి యదా కామా' నిత్యారభ్య ఆ అధ్యాయపరిసమాప్తే స్సాంఖ్యబుద్ధ్యాశ్రితానాం సన్న్యాసం కర్తవ్యముక్త్వా తేషాం తన్నిష్ఠతయైవ చ కృతార్థతోక్తా—'ఏషా బ్రాహ్మీస్థితి'రితి, అర్జునాయ చ కర్మణ్యేవాధికారస్తే... 'మా తే సంగోఽస్త్వకర్మ'ణీతి కర్మైవ కర్తవ్యముక్తవాన్ యోగబుద్ధిమాశ్రిత్య, న తత ఏవ శ్రేయః ప్రాప్తి ముక్తవాన్, తదేతదాలక్ష్య పర్యాకులీభూతబుద్ధిరర్జున ఉవాచ. 'కథం భక్తాయ శ్రేయోఽర్థినే యత్సాక్షాచ్ఛ్రేయః ప్రాప్తిసాధనం సాంఖ్యబుద్ధినిష్ఠాం శ్రావయిత్వా మాం కర్మణి దృష్టానేకానర్థయుక్తే పారంపర్యేణాప్యనైకాంతికశ్రేయః ప్రాప్తిఫలే నియుంజ్యాదితి యుక్తః పర్యాకులీభూతభావోఽర్జునస్య, తదనురూపశ్చ ప్రశ్నః జ్యాయసీ చేదిత్యాదిః ప్రశ్నాపాకరణం చ వాక్యం భగవతః యుక్తం యథోక్తవిభాగవిషయే శాస్త్రే.

కేచిత్తు—అర్జునస్య ప్రశ్నార్థమన్యథా కల్పయిత్వా తత్ప్రతికూలం భగవతః ప్రతివచనం వర్ణయంతి, యథా చాత్మనా సంబంధగ్రంథే గీతార్థో నిరూపితః తత్ప్రతికూలం చేహ పునః ప్రశ్నప్రతివచనయోరర్థం నిరూపయంతి, కథం? తత్ర సంబంధగ్రంథే తావత్,... సర్వేషా మాశ్రమిణాం జ్ఞానకర్మణో స్సముచ్చయో గీతాశాస్త్రే నిశ్చితోఽర్థ ఇత్యుక్తం. పునర్విశేషితశ్చ యావజ్జీవశ్రుతిచోదితాని కర్మాణి పరిత్యజ్య కేవలాదేవ జ్ఞానాన్మోక్షః ప్రాప్యత ఇత్యేతదేకాంతేనైవ ప్రతిషిద్ధమితి, ఇహ త్వాశ్రమవికల్పం దర్శయతా యావజ్జీవశ్రుతిచోదితానా మేవ కర్మణాం పరిత్యాగ ఉక్తః, తత్కథమీదృశం విరుద్ధమర్థ మర్జునాయ బ్రూయా ద్భగవాన్, శ్రోతా వా విరుద్ధమర్థం కథమవధారయేత్.

తత్రైకత్వాత్,...గృహస్థానామేవ శ్రౌతస్మార్తకర్మపరిత్యాగేన కేవలాదేవ జ్ఞానాన్మోక్షః ప్రతిషిధ్యతే, న త్వాశ్రమాంతరాణామితి ఏతదపి పూర్వోత్తరవిరుద్ధమేవ. కథం? సర్వాశ్రమిణాం జ్ఞానకర్మణోస్సముచ్చయో గీతాశాస్త్రనిశ్చితోఽర్థ ఇతి ప్రతిజ్ఞాయ ఇహ కథం తద్విరుద్ధం కేవలాదేవ జ్ఞానాన్మోక్షం బ్రూయాత్ ఆశ్రమాంతరాణామ్

అథ మతం, శ్రౌతకర్మాపేక్షయైతద్వచనం 'కేవలాదేవ జ్ఞానాచ్ఛ్రౌతకర్మరహితాత్ గృహస్థానాం మోక్షః ప్రతిషిధ్యత' ఇతి తత్ర గృహస్థానాం విద్యమానమపి స్మార్తం కర్మావిద్యమానవ దనపేక్ష్య జ్ఞానా దేవ కేవలా దిత్యుచ్యత ఇతి, ఏతదపి విరుద్ధం కథం గృహస్థస్యైవ స్మార్తకర్మణా సముచ్చితాత్ జ్ఞానాన్మోక్షః ప్రతిషిధ్యతే న త్వాశ్రమాంతరాణామితి కథం వివేకిభి శ్శక్యమవధారయితుం, కించ— యది మోక్షసాధనత్వేన స్మార్తాని కర్మాణ్యూర్ధ్వరేతసాం సముచ్చీయంతే తథా గృహస్థస్యాపీష్యతాం స్మార్తైరేవ సముచ్చయో న శ్రౌతైః.

అథ శ్రౌతైః స్మార్తైశ్చ గృహస్థస్యైవ సముచ్చయో మోక్షాయ, ఊర్ధ్వరేతసాం తు స్మార్తకర్మమాత్రసముచ్చితాత్. జ్ఞానాన్మోక్ష ఇతి. తత్రైవం సతి గృహస్థస్యాయాసబాహుళ్యాత్, శ్రౌతం స్మార్తం చ బహుదుఃఖరూపం కర్మ శిరస్యారోపితం స్యాత్.

అథ గృహస్థస్యైవ చాయాసబాహుళ్యకరణాన్మోక్షస్స్యాత్, న ఆశ్రమాంతరాణాం శ్రౌతనిత్యకర్మరహితత్వాదితి. తదప్యసత్, సర్వోపనిషత్స్వితిహాసపురాణయోగశాస్త్రేషు చ జ్ఞానాంగత్వేన ముముక్షోస్సర్వకర్మసన్న్యాసవిధానాత్; ఆశ్రమవికల్పసముచ్చయవిధానాచ్చ శ్రుతిస్మృత్యోః.

సిద్ధః తర్హి సర్వాశ్రమిణాం జ్ఞానకర్మణోస్సముచ్చయః—న ముముక్షోస్సర్వకర్మసన్న్యాసవిధానాత్, పుత్రైషణాయా విత్తైషణాయా లోకైషణాయాశ్చ వ్యుత్థాయాథ భిక్షాచర్యం చరంతి తస్మాన్న్యాసమేషాం తపసామతిరిక్తమాహుః. న్యాస ఏవాత్యరేచయదితి, 'న కర్మణా న ప్రజయా ధనేన త్యాగేనైకే అమృతత్వమానశు' రితి చ 'బ్రహ్మచ

ర్యాదేవ ప్రవ్రజే' దిత్యాద్యాః శ్రుతయః. 'త్యజ ధర్మమధర్మం చ ఉభే సత్యానృతే త్యజ, ఉభే సత్యానృతే త్యక్త్వా యేన త్యజసి తత్త్యజ. సంసారమేవం నిస్సారం దృష్ట్వా సారదిదృక్షయా, ప్రవ్రజంత్యకృతోద్వాహాః పరం వైరాగ్యమాశ్రితాః.' ఇతి. బృహస్పతిః. 'కర్మణా బధ్యతే జంతుర్విద్యయా చ విముచ్యతే, తస్మాత్కర్మ న కుర్వంతి యతయః పారదర్శినః' ఇతి శుకానుశాసనమ్. ఇహాఽపి చ 'సర్వకర్మాణి మనసా సన్న్యస్య' స్యేత్యాది.

మోక్షస్య చ అకార్యత్వాన్ముముక్షోః కర్మానర్థక్యం. నిత్యాని ప్రత్యవాయపరిహారార్థమనుష్ఠేయానీతి చేత్,న,అసన్న్యాసవిషయత్వాత్ ప్రత్యవాయప్రాప్తేః. నహ్యగ్నికార్యాద్యకరణాత్సన్న్యాసినః ప్రత్యవాయః కల్పయితుం శక్యః.యథా బ్రహ్మచారిణాంఅసన్న్యాసినామపి న కర్మిణామ్ న తావన్నిత్యానాం కర్మణాం అభావాదేవ భావరూపస్య ప్రత్యవాయస్యోత్పత్తిః కల్పయితుం శక్యా, కథమసతః సజ్జాయేతేతి అసతస్సజ్జన్మాసంభవశ్రుతేః. యది విహితాకరణాదసంభావ్యమపి ప్రత్యవాయం బ్రూయాద్వేదః. తదానర్థకరో వేదోఽప్రమాణమిత్యుక్తం స్యాత్; విహితస్య కరణాకరణయోర్దుఃఖమాత్రఫలత్వాత్. తథా చ కారకం శాస్త్రం న జ్ఞాపకమితి అనుపపన్నార్థం కల్పితం స్యాత్. న చైతదిష్టం. తస్మాత్సన్న్యాసినాం న కర్మాణి, అతః జ్ఞానకర్మణోస్సముచ్చయానుపపత్తిః, 'జ్యాయసీచేదిత్యకర్మణస్తే మతా బుద్ధిః' ప్రశ్నానుపపత్తేశ్చ.

యది హి భగవతా ద్వితీయాఽధ్యాయే జ్ఞానం కర్మ చ త్వయైవానుష్ఠేయమిత్యుక్తం స్యాత్, తతోఽర్జునస్య ప్రశ్నోఽనుపపన్నః 'జ్యాయసీచేత్కర్మణస్తే మతా బుద్ధి' రితి. అర్జునాయ చేత్ బుద్ధికర్మణీ త్వయా అనుష్ఠేయే ఇత్యుక్తే, యాకర్మణో జ్యాయసీ బుద్ధిస్సాపుక్తైవేతి 'తత్కిం కర్మణి ఘోరే మాం నియోజయసి కేశవ' ఇతి ఉపాలమ్భః ప్రశ్నో న కథంచ నోపపద్యతే.న చార్జునస్యైవ జ్యాయసీ బుద్ధిర్నానుష్ఠేయేతి భగవతోక్తం పూర్వమితి కల్పయితుం యుక్తం, యేన 'జ్యాయసీచే దితి వివేకతః ప్రశ్నః స్యాత్.

యది పునరేకస్య పురుషస్య జ్ఞానకర్మణోర్విరోధాద్యుగపదనుష్ఠానం న సంభవతీతి భిన్నపురుషానుష్ఠేయత్వం భగవతా పూర్వముక్తం స్యాత్, తతోఽయం ప్రశ్న ఉపపన్నః 'జ్యాయసీచే' దిత్యాదిః. అవివేకతః ప్రశ్నకల్పనాయా మపి భిన్నపురుషానుష్ఠేయత్వేన జ్ఞానకర్మనిష్ఠయోః భగవతః ప్రతివచనం నోపపద్యతే, న చాజ్ఞాననిమిత్తం భగవతః ప్రతివచనం కల్ప్యం అస్మాచ్చ భిన్నపురుషానుష్ఠేయత్వేన జ్ఞానకర్మనిష్ఠయో ర్భగవతః ప్రతివచనదర్శనాత్ జ్ఞానకర్మణోః సముచ్చయానుపపత్తిః తస్మాత్ కేవలాదేవ జ్ఞానాన్మోక్ష ఇత్యేషోఽర్థో నిశ్చితో గీతాసు సర్వోపనిషత్సు చ.

అవ. జ్ఞానకర్మణోః 'ఏకం వద నిశ్చిత్యే'తి చైకవిషయైవ ప్రార్థనాఽనుపపన్నా, ఉభయోస్సముచ్చయస్సంభవే. 'కురుకర్మైవ తస్మాత్త్వ'మితి చ జ్ఞాననిష్ఠాసంభవ మర్జునస్యావధారణేన దర్శయిష్యతి.—

అర్జున ఉవాచ.—

జ్యాయసీచేత్కర్మణస్తే మతా బుద్ధి ర్జనార్దన,
తత్కిం కర్మణి ఘోరే మాం నియోజయసి కేశవ. 1

జ్యాయసీతి. జ్యాయసీ శ్రేయసీ చేత్ యది కర్మణ స్సకాశాత్తే తవ మతా అభిప్రేతా బుద్ధిర్జ్ఞానం హే జనార్దన. యది బుద్ధికర్మణీ సముచ్చితే ఇష్టే తదేకం శ్రేయస్సాధనమితి కర్మణో జ్యాయసీ బుద్ధిరితి చ కర్మణోఽతిరిక్తకరణం బుద్ధే రనుపపన్న మర్జునేన కృతం స్యాత్; న హి తదేవ తస్మాత్ఫలతోఽతిరిక్తం స్యాత్. తథా చ, కర్మణః శ్రేయస్కరీ భగవతోక్తా బుద్ధిః, అశ్రేయస్కరం చ కర్మ కుర్వితి మాం ప్రతిపాదయతి, తత్కిన్ను కారణ మితి భగవత ఉపాలంభమివ కుర్వన్ తత్కిం కస్మాత్ కర్మణి ఘోరే క్రూరే హింసాలక్షణే మాం నియోజయసి కేశవేతి చ యదాహ, తచ్చ నోపపద్యతే, అథ స్మార్తేనైవ కర్మణా సముచ్చయస్సర్వేషాం భగవతోక్తః అర్జునేన చావధారితశ్చేత్, 'తత్కిం కర్మణి ఘోరే మాం నియోజయ' సీత్యాది కథం యుక్తం స్యాద్వచనమ్.

అవ. కించ.—

వ్యామిశ్రేణేవ వాక్యేన బుద్ధిం మోహయసీవ మే,
తదేకం వద నిశ్చిత్య యేన శ్రేయోఽహమాప్నుయామ్. 2

వ్యామిశ్రేణేతి. వ్యామిశ్రేణేవ, యద్యపి వివిక్తాభిధాయీ భగవాన్, తథాపి మమ మందబుద్ధేః వ్యామిశ్రమివ భగవద్వాక్యం ప్రతిభాతి, తేన మమ బుద్ధిం మోహయసీవ, మమ బుద్ధేః వ్యామోహాపనయాయ హి ప్రవృత్తస్త్వం తు కథం మోహయసి? అతో బ్రవీమి బుద్ధిం మోహయసీవ మే మమ ఇతి, త్వం తు భిన్నకర్తృకయోః జ్ఞానకర్మణో రేకపురుషానుష్ఠానాసంభవం యది మన్యసే, తత్రైవం సతి తత్తయో రేకం బుద్ధిం కర్మ వా ఇదమేవార్జునస్య యోగ్యం స్వబుద్ధిశక్త్యవస్థానురూప మితి నిశ్చిత్య వద బ్రూహి, యేన జ్ఞానేన కర్మణా వాఽన్యతరేణ శ్రేయోఽహ మాప్నుయాం ప్రాప్నుయాం; ఇతి యదుక్తం తదపి నోపపద్యతే.

యది హి కర్మనిష్ఠాయాం గుణభూత మపి జ్ఞానం భగవతోక్తం స్యాత్, కథం తయోః 'ఏకం వదే త్యే' కవిషయైవ అర్జునస్య శుశ్రూషా స్యాత్. నహి భగవతా పూర్వముక్త 'మన్యతరదేవ జ్ఞానకర్మణో ర్వక్ష్యామి, నైవ ద్వయ' మితి, యేనోభయప్రాప్త్యసంభవమాత్మనో మన్యమానః ఏకమేవ ప్రార్థయేత్.

అవ. ప్రశ్నానురూపమేవ ప్రతివచనం శ్రీభగవానువాచ —

శ్రీభగవానువాచ.—

లోకేఽస్మిన్ ద్వివిధా నిష్ఠా పురా ప్రోక్తా మయాఽనఘ,
జ్ఞానయోగేన సాంఖ్యానాం కర్మయోగేన యోగినామ్. 3

లోక ఇతి. లోకేఽస్మిన్ శాస్త్రార్థానుష్ఠానేఽధికృతానాం త్రైవర్ణికానాం ద్వివిధా ద్విప్రకారా నిష్ఠా స్థితిః అనుష్ఠేయతాత్పర్యం పురా పూర్వం సర్గాదౌ ప్రజాః సృష్ట్వా తాసామభ్యుదయనిశ్శ్రేయసప్రాప్తిసాధనం వేదార్థసంప్రదాయం కుర్వతా మయా ప్రోక్తా సర్వజ్ఞేనేశ్వరేణ, హే అనఘ అపాప, కా సా ద్వివిధా నిష్ఠేత్యత్రాహ— తత్ర జ్ఞానయోగేన జ్ఞానమేవ యోగః తేన సాంఖ్యానాం ఆత్మానాత్మ

న హి కశ్చిత్ క్షణమపి జాతు తిష్ఠత్యకర్మకృత్,
కార్యతే హ్యవశః కర్మ సర్వః ప్రకృతిజైర్గుణైః. 5

నేతి. న హి యస్మాత్క్షణ మపి కాలం జాతు కదాచిత్, కశ్చిత్తిష్ఠతి అకర్మకృత్సన్. కస్మాత్? కార్యతే ప్రవర్త్యతే హి యస్మాత్ అవశ ఏవ కర్మ,సర్వః ప్రాణీ ప్రకృతిజైః ప్రకృతితో జాతైఃసత్త్వరజస్తమోభిర్గుణైః. అజ్ఞ ఇతి వాక్యశేషః, యతో వక్ష్యతి 'గుణైర్యో న విచాల్యతే' ఇతి సాంఖ్యానాం పృథక్కరణాత్ అజ్ఞానామేవ హి కర్మయోగః,న జ్ఞానినామ్. జ్ఞానినాం తు గుణైరచాల్యమానానాం స్వతశ్చలనాభావాత్, కర్మయోగో నోపపద్యతే, తథా చ వ్యాఖ్యాతం 'వేదావినాశినం నిత్య' మిత్యత్ర.

అవ. యత్త్వనాత్మజ్ఞశ్చోదితం కర్మ నారభత ఇతి తదసదేవేత్యాహ.—

కర్మేంద్రియాణి సంయమ్య య ఆస్తే మనసా స్మరన్,
ఇంద్రియార్థాన్ విమూఢాత్మా మిథ్యాచారస్స ఉచ్యతే. 6

కర్మేంద్రియాణీతి.కర్మేంద్రియాణిహస్తాదీనిసంయమ్య సంహృత్య య ఆస్తే తిష్ఠతి, మనసా స్మరన్ చిన్తయన్ ఇంద్రియార్థాన్ విమూఢాత్మా విమూఢాంతఃకరణః మిథ్యాచారః మృషాచారః పాపాచారస్సఉచ్యతే.

యస్త్వింద్రియాణి మనసా నియమ్యారభతేఽర్జున,
కర్మేంద్రియైః కర్మయోగమసక్తస్స విశిష్యతే. 7

యఇతి.యస్తు పునః కర్మణ్యధికృతోఽజ్ఞః బుద్ధీంద్రియాణి మనసా నియమ్యారభతేఽర్జున కర్మేంద్రియైః వాక్పాణ్యాదిభిః. కిమారభత ఇత్యాహ—కర్మయోగమసక్తస్సన్ అఫలాకాంక్షస్సన్ స విశిష్యతే ఇతరస్మాత్ మిథ్యాచారాత్.

అవ. యత ఏవమతః.—

నియతం కురు కర్మ త్వం కర్మ జ్యాయో హ్యకర్మణః,
శరీరయాత్రాఽపి చ తే న ప్రసిద్ధ్యేదకర్మణః. 8

నియతమితి. నియతం నిత్యం శాస్త్రోపదిష్టం యో యస్మిన్ కర్మణ్యధికృతః ఫలాయ చాశ్రుతం తన్నియతం కర్మ, హేఽర్జున తత్

కురు త్వం, యతః కర్మ జ్యాయ అధికతరం ఫలతః, హి యస్మాదకర్మణః అకరణాత్ అనారంభాత్, కథం? శరీరయాత్రా శరీరస్థితిరపి చ తే న ప్రసిద్ధ్యేత్ ప్రసిద్ధిం న గచ్ఛేత్ అకర్మణః అకరణాత్. అతో దృష్టః కర్మాకర్మణో ర్విశేషో లోకే.

అవ. యచ్చ మన్యసే, బంధార్థత్వాత్ కర్మ న కర్తవ్యమితి తదప్యసత్. కథం?—

యజ్ఞార్థాత్కర్మణోఽన్యత్ర లోకో ఽయం కర్మబంధనః,
తదర్థం కర్మ కౌంతేయ ముక్తసఙ్గస్సమాచర. 9

యజ్ఞార్థాదితి. 'యజ్ఞో వై విష్ణు' రితి శ్రుతేః యజ్ఞ ఈశ్వరః తదర్థం. యత్క్రియతే తద్యజ్ఞార్థం కర్మ, తస్మాత్కర్మణోఽన్యత్ర అన్యేన కర్మణా లోకోఽయమధికృతః కర్మకృత్ కర్మబంధనః కర్మైవ బంధనం యస్య సోఽయం కర్మబంధనః లోకః, న తు యజ్ఞార్థాత్. అత స్తదర్థం యజ్ఞార్థం కర్మ, కౌంతేయ, ముక్తసంగః కర్మఫలసంగ వర్జితస్సన్ సమాచర నిర్వర్తయ.

అవ. ఇతశ్చాధికృతేనకర్మ కర్తవ్యమ్.—

సహ యజ్ఞాః ప్రజాః సృష్ట్వా పురోవాచ ప్రజాపతిః,
అనేన ప్రసవిష్యధ్వమేషవోఽస్త్విష్టకామధుక్. 10

సహేతి. సహ యజ్ఞాః యజ్ఞసహితాః ప్రజాస్త్రయో వర్ణాః తాః సృష్ట్వా ఉత్పాద్య పురా పూర్వం సర్గాదా,ఉవాచ ఉక్తవాన్ ప్రజాపతిః ప్రజానాం స్రష్టా, అనేన యజ్ఞేన ప్రసవిష్యధ్వం ప్రసవో వృద్ధి రుత్పత్తిః తాం కురుధ్వం, ఏష యజ్ఞః, వః యుష్మాకం అస్తు భవతు,ఇష్టకామ ధుక్ ఇష్టానభిప్రేతాన్ కామాన్ ఫలవిశేషాన్ దోగ్ధీతి ఇష్టకామధుక్.

అవ. కథం?—

దేవాన్ భావయతానేన తే దేవా భావయంతు వః,
పరస్పరం భావయన్తశ్శ్రేయః పరమవాప్స్యథ. 11

దేవానితి. దేవాన్ ఇంద్రాదీన్, భావయత వర్ధయత అనేన యజ్ఞేన. తే దేవాః వర్ధితాః భావయంతు వృష్ట్యాదినా ఆప్యాయయంతు వః యుష్మాన్, ఏవం పరస్పరం అన్యోన్యం భావయంతః శ్రేయః పరం

మోక్షలక్షణం విజ్ఞానప్రాప్తిం క్రమేణావాప్స్యథ స్వర్గం వా పరం శ్రేయః అవాప్స్యథ.

అవ. కించ.—

ఇష్టాన్భోగాన్హి వో దేవా దాస్యన్తే యజ్ఞభావితాః,
తైర్దత్తానప్రదాయైభ్యో యో భుఙ్క్తే స్తేన ఏవ సః. 12

ఇష్టానితి. ఇష్టాన్ అభిప్రేతాన్ భోగాన్ హి, వో యుష్మభ్యం, దేవాః దాస్యంతే వితరిష్యంతి స్త్రీపశుపుత్రాదీన్ యజ్ఞభావితాః యజ్ఞైర్వర్ధితాః, తోషితా ఇత్యర్థః, తైర్దేవైర్దత్తాన్ భోగాన్, అప్రదాయ అదత్వా, ఆనృణ్యమకృత్వేత్యర్థః. ఏభ్యో దేవేభ్యః, యో భుంక్తే స్వదేహేంద్రియాణ్యేవ యస్తర్పయతి స్తేన ఏవ తస్కర ఏవ సః దేవాదిస్వాపహారీ.

అవ. యే పునః—

యజ్ఞశిష్టాశినస్సంతో ముచ్యంతే సర్వకిల్బిషైః,
భుంజతే తే త్వఘం పాపా యే పచంత్యాత్మకారణాత్. 13

యజ్ఞశిష్టాశిన ఇతి. దేవయజ్ఞాదీని నిర్వర్త్య తచ్ఛిష్టమశన మమృతాఖ్యమశితుం శీలం యేషాం తే యజ్ఞశిష్టాశినస్సంతో ముచ్యంతే సర్వకిల్బిషైః సర్వైః పాపైః చుల్ల్యాదిపంచసూనాకృతైః ['కుట్టణీ పేషణీ చుల్లీ ఉదకుంభీ చ మార్జనీ, పంచసూనా గృహస్థస్య తాభిః స్వర్గం న గచ్ఛతి.'] ప్రమాదకృతహింసాదిజనితైశ్చ, అన్యైః. యే త్వాత్మంభరయః, భుంజతే తే త్వఘం పాపం స్వయమపి పాపాః— యే పచంతి పాకం నిర్వర్తయంతి ఆత్మకారణాత్ ఆత్మహేతోః.

అవ. ఇతశ్చాధికృతేన కర్మ కర్తవ్యం జగచ్చక్రప్రవృత్తిహేతుర్హి కర్మ. కథమిత్యుచ్యతే.—

అన్నాద్భవన్తి భూతాని పర్జన్యాదన్నసమ్భవః,
యజ్ఞాద్భవతి పర్జన్యో యజ్ఞః కర్మసముద్భవః, 14

అన్నాదితి. అన్నాత్, భుక్తాల్లోహితరేతఃపరిణతాత్ ప్రత్యక్షం భవంతి జాయంతే భూతాని. పర్జన్యాత్ వృష్టేరన్నస్య సంభవః అన్నసం

భవః. యజ్ఞాద్భవతి పర్జన్యః 'అగ్నౌ ప్రాస్తాహుతిస్సమ్యగాదిత్యముప తిష్ఠతే, ఆదిత్యాజ్జాయతే వృష్టిర్వృష్టే రన్నంతతః ప్రజా' ఇతి స్మృతేః. యజ్ఞోఽపూర్వం.స చ యజ్ఞః కర్మసముద్భవః ఋత్విగ్యజమానయోశ్చ వ్యాపారః కర్మ, తస్మాత్సముద్భవో యస్య యజ్ఞస్య అపూర్వస్య స యజ్ఞః కర్మసముద్భవః.

అవ. తచ్చైవం విధం కర్మకుతో జాతమిత్యాహ.—

కర్మ బ్రహ్మోద్భవం విద్ధి బ్రహ్మాక్షరసముద్భవమ్,
తస్మాత్సర్వగతం బ్రహ్మ నిత్యం యజ్ఞే ప్రతిష్ఠితమ్. 15

కర్మేతి. కర్మ బ్రహ్మోద్భవం బ్రహ్మ వేదః స ఉద్భవః కారణం యస్య తత్కర్మ బ్రహ్మోద్భవం విద్ధి విజానీహి బ్రహ్మ పునర్వేదాఖ్యం, అక్షరసముద్భవం అక్షరః పరమాత్మా సముద్భవో యస్య తదక్షర సముద్భవమ్. బ్రహ్మ వేద ఇత్యర్థః. యస్మాత్సాక్షాత్ పరమాత్మాఖ్యా దక్షరాత్, పురుషాత్ నిశ్శ్వాసవత్ సముద్భూతం బ్రహ్మ తస్మాత్సర్వార్థ ప్రకాశకత్వాత్ సర్వగతమపి సన్నిత్యం సదా యజ్ఞవిధిప్రధానత్వాత్ యజ్ఞే ప్రతిష్ఠితమ్.

ఏవం ప్రవర్తితం చక్రం నానువర్తయతీహ యః,
అఘాయురింద్రియారామో మోఘం పార్థ స జీవతి. 16

ఏవమితి. ఏవమిత్థమీశ్వరేణ వేద యజ్ఞపూర్వకం జగచ్చక్రం ప్రవర్తితం నానువర్తయతి. ఇహ లోకే యః యస్య కర్మణ్యధికృతస్సన్ అఘాయుః అఘం పాపం యస్యాయుర్జీవనం సోఽఘాయుః, పాపజీవన ఇతి యావత్, ఇంద్రియారామః ఇంద్రియైరారమణం ఆక్రీడా విష యేషు యస్య సః ఇంద్రియారామః మోఘం వృథా హే పార్థ,సజీవతి.

తస్మాత్ అజ్ఞేన అధికృతేన కర్తవ్య మేవ కర్మేతి ప్రకరణార్థః. ప్రాగాత్మజ్ఞాననిష్ఠాయోగ్యతా ప్రాప్తేస్తాదర్థ్యేన కర్మయోగానుష్ఠాన మధికృతేన అనాత్మజ్ఞేన కర్తవ్యమిత్యేతత్ 'న కర్మణామనారంభా' దిత్యే తదారభ్య 'శరీరయాత్రాఽపి చ తే నప్రసిద్ధ్యేదకర్మణ' ఇత్యేతదంతేన ప్రతిపాద్య 'యజ్ఞార్థాత్కర్మణోఽన్య' త్రేత్యాదినా 'మోఘం పార్థ స జీవతీ' త్యేవ మంతేన గ్రంథేన ప్రాసంగికమధికృతస్యానాత్మవిదః

త్ప్రమాణం లౌకికం వైదికం వా కురుతే లోక స్తదనువర్తతే తదేవ ప్రమాణీకరోతీత్యర్థః.

అవ. యది అత్ర లోకసంగ్రహకర్తవ్యతాయాం తే విప్రతిపత్తిః తర్హి మాం కి న్నవపశ్యసి?—

న మే పార్థాస్తి కర్తవ్యం త్రిషు లోకేషు కించన,
నానవాప్తమవాప్తవ్యం వర్త ఏవ చ కర్మణి 22

నేతి. న మే మమ పార్థాస్తి న విద్యతే కర్తవ్యం త్రిష్వపి లోకేషు కించన కించిదపి, కస్మాత్? నానవాప్తం అప్రాప్తం అవాప్తవ్యం ప్రాపణీయం, తథాపి వర్త ఏవ చ కర్మణి అహమ్.

యది హ్యహం న వర్తేయం జాతు కర్మణ్యతంద్రితః,
మమ వర్త్మానువర్తంతే మనుష్యాః పార్థ సర్వశః. 23

యదీతి. యది హి పునరహం న వర్తేయ, జాతు కదాచిత్ కర్మణ్యతంద్రితః అనలసస్సన్, మమ శ్రేష్ఠస్య సతః వర్త్మ మార్గం అనువర్తంతే మనుష్యాః హే పార్థ, సర్వశః సర్వప్రకారైః.

అవ. తథా చ కో దోష ఇత్యత్రాహ,—

ఉత్సీదేయు రిమే లోకా న కుర్యాం కర్మ చేదహమ్,
సంకరస్య చ కర్తా స్యాముపహన్యామిమాః ప్రజాః. 24

ఉత్సీదేయు రితి. ఉత్సీదేయుర్వినశ్యేయుః ఇమే సర్వే లోకాః లోకస్థితినిమిత్తస్య కర్మణోఽభావాత్, న కుర్యాం కర్మ చేదహం, కించ సంకరస్య చ కర్తా స్యాం, తేన కారణేనోపహన్యామిమాః ప్రజాః. ప్రజానామనుగ్రహాయ ప్రవృత్తోఽహ ముపహతి ముపహననం కుర్యా మిత్యర్థః. మమేశ్వరస్యాననురూపమాపద్యేత.

అవ. యది పున రహ మివ త్వమపి కృతార్థబుద్ధిః ఆత్మవిదన్యో వా, తస్యాప్యాత్మనః కర్తవ్యాభావేఽపి ఇతరానుగ్రహ ఏవ కర్తవ్యః ఇత్యాహ—

సక్తాః కర్మణ్యవిద్వాంసో యథా కుర్వంతి భారత,
కుర్యాద్విద్వాం స్తథాఽసక్త శ్చికీర్షుర్లోకసంగ్రహమ్. 25

సక్తా ఇతి. సక్తాః కర్మణి 'అస్య కర్మణః ఫలం మమ భవిష్యతి' ఇతి కేచిత్ అవిద్వాంసః యథా కుర్వంతి భారత, కుర్యాద్విద్వానాత్మవిత్తథా అసక్తస్సన్. తత్కిమర్థం కరోతి? తచ్ఛృణు—చికీర్షుః కర్తుమిచ్ఛుః లోకసంగ్రహమ్.

అవ. ఏవం లోకసంగ్రహచికీర్షోర్న మమాత్మవిదః కర్తవ్యమస్తి అన్యస్య వా లోకసంగ్రహ ముక్త్వా. తస్యాత్మవిదః ఇదముపదిశ్యతే.—

న బుద్ధిభేదం జనయేదజ్ఞానాం కర్మసఙ్గినామ్,
జోషయేత్సర్వకర్మాణి విద్వాన్ యుక్తస్సమాచరన్. 26

నేతి. బుద్ధేర్భేదో బుద్ధిభేదః 'మయా ఇదం కర్తవ్యం కర్మ భోక్తవ్యం చాస్య కర్మణః ఫల' మితి నిశ్చితరూపాయాః బుద్ధేర్భేదనం చాలనం బుద్ధిభేదః తం న జనయేత్ నోత్పాదయేత్ అజ్ఞానామవివేకినాం, కర్మసంగినాం కర్మణ్యాసక్తానాం ఆసంగవతాం కిన్ను కుర్యాత్? జోషయేత్ కారయేత్ సర్వకర్మాణి విద్వాన్ స్వయం తదేవావిదుషాం కర్మ యుక్తోఽభి యుక్తస్సమాచరన్.

అవ. అవిద్వాన్కథం కర్మసు సజ్జత ఇత్యాహ.—

ప్రకృతేః క్రియమాణాని గుణైః కర్మాణి సర్వశః,
అహఙ్కారవిమూఢాత్మా కర్తాహమితి మన్యతే. 27

ప్రకృతేరితి. ప్రకృతేః ప్రకృతిః ప్రధానం సత్త్వరజస్తమసాం గుణానాం సామ్యావస్థా తస్యాస్సైర్గుణైర్వికారైః కార్యకరణరూపైః క్రియమాణాని కర్మాణి లౌకికాని శాస్త్రీయాణి చ, సర్వశః సర్వప్రకారైః, అహంకారవిమూఢాత్మా కార్యకరణసంఘాతే ఆత్మప్రత్యయోఽహంకారస్తేన వివిధం నానావిధం మూఢః ఆత్మా అంతఃకరణం యస్య సోఽయం కార్యకరణధర్మా కార్యకరణాభిమానీ అవిద్యయా కర్మాణ్యాత్మని మన్యమానః తత్తత్కర్మణా మహంకర్తేతి మన్యతే

అవ. యః పునర్విద్వాన్—

తత్త్వవిత్తు మహాబాహో గుణకర్మవిభాగయోః,
గుణాఽగుణేషు వర్తన్తే ఇతి మత్వా న సజ్జతే. 28

తత్త్వవిదితి. తత్త్వవిత్తు మహాబాహో, కస్య తత్త్వవిత్? గుణ

కర్మవిభాగయోః గుణవిభాగస్య కర్మవిభాగస్య చ తత్త్వవిదిత్యర్థః. గుణాః కరణాత్మకాః గుణేషు విషయాత్మకేషు వర్తంతే, నాత్మేతి మత్వా, స సజ్జతే సక్తిం న కరోతి.

అవ. యే పునః—

ప్రకృతేర్గుణసంమూఢాస్సజ్జన్తే గుణకర్మసు,
తానకృత్స్నవిదో మందాన్ కృత్స్నవిన్న విచాలయేత్. 29

ప్రకృతేరితి. ప్రకృతేర్గుణైస్సమ్మూఢాస్సమ్యఙ్మూఢాస్సంతస్సజ్జంతే, గుణానాం కర్మసు గుణకర్మసు 'వయం కర్మ కుర్మః ఫలాయే'తి. తాన్కర్మసంగినః అకృత్స్నవిదః కర్మఫలమాత్రదర్శినః మందాన్మందప్రజ్ఞాన్, కృత్స్నవిత్ ఆత్మవిత్ స్వయం న విచాలయేత్ బుద్ధిభేదకరణమేవ చాలనం తన్న కుర్యాదిత్యర్థః.

అవ. కథం పునః కర్మణ్యధికృతేనాజ్ఞేన ముముక్షుణా కర్మకర్తవ్యమితి, ఉచ్యతే.—

మయి సర్వాణి కర్మాణి సన్న్యస్యాధ్యాత్మచేతసా,
నిరాశీర్నిర్మమో భూత్వా యుధ్యస్వ విగతజ్వరః. 30

మయీతి. మయి వాసుదేవే పరమేశ్వరే సర్వజ్ఞే సర్వాత్మని సర్వాణి కర్మాణి సన్న్యస్య నిక్షిప్య అధ్యాత్మచేతసా వివేకబుద్ధ్యా 'అహం కర్తా సర్వేశ్వరాయ భృత్యవత్కరోమీ'త్యనయా బుద్ధ్యా. కించ, నిరాశీః త్యక్తాశీః నిర్మమః మమభావశ్చ నిర్గతో యస్య తవ సః త్వం, నిర్మమో భూత్వా యుధ్యస్వ, విగతజ్వరః వీతసంతాపః విగతశోకస్సన్నిత్యర్థః.

అవ. యదేతత్ మమ మతం కర్మ 'కర్తవ్యమితి సప్రమాణముక్తం తత్తథా.—

యే మే మతమిదం నిత్యమనుతిష్ఠన్తి మానవాః,
శ్రద్ధావంతోఽనసూయంతో ముచ్యంతే తేఽపి కర్మభిః. 31

య ఇతి. యే మే మదీయమిదం మతం నిత్యమనుతిష్ఠంతి అనువర్తంతే, మానవాః మనుష్యాః శ్రద్ధావంతః శ్రద్దధానాః అనసూయంతః అసూయాం చ మయి పరమగురౌ వాసుదేవే అకుర్వాంతః,

ముచ్యంతే, తేఽపి ఏవంభూతాః, కర్మభిః ధర్మాధర్మాఖ్యైః.

యే త్వేతదభ్యసూయంతో నానుతిష్ఠంతి మే మతమ్,
సర్వజ్ఞానవిమూఢాంస్తాన్ విద్ధి నష్టానచేతసః. 32

యేత్వితి. యే తు తద్విపరీతాః ఏతన్మమ మతం అభ్యసూయంతః నిందంతః నానుతిష్ఠంతి నానువర్తంతే, మే మతమ్, సర్వేషు జ్ఞానేషు వివిధం మూఢాః తే. సర్వజ్ఞానవిమూఢాః తాన్ విద్ధి విజానీహి నష్టాన్ నాశం గతాన్ అచేతసః అవివేకినః.

అవ. కస్మాత్ పునః కారణాత్ త్వదీయం మతం నానుతిష్ఠంతి, పరధర్మాన్ అనుతిష్ఠంతి, స్వధర్మం చ నానువర్తంతే, త్వత్ప్రతికూలాః కథం న బిభ్యతి త్వచ్ఛాసనాతిక్రమదోషాత్ ? తత్రాహ.—

సదృశం చేష్టతే స్వస్యాః ప్రకృతేర్జ్ఞానవానపి,
ప్రకృతిం యాంతి భూతాని నిగ్రహః కిం కరిష్యతి. 33

సదృశమితి. సదృశమనురూపం చేష్టతే చేష్టాం కరోతి కస్య ? స్వస్యాః స్వకీయాయాః ప్రకృతేః ప్రకృతిర్నామ పూర్వకృతధర్మాధర్మాదిసంస్కారో వర్తమానజన్మాదావభివ్యక్తః సా ప్రకృతిః తస్యాస్సదృశమేవ సర్వో జంతుః జ్ఞానవానపి, చేష్టతే, కిముత మూర్ఖః తస్మాత్ప్రకృతిం యాంతి అనుగచ్ఛన్తి భూతాని ప్రాణినః. నిగ్రహః నిషేధరూపః కిం కరిష్యతి మమ వాఽన్యస్య వా.

అవ. యది సర్వో ఆత్మనః ప్రకృతేస్సదృశమేవ చేష్టంతే న చ ప్రకృతిశూన్యః కశ్చిదస్తి తతః పురుషకారస్య విషయానుపపత్తేః శాస్త్రానర్థక్యప్రాప్తౌ ఇదముచ్యతే.—

ఇంద్రియస్యేంద్రియస్యార్థే రాగద్వేషౌ వ్యవస్థితౌ,
తయోర్న వశమాగచ్ఛేత్తౌ హ్యస్య పరిపంథినౌ. 34

ఇంద్రియస్యేతి. ఇంద్రియస్యేంద్రియస్య, అర్థే, వీప్సాయాం ద్విరుక్తిః. సర్వేంద్రియాణామర్థే శబ్దాదివిషయే ఇష్టే రాగః అనిష్టే ద్వేష ఇత్యేవం ప్రతీంద్రియార్థం రాగద్వేషావవశ్యం భావినౌ తత్రాయం పురుషకారస్య శాస్త్రార్థస్య విషయ ఉచ్యతే, శాస్త్రార్థే ప్రవృత్తః

పూర్వమేవ రాగద్వేషయో ర్వశం నాగచ్ఛేత్. యా హి పురుషస్య ప్రకృతిస్సా రాగద్వేషపురస్సరైవ స్వకార్యే పురుషం ప్రవర్తయతి. తదా స్వధర్మపరిత్యాగః పరధర్మానుష్ఠానం చ భవతి. యదా పునః రాగద్వేషౌ తత్ప్రతిపక్షేణ నియమయతి తదా శాస్త్రదృష్టిరేవ పురుషో భవతి, న ప్రకృతివశః, తస్మాత్తయోః రాగద్వేషయోః ర్వశం నాగచ్ఛేత్, యత స్తౌ హ్యస్య పురుషస్య పరిపంథినౌ శ్రేయోమార్గస్య విఘ్నకర్తారౌ తస్కరావివ పథీత్యర్థః.

అవ. తత్ర రాగద్వేషప్రయుక్తః మన్యతే శాస్త్రార్థమప్యన్యథా 'పరధర్మోఽపి ధర్మత్వాదనుష్ఠేయ ఏవే'తి, తదసత్.—

శ్రేయాన్ స్వధర్మో విగుణః పరధర్మాత్స్వనుష్ఠితాత్,
స్వధర్మే నిధనం శ్రేయః పరధర్మో భయావహః. 35

శ్రేయానితి. శ్రేయాన్ ప్రశస్యతరః స్వో ధర్మః స్వధర్మః విగుణోఽపి విగతగుణోఽపి అనుష్ఠీయమానః, పరధర్మాత్స్వనుష్ఠితాత్ సాద్గుణ్యేన సంపాదితాదపి, స్వధర్మే స్థితస్య నిధనం మరణమపి శ్రేయః పరధర్మే స్థితస్య జీవితాత్. కస్మాత్? పరధర్మో భయావహః నరకాది లక్షణం భయమావహతి యతః.

అవ. యద్యప్యనర్థమూలం 'ధ్యాయతో విషయాన్ పుంసః' ఇతి 'రాగద్వేషౌ హ్యస్య పరిపంథినా' వితి చోక్తం, విక్షిప్తమనవధారితం చ తదుక్తం. తత్సంక్షిప్తం నిశ్చితం చేదమేవేతి జ్ఞాతుమిచ్ఛన్ అర్జునఉవాచ 'జ్ఞాతే హి తస్మిన్ తదుచ్ఛేదాయ యత్నం కుర్యామి'తి—

అర్జున ఉవాచ.—

అథ కేన ప్రయుక్తోఽయం పాపం చరతి పూరుషః,
అనిచ్ఛన్నపి వార్ష్ణేయ బలాదివ నియోజితః. 36

అథేతి. అథ కేన హేతుభూతేన ప్రయుక్తస్సన్ రాజ్ఞేవ భృత్యః అయం పాపం కర్మ చరతి ఆచరతి పూరుషః పురుషః స్వయమనిచ్ఛన్నపి, హే వార్ష్ణేయ వృష్ణికులప్రసూత, బలాదివ నియోజితః రాజ్ఞేవేత్యుక్తో దృష్టాంతః.

అవ. శృణు తం వైరిణం సర్వానర్థకరం యం త్వం పృచ్ఛసీతి శ్రీభగవానువాచ.—

శ్రీభగవానువాచ.—

కామ ఏష క్రోధ ఏష రజోగుణసముద్భవః,
మహాశనో మహాపాప్మా విద్ధ్యేనమిహ వైరిణమ్. 37

'ఐశ్వర్యస్య సమగ్రస్య వీర్యస్య యశసశ్శ్రియః, జ్ఞానవైరాగ్యయోశ్చైవ షణ్ణాం భగఇతీరణా' ఇతి ఐశ్వర్యాదిషట్కం యస్మిన్వాసుదేవే నిత్యమప్రతిబంధేన సామస్త్యేన చ వర్తతే 'ఉత్పత్తిం ప్రళయం చైవ భూతానా మాగతిం గతిం, వేత్తి విద్యా మవిద్యాం చ స వాచ్యో భగవా' నితి ఉత్పత్త్యాదివిషయం చ విజ్ఞానం యస్య స వాసుదేవో వాచ్యో భగవానితి.

కామ ఇతి. కామ ఏష ఏవ సర్వలోకశత్రుః, యన్నిమిత్తా సర్వానర్థప్రాప్తిః ప్రాణినాం. స ఏష కామః ప్రతిహతః కేనచిత్ క్రోధత్వేన పరిణమతే, అతః క్రోధోఽప్యేష ఏవ రజోగుణసముద్భవః, రజశ్చ తద్గుణశ్చ రజోగుణః స సముద్భవో యస్య స కామో రజోగుణసముద్భవః రజోగుణస్య వా సముద్భవో రజోగుణసముద్భవః, కామో హ్యుద్భూతో రజః ప్రవర్తయన్ పురుషం ప్రవర్తయతి; 'తృష్ణయా హ్యహంకారిత' ఇతి దుఃఖినాం రజఃకార్యే సేవాదౌ ప్రవృత్తానాం ప్రలాపః శ్రూయతే మహాశనః మహదశనం యస్యేతి మహాశనః, అతఏవ మహాపాప్మా; కామేన హి ప్రేరితః జన్తుః పాపం కరోతి, అతో విద్ధ్యేనం కామం ఇహ సంసారే వైరిణం.

అవ. కథం వైరీతి దృష్టాంతైః ప్రత్యాయయతి.—

ధూమేనావ్రియతే వహ్నిర్యథాఽఽదర్శో మలేన చ,
యథోల్బేనావృతో గర్భస్తథా తేనేద మావృతమ్ 38

ధూమేనేతి. ధూమేన సహజేనావ్రియతే వహ్నిః ప్రకాశాత్మకః అప్రకాశాత్మకేన. యథా చాదర్శో మలేన, యథోల్బేన చ జరాయుణా గర్భవేష్టనేన ఆవృతః ఆచ్ఛాదితో గర్భస్తథా తేనేదమావృతమ్.

అవ. కిం పున స్తదిదంశబ్దవాచ్యం యత్కామేనావృత మిత్యుచ్యతే.—

ఆవృతం జ్ఞానమేతేన జ్ఞానినో నిత్యవైరిణా,
కామరూపేణ కౌంతేయ దుష్పూరేణానలేన చ. 39

ఆవృతమితి. ఆవృతం ఏతేన జ్ఞానం జ్ఞానినో నిత్యవైరిణా, జ్ఞానీ హి పూర్వమేవ జానాతి 'అనేనాహ మనర్థే ప్రయుక్తః' ఇతి, దుఃఖీచ భవతి నిత్యమేవ. అతోఽసౌ జ్ఞానినో నిత్యవైరీ, న తు మూర్ఖస్య, స హి కామం తృష్ణాకాలే మిత్రమివ పశ్యన్ తత్కార్యే దుఃఖే ప్రాప్తే జానాతి 'తృష్ణయా హ్యహం దుఃఖిత్వ మాపాదిత' ఇతి, న పూర్వమేవ. అతో జ్ఞానిన ఏవ నిత్యవైరీ కింరూపేణ? కామరూపేణ కామ ఇచ్ఛైవ రూపమస్యేతి కామరూపః తేన దుష్పూరేణ దుఃఖేన పూరణమస్యేతి దుష్పూరః తేనానలేన నాస్యాలం పర్యాప్తి ర్విద్యత ఇత్యనలః తేన చ.

అవ. కిమధిష్ఠాయ చ పునః కామో జ్ఞానస్యావరణత్వేన వైరీ సర్వస్య లోకస్య? ఇత్యపేక్షాయామాహ జ్ఞాతే హి శత్రోరధిష్ఠానే సుఖేన శత్రునిబర్హణం కర్తుం శక్యత ఇతి.—

ఇంద్రియాణి మనో బుద్ధి రస్యాధిష్ఠాన ముచ్యతే,
ఏతై ర్విమోహయత్యేష జ్ఞానమావృత్య దేహినమ్. 40

ఇంద్రియాణీతి. ఇంద్రియాణి మనో బుద్ధిశ్చ అస్య కామస్యాధిష్ఠానం ఆశ్రయః ఉచ్యతే. ఏతై రింద్రియాదిభిరాశ్రయై ర్విమోహయతి వివిధం మోహయతి, ఏష కామః జ్ఞానమావృత్య ఆచ్ఛాద్య దేహినం శరీరిణమ్.

అవ. యత ఏవం.—

తస్మా త్త్వమిన్ద్రియాణ్యాదౌ నియమ్య భరతర్షభ,
పాప్మానం ప్రజహి హ్యేనం జ్ఞానవిజ్ఞాననాశనమ్. 41

తస్మాదితి. తస్మాత్త్వమింద్రియాణ్యాదౌ పూర్వమేవ నియమ్య వశీకృత్య భరతర్షభ పాప్మానం పాపాచారం కామం ప్రజహిహి పరిత్యజ, ఏనం ప్రకృతం వైరిణం జ్ఞానవిజ్ఞాననాశనం జ్ఞానం శాస్త్రతః ఆచార్యతశ్చ ఆత్మాదీనా మవబోధః, విజ్ఞానం విశేషత స్తదర్థానుభవః, తయోః జ్ఞానవిజ్ఞానయోః శ్రేయః ప్రాప్తి హేత్వో ర్నాశనం నాశకరం ప్రజహి హి ఆత్మనః పరిత్యజేత్యర్థః.

అవ. ఇంద్రియాణ్యాదౌ నియమ్య కామం శత్రుం జహిహీత్యుక్తం, తత్ర కిమాశ్రయః కామం జహ్యాదిత్యుచ్యతే.—

ఇంద్రియాణి పరాణ్యాహురింద్రియేభ్యః పరం మనః,
మనసస్తు పరా బుద్ధిర్యో బుద్ధేః పరతస్తు సః. 42

ఇంద్రియాణీతి. ఇంద్రియాణి శ్రోత్రాదీని పంచ, దేహం స్థూలం బాహ్యం పరిచ్ఛిన్నం చాపేక్ష్య సౌక్ష్మ్యాంతస్థత్వవ్యాపిత్వాద్యపేక్షయా పరాణి ప్రకృష్టాన్యాహుః పండితాః తథేంద్రియేభ్యః పరం మనః సంకల్పవికల్పాత్మకం. తథా మనసస్తు పరా బుద్ధిర్నిశ్చయాత్మికా. తథా యస్సర్వదృశ్యేభ్యో బుద్ధ్యంతేభ్యో అభ్యంతరః, దేహినం ఇంద్రియాదిభి రాశ్రయై ర్యుక్తః కామో జ్ఞానావరణద్వారేణ మోహయతీత్యుక్తం, పరతస్తు సః స బుద్ధేర్ద్రష్టా పరమాత్మా.

అవ. తతః కిం?—

ఏవం బుద్ధేః పరం బుద్ధ్వా సంస్తభ్యాత్మానమాత్మనా,
జహి శత్రుం మహాబాహో కామరూపం దురాసదమ్. 43

ఇతి శ్రీమహాభారతే శతసాహస్ర్యాం సంహితాయాం వైయాసిక్యాం
భీష్మపర్వణి శ్రీమద్భగవద్గీతాసూపనిషత్సు బ్రహ్మవిద్యాయాం
యోగశాస్త్రే శ్రీకృష్ణార్జునసంవాదే కర్మయోగో
నామ తృతీయోఽధ్యాయః.

ఏవం బుద్ధేః పరం ఆత్మానం బుద్ధ్వా జ్ఞాత్వా, సంస్తభ్య సమ్యక్ స్తంభనం కృత్వా ఆత్మానం స్వేనైవాత్మనా సంస్కృతేన మనసా సమ్యక్సమాధాయేత్యర్థః. జహ్యేనం శత్రుం హే మహాబాహో కామరూపం దురాసదం దుఃఖేనాసదః ఆసాదనం ప్రాప్తి ర్యస్య తం దురాసదం దుర్విజ్ఞేయానేకవిశేషమితి.

ఇతి శ్రీపరమహంసపరివ్రాజకాచార్యస్య శ్రీగోవిందభగవత్పూజ్యపాద
శిష్యస్య శ్రీమచ్ఛంకరభగవతః కృతౌ శ్రీమద్భగవద్గీతాభాష్యే
తృతీయోఽధ్యాయః.

చతుర్థోఽధ్యాయః

అవ. యోఽయంయోగోఽధ్యాయద్వయేనోక్తో జ్ఞాననిష్ఠాలక్షణః ససన్న్యాసః, కర్మయోగోపాయో యస్మిన్ వేదార్థః పరిసమాప్తః, ప్రవృత్తిలక్షణో నివృత్తిలక్షణశ్చ గీతాసు చ సర్వాసు అయమేవ యోగో వివక్షితో భగవతా. అతః పరిసమాప్తం వేదార్థం మన్వానః తం వంశకథనేన స్తౌతి శ్రీభగవాన్.—

శ్రీభగవానువాచ—

ఇమం వివస్వతే యోగం ప్రోక్తవానహమవ్యయమ్,
వివస్వాన్ మనవే ప్రాహ మనురిక్ష్వాకవేఽబ్రవీత్. 1

ఇమమితి. ఇమమధ్యాయద్వయేనోక్తం యోగం, వివస్వతే ఆదిత్యాయ సర్గాదౌ ప్రోక్తవానహమవ్యయం జగత్పరిపాలయితౄణాం క్షత్రియాణాం బలాధానాయ. తేన హి యోగబలేన యుక్తాస్సమర్థా భవంతి బ్రహ్మ పరిరక్షితుం. బ్రహ్మక్షత్రే పరిపాలితే జగత్పరిపాలయితుం అలం. అవ్యయం అవ్యయఫలత్వాత్. న హ్యస్య యోగస్య సమ్యగ్దర్శననిష్ఠాలక్షణస్య మోక్షాఖ్యం ఫలం వ్యేతి. స చ వివస్వాన్ మనవే ప్రాహ. మనురిక్ష్వాకవే స్వపుత్రాయ ఆదిరాజాయాబ్రవీత్.

ఏవం పరంపరాప్రాప్తమిమం రాజర్షయో విదుః,
స కాలేనేహ మహతా యోగో నష్టః పరంతప. 2

ఏవమితి. ఏవం క్షత్రియపరంపరాప్రాప్తమిమం రాజర్షయః, రాజానశ్చ తే ఋషయశ్చ తే రాజర్షయో విదుః ఇమం యోగం, స యోగః ఇహ లోకే కాలేన మహతా దీర్ఘేణ, నష్టః విచ్ఛిన్నసంప్రదాయస్సంవృత్తః. హే పరంతప, ఆత్మనో విపక్షభూతాః పరా ఇత్యుచ్యంతే తాన్ శౌర్య తేజోభిః గభస్తిభిః భానురివ తాపయతీతి పరంతపః. శత్రుతాపన ఇత్యర్థః.

అవ. దుర్బలానజితేంద్రియాన్ప్రాప్య నష్టం యోగమిమముప లభ్యలోకం చ అపురుషార్థసంబంధినమ్.—

స ఏవాయం మయా తేఽద్య యోగః ప్రోక్తః పురాతనః,
భక్తోఽసి మే సఖా చేతి రహస్యం హ్యేతదుత్తమమ్. 3

స ఇతి. స ఏవాయం మయా తే తుభ్యం అద్యయోగః ప్రోక్తః పురాతనః సనాతనః. భక్తోఽసి మే సఖా చాసీతి. రహస్యం, హి యస్మాత్ ఏతదుత్తమం యోగజ్ఞానమిత్యర్థః.

అవ. భగవతా విప్రతిషిద్ధమిదముక్త మితి మాభూత్కదాచి చిద్బుద్ధిరితి తత్పరిహారార్థం చోద్యమివ కుర్వన్నర్జున ఉవాచ.—

అర్జున ఉవాచ.—

అపరం భవతో జన్మ పరం జన్మ వివస్వతః,
కథమేతద్విజానీయాం త్వమాదౌ ప్రోక్తవానితి. 4

అపర మితి. అపరం అర్వాక్ వసుదేవస్య గృహే భవతో జన్మ పరం పూర్వం, సర్గాదౌ జన్మ ఉత్పత్తిః వివస్వతః ఆదిత్యస్య, తత్కథ మేతద్విజానీయాం అవిరుద్ధార్థతయా, యస్త్వ మాదౌ ప్రోక్తవానిమం యోగం స ఏవేదానీం మహ్యం ప్రోక్తవానసీతి.

అవ. యా వాసుదేవే అనీశ్వరా సర్వజ్ఞా శంకా మూర్ఖాణాం, తాం పరిహరన్ శ్రీభగవానువాచ, యదర్థో హ్యర్జునస్య ప్రశ్నః.—

శ్రీభగవానువాచ —

బహూని మే వ్యతీతాని జన్మాని తవ చార్జున,
తాన్యహం వేద సర్వాణి న త్వం వేత్థ పరంతప. 5

బహూనీతి. బహూని మే వ్యతీతాని అతిక్రాంతాని జన్మాని తవచ, హే అర్జున. తాన్యహం వేద జానామి సర్వాణి, న త్వం వేత్థ త్వం న జానీషే, ధర్మాధర్మాదిప్రతిబద్ధజ్ఞానశక్తిత్వాత్. అహం పున ర్నిత్యశుద్ధబుద్ధముక్తస్వభావత్వాదనావరణజ్ఞానశక్తిరితి వేదాహం హే పరంతప.

అవ. కథం తర్హి తవ నిత్యేశ్వరస్య ధర్మాధర్మాభావేఽపి జన్మే త్యుచ్యతే,—

అజోఽపి సన్న వ్యయాత్మా భూతానామీశ్వరోఽపి సన్,
ప్రకృతిం స్వామధిష్ఠాయ సమ్భవామ్యాత్మమాయయా. 6

అజ ఇతి. అజోఽపి జన్మరహితోఽపి సన్, తథా అవ్యయాత్మా అక్షీణజ్ఞానశక్తిస్వభావోఽపి సన్, తథా భూతానాం బ్రహ్మాది స్తంబపర్యన్తానాం ఈశ్వర ఈశనశీలోఽపిసన్, ప్రకృతిం స్వాం మమ వైష్ణవీం మాయాం త్రిగుణాత్మికాం, యస్యా వశే సర్వమిదం జగద్వర్తతే యయా మోహితం జగత్సత్ స్వమాత్మానం వాసుదేవం న జానాతి తాం ప్రకృతిం స్వా మధిష్ఠాయ వశీకృత్య సంభవామి దేహవాన్ జాత ఇవ,ఆత్మమాయయా ఆత్మనో మాయయా, న పరమార్థతో లోకవత్.

అవ. తచ్చ జన్మ కదా కిమర్థం చేత్యుచ్యతే.—

యదా యదా హి ధర్మస్య గ్లాని ర్భవతి భారత,
అభ్యుత్థాన మధర్మస్య తదాఽఽత్మానం సృజామ్యహమ్. 7

యదేతి. యదా యదా హి ధర్మస్య గ్లానిర్హానిః వర్ణాశ్రమాది లక్షణస్య ప్రాణినా మభ్యుదయనిశ్శ్రేయససాధనస్య భవతి భారత అభ్యుత్థాన ముద్భవః అధర్మస్య, తదా తదా ఆత్మానం సృజామ్యహం మాయయా.

అవ. కిమర్థం ?—

పరిత్రాణాయ సాధూనాం వినాశాయ చ దుష్కృతామ్,
ధర్మసంస్థాపనార్థాయ సమ్భవామి యుగేయుగే. 8

పరిత్రాణాయేతి. పరిత్రాణాయ పరిరక్షణాయ సాధూనాం సన్మార్గస్థానాం, వినాశాయ చ దుష్కృతాం పాపకారిణాం. కించ, ధర్మసంస్థాపనార్థాయ ధర్మస్య సమ్యక్ స్థాపనం ధర్మసంస్థాపనం తదర్థం సంభవామి యుగేయుగే ప్రతియుగం.

అవ. తత్.—

జన్మ కర్మ చ మే దివ్యమేవం యో వేత్తి తత్త్వతః,
త్యక్త్వా దేహం పునర్జన్మ నైతి మామేతి సోఽర్జున. 9

జన్మేతి. జన్మ మాయారూపం, కర్మ చ సాధూనాం పరిత్రాణాది, మే మమ, దివ్యం అప్రాకృత మైశ్వర్యం ఏవం యథోక్తం, యో

వేత్తి తత్త్వతః తత్త్వేన యథావత్ త్యక్త్వా దేహమిమం పున ర్జన్మ పున రుత్పత్తిం, నైతి న ప్రాప్నోతి, మామేతి ప్రాప్నోతి, స ముచ్యతే హే అర్జున.

అవ. నైష మోక్షమార్గః ఇదానీం ప్రవృత్తః కిం తర్హి? పూర్వమపి —

వీతరాగభయక్రోధా మన్మయా మాముపాశ్రితాః,
బహవో జ్ఞానతపసా పూతా మద్భావమాగతాః. 10

వీతేతి. వీతరాగభయక్రోధాః రాగశ్చ భయం చ క్రోధశ్చ వీతాః విగతాః యేభ్యస్తే, మన్మయాః బ్రహ్మవిదః ఈశ్వరాభేదదర్శినః, మామేవ చ పరమేశ్వరముపాశ్రితాః కేవలజ్ఞాననిష్ఠా ఇత్యర్థః. బహవః అనేకే, జ్ఞానతపసా జ్ఞానమేవ చ పరమాత్మవిషయం తపః తేన జ్ఞానతపసా, పూతాః పరాం శుద్ధిం గతాస్సన్తః మద్భావమీశ్వరభావం మోక్షమాగతాస్సమనుప్రాప్తాః. ఇతరతపోనిరపేక్షజ్ఞాననిష్ఠా ఇత్యస్య లింగం జ్ఞానతపసేతి విశేషణమ్.

అవ. తవ తర్హి రాగద్వేషౌ స్తః, యతః కేభ్యశ్చిదేవ ఆత్మభావం ప్రయచ్ఛసి న సర్వేభ్య ఇత్యుచ్యతే —

యే యథా మాం ప్రపద్యంతే తాంస్తథైవ భజామ్యహమ్,
మమ వర్త్మానువర్తంతే మనుష్యాః పార్థ సర్వశః. 11

య ఇతి. యే యథా యేన ప్రకారేణ యేన ప్రయోజనేన యత్ఫలార్థితయా, మాం ప్రపద్యంతే, తాంస్తథైవ తత్ఫలదానేన, భజామి అనుగృహ్ణామి అహం ఇత్యేతత్. తేషాం మోక్షం ప్రత్యనర్థిత్వాత్, న హ్యేకస్య ముముక్షుత్వం ఫలార్థిత్వం చ యుగపత్సంభవతి. అతో యేయత్ఫలార్థినః తాన్ తత్ఫలదానేన, యే యథోక్తకారిణస్త్వఫలార్థినో ముముక్షవశ్చ తాన్ జ్ఞానప్రదానేన, యే జ్ఞానినః సన్న్యాసినో ముముక్షవశ్చ తాన్మోక్షప్రదానేన, తథా ఆర్తాన్ ఆర్తిహరణేన, ఇత్యేవం యథా ప్రపద్యంతే యే, తాంస్తథైవ భజామీత్యర్థః. 'తం యథాయథోపాసతే తం తమేవ ఫలంలభత' ఇతి శ్రుతేః, న పునః రాగద్వేషనిమిత్తం మోహనిమిత్తం వా కంచిద్భజామి. సర్వథాఽపి

త్మజ్ఞః త్వం తదా ఆత్మశుద్ధ్యర్థం, తత్త్వవిచ్చేల్లోకసంగ్రహార్థం పూర్వై ర్జనకాదిభిః పూర్వతరం కృతం నాధునా కృతం నిర్వర్తితమ్.

అవ. నన్వత్ర కర్మ చేత్కర్తవ్యం త్వద్వచనాదేవ కరోమ్యహం, కిం విశేషితేన 'పూర్వైః పూర్వతరం కృత'మిత్యుచ్యతే, యస్మాన్మహద్వైషమ్యం కర్మణి కథమ్?—

కిం కర్మ కిమకర్మేతి కవయోఽప్యత్ర మోహితాః,
తత్తే కర్మ ప్రవక్ష్యామి యజ్జ్ఞాత్వా మోక్ష్యసేఽశుభాత్. 16

కి మితి. కిం కర్మ కిం వా అకర్మేతి కవయో మేధావినోఽపి అత్ర అస్మిన్కర్మాకర్మవిషయే మోహితాః మోహంగతాః తత్ అత స్తే తుభ్యం అహం కర్మాకర్మ చ ప్రవక్ష్యామి, యత్ జ్ఞాత్వా విదిత్వా కర్మాది మోక్ష్యసే అశుభాత్సంసారాత్.

అవ. న చైతత్త్వయా మంతవ్యం—కర్మ నామ దేహాదిచేష్టా లోకప్రసిద్ధం, అకర్మ చ తదక్రియా తూష్ణీమాసనం; కిం తత్ర బోద్ధవ్యమ్? ఇతి కస్మాత్ ఉచ్యతే.—

కర్మణో హ్యపి బోద్ధవ్యం బోద్ధవ్యం చ వికర్మణః,
అకర్మణశ్చ బోద్ధవ్యం గహనా కర్మణో గతిః. 17

కర్మణ ఇతి. కర్మణః శాస్త్రవిహితస్య హి యస్మాదప్యస్తి బోద్ధవ్యం, బోద్ధవ్యం చాస్త్యేవ వికర్మణః ప్రతిషిద్ధస్య, తథా అకర్మణశ్చ తూష్ణీంభావస్య బోద్ధవ్యమస్తీతి. త్రిష్వపి అస్తీత్యధ్యాహారః కర్తవ్యః. యస్మాద్గహనా విషమా దుర్విజ్ఞేయా—కర్మణ ఇత్యుపలక్షణార్థం, కర్మాదీనాం—కర్మాకర్మవికర్మణాం గతిర్యాథాత్మ్యం తత్త్వ మిత్యర్థః.

అవ. కిం పున స్తత్త్వం కర్మాదేః యద్బోద్ధవ్యం వక్ష్యామీతి ప్రతిజ్ఞాతం తదుచ్యతే.—

కర్మణ్యకర్మ యః పశ్యే దకర్మణి చ కర్మ యః,
స బుద్ధిమాన్మనుష్యేషు స యుక్తః కృత్స్నకర్మకృత్. 18

కర్మణీతి. కర్మణి క్రియత ఇతి కర్మ వ్యాపారమాత్రం తస్మిన్

కర్మణి అకర్మ కర్మాభావం, యః పశ్యేత్, అకర్మణి చ కర్మాభావే కర్తృతంత్రత్వాత్ ప్రవృత్తినివృత్త్యోః—వస్తుప్రాప్యైవ హి సర్వ క్రియాకారకాదివ్యవహారోఽవిద్యాభూమావేవ—కర్మ యః పశ్యేత్ పశ్యతి, స బుద్ధిమాన్ మనుష్యేషు, స యుక్తో యోగీచ, కృత్స్న కర్మకృత్ సమస్తకర్మకృచ్చ సః, ఇతి స్తూయతే కర్మాకర్మణోరితరే తరదర్శీ.

నను కిమిదం విరుద్ధ ముచ్యతే, 'కర్మణ్యకర్మ యః పశ్యేత్' ఇతి 'అకర్మణి చ కర్మ య' ఇతి; న హి అకర్మ కర్మస్యాత్ కర్మవా తథాఽకర్మ. తత్ర విరుద్ధం కథం పశ్యేద్ద్రష్టా న అకర్మైవ పరమార్థతః సత్కర్మవదవభాసతే మూఢదృష్టేర్లోకస్య తథా కర్మైవ అకర్మవత్. తత్ర యథాభూతదర్శనార్థమాహ భగవాన్—'కర్మణ్యకర్మ యః పశ్యే' దిత్యాది. అతో న విరుద్ధం, బుద్ధిమత్త్వాద్యుపపత్తేశ్చ బోద్ధవ్యమితి చ యథాభూతదర్శనముచ్యతే, న చ విపరీతజ్ఞానాదశుభాన్మోక్షణం స్యాత్; 'యద్ జ్ఞాత్వా మోక్ష్యసేఽశుభా' దితిచోక్తం తస్మాత్కర్మాకర్మణీ విప ర్యయేణ గృహీతే ప్రాణిభిః తద్విపర్యయగ్రహణనివృత్త్యర్థం భగవతో వచనం 'కర్మణ్యకర్మ యః పశ్యే'దిత్యాది, నచాత్ర కర్మాధికరణం అకర్మాస్తి, కుండే బదరాణీవ, నాప్యకర్మాధికరణం కర్మాస్తి, కర్మాభావ త్వాదకర్మణః. అతో విపరీతగృహీతే ఏవ కర్మాకర్మణీ, లౌకికైర్యథా మృగతృష్ణికాయాముదకం, శుక్తికాయాం వా రజతం, నను కర్మకర్మైవ సర్వేషాం న క్వచిద్వ్యభిచరతి—తన్న, నౌస్థస్యనావి గచ్ఛంత్యాం తట స్థేష్వగతిషు నగేషు ప్రతికూలగతిదర్శనాత్, దూరేషు చక్షుషాఽస న్నికృష్టేషు గచ్ఛత్సు చైత్రమైత్రాదిజనసంఘేషు గత్యభావదర్శనాత్, ఏవమిహాప్యకర్మణి కర్మదర్శనం కర్మణి చ అకర్మదర్శనం విపరీతదర్శనం యేన తన్నిరాకరణార్థం ఉచ్యతే 'కర్మణ్యకర్మ యః పశ్యే' దిత్యాది.

తదేతదుక్తప్రతివచనమప్యసకృత్ అత్యంతవిపరీతదర్శనభావిత తయా మోముహ్యమానో లోకః శ్రుతమప్యసకృత్తత్త్వం విస్మృత్య మిథ్యాప్రసంగమవతార్యావతార్య చోదయతీతి పునః పునరుత్తర మాహ భగవాన్, దుర్విజ్ఞేయత్వం చాలక్ష్య వస్తునః. 'అవ్యక్తోఽయ

మచింత్యోఽయం న జాయతే మ్రియతే' ఇత్యాదినా ఆత్మని కర్మాభావః శ్రుతిస్మృతిన్యాయప్రసిద్ధః ఉక్తః వక్ష్యమాణశ్చ. తస్మిన్నాత్మని కర్మాభావే అకర్మణి కర్మవిపరీతదర్శనమత్యంతనిరూఢం యతః 'కిం కర్మ కిమకర్మే'తి కవయోఽప్యత్ర మోహితాః' దేహాద్యాశ్రయం కర్మ ఆత్మన్యధ్యారోప్య 'అహం కర్తా మమైతత్కర్మ మయాఽస్య ఫలం భోక్తవ్య మితి చ తథా 'అహం తూష్ణీం భవామి యేనాహం నిరాయాసః అకర్మాసుఖీ స్యా'మితి కార్యకరణాశ్రయం వ్యాపారోపరమం తత్కృతం చ సుఖిత్వ మాత్మన్యధ్యారోప్య 'న కరోమి కించిత్, తూష్ణీం సుఖ మాసే' ఇత్యభిమన్యతే లోకః తత్రేదం లోకస్య విపరీతదర్శనాపనయనాయాహ భగవాన్—'కర్మణ్యకర్మ యః పశ్యే'దిత్యాది.

అత్ర చ కర్మ కర్మైవ సత్కార్యకరణాశ్రయం కర్మరహితే అవిక్రియే ఆత్మని సర్వైరధ్యస్తం యతః పండితోఽపి 'అహంకరోమీ'తి మన్యతే. అత ఆత్మసమవేతతయా సర్వలోకప్రసిద్ధే కర్మణినదీకూలస్థేష్వివ వృక్షేషు గతిప్రాతిలోమ్యేన అకర్మ కర్మాభావం యథా భూతం గత్యభావ మివ వృక్షేషు యః పశ్యేత్, అకర్మణి చ కార్యకరణ వ్యాపారోపరమే కర్మవదాత్మన్యధ్యారోపితే, 'తూష్ణీం అకుర్వన్ సుఖ మాసే' ఇత్యహంకారాభిసంధిహేతుత్వాత్, తస్మిన్నకర్మణి చ కర్మ యః పశ్యేత్, య ఏవం కర్మాకర్మవిభాగజ్ఞః స బుద్ధిమాన్ పండితః మనుష్యేషు సయుక్తో యోగీ కృత్స్నకర్మకృచ్చ సః అశుభాన్మోక్షితః కృతకృత్యో భవతీత్యర్థః.

అయం శ్లోకః అన్యథా వ్యాఖ్యాతః కైశ్చిత్. కథం? నిత్యానాం కిల కర్మణాం ఈశ్వరార్థేనానుష్ఠీయమానానాం తత్ఫలాభావాత్ అకర్మాణి తాన్యుచ్యంతే గౌణ్యా వృత్త్యా తేషాం చాకరణం అకర్మ తచ్చ ప్రత్యవాయఫలత్వాత్ కర్మోచ్యతే గౌణ్యైవ వృత్త్యా. తత్ర నిత్యే కర్మణి అకర్మ యః పశ్యేత్ ఫలాభావాత్; యథా ధేనురపి గౌరగౌరిత్యుచ్యతే క్షీరాఖ్యం ఫలం న ప్రయచ్ఛతీతి; తద్వత్ తథా నిత్యాకరణే త్వకర్మణి కర్మ యః పశ్యేత్ నరకాదిప్రత్యవాయఫలం ప్రయచ్ఛతీతి.

నైతద్యుక్తం వ్యాఖ్యానమేవం జ్ఞానాదశుభాన్మోక్షానుపపత్తేః 'యద్ జ్ఞాత్వా మోక్ష్యసే ఽశుభా' దితి భగవతోక్తం వచనం బాధ్యేత—కథం? నిత్యానామనుష్ఠానాదశుభాత్స్యాన్నామ మోక్షణం న తు తేషాం ఫలాభావజ్ఞానాత్, న హి నిత్యానాం ఫలాభావ జ్ఞాన మశుభముక్తిఫలత్వేన చోదితం, నిత్యకర్మజ్ఞానం వా. న చ భగవ తైవేహోక్తం ఏతేన అకర్మణి కర్మదర్శనం ప్రత్యుక్తం. న హ్యకర్మణి 'కర్మ' ఇతి దర్శనం కర్తవ్యతయేహ చోద్యతే, నిత్యస్య తు కర్తవ్య తామాత్రం న చ 'అకరణాన్నిత్యస్య ప్రత్యవాయో భవ' తీతి విజ్ఞా నాత్ కించిత్ఫలం స్యాత్. నాపి నిత్యాకరణం జ్ఞేయత్వేన చోదితం నాపి 'కర్మాకర్మే' తి మిథ్యాదర్శనాదశుభా న్మోక్షణం బుద్ధిమత్త్వం యుక్తతా కృత్స్నకర్మకృత్త్వాదికం చ ఫల ముపపద్యతే, స్తుతిర్వా. మిథ్యాజ్ఞాన మేవ హి సాక్షాదశుభస్వరూపం. కుతో ఽన్యస్మాదశుభాన్మోక్షణం? న హి తమ స్తమసో నివర్తకం భవతి.

ననుకర్మణి యదకర్మదర్శనం అకర్మణి వా కర్మదర్శనం నే న్న తన్మిథ్యాజ్ఞానం కిం తర్హి? గౌణం ఫలాభావావనిమిత్తం—న, కర్మా కర్మవిజ్ఞానా దపి గౌణా త్ఫల స్యాశ్రవణాన్నాపి శ్రుతహాన్యశ్రుతకల్ప నాయాం కశ్చిద్విశేష ఉపలభ్యతే. స్వశబ్దేనాపి శక్యం వక్తుం 'నిత్యా నాం కర్మణాం ఫలం నాస్తి అకరణాచ్చ తేషాం నరకపాతః స్యా' దితి; తత్ర వ్యాజేన పరవ్యామోహరూపేణ 'కర్మణ్యకర్మ యః పశ్యే' దిత్యా దినా కిం? తత్రైవం వ్యాచక్షాణేన భగవతోక్తం వాక్యం లోకవ్యా మోహార్థమితి వ్యక్తం కల్పితం స్యాత్, న చైతచ్ఛద్మరూపేణ వాక్యేన రక్షణీయం వస్తు నాపి శబ్దాంతరేణ పునఃపునరుచ్యమానం సుబోధం స్యా దిత్యేవం వక్తుం యుక్తం, 'కర్మణ్యే వాధికారస్తే' ఇత్యత్రహిస్ఫుట తర ఉక్తో ఽర్థః న పునర్వక్తవ్యో భవతి. సర్వత్ర చ ప్రశస్తం బోద్ధవ్యం చ కర్తవ్య మేవ న చ నిష్ప్రయోజనం బోద్ధవ్య మిత్యుచ్యతే.

న చ మిథ్యాజ్ఞానం బోద్ధవ్యం భవతి, తత్ప్రత్యుపస్థాపితం వా వస్త్వాభాసం, నాపి నిత్యానామకరణాదభావాత్ప్రత్యవాయభావో త్పత్తిః, 'నాసతో విద్యతే భావః' ఇతి వచనాత్ 'కథమసతస్స జ్జాయే'

తేతి చ దర్శితం అసతస్సజ్జన్మప్రతిషేధాదసతః సదుత్పత్తిం బ్రువతా అసదేవ సద్భవేత్, సచ్చాసద్భవేత్ ఇత్యుక్తం స్యాత్. తచ్చాయుక్తం, సర్వప్రమాణవిరోధాత్. న చ నిష్ఫలం విదధ్యాత్ కర్మ శాస్త్రం దుఃఖరూపత్వాత్. దుఃఖస్య చ బుద్ధిపూర్వకతయా కార్యత్వానుపపత్తేః. తదకరణే చ నరకపాతాభ్యుపగమాత్ అనర్థాయైవోభయథాపి కరణే చాకరణేఽపి చ శాస్త్రం నిష్ఫలం కల్పితం స్యాత్. స్వాభ్యుపగమవిరోధశ్చ 'నిత్యం నిష్ఫలం కర్మే'త్యభ్యుపగమ్య 'మోక్షఫలాయే'తి బ్రువతః. తస్మాద్యథాశ్రుత ఏవార్థః 'కర్మణ్యకర్మ యః పశ్యేది'త్యాదేః. తథా చ వ్యాఖ్యాతోఽస్మాభిః శ్లోకః.

అవ. తదేతత్కర్మణి అకర్మాదిదర్శనం స్తూయతే.—

యస్య సర్వే సమారమ్భాః కామసంకల్పవర్జితాః,
జ్ఞానాగ్నిదగ్ధకర్మాణం తమాహుః పండితం బుధాః. 19

యస్యేతి. యస్య యథోక్తదర్శినస్సర్వే యావంతః సమారంభాః సర్వాణి కర్మాణి సమారభ్యంత ఇతి సమారంభాః, కామసంకల్పవర్జితాః కామైః తత్కారణైస్సంకల్పైశ్చ వర్జితాః, ముధైవ చేష్టామాత్రా అనుష్ఠీయంతే; ప్రవృత్తేన చేల్లోకసంగ్రహార్థం, నివృత్తేన చేజ్జీవనమాత్రార్థం. తం జ్ఞానాగ్నిదగ్ధకర్మాణం కర్మాదావకర్మాదిదర్శనం జ్ఞానం తదేవాగ్నిః తేన జ్ఞానాగ్నినా దగ్ధాని శుభాశుభలక్షణాని కర్మాణి యస్య తమాహుః పరమార్థతః పండితం బుధాః బ్రహ్మవిదః.

అవ. యస్తు కర్మాదావకర్మాదిదర్శీ స అకర్మాదిదర్శనాదేవ నిష్కర్మా సన్న్యాసీ జీవనమాత్రార్థచేష్టః సన్ కర్మణి న ప్రవర్తతే, యద్యపి ప్రాగ్వివేకతః ప్రవృత్తః. యస్తు ప్రారబ్ధకర్మా సన్నుత్తరకాలం ఉత్పన్నాత్మసమ్యగ్దర్శనస్స్యాత్, సః సర్వకర్మణి ప్రయోజనమపశ్యన్ ససాధనం కర్మ పరిత్యజత్యేవ. స కుతశ్చిన్నిమిత్తాత్ కర్మపరిత్యాగాసంభవే సతి కర్మణి తత్ఫలే చ సంగరహితతయా స్వప్రయోజనాభావాల్లోకసంగ్రహార్థం పూర్వవత్కర్మణి ప్రవృత్తోఽపి నైవ కించిత్కరోతి, జ్ఞానాగ్నిదగ్ధకర్మత్వాత్తదీయం కర్మాకర్మైవ సంపద్యత ఇత్యేతమర్థం దర్శయిష్యన్నాహ.

త్యక్త్వా కర్మఫలాసంగం నిత్యతృప్తో నిరాశ్రయః,
కర్మణ్యభిప్రవృత్తోఽపి నైవ కించిత్కరోతి సః. 20

త్యక్త్వేతి. త్యక్త్వా కర్మస్వభిమానం ఫలాసంగం చ, యథోక్తేన జ్ఞానేన నిత్యతృప్తో నిరాకాంక్షో విషయేష్విత్యర్థః, నిరాశ్రయః ఆశ్రయరహితః, ఆశ్రయో నామ యదాశ్రిత్య పురుషార్థం సిసాధయిషతి దృష్టాదృష్టేష్టఫలసాధనాశ్రయరహిత ఇత్యర్థః, విదుషా క్రియమాణం కర్మ పరమార్థతోఽకర్మైవ, తస్య నిష్క్రియాత్మదర్శనసంపన్నత్వాత్. తేనైవంభూతేన స్వప్రయోజనాభావాత్, ససాధనం కర్మ త్యక్తవ్యమేవేతి ప్రాప్తే తతో నిర్గమనాసంభవాత్ లోకసంగ్రహచికీర్షయా వా శిష్టవిగర్హణాపరిజిహీర్షయా వా పూర్వవత్ కర్మణ్యభిప్రవృత్తోఽపి నిష్క్రియాత్మదర్శనసంపన్నత్వాత్ నైవ కించిత్కరోతి సః.

అవ. యః పునః పూర్వోక్తవిపరీతః ప్రాగేవ కర్మారంభాత్ బ్రహ్మణి సర్వాంతరే ప్రత్యగాత్మని నిష్క్రియే సంజాతాత్మదర్శనస్సదృష్టాదృష్టేష్టవిషయాశీర్వివర్జితతయా దృష్టాదృష్టార్థే కర్మణి ప్రయోజన మపశ్యన్ ససాధనం కర్మసన్న్యస్య శరీరయాత్రామాత్రచేష్టో యతిర్జ్ఞాననిష్ఠో ముచ్యతే ఇత్యేతమర్థం దర్శయితుమాహ.—

నిరాశీర్యతచిత్తాత్మా త్యక్తసర్వపరిగ్రహః,
శారీరం కేవలం కర్మ కుర్వన్నాప్నోతి కిల్బిషమ్. 21

నిరాశీరితి. నిరాశీః నిర్గతా ఆశిషో యస్మాత్ స నిరాశీః, యతచిత్తాత్మా, చిత్తమంతఃకరణం, ఆత్మా బాహ్యకార్యకరణసంఘాతః తావుభావపి యతౌ సంయతౌ యేన స యతచిత్తాత్మా, త్యక్తసర్వపరిగ్రహః త్యక్తః సర్వపరిగ్రహో యేన సః త్యక్తసర్వపరిగ్రహః, శారీరం శరీరస్థితిమాత్రప్రయోజనం, కేవలం తత్రాప్యభిమానవర్జితం, కర్మ, కుర్వన్, నాప్నోతి, న ప్రాప్నోతి, కిల్బిషం పాప మనిష్టరూపం ధర్మం చ, ధర్మోఽపి కిల్బిష మేవ, ముముక్షోః బంధాపాదకత్వాత్ తస్మాత్తాభ్యాం ముక్తో భవతి, సంసారాన్ముక్తో భవతీత్యర్థః.

'శారీరం కేవలం కర్మే' త్యత్ర కిం శరీరనిర్వర్త్యం శారీరం

కర్మాభిప్రేతమ్, ఆహోస్విత్ శరీరస్థితిమాత్రప్రయోజనం శారీరం కర్మేతి? కిం చాతః యది శరీరనిర్వర్త్యం శారీరం కర్మ యది వా శరీరస్థితిమాత్రప్రయోజనం శారీరం కర్మేత్యుచ్యతే—యదా శరీరనిర్వర్త్యం కర్మాభిప్రేతం స్యాత్ తదా దృష్టాదృష్టప్రయోజనం కర్మ ప్రతిషిద్ధమపి శరీరేణ కుర్వన్నాప్నోతి కిల్బిష మితి బ్రువతో విరుద్ధాభిధానం ప్రసజ్యేత, శాస్త్రీయం చ కర్మ దృష్టాదృష్టప్రయోజనం శరీరేణ కుర్వన్నాప్నోతి కిల్బిష మిత్యత్రాపి చ బ్రువతోఽప్రాప్తప్రతిషేధప్రసంగః 'శారీరం కర్మ కుర్వ'న్నితి విశేషణాత్ కేవలశబ్దప్రయోగాచ్చ వాఙ్మనోనిర్వర్త్యం కర్మ విధిప్రతిషేధవిషయం ధర్మాధర్మశబ్దవాచ్యం కుర్వన్నాప్నోతి కిల్బిష మిత్యుక్తం స్యాత్. తథాపి వాఙ్మనసాభ్యాం విహితానుష్ఠానపక్షే కిల్బిషప్రాప్తివచనం విరుద్ధమాపద్యేత. ప్రతిషిద్ధసేవాపక్షేఽపి భూతార్థానువాదమాత్ర మనర్థకం స్యాత్, యదా తు శరీరస్థితిమాత్రప్రయోజనం శారీరం కర్మాభిప్రేతం భవేత్, తదా దృష్టాదృష్టప్రయోజనం కర్మ విధిప్రతిషేధగమ్యం శరీరవాఙ్మనసనిర్వర్త్యమన్యద కుర్వంస్తైరేవశరీరాదిభిః శరీరస్థితిమాత్రప్రయోజనం కేవలశబ్దప్రయోగా 'దహంకరో' మీత్యభిమానవర్జితం శరీరాదిచేష్టామాత్రం లోకదృష్ట్యా కుర్వన్నాప్నోతి కిల్బిషమ్, ఏవం భూతస్య పాపశబ్దవాచ్యకిల్బిషప్రాప్త్యసంభవాత్ కిల్బిషం సంసారం న ప్రాప్నోతి; జ్ఞానాగ్నిదగ్ధసర్వకర్మత్వాత్ అప్రతిబంధేన ముచ్యత ఏవేతి పూర్వోక్తసమ్యగ్దర్శనఫలానువాద ఏవైషః ఏవం 'శారీరం కేవలం కర్మే' త్యస్యార్థస్య పరిగ్రహే నిరవద్యం భవతి.

అవ. త్యక్త సర్వపరిగ్రహస్య యతేః అన్నాదేశ్శరీరస్థితిహేతోః పరిగ్రహస్యాభావాత్ యాచనాదినా శరీరస్థితౌ కర్తవ్యతాయాం ప్రాప్తాయాం 'అయాచితమసంక్లృప్తముపపన్నం యదృచ్ఛయా' ఇత్యాదినా వచనేనానుజ్ఞాతం యతేశ్శరీరస్థితి హేతోఽన్నాదేః ప్రాప్తిద్వారం ఆవిష్కుర్వన్నాహ.—

యదృచ్ఛాలాభసంతుష్టో ద్వంద్వాతీతో విమత్సరః,
సమస్సిద్ధావసిద్ధౌ చ కృత్వాఽపి న నిబధ్యతే. 22

యదృచ్ఛేతి. యదృచ్ఛాలాభసంతుష్టః అప్రార్థితోపనతో లాభో యదృచ్ఛాలాభః తేన సంతుష్టస్సంజాతాలంప్రత్యయః. ద్వంద్వాతీతః ద్వంద్వైశ్శీతోష్ణాదిభిరభిహన్యమానోఽప్యవిషణ్ణచిత్తః ద్వంద్వాతీత ఉచ్యతే. విమత్సరః విగతమత్సరః నిర్వైరబుద్ధిః సమస్తుల్యో యదృచ్ఛాలాభస్య సిద్ధావసిద్ధౌ చ. య ఏవం భూతో యతిరన్నాదేః శరీరస్థితి హేతోర్లాభాలాభయోస్సమః హర్షవిషాదవర్జితః కర్మాదావకర్మాదిదర్శీ యథాభూతాత్మదర్శననిష్ఠస్సన్ శరీరస్థితిమాత్రప్రయోజనే భిక్షాటనాదౌ కర్మణి శరీరాదినిర్వర్త్యే 'నైవ కించిత్కరోమ్యహం గుణాగుణేషు వర్తంతే' ఇత్యేవం సదా సంపరిచక్షాణః ఆత్మనః కర్తృత్వాభావం పశ్యన్ నైవ కించిద్భిక్షాటనాదికం కర్మ కరోతి లోకవ్యవహారసామాన్యదర్శనేన తు లౌకికైరేవ ఆరోపితకర్తృత్వే భిక్షాటనాదౌ కర్మణి కర్తా భవతి స్వానుభవేన తు శాస్త్రప్రమాణజనితేన అకర్తైవ, స ఏవం పరాధ్యారోపితకర్తృత్వః శరీరస్థితిమాత్రప్రయోజనం భిక్షాటనాదికం కర్మ కృత్వాపి న నిబధ్యతే బంధహేతోః కర్మణః సహేతుకస్య జ్ఞానాగ్నినా దగ్ధత్వాదిత్యుక్తానువాద ఏవైషః.

అవ. 'త్యక్త్వా కర్మఫలాసంగ' మిత్యనేన శ్లోకేన యః ప్రారబ్ధకర్మా సన్ యదా నిష్క్రియబ్రహ్మాత్మదర్శనసంపన్నస్స్యాత్తదా తస్యాత్మనః కర్తృకర్మప్రయోజనాభావదర్శినః కర్మపరిత్యాగే ప్రాప్తే కుతశ్చిన్నిమిత్తాత్తదసంభవే సతి పూర్వవత్ తస్మిన్కర్మణి అభిప్రవృత్తస్యాపి 'నైవ కించిత్కరోతి సః' ఇతి కర్మాభావః ప్రదర్శితః. యస్యైవం కర్మాభావో దర్శితస్తస్యైవ.—

గతసంగస్య ముక్తస్య జ్ఞానావస్థితచేతసః,
యజ్ఞాయాచరతః కర్మ సమగ్రం ప్రవిలీయతే. 23

గతసంగస్యేతి. గతసంగస్య సర్వతో నివృత్తాసక్తేః, ముక్తస్య నివృత్తధర్మాధర్మాదిబంధనస్య, జ్ఞానావస్థితచేతసః జ్ఞానఏవావస్థితంచేతో యస్య సోఽయం జ్ఞానావస్థితచేతాః తస్య, యజ్ఞాయ యజ్ఞనిర్వృత్త్యర్థమాచరతో నిర్వర్తయతః కర్మ సమగ్రం సహాగ్రేణ ఫలేన వర్తత ఇతి

సమగ్రం కర్మ తత్సమగ్రం ప్రవిలీయతే వినశ్యతీత్యర్థః.

అవ. కస్మాత్పునః కారణాత్ క్రియమాణం కర్మ స్వకార్యారంభమకుర్వత్సమగ్రం ప్రవిలీయత ఇత్యుచ్యతే యతః.—

బ్రహ్మార్పణం బ్రహ్మ హవిర్బ్రహ్మాగ్నౌ బ్రహ్మణా హుతమ్,
బ్రహ్మైవ తేన గన్తవ్యం బ్రహ్మకర్మసమాధినా. 24

బ్రహ్మార్పణమితి. బ్రహ్మార్పణం యేన కరణేన బ్రహ్మ యద్ధవిరగ్నావర్పయతి తద్బ్రహ్మైవేతి పశ్యతి, తస్యాత్మవ్యతిరేకేణాఽభావం పశ్యతి, యథా శుక్తికాయాం రజతాభావం పశ్యతి తదుచ్యతే బ్రహ్మైవార్పణమితి, యథా యద్రజతం తచ్ఛుక్తికైవేతి. 'బ్రహ్మార్పణ' మిత్యసమస్తే పదే యదర్పణబుద్ధ్యా గృహ్యతే లోకే తత్ అస్య బ్రహ్మవిదో బ్రహ్మైవేత్యర్థః, బ్రహ్మ హవిః తథా యద్ధవిర్బుద్ధ్యా గృహ్యమాణం తద్బ్రహ్మైవాస్య తథా 'బ్రహ్మాగ్నౌ' ఇతి సమస్తం పదం అగ్నిరపి బ్రహ్మైవ యత్ర హూయతే బ్రహ్మణా కర్త్రా, బ్రహ్మైవ కర్తేత్యర్థః, యత్తేన హుతం హవనక్రియా తద్బ్రహ్మైవ. యత్తేన గన్తవ్యం ఫలం తదపి బ్రహ్మైవ, బ్రహ్మకర్మసమాధినా బ్రహ్మైవ కర్మ బ్రహ్మకర్మ బ్రహ్మకర్మణి సమాధిర్యస్య సః బ్రహ్మకర్మసమాధిస్తేన బ్రహ్మకర్మసమాధినా బ్రహ్మైవ గన్తవ్యమ్.

ఏవం లోకసంగ్రహచికీర్షుణాఽపి క్రియమాణం కర్మ పరమార్థతో అకర్మ బ్రహ్మబుద్ధ్యుపమృదితత్వాత్. ఏవం సతి నివృత్తకర్మణోఽపి సర్వకర్మసన్న్యాసినస్సమ్యగ్దర్శనస్తుత్యర్థం యజ్ఞత్వసంపాదనం జ్ఞానస్య సుతరాముపపద్యతే; యదర్పణాది అధియజ్ఞే ప్రసిద్ధం తదస్యాధ్యాత్మం బ్రహ్మైవ పరమార్థదర్శిన ఇతి. అన్యథా సర్వస్య బ్రహ్మత్వే సతి అర్పణాదీనామేవ విశేషతో బ్రహ్మత్వాభిధానమనర్థకం స్యాత్, తస్మాద్బ్రహ్మైవేదం సర్వమితి అభిజానతః కర్మాభావః కారకబుద్ధ్యభావశ్చ న హి కారకబుద్ధిరహితం యజ్ఞాఖ్యం కర్మ దృష్టం సర్వమేవాగ్నిహోత్రాదికం కర్మ శబ్దసమర్పితదేవతావిశేషసంప్రదానాదికారకబుద్ధిమత్కర్త్రభిమానఫలాభిసంధిమచ్చ దృష్టం! నోపమృదితక్రియా

కారకఫలభేదబుద్ధిమత్కర్తృత్వాభిమానఫలాభిసంధిరహితం వా. ఇదం తు బ్రహ్మబుద్ధ్యుపమృదితార్పణాదికారకక్రియాఫలభేదబుద్ధికర్మ, అతో ఒకర్మైవ తత్. తథా చ దర్శితం. 'కర్మణ్యకర్మ యః పశ్యేత్' 'కర్మణ్యభిప్రవృత్తోఽపి నైవ కించిత్కరోతి సః' 'గుణాగుణేషు వర్తంతే', నైవ కించిత్కరోమీతి యుక్తో మన్యేత తత్త్వవిత్' ఇత్యాదిభిః తథా చ దర్శయంస్తత్రతత్ర క్రియాకారకఫలభేదబుద్ధ్యుపమర్దనం కరోతి, దృష్టా చ కామ్యాగ్నిహోత్రాదౌ కామోపమర్దేన కామ్యాగ్నిహోత్రాదిహానిః. తథా మతిపూర్వకామతిపూర్వకాదీనాం కర్మణాం కార్యవిశేషస్యారంభకత్వం దృష్టం తథేహాపి బ్రహ్మబుద్ధ్యుపమృదితార్పణాది కారకక్రియాఫలభేదబుద్ధేర్బాహ్యచేష్టామాత్రేణ కర్మాపి విదుషః అకర్మ సంపద్యతే. అత ఉక్తం 'సమగ్రం ప్రవిలీయత' ఇతి.

అత్ర కేచిదాహుః — యద్బ్రహ్మ తదర్పణాదీని; బ్రహ్మైవ కిల అర్పణాదినా పంచవిధేన కారకాత్మనాఽవస్థితం సత్ తదేవ కర్మ కరోతి. తత్ర నార్పణాదిబుద్ధిర్నివర్త్యతే, కింత్వర్పణాదిషు బ్రహ్మబుద్ధిరాధీయతే యథా ప్రతిమాదౌ విష్ణ్వాదిబుద్ధిః యథా వా నామాదౌ బ్రహ్మబుద్ధి రితి.

సత్యమ్, ఏవమపి స్యాద్యది జ్ఞానయజ్ఞస్తుత్యర్థం ప్రకరణం న స్యాత్. అత్ర తు సమ్యగ్దర్శనం జ్ఞానయజ్ఞశబ్దితమనేకాన్ యజ్ఞశబ్దితాన్ క్రియావిశేషాన్ ఉపన్యస్య 'శ్రేయాన్ ద్రవ్యమయాద్యజ్ఞాత్ జ్ఞానయజ్ఞ' ఇతి జ్ఞానం స్తౌతి అత్ర చ సమర్థమిదం వచనం 'బ్రహ్మార్పణ' మిత్యాదిజ్ఞానస్య యజ్ఞత్వసంపాదనే, అన్యథా సర్వస్య బ్రహ్మత్వేఽర్పణాదిష్వేవ ప్రతిమాయాం విష్ణుదృష్టివద్బ్రహ్మదృష్టిః క్షిప్యతే నామాదిష్వివ వచేతి బ్రువతే న తేషాం బ్రహ్మవిద్యాఉక్తేహ వివక్షితా స్యాత్. అర్పణాదివిషయత్వాత్ జ్ఞానస్య. న చ దృష్టిసంపాదనజ్ఞానేన మోక్షఫలం ప్రాప్యతే 'బ్రహ్మైవ తేన గంతవ్య'మితి చోచ్యతే. విరుద్ధం చ సమ్యగ్దర్శనమంతరేణ మోక్షఫలం ప్రాప్యత ఇతి ప్రకృతవిరోధశ్చ, సమ్యగ్దర్శనం చ ప్రకృతం. 'కర్మణ్యకర్మ యః పశ్యే' దిత్యత్ర అంతే చ సమ్యగ్దర్శనమ్, తస్యైవ ఉపసంహారాత్. 'శ్రేయాన్ ద్రవ్యమయాద్యజ్ఞాత్

జ్ఞానయజ్ఞః' 'జ్ఞానం లబ్ధ్వా పరాం శాంతి'మిత్యాదినా సమ్యగ్దర్శనస్తుతి మేవ కుర్వన్నుపక్షీణోఽధ్యాయః, తత్ర అకస్మాదర్పణాదౌ బ్రహ్మదృష్టిః అప్రకరణే ప్రతిమాయామివ విష్ణుదృష్టిరుచ్యత ఇత్యనుపపన్నం తస్మా ద్యథా వ్యాఖ్యాతార్థ ఏవాయం శ్లోకః.

అవ. తత్రాధునా సమ్యగ్దర్శనస్య యజ్ఞత్వం సంపాద్య తత్ స్తుత్యర్థం అన్యేఽపి యజ్ఞా ఉపక్షిప్యంతే.—

దైవమేవాపరే యజ్ఞం యోగినః పర్యుపాసతే,
బ్రహ్మాగ్నా వపరే యజ్ఞం యజ్ఞేనైవోపజుహ్వతి. 25

దైవమేవేతి. దైవమేవ దేవా ఇజ్యంతే యేన యజ్ఞేనాసౌ దైవో యజ్ఞః తమేవ అపరే యజ్ఞం యోగినః కర్మిణః పర్యుపాసతే కుర్వంతీత్యర్థః. బ్రహ్మాగ్నౌ. 'సత్యం జ్ఞానమనంతం బ్రహ్మ' 'విజ్ఞానమానందం బ్రహ్మ' 'యత్సాక్షాదపరోక్షాద్బ్రహ్మ, య ఆత్మా సర్వాంతరం' ఇత్యాది వచనోక్తమశనాయాపిపాసాది సర్వసంసారధర్మవర్జితం 'నేతి నేతీ'తినిరస్తా శేషవిశేషం బ్రహ్మ బ్రహ్మశబ్దేనోచ్యతే. బ్రహ్మచతదగ్నిశ్చసః హోమాధి కరణత్వవివక్షయా బ్రహ్మాగ్నిః తస్మిన్ బ్రహ్మాగ్నౌ అపరే అన్యే బ్రహ్మ విదో యజ్ఞం— యజ్ఞశబ్దవాచ్యః ఆత్మా, ఆత్మనామసు యజ్ఞశబ్దస్య పాఠాత్.—తమాత్మానం యజ్ఞం పరమార్థతః పరమేవ బ్రహ్మ సంతం బుద్ధ్యాద్యుపాధిసంయుక్తమధ్యస్తసర్వోపాధిధర్మకమాహుతిరూపంయ జ్ఞేనైవాత్మనైవోక్తలక్షణేనోపజుహ్వతి ప్రక్షిపంతి, సోపాధికస్యాత్మ నో నిరూపాధికేన పరబ్రహ్మస్వరూపేణైవ యద్దర్శనం స తస్మిన్ హోమస్తం కుర్వంతి బ్రహ్మాత్మైకత్వదర్శననిష్ఠాస్సన్న్యాసిన ఇత్యర్థః.

అవ. సోఽయం సమ్యగ్దర్శనలక్షణో యజ్ఞో దైవయజ్ఞాదిషు యజ్ఞేషూపక్షిప్యతే 'బ్రహ్మార్పణ' మిత్యాదినా ప్రస్తుతః 'శ్రేయాన్ ద్రవ్యమయాద్యజ్ఞాత్ జ్ఞానయజ్ఞః పరంతప' ఇత్యాదినా స్తుత్యర్థమ్.—

శ్రోత్రాదీనీంద్రియాణ్యన్యే సంయమాగ్నిషు జుహ్వతి,
శబ్దాదీన్విషయానన్య ఇంద్రియాగ్నిషు జుహ్వతి. 26

శ్రోత్రాదీనీతి. శ్రోత్రాదీనీంద్రియాణి అన్యే యోగినః సంయ

మాగ్నిషు ప్రతీంద్రియసంయమో భిద్యత ఇతి బహువచనం. సంయమా ఏవాగ్నయః తేషు జుహ్వతి, ఇంద్రియసంయమమేవ కుర్వంతీత్యర్థః. శబ్దాదీన్ విషయానన్యే ఇంద్రియాగ్నిషు ఇంద్రియాణ్యేవ అగ్నయః తేష్వింద్రియాగ్నిషు జుహ్వతి, శ్రోత్రాదిభిరవిరుద్ధవిషయగ్రహణం హోమం మన్యంతే.

అవ. కించ.—

సర్వాణీన్ద్రియకర్మాణి ప్రాణకర్మాణి చాపరే,
ఆత్మసంయమయోగాగ్నౌ జుహ్వతి జ్ఞానదీపితే. 27

సర్వాణీతి. సర్వాణీంద్రియకర్మాణి ఇంద్రియాణాం కర్మాణి ఇంద్రియకర్మాణి, తథా ప్రాణకర్మాణి ప్రాణో వాయురాధ్యాత్మిక స్తత్కర్మాణ్యాకుంచనప్రసారణాదీని తాని చ అపరే ఆత్మసంయమయోగాగ్నౌ ఆత్మని సంయమః ఆత్మసంయమ స్స ఏవ యోగోఽగ్నిశ్చ తస్మిన్నాత్మసంయమయోగాగ్నౌ, జుహ్వతి ప్రక్షిపంతి జ్ఞానదీపితే స్నేహేనేవ ప్రదీపే వివేకవిజ్ఞానేనోజ్జ్వలభావమాపాదితే జుహ్వతి ప్రవిలాపయంతీత్యర్థః.

ద్రవ్యయజ్ఞాస్తపో యజ్ఞా యోగయజ్ఞాస్తథాఽపరే,
స్వాధ్యాయజ్ఞానయజ్ఞాశ్చ యతయస్సంశితవ్రతాః. 28

ద్రవ్యయజ్ఞా ఇతి. ద్రవ్యయజ్ఞాః తీర్థేషు ద్రవ్యవినియోగం యజ్ఞబుద్ధ్యా కుర్వంతి యే తే ద్రవ్యయజ్ఞాః. తపోయజ్ఞాః తపః యజ్ఞః యేషాం తపస్వినాం తే తపోయజ్ఞాః, యోగయజ్ఞాః ప్రాణాయామప్రత్యాహారాదిలక్షణో యోగో యజ్ఞో యేషాం తే యోగయజ్ఞాః, తథాఽపరే, స్వాధ్యాయజ్ఞానయజ్ఞాశ్చ, స్వాధ్యాయో యథావిధి ఋగాద్యభ్యాసో యజ్ఞో యేషాం తే స్వాధ్యాయయజ్ఞాః, జ్ఞానయజ్ఞాః జ్ఞానం శాస్త్రార్థపరిజ్ఞానం యజ్ఞో యేషాం తే జ్ఞానయజ్ఞాశ్చ, యతయో యతనశీలాః. సంశితవ్రతాః సమ్యక్ శితాని తనూకృతాని తీక్ష్ణీకృతాని వ్రతాని యేషాం తే సంశితవ్రతాః.

అవ. కించ.—

అపానే జుహ్వతి ప్రాణం ప్రాణేఽపానం తథాఽపరే,

ప్రాణాపానగతీ రుద్ధ్వా ప్రాణాయామపరాయణాః. 29

అపాన ఇతి. అపానే అపానవృత్తౌ, జుహ్వతి ప్రక్షిపంతి, ప్రాణం ప్రాణవృత్తిం పూరకాఖ్యం ప్రాణాయామం కుర్వంతీత్యర్థః. ప్రాణేఽపానం తథా అపరే జుహ్వతి రేచకాఖ్యం ప్రాణాయామం కుర్వంతీత్యేతత్. ప్రాణాపానగతీ ముఖనాసికాభ్యాం వాయో ర్నిర్గమనం ప్రాణస్య గతిః, తద్విపర్యయేణాధోగమనం అపానస్య గతిః, తే ప్రాణాపానగతీ, ఏతే రుద్ధ్వా నిరుధ్య ప్రాణాయామపరాయణాః ప్రాణాయామతత్పరాః, కుంభకాఖ్యం ప్రాణాయామం కుర్వంతీత్యర్థః.

అవ. కించ.—

అపరే నియతాహారాః ప్రాణాన్ ప్రాణేషు జుహ్వతి,
సర్వేఽప్యేతే యజ్ఞవిదో యజ్ఞక్షపితకల్మషాః. 30

అపర ఇతి, అపరే, నియతాహారాః నియతః పరిమితః ఆహారో యేషాం తే నియతాహారాస్సంతః ప్రాణాన్ వాయుభేదాన్ ప్రాణేష్వేవ జుహ్వతి, యస్య యస్య వాయోర్జయః క్రియతే ఇతరాన్ వాయుభేదాన్ తస్మిన్ తస్మిన్ జుహ్వతి తే తత్ర తత్ర ప్రవిష్టా ఇవ భవంతి, సర్వేఽప్యేతే యజ్ఞవిదో యజ్ఞక్షపితకల్మషాః యజ్ఞైర్యథోక్తైః క్షపితః నాశితః కల్మషో యేషాం తే యజ్ఞక్షపితకల్మషాః.

అవ. ఏవం యథోక్తాన్ యజ్ఞాన్ నిర్వర్త్య.—

యజ్ఞశిష్టామృతభుజో యాంతి బ్రహ్మ సనాతనమ్.
నాయం లోకోఽస్త్యయజ్ఞస్య కుతోఽన్యః కురుసత్తమ. 31

యజ్ఞేతి. యజ్ఞశిష్టామృతభుజో యజ్ఞానాం శిష్టం యజ్ఞశిష్టం, యజ్ఞశిష్టం చ తదమృతం చ యజ్ఞశిష్టామృతం తత్ భుంజత ఇతి యజ్ఞశిష్టామృతభుజః, యథోక్తాన్ యజ్ఞాన్ కృత్వా తచ్ఛిష్టేన కాలేన యథావిధి చోదితం అన్నమమృతాఖ్యం భుంజతే యే తే యజ్ఞశిష్టామృతభుజః, యాంతి గచ్ఛంతి బ్రహ్మ సనాతనం చిరంతనం ముముక్షవశ్చేత్; కాలవ్యతిక్రమాపేక్షయేతి సామర్థ్యాద్గమ్యతే, నాయం లోక స్సర్వప్రాణిసాధారణోఽప్యస్తి యథోక్తానాం యజ్ఞానాం ఏకోఽపి యజ్ఞ

యస్య నాస్తి సః అయజ్ఞః తస్య. కుతోఽన్యో విశిష్టసాధనసాధ్యః హే కురుసత్తమ.

ఏవం బహువిధా యజ్ఞా వితతా బ్రహ్మణో ముఖే,
కర్మజాన్విద్ధి తాన్ సర్వానేవం జ్ఞాత్వా విమోక్ష్యసే. 32

ఏవమితి. ఏవం యథోక్తాః, బహువిధాః బహుప్రకారాః, యజ్ఞాః వితతాః విస్తీర్ణాః, బ్రహ్మణః వేదస్య ముఖే ద్వారే వేదద్వారేణావగమ్యమానా బ్రహ్మణో ముఖే వితతా ఉచ్యంతే; తద్యథా 'వాచి హి ప్రాణం జుహుమ' ఇత్యాదయః, కర్మజాన్ కాయికవాచికమానసకర్మోద్భవాన్ విద్ధి తాన్ సర్వాన్ అనాత్మజ్ఞాన్, నిర్వ్యాపారో హ్యాత్మా, అత ఏవం జ్ఞాత్వా విమోక్ష్యసే అశుభాత్. న మద్వ్యాపారా ఇమే నిర్వ్యాపారో హ్యహముదాసీన ఇత్యేవం జ్ఞాత్వా అస్మాత్సమ్యగ్దర్శనాత్ విమోక్ష్యసే అశుభాత్సంసారబంధనాదిత్యర్థః.

అవ. 'బ్రహ్మార్పణ' మిత్యాదిశ్లోకేన. సమ్యగ్దర్శనస్య యజ్ఞత్వం సంపాదితమ్. యజ్ఞాశ్చానేకే ఉపదిష్టాః. తైస్సిద్ధపురుషార్థప్రయోజనైః జ్ఞానం స్తూయతే. కథమ్?—

శ్రేయాన్ ద్రవ్యమయాద్యజ్ఞాత్ జ్ఞానయజ్ఞః పరన్తప,
సర్వం కర్మాఖిలం పార్థ జ్ఞానే పరిసమాప్యతే. 33

శ్రేయానితి. శ్రేయాన్, ద్రవ్యమయాత్ ద్రవ్యసాధనసాధ్యాత్, యజ్ఞాత్ జ్ఞానయజ్ఞః పరంతప. ద్రవ్యమయో హి యజ్ఞః ఫలస్యారంభకః, జ్ఞానయజ్ఞో న ఫలస్యారంభకః, అతః శ్రేయాన్ ప్రశస్యతరః. కథం? యతస్సర్వం కర్మసమస్తమఖిలం, అప్రతిబద్ధం పార్థ జ్ఞానే మోక్షసాధనే సర్వతః సంప్లుతోదకస్థానీయే పరిసమాప్యతే అంతర్భవతీత్యర్థః, 'యథా కృతాయవిజితాయాధరేయాస్సంయంత్యేవమేవం సర్వం తదభిసమేతి యత్కించిత్ ప్రజాస్సాధు కుర్వంతి యస్తద్వేదయత్స వేదేతి' శ్రుతేః.

అవ. తదేతద్విశిష్టం జ్ఞానం తర్హి కేన ప్రాప్యత ఇత్యుచ్యతే.—

తద్విద్ధిప్రణిపాతేన పరిప్రశ్నేన సేవయా,

ఉపదేక్ష్యన్తి తే జ్ఞానం జ్ఞానినస్తత్త్వదర్శినః. 34

తదితి. తద్విద్ధి విజానీహి, యేన విధినా ప్రాప్యత ఇతి ఆచార్యానభిగమ్య ప్రణిపాతేన ప్రకర్షేణ నీచైః పతనం ప్రణిపాతః దీర్ఘనమస్కారః తేన, 'కథం బంధః? కథం మోక్షః? కా విద్యా? కా చావిద్యా?' ఇతి పరిప్రశ్నేన, సేవయా గురుశుశ్రూషయా, ఇత్యేవమాదినా. ప్రశ్రయేణావర్జితా ఆచార్యా ఉపదేక్ష్యంతి కథయిష్యంతి తే జ్ఞానం యథోక్తవిశేషణం జ్ఞానినో జ్ఞానవంతోఽపి కేచిద్యథావత్తత్త్వదర్శినః తత్త్వదర్శనశీలాః, అపరే న, అతో విశినష్టి తత్త్వదర్శిన ఇతి. యే సమ్యగ్దర్శినః తైరుపదిష్టం జ్ఞానం కార్యక్షమం భవతి నేతరదితి భగవతో మతమ్.

అవ. తథా చ సతీదమపి సమర్థం వచనం.—

యజ్జ్ఞాత్వా న పునర్మోహమేవం యాస్యసి పాండవ,
యేన భూతాన్యశేషేణ ద్రక్ష్యస్యాత్మన్యథో మయి. 35

యదితి. యద్ జ్ఞాత్వా యత్ జ్ఞానం తైరుపదిష్టమధిగమ్య ప్రాప్య పునర్భూయః మోహమేవం యథేదానీం మోహం గతోఽపి పునరేవం న యాస్యసి హే పాండవ, కించ—యేన జ్ఞానేన భూతాన్యశేషేణ బ్రహ్మాదీని స్తంబపర్యంతాని ద్రక్ష్యసి సాక్షాదాత్మని ప్రత్యగాత్మని 'మత్సంస్థాని ఇమాని భూతానీ'తి అథో అపి, మయి వాసుదేవే 'పరమేశ్వరే చేమాని' ఇతి, క్షేత్రజ్ఞేశ్వరైకత్వం సర్వోపనిషత్ప్రసిద్ధం ద్రక్ష్యసీత్యర్థః.

అవ. కించైతస్య జ్ఞానస్య మాహాత్మ్యమ్.—

అపి చేదసి పాపేభ్యస్సర్వేభ్యః పాపకృత్తమః,
సర్వం జ్ఞానప్లవేనైవ వృజినం సంతరిష్యసి. 36

అపీతి. అపి చేదసి పాపేభ్యః పాపకృద్భ్యః సర్వేభ్యోఽతిశయేన పాపకృత్ పాపకృత్తమః, సర్వం జ్ఞానప్లవేనైవ జ్ఞానమేవ ప్లవం కృత్వా వృజినం వృజినార్ణవం పాపసముద్రం సంతరిష్యసి. ధర్మోఽపీహ ముముక్షోః పాపముచ్యతే.

అవ. జ్ఞానం కథం నాశయతి పాపమితి దృష్టాంత ఉచ్యతే.—

యథైధాంసి సమిద్ధోఽగ్నిర్భస్మసాత్కురుతేఽర్జున,
జ్ఞానాగ్నిస్సర్వకర్మాణి భస్మసాత్కురుతే తథా. ౩౭

యథేతి. యథా ఏధాంసి కాష్ఠాని సమిద్ధస్సమ్యగిద్ధః దీప్తః అగ్నిః భస్మసాత్ భస్మీభావం కురుతే, హే అర్జున జ్ఞానమేవాగ్ని ర్జ్ఞానాగ్నిః, సర్వకర్మాణి భస్మసాత్కురుతే తథా, నిర్బీజీకరోతీత్యర్థః. నహి సాక్షాదేవ జ్ఞానాగ్నిః కర్మాణీంధనవత్ భస్మీకర్తుం శక్నోతి. తస్మాత్సమ్యగ్దర్శనం సర్వకర్మణాం నిర్బీజత్వకారణమిత్యభిప్రాయః. సామర్థ్యాద్యేన కర్మణా శరీరమారబ్ధం తత్ప్రవృత్తఫలత్వాదుపభోగేనైవ క్షీయతే. అతో యాన్యప్రవృత్తఫలాని జ్ఞానోత్పత్తేః ప్రాక్కృతానిజ్ఞానసహభావీని చాతీతానేకజన్మకృతాని చ తాన్యేవ సర్వాణి కర్మాణి భస్మసాత్కురుతే.

అవ. యత ఏవమతః.—

న హి జ్ఞానేన సదృశం పవిత్రమిహ విద్యతే,
తత్స్వయం యోగసంసిద్ధః కాలేనాత్మని విన్దతి. ౩౮

నేతి. న హి జ్ఞానేన సదృశం తుల్యం పవిత్రం పావనం శుద్ధికరమిహ విద్యతే, తత్, జ్ఞానం, స్వయమేవ, యోగసంసిద్ధో యోగేన కర్మయోగేన సమాధియోగేన చ సంసిద్ధస్సంస్కృతః యోగ్యతామాపన్నస్సన్, ముముక్షుః కాలేన మహతా, ఆత్మని విందతి లభతఇత్యర్థః.

అవ. యేనైకాంతేన జ్ఞానప్రాప్తిర్భవతి స ఉపాయ ఉపదిశ్యతే.—

శ్రద్ధావాఁల్లభతే జ్ఞానం తత్పరస్సంయతేంద్రియః,
జ్ఞానం లబ్ధ్వా పరాం శాంతి మచిరేణాధిగచ్ఛతి. ౩౯

శ్రద్ధావానితి. శ్రద్ధావాఁ శ్రద్ధాలుర్లభతే జ్ఞానం, శ్రద్ధాలుత్వేఽపి భవతి కశ్చిన్మందప్రస్థానః అత ఆహ—తత్పరః, గురూపసదనాదావభియుక్తో జ్ఞానలబ్ధ్యుపాయే శ్రద్ధావాఁ తత్పరోఽప్యజితేంద్రియః స్యాదిత్యత ఆహ—సంయతేంద్రియః, సంయతాని విషయేభ్యో నివర్తితాని యస్యేంద్రియాణి సః సంయతేంద్రియః, య ఏవం భూతః శ్రద్ధావాఁ తత్పరస్సంయతేంద్రియశ్చ, సోఽవశ్యం జ్ఞానం లభతే,

ప్రణిపాతాదిస్తు బాహ్యోఽనైకాంతికోఽపి భవతి, మాయావిత్వాది సంభవాత్; న తు తచ్ఛ్రద్ధావత్త్వాదావిత్యేకాంతతో జ్ఞానలబ్ధ్యుపాయః కిం పునః జ్ఞానలాభాత్ స్యాదిత్యుచ్యతే—జ్ఞానం లబ్ధ్వా పరాం మోక్షాఖ్యాం శాంతిం ఉపరతిం, అచిరేణ క్షిప్రమేవ అధిగచ్ఛతి. సమ్యగ్దర్శనాత్ క్షిప్రం మోక్షో భవతీతి సర్వశాస్త్రన్యాయప్రసిద్ధః సునిశ్చితోఽర్థః.

అవ. తత్ర సంశయో న కర్తవ్యః, పాపిష్ఠో హి సంశయః, కథమిత్యుచ్యతే.—

అజ్ఞశ్చాశ్రద్దధానశ్చ సంశయాత్మా వినశ్యతి,
నాయం లోకోఽస్తి న పరో న సుఖం సంశయాత్మనః. 40

అజ్ఞ ఇతి. అజ్ఞశ్చానాత్మజ్ఞశ్చ అశ్రద్దధానశ్చ గురువాక్యశాస్త్రేషు అవిశ్వాసవాంశ్చ సంశయాత్మా సంశయచిత్తశ్చ వినశ్యతి అజ్ఞాశ్రద్దధానౌ యద్యపి వినశ్యతః న తథా యథా సంశయాత్మా సంశయాత్మా తు పాపిష్ఠః సర్వేషామ్. కథం? నాయం సాధారణోఽపి లోకోఽస్తి తథా న పరః లోకోఽస్తి. న సుఖం, తత్రాపి సంశయోత్పత్తేః సంశయాత్మనః సంశయచిత్తస్య. తస్మాత్సంశయో న కర్తవ్యః.

అవ. కస్మాత్ ?—

యోగసన్న్యస్తకర్మాణం జ్ఞానసంఛిన్నసంశయమ్,
ఆత్మవంతం న కర్మాణి నిబధ్నంతి ధనంజయ. 41

యోగేతి. యోగసన్న్యస్తకర్మాణం పరమార్థదర్శనలక్షణేన యోగేనైవ సన్న్యస్తాని త్యక్తాని కర్మాణి యేన పరమార్థదర్శినా ధర్మాధర్మాఖ్యాని తం యోగసన్న్యస్తకర్మాణం, కథం? యోగసన్న్యస్తకర్మేత్యాహ—జ్ఞానసంఛిన్నసంశయం, జ్ఞానేనాత్మేశ్వరైకత్వదర్శనలక్షణేన సంఛిన్నః సంశయో యస్య సః జ్ఞానసంఛిన్నసంశయః. య ఏవం యోగసన్న్యస్తకర్మా తమాత్మవంతం అప్రమత్తం, కర్మాణి గుణచేష్టారూపేణ దృష్టాని కర్మాణి న నిబధ్నంతి అనిష్టాదిరూపం ఫలం నారభంతే హే ధనంజయ.

అవ. యస్మాత్కర్మయోగానుష్ఠానాదశుద్ధిక్షయాదిహేతుక జ్ఞాన సంఛిన్నసంశయో న నిబధ్యతే కర్మభిః జ్ఞానాగ్నిదగ్ధకర్మత్వాదేవ, యస్మాచ్చ జ్ఞానకర్మానుష్ఠానవిషయే సంశయవాన్ వినశ్యతి.—

తస్మాదజ్ఞానసమ్భూతం హృత్స్థం జ్ఞానాసినాత్మనః,
ఛిత్త్వైనం సంశయం యోగమాతిష్ఠోత్తిష్ఠ భారత. 42

ఇతి శ్రీమహాభారతే శతసాహస్ర్యాం సంహితాయాం వైయాసిక్యాం
భీష్మపర్వణి శ్రీమద్భగవద్గీతాసూపనిషత్సు బ్రహ్మవిద్యాయాం
యోగశాస్త్రే శ్రీకృష్ణార్జునసంవాదే జ్ఞానయోగో
నామ చతుర్థోఽధ్యాయః.

తస్మాదితి. తస్మాత్పాపిష్ఠం అజ్ఞానసంభూతమజ్ఞానాదవివేకాత్ జాతం హృత్స్థం హృది బుద్ధౌ స్థితం జ్ఞానాసినా శోకమోహాదిదోషహరం సమ్యగ్దర్శనం జ్ఞానం తదేవాసిః ఖడ్గః తేన జ్ఞానాసినా ఆత్మనః. స్వస్య ఆత్మవిషయత్వాత్ సంశయస్య. న హి పరస్య సంశయః పరేణ ఛేత్తవ్యతాం ప్రాప్తః, యేన స్వస్యేతి విశేష్యేత అత ఆత్మవిషయోఽపి స్వస్యైవ భవతి. ఛిత్త్వైనం సంశయం స్వవినాశహేతుభూతం, యోగం సమ్యగ్దర్శనోపాయం కర్మానుష్ఠానం, ఆతిష్ఠ కుర్విత్యర్థః, ఉత్తిష్ఠ చ యుద్ధాయేదానీం హే భారతేతి.

ఇతి శ్రీపరమహంసపరివ్రాజకాచార్యస్య శ్రీగోవిందభగవత్పూజ్యపాద
శిష్యస్య శ్రీమచ్ఛంకరభగవతః కృతౌ శ్రీమద్భగవద్గీతాభాష్యే
చతుర్థోఽధ్యాయః.

పఞ్చమోఽధ్యాయః

'కర్మణ్యకర్మ యః పశ్యే'దిత్యారభ్య, 'సయుక్తః కృత్స్నకర్మకృత్' 'జ్ఞానాగ్నిదగ్ధకర్మాణం' 'శారీరం కేవలం కర్మ కుర్వన్' 'యదృచ్ఛాలాభసన్తుష్టః' 'బ్రహ్మార్పణం బ్రహ్మహవిః' 'కర్మజాన్విద్ధితాన్సర్వాన్' 'సర్వం కర్మాఖిలం పార్థ' 'జ్ఞానాగ్నిస్సర్వకర్మాణి' 'యోగసన్న్యస్తకర్మాణ' మిత్యేతైర్వచనై స్సర్వకర్మణాం సన్న్యాసమవోచత్ భగవాన్ 'ఛిత్త్వైనం సంశయం యోగమాతిష్ఠోత్తిష్ఠ భారతే' త్యనేన వచనేన యోగం చ కర్మానుష్ఠానలక్షణం అనుతిష్ఠేత్యుక్తవాన్. తయోః ఉభయోశ్చ కర్మానుష్ఠానకర్మసన్న్యాసయోః స్థితిగతివత్పరస్పరవిరోధాత్ ఏకేన సహ కర్తుమశక్యత్వాత్ కాలభేదేన చ అనుష్ఠానవిధానాభావాదర్థాదేతయోరన్యతరకర్తవ్యతా ప్రాప్తౌ సత్యాం యత్ప్రశస్యతరమేతయోః కర్మానుష్ఠానకర్మసన్న్యాసయోస్తత్కర్తవ్యం నేతరదిత్యేవం మన్యమానః ప్రశస్యతరబుభుత్సయా అర్జున ఉవాచ.— 'సన్న్యాసం కర్మణాం కృష్ణే'త్యాదినా.

నను చాత్మవిదో జ్ఞానయోగేన నిష్ఠాం ప్రతిపిపాదయిషన్ పూర్వోదాహృతైర్వచనైర్భగవాన్ కర్మసన్న్యాసం సమవోచత్, న త్వనాత్మజ్ఞస్య, అతశ్చ కర్మానుష్ఠానకర్మసన్న్యాసయోః భిన్నపురుషవిషయత్వాదన్యతరస్య ప్రశస్యతరస్య బుభుత్సయా అయం ప్రశ్నోఽనుపపన్నః, సత్యమేవం త్వదభిప్రాయేణ ప్రశ్నో నోపపద్యతే, ప్రష్టుః స్వాభిప్రాయేణ పునః ప్రశ్నో యుజ్యత ఏవేతి వదామః కథం? పూర్వోదాహృతైర్వచనైర్భగవతా కర్మసన్న్యాసస్య కర్తవ్యతయా వివక్షితత్వాత్ ప్రాధాన్యమంతరేణ చ కర్తారం తస్య కర్తవ్యత్వాసంభవాదనాత్మవిదపి కర్తా పక్షే ప్రాప్తోఽనూద్యత ఏవ, న పునరాత్మవిత్కర్తృకత్వ

మేవ కర్మసన్న్యాసస్య వివక్షితమ్, ఇత్యేవం మన్వానస్యాఽర్జునస్య కర్మానుష్ఠానకర్మసన్న్యాసయోరవిద్వత్పురుషకర్తృకత్వమప్యస్తీతి పూర్వోక్తేన ప్రకారేణ తయోః పరస్పరవిరోధాదన్యతరస్య కర్తవ్యత్వే ప్రాప్తే ప్రశస్యతరం చ కర్తవ్యం నేతరదితి ప్రశస్యతరవివిదిషయా ప్రశ్నో నానుపపన్నః.

ప్రతివచనవాక్యార్థనిరూపణేనాపి ప్రష్టురభిప్రాయః ఏవమేవేతి గమ్యతే. కథమ్? 'సన్న్యాసకర్మయోగౌ నిఃశ్రేయసకరౌ తయోస్తు కర్మయోగో విశిష్యతే' ఇతి ప్రతివచనమ్. ఏతన్నిరూప్యమ్—కిమనేనాత్మవిత్కర్తృకయోస్సన్న్యాసకర్మయోగయోర్నిఃశ్రేయసకరత్వం ప్రయోజనముక్త్వా తయోరేవ కుతశ్చిద్విశేషాత్కర్మసన్న్యాసాత్కర్మయోగస్య విశిష్టత్వముచ్యతే? ఆహోస్విదనాత్మవిత్కర్తృకయోస్సన్న్యాసకర్మయోగయోస్తదుభయముచ్యత ఇతి. కిం చాతః—యద్యాత్మవిత్కర్తృకయోః కర్మసన్న్యాసకర్మయోగయోర్నిఃశ్రేయసకరత్వం, తయోస్తు కర్మసన్న్యాసాత్కర్మయోగస్య విశిష్టత్వముచ్యతే; యది వాఽనాత్మవిత్కర్తృకయోస్సన్న్యాసకర్మయోగయోస్తదుభయముచ్యేతేతి. అత్రోచ్యతే—ఆత్మవిత్కర్తృకయోస్సన్న్యాసకర్మయోగయోః అసమ్భవాత్తయోర్నిఃశ్రేయసకరత్వవచనం తదీయాచ్చ కర్మసన్న్యాసాత్ కర్మయోగస్య విశిష్టత్వాభిధానమిత్యేతదుభయమనుపపన్నం, యద్యనాత్మవిదః కర్మసన్న్యాసః తత్ప్రతికూలశ్చ కర్మానుష్ఠానలక్షణః కర్మయోగః సమ్భవేతాం, తదా తయోర్నిఃశ్రేయసకరత్వోక్తిః కర్మయోగస్య చ కర్మసన్న్యాసాద్విశిష్టత్వాభిధానమితి ఏతదుభయముపపద్యేత. ఆత్మవిదస్తు కర్మసన్న్యాసకర్మయోగయోరసమ్భవాత్తయోర్నిఃశ్రేయసకరత్వాభిధానం కర్మసన్న్యాసాచ్చ కర్మయోగో విశిష్యత ఇతి చానుపపన్నమ్.

అత్రాహ—కిమాత్మవిదః సన్న్యాసకర్మయోగయోరుభయోరప్యసమ్భవః? ఆహోస్విదన్యతరస్య అసమ్భవః? యదా చాన్యతరస్యాసమ్భవః, తదాపి కిం కర్మసన్న్యాసస్య?, ఉత కర్మయోగస్య, ఇతి; అసమ్భవకారణం చ వక్తవ్యమిత్యత్రోచ్యతే—ఆత్మవిదో నివృత్తమిథ్యాజ్ఞాన

త్వాత్ విపర్యయజ్ఞానమూలస్య కర్మయోగస్యాసంభవస్స్యాత్. జన్మాదిసర్వవిక్రియారహితత్వేన నిష్క్రియమాత్మానమాత్మత్వేన యో వేత్తి తస్యాత్మవిదఃసమ్యగ్దర్శనేనాపాస్తమిథ్యాజ్ఞానస్య నిష్క్రియాత్మస్వరూపావస్థానలక్షణం సర్వకర్మసన్న్యాసముక్త్వా తద్విపరీతస్య మిథ్యాజ్ఞానమూలకర్తృత్వాభిమానపురస్సరస్య సక్రియాత్మస్వరూపావస్థానరూపస్య కర్మయోగస్యేహ గీతాశాస్త్రే తత్రతత్ర ఆత్మస్వరూపనిరూపణప్రదేశేషు సమ్యక్ జ్ఞానమిథ్యాజ్ఞానతత్కార్యవిరోధాదభావః ప్రతిపాద్యతే యస్మాత్, తస్మాదాత్మవిదో నివృత్తమిథ్యాజ్ఞానస్య విపర్యయజ్ఞానమూలః కర్మయోగో న సంభవతీతి యుక్తముక్తం స్యాత్.

కేషు కేషు పునరాత్మస్వరూపనిరూపణప్రదేశేషు ఆత్మవిదః కర్మాభావః ప్రతిపాద్యత ఇత్యత్రోచ్యతే—'అవినాశి తు తద్విద్ధీ'తి ప్రకృత్య 'య ఏవం వేత్తి హంతారం' 'వేదావినాశినం నిత్యమి'త్యాదౌ తత్ర తత్ర ఆత్మవిదః కర్మాభావ ఉచ్యతే.

నను చ కర్మయోగోఽప్యాత్మస్వరూపనిరూపణప్రదేశేషు తత్ర తత్ర ప్రతిపాద్యత ఏవ, తద్యథా — 'తస్మాద్యుధ్యస్వ భారత' 'స్వధర్మమపి చావేక్ష్య' 'కర్మణ్యేవాధికారస్తే' ఇత్యాదౌ, అతశ్చ కథమాత్మవిదః కర్మయోగస్యాసంభవః స్యాదితి ? అత్రోచ్యతే—సమ్యక్ జ్ఞానమిథ్యాజ్ఞానతత్కార్యవిరోధాత్, 'జ్ఞానయోగేన సాంఖ్యానా'మిత్యనేన సాంఖ్యానామాత్మతత్త్వవిదామనాత్మవిత్కర్తృకకర్మయోగనిష్ఠాతో నిష్క్రియాత్మస్వరూపావస్థానలక్షణాయాః జ్ఞానయోగనిష్ఠాయాః పృథక్కరణాత్, కృతకృత్యత్వేనాత్మవిదః ప్రయోజనాంతరాభావాత్ తస్య కార్యం న విద్యత ఇతి కర్తవ్యాంతరాభావవచనాచ్చ, 'న కర్మణామనారంభాత్' 'సన్న్యాసస్తు మహాబాహో దుఃఖమాప్తుమయోగతః' ఇత్యాదినా చాత్మజ్ఞానాంగత్వేన కర్మయోగస్య విధానాత్, 'యోగారూఢస్య తస్యైవ శమః కారణముచ్యతే' ఇత్యనేన చోత్పన్నసమ్యగ్దర్శనస్య కర్మయోగాభావవచనాత్, 'శారీరం కేవలం కర్మ కుర్వన్నాప్నోతి కిల్బిషం' ఇతి చ శరీరస్థితికారణవ్యతిరిక్తస్య కర్మణో నివారణాత్' 'నైవ కించిత్కరోమీతి యుక్తో మన్యేత

తత్త్వవిత్' ఇత్యనేన చ శరీరస్థితిమాత్రప్రయుక్తేష్వపి దర్శనశ్రవణాది కర్మస్వాత్మయాథాత్మ్యవిదః 'కరోమి' ఇతి ప్రత్యయస్య సమాహిత చేతస్తయా సదా అకర్తవ్యత్వోపదేశాదాత్మతత్త్వవిదః సమ్యగ్దర్శన విరుద్ధో మిథ్యాజ్ఞానహేతుకః కర్మయోగః స్వప్నేఽపి న సంభావ యితుం శక్యతే యస్మాత్, తస్మాత్ అనాత్మవిత్కర్తృకయోరేవ సన్న్యాసకర్మయోగయోర్నిఃశ్రేయసకరత్వవచనం తదీయాచ్చ కర్మ సన్న్యాసాత్ పూర్వోక్తాత్మవిత్కర్తృకసర్వకర్మసన్న్యాసలక్షణాత్ సత్యేవ కర్తృత్వవిజ్ఞానే కర్మైకదేశవిషయాత్ యమనియమాదిసహి తత్వేన చ దురనుష్ఠేయత్వాత్, సుకరత్వేన చ కర్మయోగస్య విశిష్ట త్వాభిధానమిత్యేవం ప్రతివచనవాక్యార్థనిరూపణేనాపి పూర్వోక్తః ప్రష్టురభిప్రాయో నిశ్చీయత ఇతి స్థితమ్.

అవ. 'జ్యాయసీ చేత్కర్మణ' ఇత్యత్ర జ్ఞానకర్మణోస్సహాసంభవే 'యచ్ఛ్రేయ ఏతయోస్తన్మే బ్రూహీ'త్యేవం పృష్టోఽర్జునేన భగవాన్ సాంఖ్యానాం సన్న్యాసినాం జ్ఞానయోగేన నిష్ఠా పునః కర్మయోగేన యోగినాం నిష్ఠా ప్రోక్తేతి నిర్ణయం చకార. 'న చ సన్న్యసనాదేవ కేవలాత్ సిద్ధిం సమధిగచ్ఛతీ'తి వచనాత్ జ్ఞానసహితస్య సన్న్యా సస్య సిద్ధిసాధనత్వమిష్టం; కర్మయోగస్య చ, విధానాత్ జ్ఞానరహి తస్య సన్న్యాసః శ్రేయాన్? కిం వా కర్మయోగః శ్రేయాన్? ఇత్యేత యోర్విశేషం బుభుత్సురర్జున ఉవాచ.—

అర్జున ఉవాచ.—

సన్న్యాసం కర్మణాం కృష్ణ పునర్యోగం చ శంససి,
యచ్ఛ్రేయ ఏతయోరేకం తన్మే బ్రూహి సునిశ్చితమ్. 1

సన్న్యాసమితి. సన్న్యాసం తు పరిత్యాగం కర్మణాం శాస్త్రీ యాణాం అనుష్ఠేయవిశేషాణాం శంససి ప్రశంససి కథయసీత్యేతత్. పునర్యోగం చ తేషామేవానుష్ఠానం అవశ్యకర్తవ్యత్వం చ శంససి, అతో మే కతరచ్ఛ్రేయ ఇతి సంశయః — కిం కర్మానుష్ఠానం శ్రేయః? కింవా తద్ధానమితి. ప్రశస్యతరం చానుష్ఠేయం, అతశ్చ యచ్ఛ్రేయః ప్రశస్యతరం, ఏతయోః కర్మసన్న్యాసకర్మయోగయోర్యదనుష్ఠానాత్,

శ్రేయోవాప్తి ర్మమ స్యాదితి మన్యసే, తదేకమన్యతరత్సహైక పురుషానుష్ఠేయత్వాసంభవాత్ తన్మే బ్రూహి సునిశ్చితం అభిప్రేతం తవేతి.

అవ. స్వాభిప్రాయమాచక్షాణో నిర్ణయాయ శ్రీభగవానువాచ.—

శ్రీభగవానువాచ.—

సన్న్యాసః కర్మయోగశ్చ నిశ్శ్రేయసకరావుభౌ,
తయోస్తు కర్మసన్న్యాసాత్కర్మయోగో విశిష్యతే. 2

సన్న్యాస ఇతి. సన్న్యాసః కర్మణాం పరిత్యాగః కర్మయోగశ్చ తేషామనుష్ఠానం తావుభావపి నిఃశ్రేయసకరా నిఃశ్రేయసం మోక్షం కుర్వాతే,జ్ఞానోత్పత్తిహేతుత్వేన ఉభౌ యద్యపి నిఃశ్రేయసకరౌ,తథాపి తయోస్తునిశ్శ్రేయసహేత్వోః,కర్మసన్న్యాసాత్కేవలాత్కర్మయోగో విశిష్యతే ఇతి కర్మయోగం స్తౌతి.

అవ. కస్మాదిత్యాహ.—

జ్ఞేయస్స నిత్యసన్న్యాసీ యో న ద్వేష్టి న కాంక్షతి,
నిర్ద్వంద్వో హి మహాబాహో సుఖం బంధాత్ప్రముచ్యతే. 3

జ్ఞేయ ఇతి. జ్ఞేయో జ్ఞాతవ్యస్స కర్మయోగీ నిత్యసన్న్యాసీతియో న ద్వేష్టి కించిన్న కాంక్షతి దుఃఖం సుఖం. వా తత్సాధనంచ. ఏవంవిధో యః, కర్మణి ప్రవర్తమానోఽపి రాగద్వేషాద్యయోగాత్సనిత్యసన్న్యాసీతి జ్ఞాతవ్య ఇత్యర్థః. నిర్ద్వంద్వో ద్వంద్వవర్జితః, హి యస్మాత్ హే మహాబాహో సుఖం బంధాదనాయాసేన ప్రముచ్యతే.

అవ. సన్న్యాసకర్మయోగయోర్హి భిన్నపురుషానుష్ఠేయయోర్విరుద్ధయోః ఫలేఽపి విరోధో యుక్తః న తూభయోర్నిశ్శ్రేయసకరత్వమేవేతి ప్రాప్త ఇద ముచ్యతే.—

సాఙ్ఖ్యయోగౌ పృథగ్బాలాః ప్రవదంతి న పండితాః,
ఏకమప్యాస్థిత స్సమ్యగుభయోర్విందతే ఫలమ్. 4

సాంఖ్యయోగావితి. సాంఖ్యయోగౌ పృథగ్విరుద్ధభిన్నఫలౌ బాలాః ప్రవదంతి న పండితాః. పండితాస్తు జ్ఞానినః ఏకం ఫలం అవి

రుద్ధమిచ్ఛంతి. కథం? ఏకమపి సాంఖ్యయోగయోస్సమ్యగాస్థితః సమ్యగనుష్ఠితవానిత్యర్థః, ఉభయోర్విందతే ఫలమ్. ఉభయోస్తదేవ హి నిఃశ్రేయస ఫలం అతో న ఫలే విరోధః.

నను సన్న్యాసకర్మయోగశబ్దేన ప్రస్తుత్య సాంఖ్యయోగయోః ఫలైకత్వం కథమిహాప్రకృతం బ్రవీతి? నైష దోషః—యద్యప్యర్జునేన సన్న్యాసం కర్మయోగం చ కేవలమభిప్రేత్య ప్రశ్నః కృతః, భగవాంస్తు తదపరిత్యాగేనైవ స్వాభిప్రేతం చ విశేషం సంయోజ్య శబ్దాంతరవాచ్యతయా ప్రతివచనం దదౌ'సాంఖ్యయోగౌ'వితి. తావేవ సన్న్యాసకర్మయోగౌ జ్ఞానతదుపాయసమత్వబుద్ధ్యాదిసంయుక్తౌ సాంఖ్యయోగశబ్దవాచ్యావితి భగవతో మతమ్. అతో నాప్రకృతప్రక్రియేతి.

అవ. ఏకస్యాపి సమ్యగనుష్ఠానాత్కథముభయోః ఫలం విందత ఇత్యుచ్యతే.—

యత్సాంఖ్యైః ప్రాప్యతే స్థానం తద్యోగైరపి గమ్యతే,
ఏకం సాఙ్ఖ్యం చ యోగం చ యః పశ్యతి స పశ్యతి. 5.

యదితి. యత్సాంఖ్యైః జ్ఞాననిష్ఠైః సన్న్యాసిభిః ప్రాప్యతే స్థానం మోక్షాఖ్యం, తద్యోగైరపి గమ్యతే జ్ఞానప్రాప్త్యుపాయత్వేనేశ్వరే సమర్ప్య కర్మాణ్యాత్మనః ఫలమనభిసంధాయానుతిష్ఠంతి యే తే యోగాః యోగినస్తైరపి పరమార్థజ్ఞానసన్న్యాసప్రాప్తిద్వారేణానుగమ్యత ఇత్యభిప్రాయః, అతః ఏకం సాంఖ్యం చ యోగం చ యః పశ్యతి ఫలైకత్వాత్స పశ్యతి సమ్యక్పశ్యతీత్యర్థః.

ఏవం తర్హి యోగాత్సన్న్యాస ఏవ విశిష్యతే; కథం తర్హీదముక్తం 'తయోస్తు కర్మసన్న్యాసాత్కర్మయోగో విశిష్యత' ఇతి? శృణు తత్ర కారణమ్—త్వయా పృష్టం కేవలం కర్మసన్న్యాసం కర్మయోగం చాభిప్రేత్య తయోరన్యతరః కః శ్రేయానితి. తదనురూపం ప్రతివచనమయోక్తం కర్మసన్న్యాసాత్కర్మయోగో విశిష్యత ఇతి జ్ఞానమనపేక్ష్య. జ్ఞానాపేక్షస్తు సన్న్యాసః సాంఖ్యమితి మయాఽభిప్రేతః. పరమార్థ

యోగశ్చ స ఏవ. యస్తు కర్మయోగో వైదికః స తాదర్థ్యాద్యోగః సన్న్యాస ఇతి చోపచర్యతే.

అవ. కథం తాదర్థ్యమిత్యుచ్యతే.—

సన్న్యాసస్తు మహాబాహో దుఃఖమాప్తుమయోగతః,
యోగయుక్తో మునిర్బ్రహ్మ న చిరేణాధిగచ్ఛతి. 6

సన్న్యాస ఇతి. సన్న్యాసస్తు పారమార్థికః మహాబాహో, దుఃఖమాప్తుమయోగతః యోగేన వినా, యోగయుక్తో వైదికేన కర్మయోగేన ఈశ్వరసమర్పితరూపేణ ఫలనిరపేక్షేణ యుక్తః, మునిః మననాదీశ్వరస్వరూపస్య మునిః, బ్రహ్మ—పరమాత్మజ్ఞాననిష్ఠాలక్షణత్వాత్ ప్రకృతసన్న్యాసో బ్రహ్మోచ్యతే, 'న్యాస ఇతి బ్రహ్మ బ్రహ్మా హి పరః' ఇతి శ్రుతేః—బ్రహ్మ పరమార్థసన్న్యాసం పరమాత్మజ్ఞాననిష్ఠాలక్షణం న చిరేణ క్షిప్రమేవ అధిగచ్ఛతి ప్రాప్నోతి అతో మయోక్తం 'కర్మయోగో విశిష్యతే' ఇతి.

అవ. యదా పునరయం సమ్యగ్దర్శనప్రాప్త్యుపాయత్వేన.—

యోగయుక్తో విశుద్ధాత్మా విజితాత్మా జితేంద్రియః,
సర్వభూతాత్మభూతాత్మా కుర్వన్నపి న లిప్యతే. 7

యోగేతి. యోగేన యుక్తో యోగయుక్తః. విశుద్ధాత్మా విశుద్ధసత్త్వః, విజితాత్మా విజితదేహః జితేంద్రియశ్చ, సర్వభూతాత్మభూతాత్మా సర్వేషాం భూతానాం బ్రహ్మాదీనాం స్తంబపర్యంతానాం ఆత్మభూత ఆత్మా ప్రత్యక్చేతనో యస్య సః సర్వభూతాత్మభూతాత్మా సమ్యగ్దర్శీత్యర్థః, స తత్రైవం వర్తమానో లోకసంగ్రహాయ కర్మ కుర్వన్నపి న లిప్యతే, న కర్మభిర్బధ్యత ఇత్యర్థః.

అవ. న చాసౌ పరమార్థతః కరోతి తతః.

నైవ కించిత్కరోమీతి యుక్తో మన్యేత తత్త్వవిత్,
పశ్యఞ్ శృణ్వఞ్ స్పృశఞ్ జిఘ్రన్నశ్నన్గచ్ఛఞ్ స్వపఞ్ శ్వసన్. 8
ప్రలపఞ్ విసృజఞ్ గృహ్ణన్నున్మిషన్నిమిషన్నపి,
ఇంద్రియాణీంద్రియార్థేషు వర్తంత ఇతి ధారయన్. 9

నైవేతి. నైవకించిత్కరోమీతి యుక్తస్సమాహితస్సన్ మన్యేత చింతయేత్, తత్త్వవిదాత్మవిత్ ఆత్మనో యాథాత్మ్యం తత్త్వం వేత్తీతి తత్త్వవిత్ పరమార్థదర్శీత్యర్థః.

అవ. కదా కథం వా తత్త్వమవధారయన్మన్యేతేత్యుచ్యతే.—

పశ్యన్నితి. మన్యేతేతి పూర్వేణ సంబంధః. యస్యైవం తత్త్వవిదః సర్వకార్యకరణచేష్టాసు కర్మసు అకర్మైవ పశ్యతః, సమ్యగ్దర్శినః తస్య సర్వకర్మసన్న్యాస ఏవాధికారః. కర్మణోఽభావదర్శనాత్, న హి మృగతృష్ణికాయా ముదకబుద్ధ్యా పానాయ ప్రవృత్త ఉదకాభావజ్ఞానేఽపి తత్రైవ పానప్రయోజనాయ ప్రవర్తతే.

అవ. యస్తు పున రతత్త్వవిత్ ప్రవృత్తశ్చ కర్మయోగే.—

బ్రహ్మణ్యాధాయ కర్మాణి సంగం త్యక్త్వా కరోతి యః,
లిప్యతే న స పాపేన పద్మపత్రమివాంభసా. 10

బ్రహ్మణీతి. బ్రహ్మణీశ్వరే ఆధాయ, నిక్షిప్య 'తదర్థం కర్మ కరోమి' ఇతి భృత్య ఇవ స్వామ్యర్థం సర్వాణి కర్మాణి మోక్షేఽపి ఫలే సంగం త్యక్త్వా కరోతి యః సర్వాణి కర్మాణి, లిప్యతే న స పాపేన నసంబధ్యతే, పద్మపత్ర మివాంభసా ఉదకేన. కేవలం సత్త్వశుద్ధిమాత్రమేవ ఫలం తస్య కర్మణస్స్యాత్.

అవ. యస్మాత్ —

కాయేన మనసా బుద్ధ్యా కేవలైరింద్రియైరపి,
యోగినః కర్మ కుర్వంతి సంగం త్యక్త్వాఽఽత్మశుద్ధయే. 11

కాయేనేతి. కాయేన దేహేన, మనసా బుద్ధ్యా చ, కేవలైరింద్రియై రపి మమత్వవర్జితైరీశ్వరాయైవ కరోమి న మమ ఫలాయేతి మమత్వబుద్ధిశూన్యై రింద్రియైరపి— కేవలశబ్దః కాయాదిభిరపి ప్రత్యేకం సంబధ్యతే—సర్వవ్యాపారేషు మమత్వవర్జితాః, యోగినః కర్మిణః కర్మ కుర్వంతి సంగం త్యక్త్వా ఫలవిషయం, ఆత్మశుద్ధయే సత్త్వశుద్ధయ ఇత్యర్థః, తస్మాత్తత్రైవ తవాధికార ఇతి కురు కర్మైవ.

అవ. యస్మాచ్చ.—

యుక్తః కర్మఫలం త్యక్త్వా శాంతిమాప్నోతి నైష్ఠికీమ్,
అయుక్తః కామకారేణ ఫలే సక్తో నిబధ్యతే. 12

యుక్త ఇతి. యుక్తః 'ఈశ్వరాయ కర్మాణి కరోమి న మమ ఫలాయ' ఇత్యేవం సమాహితస్సన్ కర్మఫలం త్యక్త్వా పరిత్యజ్య, శాంతిం మోక్షాఖ్యాం, ఆప్నోతి నైష్ఠికీం నిష్ఠాయాం భవాం. సత్త్వశుద్ధిజ్ఞానప్రాప్తి సర్వకర్మసన్న్యాసజ్ఞాననిష్ఠాక్రమేణేతి వాక్యశేషః, యస్తు పునరయుక్తః అసమాహితః, కామకారేణ కరణం కారః కామస్య కారః కామకారః తేన కామకారేణ కామప్రేరితతయేత్యర్థః, 'మమ ఫలాయేదం కరోమి కర్మే'త్యేవం ఫలే సక్తో నిబధ్యతే. అతస్త్వం యుక్తో భవేత్యర్థః.

అవ. యస్తు పరమార్థదర్శీ సః.—

సర్వకర్మాణి మనసా సన్న్యస్యాస్తే సుఖం వశీ,
నవద్వారే పురే దేహీ నైవ కుర్వన్న కారయన్. 13

సర్వేతి. సర్వాణి కర్మాణి సర్వకర్మాణి సన్న్యస్య పరిత్యజ్య నిత్యం నైమిత్తికం కామ్యం. ప్రతిషిద్ధం చ సర్వకర్మాణి తాని మనసా వివేకబుద్ధ్యా కర్మాదావకర్మసందర్శనేన సంత్యజ్యేత్యర్థః, ఆస్తే తిష్ఠతి సుఖం. త్యక్తవాఙ్మనఃకాయచేష్టో నిరాయాసః ప్రసన్నచిత్తః ఆత్మనోఽన్యత్ర నివృత్తసర్వబాహ్యప్రయోజన ఇతి 'సుఖమాస్త' ఇత్యుచ్యతే, వశీ జితేంద్రియ ఇత్యర్థః, క్వ కథం ఆస్త ఇతి ఆహ—నవద్వారేపురే దేహే సప్తశీర్షణ్యాన్యాత్మనః ఉపలబ్ధిద్వారాణి అర్వాగ్ద్వే మూత్రపురీషవిసర్గార్థే తైర్ద్వారైర్నవద్వారం పురముచ్యతే శరీరం, పురమివ పురమాత్రైకస్వామికం, తదర్థప్రయోజనైశ్చేంద్రియమనోబుద్ధివిషయైరనేకఫలవిజ్ఞానస్యోత్పాదకైః పౌరైరివాధిష్ఠితం, తస్మిన్ నవద్వారేపురే దేహీ సర్వం కర్మ సన్న్యస్య ఆస్తే కిం విశేషణేన? సర్వో హి దేహీ సన్న్యాసీ అసన్న్యాసీ వా దేహ ఏవాస్తే తత్రానర్థకం విశేషణమిత్యుచ్యతే—యస్త్వజ్ఞో దేహీ దేహేంద్రియసంఘాతమాత్రాత్మదర్శీ స సర్వోఽపి 'గేహే భూమావాసనే వా ఆసే'తి మన్యతే, న హి దేహమాత్రాత్మదర్శినో

గేహే ఇవ దేహే ఆస ఇతి ప్రత్యయస్సంభవతి. దేహాదిసంఘాతవ్యతిరిక్తాత్మదర్శినస్తు 'దేహే ఆసే' ఇతి ప్రత్యయః ఉపపద్యతే. పరకర్మణాం చ పరస్మిన్నాత్మన్యవిద్యయాఽధ్యారోపితానాం విద్యయా వివేకజ్ఞానేన మనసా సన్న్యాస ఉపపద్యతే, ఉత్పన్నవివేకజ్ఞానస్య సర్వకర్మసన్న్యాసినోఽపి గేహే ఇవ దేహే ఏవ నవద్వారే పురే ఆసనం ప్రారబ్ధఫలకర్మసంస్కారశేషానువృత్త్యా దేహే ఏవ విశేషవిజ్ఞానోత్పత్తేః. దేహే ఏవాస్త ఇత్యస్త్యేవ విశేషణఫలం, విద్వదవిద్వత్ప్రత్యయభేదాపేక్షత్వాత్.

యద్యపి కార్యకరణకర్మాణ్యవిద్యయాఽఽత్మన్యధ్యారోపితాని 'సన్న్యస్యాస్తే' ఇత్యుక్తం, తథాపి ఆత్మసమవాయి తు కర్తృత్వం కారయితృత్వం చ స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ—నైవ కుర్వన్ స్వయం న చ కార్యకరణాని కారయన్ క్రియాసు ప్రవర్తయన్, కిం యత్తత్కర్తృత్వం కారయితృత్వం చ దేహినః స్వాత్మసమవాయి సత్సన్న్యాసాన్న సంభవతి, యథా గచ్ఛతో గతిః గమనవ్యాపారపరిత్యాగేన స్యాత్? కిం వా స్వత ఏవాత్మనో నాస్తీతి? అత్రోచ్యతే— నాస్త్యాత్మనః స్వతః కర్తృత్వం కారయితృత్వం చ. ఉక్తం హి—అవికార్యోఽయముచ్యతే 'శరీరస్థోఽపి కౌన్తేయ న కరోతి న లిప్యతే' ఇతి. ధ్యాయతీవ లేలాయతీవేతి చ శ్రుతేః.

అవ. కించ.—

న కర్తృత్వం న కర్మాణి లోకస్య సృజతి ప్రభుః,
న కర్మఫలసంయోగం స్వభావస్తు ప్రవర్తతే. 14

నేతి. న కర్తృత్వం స్వయం కుర్వితి నాపి కర్మాణి రథఘటప్రాసాదాదీని ఈప్సితతమాని లోకస్య సృజతి ఉత్పాదయతి ప్రభురాత్మా. నాపి రథాది కృతవత స్తత్ఫలేన సంయోగం న కర్మఫలసంయోగమ్. యది కించిదపి స్వతః న కరోతి న కారయతి చ దేహీ కస్తర్హి కుర్వన్ కారయంశ్చ ప్రవర్తత ఇతి, ఉచ్యతే—స్వభావస్తు స్వో భావః స్వభావః అవిద్యాలక్షణా ప్రకృతిర్మాయా ప్రవర్తతే, 'దైవీ హ్యేషా గుణమయీ' త్యాదినా వక్ష్యమాణా.

అవ. పరమార్థతస్తు:—

నాదత్తే కస్యచిత్పాపం న చైవ సుకృతం విభుః,
అజ్ఞానేనావృతం జ్ఞానం తేన ముహ్యంతి జంతవః, 15

శేతి. నాదత్తే న చ గృహ్ణాతి భక్తస్యాపి కస్యచిత్ పాపం న చైవాదత్తే సుకృతం భక్తైః ప్రయుక్తం విభుః, కిమర్థం తర్హి భక్తైః పూజాదిలక్షణం యాగదానహోమాదికం చ సుకృతం ప్రయుజ్యత ఇత్యాహ—అజ్ఞానేనావృతం జ్ఞానం, వివేకజ్ఞానం, తేన ముహ్యంతి 'కరోమి కారయామి భోక్ష్యే భోజయామి' త్యేవం మోహం గచ్ఛంత్య వివేకినః సంసారిణో జంతవః.

జ్ఞానేన తు తదజ్ఞానం యేషాం నాశితమాత్మనః,
తేషామాదిత్యవజ్జ్ఞానం ప్రకాశయతి తత్పరమ్. 16

జ్ఞానేనేతి. జ్ఞానేన తు యేనాజ్ఞానేనావృతాః ముహ్యంతి జంతవస్త దజ్ఞానం యేషాం జంతూనాం వివేకజ్ఞానేనాత్మవిషయేణ నాశితమాత్మనో భవతి, తేషాం జంతూనా మాదిత్యవద్యథాఽఽదిత్యః సమస్తం రూప జాత మవభాసయతి తద్వత్ జ్ఞానం జ్ఞేయం వస్తు సర్వం ప్రకాశయతి తత్పరం పరమార్థతత్త్వమ్.

అవ. యత్పరం జ్ఞానం ప్రకాశితం,—

తద్బుద్ధయస్తదాత్మానస్తన్నిష్ఠాస్తత్పరాయణాః,
గచ్ఛంత్యపునరావృత్తిం జ్ఞాననిర్ధూతకల్మషాః. 17

తద్బుద్ధయ ఇతి. తస్మిన్ బ్రహ్మణి గతా బుద్ధిర్యేషాం తే తద్బుద్ధయః, తదాత్మానః తదేవ పరం బ్రహ్మ ఆత్మా యేషాం తే తదాత్మానః తన్నిష్ఠాః నిష్ఠా అభినివేశ స్తాత్పర్యం సర్వాణి కర్మాణి సన్న్యస్య, తస్మిన్ బ్రహ్మణ్యేవావస్థానం యేషాం తే తన్నిష్ఠాః, తత్పరాయణాశ్చ తదేవ పరమయనం పరా గతిర్యేషాం భవతి తే తత్పరాయణాః, కేవ లాత్మరతా ఇత్యర్థః. ఏషాం జ్ఞానేన నాశితం ఆత్మనః అజ్ఞానం తే గచ్ఛంతి ఏవం విధాః అపునరావృత్తిం అపునర్దేహసంబంధం జ్ఞాననిర్ధూతకల్మషాః

యథోక్తేన జ్ఞానేన నిర్ధూతో నాశితః కల్మషః పాపాదిసంసారకారణదోషో యేషాం తే జ్ఞాననిర్ధూతకల్మషాః, యతయ ఇత్యర్థః.

అవ. యేషాం జ్ఞానేన నాశితమాత్మనోఽజ్ఞానం తే పండితాః కథం తత్త్వం పశ్యంతీత్యుచ్యతే.—

విద్యావినయసంపన్నే బ్రాహ్మణే గవి హస్తిని,
శుని చైవ శ్వపాకే చ పండితాస్సమదర్శినః. 18

విద్యేతి. విద్యావినయసంపన్నే విద్యా చ వినయశ్చ విద్యావినయౌ, వినయః ఉపశమః, తాభ్యాం విద్యావినయాభ్యాం సంపన్నో విద్యావినయసంపన్నః విద్వాన్ వినీతశ్చ యో బ్రాహ్మణః తస్మిన్ బ్రాహ్మణే గవి హస్తిని శుని చైవ శ్వపాకే చ పండితాస్సమదర్శినః విద్యావినయసంపన్నే ఉత్తమసంస్కారవతి బ్రాహ్మణే సాత్త్వికే, మధ్యమాయాం చ రాజస్యాం గవి సంస్కారరహితాయాం అత్యంతమేవ, కేవలతామసే హస్త్యాదౌ చ, తత్త్వాదిగుణైస్తజ్జైశ్చ సంస్కారైస్తథా రాజసైః తథా తామసైశ్చ సంస్కారైరత్యంతమేవాస్పృష్టం సమమేకమవిక్రియం తద్బ్రహ్మ ద్రష్టుం శీలం యేషాం తే పండితాః సమదర్శినః.

అవ. నన్వభోజ్యాన్నాస్తే దోషవంత 'స్సమాసమాభ్యాం విషమసమే పూజాతః' ఇతి స్మృతేః, న తే దోషవంతః. కథం?—

ఇహైవ తైర్జితస్సర్గో యేషాం సామ్యే స్థితం మనః,
నిర్దోషం హి సమం బ్రహ్మ తస్మాద్బ్రహ్మణి తే స్థితాః. 19

ఇహేతి. ఇహైవ జీవద్భిరేవ తైస్సమదర్శిభిః పండితైః జితః వశీకృతః సర్గో జన్మ, యేషాం సామ్యే సర్వభూతేషు బ్రహ్మణి సమభావే స్థితం నిశ్చలీభూతం మనః అంతఃకరణం, నిర్దోషం యద్యపి దోషవత్సు శ్వపాకాదిషు మూఢైస్తద్దోషై ర్దోషవదివ విభావ్యతే,తథాపి తద్దోషై రస్పృష్టమితి నిర్దోషం దోషవర్జితం హి యస్మాత్; నాపి స్వగుణభేదభిన్నం నిర్గుణత్వాచ్చైతన్యస్య. వక్ష్యతి చ భగవాన్ 'ఇచ్ఛాదీనాం క్షేత్రధర్మత్వమ్ అనాదిత్వాన్నిర్గుణత్వ' మితి చ నాప్యంత్యా విశేషా ఆత్మనో భేదకాస్సంతి, ప్రతిశరీరం తేషాం సత్త్వే ప్రమాణానుపపత్తేః.

అతః సమం బ్రహ్మైకం చ. తస్మాత్ బ్రహ్మణ్యేవ తే స్థితాః, తస్మాన్న దోషగంధమాత్ర మపి తాన్ స్పృశతి. దేహాదిసంఘాతాత్మదర్శనాభిమానాభావా త్తేషామ్. దేహాదిసంఘాతాత్మదర్శనాభిమానవద్విషయం తు తత్ సూత్రం 'సమాసమాభ్యాం విషమసమే పూజాతః' ఇతి పూజావిషయత్వేన విశేషణాత్, దృశ్యతే హి చ బ్రహ్మవిత్ షడంగవిచ్చతుర్వేదవిదితి పూజాదానాదౌ గుణవిశేషసంబంధః కారణం. బ్రహ్మ తు సర్వగుణదోషసంబంధవర్జితమిత్యతో 'బ్రహ్మణి తే స్థితాః' ఇతి యుక్తం, కర్మవిషయం చ 'సమాసమాభ్యా'మిత్యాది. ఇదం తు సర్వకర్మసన్న్యాసవిషయం ప్రస్తుతం, 'సర్వకర్మాణి మనసే'త్యారభ్యాధ్యాయపరిసమాప్తేః.

అవ. యస్మాన్నిర్దోషం హి సమం బ్రహ్మ ఆత్మా, తస్మాత్.—

న ప్రహృష్యేత్ప్రియం ప్రాప్య నోద్విజేత్ప్రాప్య చాఽప్రియమ్,
స్థిరబుద్ధి రసంమూఢో బ్రహ్మవిద్బ్రహ్మణి స్థితః. 20

నేతి. న ప్రహృష్యేత్ ప్రహర్షం న కుర్యాత్ ప్రియమిష్టం ప్రాప్య లబ్ధ్వా. నోద్విజేత్ ప్రాప్య చాప్రియం అనిష్టం లబ్ధ్వా. దేహమాత్రాత్మదర్శినాం హి ప్రియాప్రియప్రాప్తీ హర్షవిషాదౌ కుర్వాతే, న కేవలాత్మదర్శినః, తస్య ప్రియాప్రియప్రాప్త్యసంభవాత్, కించ— 'సర్వభూతేష్వేకః సమో నిర్దోష ఆత్మే'తి స్థిరా నిర్విచికిత్సా బుద్ధిర్యస్య సః స్థిరబుద్ధిః, అసంమూఢః సంమోహవర్జితశ్చ స్యాత్ యథోక్త బ్రహ్మవిత్ బ్రహ్మణి స్థితః, అకర్మకృత్సర్వకర్మసన్న్యాసీత్యర్థః.

అవ. కించ, బ్రహ్మణి స్థితః.—

బాహ్యస్పర్శేష్వసక్తాత్మా విందత్యాత్మని యత్సుఖమ్,
స బ్రహ్మయోగయుక్తాత్మా సుఖమక్షయమశ్నుతే. 21

బాహ్యేతి. బాహ్యస్పర్శేషు బాహ్యాశ్చ తే స్పర్శాశ్చ బాహ్యస్పర్శాః స్పృశ్యంత ఇతి స్పర్శాః శబ్దాదయో విషయాస్తేషు బాహ్యస్పర్శేషు, అసక్తః ఆత్మాంతఃకరణం యస్య సోఽయమసక్తాత్మా విషయేషు ప్రీతివర్జితస్సన్ విందతి లభతే, ఆత్మని యత్సుఖం తద్విందతీత్యే

తత్. స బ్రహ్మయోగయుక్తాత్మా బ్రహ్మణి యోగః సమాధిర్బ్రహ్మయోగస్తేనయోగేన యుక్తః సమాహితః, తస్మిన్ వ్యాపృతః ఆత్మాంతఃకరణం యస్య స బ్రహ్మయోగయుక్తాత్మా, సుఖమక్షయమశ్నుతే వ్యాప్నోతి. తస్మాత్ బాహ్యవిషయప్రీతేః క్షణికాయా ఇంద్రియాణి నివర్తయేత్ ఆత్మన్యక్షయసుఖార్థీత్యర్థః.

అవ. ఇతశ్చ నివర్తయేత్.—

యే హి సంస్పర్శజా భోగాః దుఃఖయోనయ ఏవ తే,
ఆద్యంతవంతః కౌంతేయ న తేషు రమతే బుధః. 22

యే ఇతి. యే హి యస్మాత్సంస్పర్శజాః విషయేంద్రియసంస్పర్శేభ్యో జాతాః భోగాః భుక్తయో దుఃఖయోనయ ఏవ తే, అవిద్యాకృతత్వాద్దృశ్యంతే హి ఆధ్యాత్మికాదీని దుఃఖాని తన్నిమిత్తాన్యేవ. యథేహలోకే తథా పరలోకేఽపీతి గమ్యతే ఏవ శబ్దాత్. న సంసారే సుఖస్య గంధమాత్రమప్యస్తీతి బుద్ధ్వా విషయమృగతృష్ణికాయా ఇంద్రియాణి నివర్తయేత్. న కేవలం దుఃఖయోనయ ఏవ, ఆద్యంతవంతశ్చ, ఆదిర్విషయేంద్రియసంయోగో భోగానాం అంతశ్చ తద్వియోగ ఏవ, అతః ఆద్యంతవంతః అనిత్యాః, మధ్యక్షణభావిత్వాదిత్యర్థః. కౌంతేయ, న తేషు భోగేషు రమతే బుధః వివేకీ అవగతపరమార్థతత్త్వః అత్యంతం మూఢానామేవ హి విషయేషు రతిర్దృశ్యతే. యథా పశుప్రభృతీనామ్.

అవ. అయం చ శ్రేయోమార్గప్రతిపక్షీ కష్టతమో దోషః సర్వానర్థప్రాప్తిహేతుర్దుర్నివారశ్చేతి తత్పరిహారే యత్నోఽధికతరః కర్తవ్య ఇత్యాహ భగవాన్.—

శక్నోతీహైవ యః సోఢుం ప్రాక్శరీరవిమోక్షణాత్,
కామక్రోధోద్భవం వేగం స యుక్తః స సుఖీ నరః. 23

శక్నోతీతి. శక్నోత్యుత్సహతే ఇహైవ జీవన్నేవ యః సోఢుం ప్రసహితుం ప్రాక్పూర్వం శరీరవిమోక్షణాత్ ఆమరణాత్ ఇత్యర్థః. మరణసీమాకరణం జీవతోఽవశ్యంభావీ హి కామక్రోధోద్భవో వేగః,

అనంత నిమిత్తవాన్ హి స ఇతి యావన్మరణం తావన్న విస్రంభణీయ ఇత్యర్థః. కామః ఇంద్రియగోచరప్రాప్తే ఇష్టే విషయే శ్రూయమాణే స్మర్యమాణే వా అనుభూతే సుఖహేతౌ యా తృష్ణా స కామః, క్రోధశ్చాత్మనః ప్రతికూలేషు దుఃఖహేతుషు దృశ్యమానేషుశ్రూయమాణేషు స్మర్యమాణేషు వా యో విద్వేషః స క్రోధః, తౌ కామక్రోధౌ ఉద్భవో యస్య వేగస్య సః కామక్రోధోద్భవో వేగః రోమాంచనప్రహృష్టనేత్రవదనాదిలింగః, అంతఃకరణప్రక్షోభరూపః కామోద్భవో వేగః, గాత్రప్రకంపప్రస్వేదసందష్టోష్ఠపుటరక్తనేత్రాదిలింగః క్రోధోద్భవో వేగః, తం కామక్రోధోద్భవం వేగం యః ప్రసహితుం ఉత్సహతే సోఢుంయుక్తో యోగీ సుఖీ చేహ లోకే నరః.

అవ. కథంభూతశ్చ బ్రహ్మణి స్థితో బ్రహ్మ ప్రాప్నోతీత్యాహ భగవాన్.—

యోఽన్తస్సుఖోఽన్తరారామ స్తథాఽన్తర్జ్యోతిరేవ యః,
స యోగీ బ్రహ్మనిర్వాణం బ్రహ్మభూతోఽధిగచ్ఛతి. 24

య ఇతి. యః అంతస్సుఖం అంతరాత్మని సుఖం యస్య సోఽంతస్సుఖః. తథాఽంతరే ఆత్మని ఆరామః ఆరమణం క్రీడా యస్య సోఽంతరారామః, తథా అంతరే వాత్మన్యేవ జ్యోతిః ప్రకాశో యస్య సోఽంతర్జ్యోతిరేవ, య ఈదృశః, స యోగీ బ్రహ్మనిర్వాణం బ్రహ్మణి నిర్వృతిం మోక్షం ఇహ జీవన్నేవ బ్రహ్మభూతస్సన్ అధిగచ్ఛతి ప్రాప్నోతి.

అవ. కించ.—

లభంతే బ్రహ్మనిర్వాణమృషయః క్షీణకల్మషాః,
ఛిన్నద్వైధా యతాత్మానస్సర్వభూతహితే రతాః. 25

లభంత ఇతి. లభంతే బ్రహ్మనిర్వాణం మోక్షం ఋషయ స్సమ్యగ్దర్శినః సన్న్యాసినః క్షీణకల్మషాః క్షీణపాపాః నిర్దోషాః ఛిన్నద్వైధాః ఛిన్నసంశయాః యతాత్మానః సంయతేంద్రియాః, సర్వభూతహితే రతాః సర్వేషాం భూతానాం హితే అనుకూల్యే రతాః, అహింసకా ఇత్యర్థః.

అవ. కించ.—

కామక్రోధవియుక్తానాం యతీనాం యతచేతసామ్,
అభితో బ్రహ్మనిర్వాణం వర్తతే విదితాత్మనామ్. 26

కామేతి. కామక్రోధవియుక్తానాం కామశ్చ క్రోధశ్చ కామక్రోధౌ తాభ్యాం వియుక్తానాం, యతీనాం సన్న్యాసినాం, యతచేతసాం సంయతాంతఃకరణానాం అభిత ఉభయతో జీవతాం మృతానాం చ. బ్రహ్మనిర్వాణం మోక్షః వర్తతే విదితాత్మనాం విదితః జ్ఞాతః ఆత్మా యేషాం తే విదితాత్మానః తేషాం. విదితాత్మనాం సమ్యగ్దర్శినామిత్యర్థః.

అవ. సమ్యగ్దర్శననిష్ఠానాం సన్న్యాసినాం సద్యోముక్తిరుక్తా. కర్మయోగశ్చేశ్వరార్పితసర్వభావేన ఈశ్వరే బ్రహ్మణ్యాధాయ క్రియమాణః సత్త్వశుద్ధిజ్ఞానప్రాప్తిసర్వకర్మసన్న్యాసక్రమేణ మోక్షాయేతి భగవాన్ పదేపదేఽబ్రవీత్, వక్ష్యతి చ. అథేదానీం ధ్యానయోగం సమ్యగ్దర్శనస్యాంతరంగం విస్తరేణ వక్ష్యామీతి తస్య సూత్రస్థానీయాన్ శ్లోకానుపదిశతి స్మ.—

స్పర్శాన్ కృత్వా బహిర్బాహ్యాంశ్చక్షుశ్చైవాంతరే భ్రువోః,
ప్రాణాపానౌ సమౌ కృత్వా నాసాభ్యంతరచారిణౌ. 27

యతేంద్రియమనోబుద్ధి ర్మునిర్మోక్షపరాయణః,
విగతేచ్ఛాభయక్రోధో యస్సదా ముక్త ఏవ సః. 28

స్పర్శానితి. స్పర్శాన్ శబ్దాదీన్ కృత్వా బహిర్బాహ్యాన్—శ్రోత్రాదిద్వారేణాంతర్బుద్ధౌ ప్రవేశితాః శబ్దాదయో విషయాస్తానచింతయతశ్శబ్దాదయో బాహ్యా బహిరేవ కృతాః భవంతి తానేవం బహిః కృత్వా, చక్షుశ్చైవాంతరే భ్రువోః 'కృత్వే'త్యనుషజ్యతే.—తథా ప్రాణాపానౌ నాసాభ్యంతరచారిణౌ సమౌ కృత్వా. యతేంద్రియమనోబుద్ధిః, యతాని సంయతానీంద్రియాణి మనోబుద్ధిశ్చ యస్య సః యతేంద్రియమనోబుద్ధిః, మననాన్మునిః సన్న్యాసీ, మోక్షపరాయణః ఏవం దేహసంస్థానాత్ మోక్షపరాయణః మోక్ష ఏవ పరమయనం

పరా గతిర్యస్య సోఽయం మోక్షపరాయణో మునిర్భవేత్. విగతే చ్ఛాభయక్రోధః ఇచ్ఛా చ భయం చ క్రోధశ్చ ఇచ్ఛాభయక్రోధా స్తే విగతాః యస్మాత్ స విగతేచ్ఛాభయ క్రోధః, య ఏవం వర్తతే సదా సన్న్యాసీ ముక్త ఏవ సః, న తస్య మోక్షాయాన్యః కర్తవ్యో ఽస్తి.

అవ. ఏవం సమాహితచిత్తేన కిం విజ్ఞేయమిత్యుచ్యతే.—

భోక్తారం యజ్ఞతపసాం సర్వలోకమహేశ్వరమ్,
సుహృదం సర్వభూతానాం జ్ఞాత్వా మాం శాంతిమృచ్ఛతి. 29

ఇతి శ్రీమహాభారతే శతసాహస్ర్యాం సంహితాయాం వైయాసిక్యాం భీష్మపర్వణి శ్రీమద్భగవద్గీతాసూపనిషత్సు బ్రహ్మవిద్యాయాం యోగశాస్త్రే శ్రీకృష్ణార్జునసంవాదే కర్మసన్న్యాసయోగో నామ పంచమోఽధ్యాయః.

భోక్తారమితి. భోక్తారం యజ్ఞతపసాం యజ్ఞానాం తపసాం చ కర్తృరూపేణ దేవతారూపేణ చ, సర్వలోకమహేశ్వరం సర్వేషాం లోకానాం మహాంతమీశ్వరం సర్వలోకమహేశ్వరం, సుహృదం సర్వభూతానాం సర్వప్రాణినాం ప్రత్యుపకారనిరపేక్షతయోపకారిణం సర్వభూతానాం హృదయేశయం, సర్వకర్మఫలాధ్యక్షం సర్వప్రత్యయసాక్షిణం మాం నారాయణం జ్ఞాత్వా శాంతిం సర్వసంసారోపరతి మృచ్ఛతి ప్రాప్నోతి.

ఇతి శ్రీపరమహంసపరివ్రాజకాచార్యస్య శ్రీగోవిందభగవత్పూజ్యపాద శిష్యస్య శ్రీమచ్ఛంకరభగవతః కృతౌ శ్రీమద్భగవద్గీతాభాష్యే పంచమోఽధ్యాయః.

షష్ఠోఽధ్యాయః

అతీతానంతరాధ్యాయాంతే ధ్యానయోగస్య సమ్యగ్దర్శనం ప్రత్యంతరంగస్య సూత్రభూతాః శ్లోకాః 'స్పర్శాన్ కృత్వా బహిః' ఇత్యాదయః ఉపదిష్టాః, తేషాం వృత్తిస్థానీయః అయం షష్ఠోఽధ్యాయః ఆరభ్యతే, తత్ర ధ్యానయోగస్య బహిరంగం కర్మేతి యావద్ధ్యానయోగారోహణసమర్థం తావద్గృహస్థేన అధికృతేన కర్తవ్యంకర్మేత్యతః తత్ స్తౌతి—అనాశ్రిత ఇతి.

నను కిమర్థం ధ్యానయోగారోహణసీమాకరణం యావతా అనుష్ఠేయమేవ విహితం కర్మ యావజ్జీవం. న 'ఆరురుక్షోర్మునేర్యోగం కర్మ కారణముచ్యతే' ఇతి విశేషణాత్, ఆరూఢస్య చ శమేనైవ సంబంధకరణాత్. ఆరురుక్షోః ఆరూఢస్య చ శమః కర్మ చోభయం కర్తవ్యత్వేనాభిప్రేతం చేత్, తదా 'ఆరురుక్షోః' 'ఆరూఢస్య చ' ఇతి శమకర్మవిషయభేదేన విశేషణం విభాగకరణం చానర్థకం స్యాత్.

తత్రాశ్రమిణాం కశ్చిద్యోగమారురుక్షుర్భవతి, ఆరూఢశ్చ కశ్చిత్, అన్యే నారురుక్షవః న చారూఢాః; తానపేక్ష్య 'ఆరురుక్షోః' 'ఆరూఢస్య చ' ఇతి విశేషణం విభాగకరణం చోపపద్యత ఏవేతి చేత్, న, 'తస్యైవ' ఇతి వచనాత్, పునర్యోగగ్రహణాచ్చ 'యోగారూఢస్య' ఇతి యః ఆసీత్, పూర్వం యోగమారురుక్షుః, తస్యైవారూఢస్య శమ ఏవ కర్తవ్యః కారణం యోగఫలం ప్రత్యుచ్యతే ఇతి. అతో న యావజ్జీవం కర్తవ్యత్వప్రాప్తిః కస్యచిదపి కర్మణః యోగవిభ్రష్టవచనాచ్చ—గృహస్థస్య చేత్కర్మిణో యోగో విహితః షష్ఠేఽధ్యాయే, సః యోగవిభ్రష్టోఽపి కర్మగతిం కర్మఫలం ప్రాప్నోతీతి తస్య నాశాశంకా అనుపపన్నా స్యాత్. అవశ్యం హి కృతం కర్మ కామ్యం నిత్యం వా—మోక్షస్య నిత్యత్వాదనారభ్యత్వే స్వం ఫలమారభత ఏవ, నిత్యస్య చ కర్మణః వేదప్రమాణావబుద్ధత్వాత్ ఫలేన హి భవితవ్యమిత్యవోచామ,

అన్యథా వేదస్యానర్థక్యప్రసంగాదితి,న చ కర్మణి సత్యుభయవిభ్రష్టవచనమర్థవత్ కర్మణో విభ్రంశకారణానుపపత్తేః.

కర్మ కృతమీశ్వరే సన్న్యస్యేత్యతః కర్తుః కర్మఫలం నారభత ఇతి చేత్, న; ఈశ్వరే సన్న్యాసస్య అధికతరఫలహేతుత్వోపపత్తేః.

మోక్షాయైవేతి చేత్ స్వకర్మణాం కృతానామీశ్వరే సన్న్యాసో మోక్షాయైవ, న ఫలాంతరాయ, యోగసహితః,యోగాచ్చ విభ్రష్ట ఇత్యతః తం ప్రతి నాశాశంకా యుక్తైవేతి చేత్, న; 'ఏకాకీ యతచిత్తాత్మా నిరాశీరపరిగ్రహః' 'బ్రహ్మచారివ్రతే స్థితః' ఇతి కర్మసన్న్యాసవిధానాత్, న చాత్ర ధ్యానకాలే స్త్రీసహాయత్వాశంకా, యేన ఏకాకిత్వం విధీయతే, న చ గృహస్థస్య 'నిరాశీరపరిగ్రహః' ఇత్యాదివచనమనుకూలం. ఉభయవిభ్రష్టప్రశ్నానుపపత్తేశ్చ.

అనాశ్రిత ఇత్యనేన కర్మిణ ఏవ సన్న్యాసిత్వం యోగిత్వం చ ఉక్తం ప్రతిషిద్ధం చ నిరగ్నేః అక్రియస్య చ సన్న్యాసిత్వం యోగిత్వం చేతి చేత్, న; ధ్యానయోగం ప్రతి బహిరంగస్య సతః కర్మణః ఫలాకాంక్షాసన్న్యాసస్తుతిపరత్వాత్.న కేవలం నిరగ్నిరక్రియః ఏవ సన్న్యాసీ యోగీ చ. కిం తర్హి ? కర్మ్యపి కర్మఫలాసంగం సన్న్యస్య కర్మయోగమనుతిష్ఠన్ సత్త్వశుద్ధ్యర్థం, 'స సన్న్యాసీ చ యోగీ చ భవతీ'తి స్తూయతే న చైకేన వాక్యేన కర్మఫలాసంగసన్న్యాసస్తుతిశ్చతుర్థాశ్రమప్రతిషేధశ్చోపపద్యతే. న చ ప్రసిద్ధం నిరగ్నేరక్రియస్య పరమార్థసన్న్యాసినః శ్రుతిస్మృతిపురాణేతిహాసయోగశాస్త్రవిహితం సన్న్యాసిత్వం యోగిత్వం చ ప్రతిషేధతి భగవాన్. స్వవచనవిరోధాచ్చ—'సర్వకర్మాణి మనసా సన్న్యస్య...నైవ కుర్వన్న కారయన్ ఆస్తే' 'మౌనీ సంతుష్టో యేన కేన చిత్ అనికేతస్థిరమతిః' 'విహాయ కామాన్ యస్సర్వాన్ పుమాంశ్చరతి నిస్స్పృహః' 'సర్వారంభపరిత్యాగీ' ఇతి చ తత్ర తత్ర భగవతా స్వవచనాని ప్రదర్శితాని; తైర్విరుద్ధ్యేత చతుర్థాశ్రమప్రతిషేధః.తస్మాన్మునేర్యోగమారురుక్షోః ప్రతిపన్నగార్హస్థ్యస్య అగ్నిహోత్రాదికర్మ ఫలనిరపేక్షమనుష్ఠీయమానంధ్యాన

యోగారోహణసాధనత్వం సత్త్వశుద్ధిద్వారేణ ప్రతిపద్యత ఇతి, 'స సన్న్యాసీ చ యోగీ చ' ఇతి స్తూయతే.

శ్రీభగవానువాచ.—

అనాశ్రితః కర్మఫలం కార్యం కర్మ కరోతి యః,
స సన్న్యాసీ చ యోగీ చ న నిరగ్నిర్న చాక్రియః. 1

అనాశ్రితేతి. అనాశ్రితః న ఆశ్రితః అనాశ్రితః, కిం? కర్మఫలం కర్మణాం ఫలం యత్తదనాశ్రితః కర్మఫలతృష్ణారహిత ఇత్యర్థః. యో హి కర్మఫలే తృష్ణావాన్ సః కర్మఫలమాశ్రితో భవతి, అయం తు తద్విపరీతః, అతః అనాశ్రితః కర్మఫలం, ఏవం భూతస్సన్ కార్యం కర్తవ్యం నిత్యం కామ్యవిపరీతమగ్నిహోత్రాదికం కర్మ కరోతి నిర్వర్తయతి యః కశ్చిద్య ఈదృశః కర్మీ స కర్మ్యంతరేభ్యో విశిష్యతే ఇత్యేవమర్థమాహ—'స సన్న్యాసీ చ యోగీ చ' ఇతి. సన్న్యాసః పరిత్యాగః స యస్యాస్తి స సన్న్యాసీ చ యోగీ చ యోగశ్చిత్తసమాధానం స యస్యాస్తీతి స యోగీ చేత్యేవంగుణసంపన్నోఽయం మంతవ్యః, న కేవలం నిరగ్నిరక్రియ ఏవ సన్న్యాసీ యోగీ చేతి మంతవ్యః, నిర్గతాః అగ్నయః కర్మాంగభూతాః యస్మాత్ సః నిరగ్నిః, అక్రియశ్చ అనగ్నిసాధనా అపి అవిద్యమానాః క్రియాః తపోదానాదికాః యస్యాసావక్రియః.

అవ. నను చ నిరగ్నేరక్రియస్యైవ శ్రుతిస్మృతియోగశాస్త్రేషు సన్న్యాసిత్వం యోగిత్వం చ ప్రసిద్ధం, కథమిహ సాగ్నేః సక్రియస్య చ సన్న్యాసిత్వం యోగిత్వం చాప్రసిద్ధముచ్యతే ఇతి, నైష దోషః, కయాచిద్గుణవృత్త్యా ఉభయస్య సంపిపాదయిషితత్వాత్. తత్కథం కర్మఫలసంకల్పస్యసన్న్యాసాత్సన్న్యాసిత్వం, యోగాంగత్వేన చ కర్మానుష్ఠానాత్కర్మఫలసంకల్పస్య చ చిత్తవిక్షేపహేతోః పరిత్యాగాద్యోగిత్వం చేతి గౌణముభయం; న పునర్ముఖ్యం సన్న్యాసిత్వం యోగిత్వం చాభిప్రేతమిత్యేతమర్థం దర్శయితుమాహ,—

యం సన్న్యాసమితి ప్రాహుర్యోగం తం విద్ధి పాండవ,
న హ్యసన్న్యస్తసంకల్పో యోగీ భవతి కశ్చన.

యమితి. యం సర్వకర్మతత్ఫలపరిత్యాగలక్షణం పరమార్థసన్న్యాసం సన్న్యాసమితి ప్రాహుః శ్రుతిస్మృతివిదః, యోగం కర్మానుష్ఠానలక్షణం తం పరమార్థసన్న్యాసం విద్ధి విజానీహి హే పాండవ, కర్మయోగస్య ప్రవృత్తిలక్షణస్య తద్విపరీతేననివృత్తిలక్షణేన పరమార్థసన్న్యాసేనకీదృశంసామాన్యమంగీకృత్యతద్భావఉచ్యతే ఇత్యపేక్షాయామిదముచ్యతే, అస్తి హి పరమార్థసన్న్యాసేన సాదృశ్యం కర్తృద్వారకం కర్మయోగస్య. యో హి పరమార్థసన్న్యాసీ స త్యక్తసర్వకర్మసాధనతయా సర్వకర్మతత్ఫలవిషయంసంకల్పం ప్రవృత్తిహేతుకామకారణం సన్న్యస్యతి. అయమపి కర్మయోగీ కర్మ కుర్వాణ ఏవ ఫలవిషయం సంకల్పం సన్న్యస్యతీత్యేతమర్థందర్శయిష్యన్నాహ.— న హీ యస్మాదసన్న్యస్తసంకల్పః అసన్న్యస్తః అపరిత్యక్తః ఫలవిషయః సంకల్పః అభిసంధిర్యేన సః అసన్న్యస్తసంకల్పః. కశ్చన కశ్చిదపి కర్మీ, యోగీ సమాధానవాన్, భవతి న భవతీత్యర్థః.ఫలసంకల్పస్య చిత్తవిక్షేపహేతుత్వాత్ తస్మాద్యః కశ్చన కర్మీ సన్న్యస్తఫలసంకల్పో భవేత్స యోగీ సమాధానవానవిక్షిప్తచిత్తో భవేత్, చిత్తవిక్షేపహేతోః ఫలసంకల్పస్య సన్న్యస్తత్వాదిత్యభిప్రాయః.

అవ. ఏవం పరమార్థసన్న్యాసకర్మయోగయోః కర్తృద్వారకం సన్న్యాససామాన్యమపేక్ష్య 'యం సన్న్యాసమితి ప్రాహుర్యోగం తం విద్ధి పాండవ' ఇతి కర్మయోగస్య స్తుత్యర్థం సన్న్యాసత్వముక్తం,ధ్యానయోగస్య ఫలనిరపేక్షః కర్మయోగోబహిరంగంసాధనమితి తం సన్న్యాసత్వేన స్తుత్వా అధునా కర్మయోగస్య ధ్యానయోగసాధనత్వం దర్శయతి.—

ఆరురుక్షోర్మునేర్యోగం కర్మ కారణముచ్యతే,
యోగారూఢస్య తస్యైవ శమః కారణముచ్యతే. 3

ఆరురుక్షోరితి. ఆరురుక్షోః ఆరోఢుమిచ్ఛతః, అనారూఢస్య, ధ్యానయోగే అవస్థాతుమశక్తస్యైవేత్యర్థః. తస్య ఆరురుక్షోః మునేః, కర్మఫలసన్న్యాసిన ఇత్యర్థః. కిమారురుక్షోః? యోగం. కర్మ కారణం సాధనముచ్యతే, యోగారూఢస్య పునస్తస్యైవ శమః ఉప

శమః సర్వకర్మభ్యో నివృత్తిః కారణం యోగారూఢత్వస్య సాధన ముచ్యతే ఇత్యర్థః. యావద్యావత్కర్మభ్యః ఉపరమతే, తావత్తావ న్నిరాయాసస్య జితేంద్రియస్య చిత్తం సమాధీయతే, తథా సతి స ఝటితి యోగారూఢో భవతి. తథా చోక్తం. వ్యాసేన—'నైతాదృశం బ్రాహ్మణస్యాస్తి విత్తం యథైకతా సమతా సత్యతా చ, శీలం స్థితి ర్దండనిధానమార్జవం తతస్తతశ్చోపరమః క్రియాభ్యః' ఇతి.

అవ. అథేదానీం కదా యోగారూఢో భవతీత్యుచ్యతే.—

యదా హి నేంద్రియార్థేషు న కర్మస్వనుషజ్జతే,
సర్వసంకల్పసన్న్యాసీ యోగారూఢస్తదోచ్యతే. 4

యదేతి. యదా సమాధీయమానచిత్తో యోగీ హి ఇంద్రియా ర్థేషు ఇంద్రియాణామర్థాశ్శబ్దాదయః తేష్వింద్రియార్థేషు కర్మసు చ నిత్యనైమిత్తికకామ్యప్రతిషిద్ధేషు ప్రయోజనాభావబుద్ధ్యా. నానుషజ్జతే అనుషంగం కర్తవ్యతాబుద్ధిం న కరోతి ఇత్యర్థః, సర్వసంకల్పసన్న్యాసీ సర్వాన్ సంకల్పాన్ ఇహాముత్రార్థకామహేతూన్ సన్న్యసితుం శీలమ స్యేతి సర్వసంకల్పసన్న్యాసీ, యోగారూఢః ప్రాప్తయోగ ఇత్యేతత్, తదా తస్మిన్కాలే ఉచ్యతే, సర్వసంకల్పసన్న్యాసీ' ఇతి వచనాత్స ర్వాంశ్చ కామాన్ సర్వాణి చ కర్మాణి సన్న్యసేదిత్యర్థః. సంకల్ప మూలా హి సర్వే కామాః.—'సంకల్పమూలః కామో వై యజ్ఞా స్సంకల్పసంభవాః. కామ జానామి తే మూలం సంకల్పాత్కిలజాయసే. న త్వాం సంకల్పయిష్యామి తేన మే న భవిష్యసి' ఇత్యాది స్మృతేః. సర్వకామపరిత్యాగే చ సర్వకర్మసన్న్యాసః సిద్ధో భవతి, 'స యథా కామో భవతి తత్క్రతుర్భవతి యత్క్రతుర్భవతి తత్కర్మ కురుతే' ఇత్యాది శ్రుతిభ్యః, 'యద్యద్ధి కురుతే జంతుస్తత్తత్కామస్యచేష్టిత' మిత్యాది స్మృతిభ్యశ్చ, న్యాయాచ్చ—న హి సర్వసంకల్పసన్న్యాసే కశ్చిత్ స్పందితుమపి శక్తః. తస్మాత్ 'సర్వసంకల్పసన్న్యాసీ' ఇతి వచనాత్సర్వాన్కామాన్ సర్వాణి కర్మాణి చ త్యాజయతి భగవాన్,

అవ. యదైవం యోగారూఢః తదా తేన ఆత్మా ఆత్మనా ఉద్ధృ తో భవతి సంసారాదనర్థజాతాత్. అతః.—

ఉద్ధరేదాత్మనాత్మానం నాత్మానమవసాదయేత్,
ఆత్మైవ హ్యాత్మనో బంధురాత్మైవ రిపురాత్మనః. 5

ఉద్ధరేదితి. ఉద్ధరేత్ సంసారసాగరే నిమగ్నమాత్మానమాత్మనా తతః ఉత్ ఊర్ధ్వం హరేత్ ఉద్ధరేత్, యోగారూఢతామాపాదయేదిత్యర్థః న ఆత్మానమవసాదయేత్ న అధః నయేత్, న అధః గమయేత్. ఆత్మైవ హి యస్మాదాత్మనో బంధుః న హి అన్యః కశ్చిద్బంధుః, యః సంసారముక్తయే భవతి. బంధురపి తావత్ మోక్షం ప్రతి ప్రతికూల ఏవ, స్నేహాదిబంధనాయతనత్వాత్. తస్మాద్యుక్తమవధారణమ్ 'ఆత్మైవ హ్యాత్మనో బంధు'రితి. ఆత్మైవ రిపుః శత్రుః. యోఽన్యోఽపకారీ బాహ్యః శత్రుః సోఽపి ఆత్మప్రయుక్త ఏవేతి యుక్తమేవావధారణం 'ఆత్మైవ రిపురాత్మనః' ఇతి.

అవ. ఆత్మైవ బంధురాత్మైవ రిపురాత్మన ఇత్యుక్తం, తత్ర కిం లక్షణః ఆత్మా ఆత్మనో బంధుః ? కిం లక్షణో వా ఆత్మా ఆత్మనో రిపురిత్యుచ్యతే.—

బంధురాత్మాత్మనస్తస్య యేనాత్మైవాత్మనా జితః,
అనాత్మనస్తు శత్రుత్వే వర్తేతాత్మైవ శత్రువత్. 6

బంధురితి. బంధురాత్మాత్మనస్తస్య, తస్యాత్మనస్స ఆత్మా బంధుః. యేనాత్మనాత్మైవ జితః. ఆత్మా కార్యకరణసంఘాతో యేన వశీకృతః, జితేంద్రియ ఇత్యర్థః. అనాత్మనస్తు అజితాత్మనస్తు శత్రుత్వే శత్రుభావే వర్తేత ఆత్మైవ శత్రువత్, యథా అనాత్మా శత్రురాత్మనః అపకారీ తథా ఆత్మా ఆత్మన అపకారే వర్తేత ఇత్యర్థః.

జితాత్మనః ప్రశాంతస్య పరమాత్మా సమాహితః,
శీతోష్ణసుఖదుఃఖేషు తథా మానావమానయోః. 7

జితాత్మన ఇతి. జితాత్మనః కార్యకరణసంఘాత ఆత్మా జితో యేన సః జితాత్మా తస్య జితాత్మనః, ప్రశాంతస్య ప్రసన్నాంతఃకరణస్య సతః సన్న్యాసినః పరమాత్మా సమాహితః సాక్షాదాత్మభావేన వర్తతే

ఇత్యర్థః. కించ శీతోష్ణసుఖదుఃఖేషు తథా మానే చ అవమానే చ మానావమానయోః పూజాపరిభవయోస్సమస్స్యాత్.

జ్ఞానవిజ్ఞానతృప్తాత్మా కూటస్థో విజితేంద్రియః,
యుక్త ఇత్యుచ్యతే యోగీ సమలోష్టాశ్మకాంచనః. 8

జ్ఞానేతి. జ్ఞానవిజ్ఞానతృప్తాత్మా జ్ఞానం శాస్త్రోక్తపదార్థానాం పరిజ్ఞానం విజ్ఞానం తు శాస్త్రతో జ్ఞాతానాం తథైవ స్వానుభవకరణం తాభ్యాం జ్ఞానవిజ్ఞానాభ్యాం తృప్తః సంజాతాలంప్రత్యయః ఆత్మా అన్తఃకరణం యస్య సః జ్ఞానవిజ్ఞానతృప్తాత్మా,కూటస్థఃఅప్రకంప్యః,భవతీత్యర్థః. విజితేంద్రియశ్చ, యః ఈదృశః యుక్తస్సమాహితః ఇతి స ఉచ్యతే కథ్యతే స యోగీ సమలోష్టాశ్మకాంచనః. లోష్టాశ్మకాంచనాని సమాని యస్య సః సమలోష్టాశ్మకాంచనః.

అవ. కించ.—

సుహృన్మిత్రార్యుదాసీనమధ్యస్థద్వేష్యబంధుషు,
సాధుష్వపి చ పాపేషు సమబుద్ధిర్విశిష్యతే. 9

సుహృదితి. 'సుహృ' దిత్యాదిశ్లోకార్ధమేకం పదం. సుహృదితి ప్రత్యుపకారానపేక్ష్య ఉపకర్తా, మిత్రం స్నేహవాన్, అరిః శత్రుః. ఉదాసీనః న కస్యచిత్పక్షం భజతే, మధ్యస్థః యో విరుద్ధయోః ఉభయోర్హితైషీ, ద్వేష్యః ఆత్మనః అప్రియః, బంధుస్సంబంధీత్యేతేషు సాధుషు శాస్త్రానువర్తిషు, అపిచ పాపేషు ప్రతిషిద్ధకారిషు సర్వేష్వేతేషు, సమబుద్ధిః 'కః కిం కర్మా' ఇత్యవ్యాపృతబుద్ధిరిత్యర్థః. విశిష్యతే, 'విముచ్యత' ఇతి వా పాఠాంతరం యోగారూఢానాం సర్వేషామయముత్తమ ఇత్యర్థః.

అవ. అత ఏవముత్తమఫలప్రాప్తయే.—

యోగీ యుంజీత సతతమాత్మానం రహసి స్థితః,
ఏకాకీ యతచిత్తాత్మా నిరాశీరపరిగ్రహః, 10

యోగీతి. యోగీ ధ్యాయీ, యుంజీత సమాదధ్యాత్ సతతం సర్వదా ఆత్మానమంతఃకరణం రహస్యేకాంతే గిరిగుహాదౌ, స్థితస్సన్ ఏకాకీ అసహాయః. 'రహసి స్థితః ఏకాకీ చ' ఇతి విశేషణాత్,సన్న్యాసం

కృత్వా ఇత్యర్థః. యతచిత్తాత్మా చిత్తమంతఃకరణమాత్మా దేహశ్చ సంయతౌ యస్య సః యతచిత్తాత్మా, నిరాశీర్విగతతృష్ణః అపరిగ్రహః పరిగ్రహరహితశ్చేత్యర్థః. సన్న్యాసిత్వేఽపి త్యక్తసర్వపరిగ్రహస్సన్ యుంజీత ఇత్యర్థః.

అవ. అథేదానీం యోగం యుంజతః ఆసనాహారవిహారాదీనాం యోగసాధనత్వేన నియమో వక్తవ్యః ప్రాప్తయోగస్య లక్షణం తత్ఫలాదిచ, ఇత్యత ఆరభ్యతే తత్ర ఆసనమేవ, తావత్ ప్రథమముచ్యతే.—

శుచౌ దేశే ప్రతిష్ఠాప్య స్థిరమాసనమాత్మనః,
నాత్యుచ్ఛ్రితం నాతినీచం చైలాజినకుశోత్తరమ్. 11

శుచావితి. శుచౌ శుద్ధే వివిక్తే స్వభావతః సంస్కారతో వా, దేశేస్థానే, ప్రతిష్ఠాప్య, స్థిరమచలం, ఆత్మనః ఆసనం నాత్యుచ్ఛ్రితం న అతీవోచ్ఛ్రితం నాప్యతినీచం, తచ్చ, చైలాజినకుశోత్తరం. చైలం అజినం కుశాశ్చోత్తరే యస్మిన్నాసనే తదాసనం చైలాజినకుశోత్తరం, పాఠక్రమాద్విపరీతః అర్థక్రమః చైలాదీనాం.

అవ. ప్రతిష్ఠాప్య కిమ్?—

తత్రైకాగ్రం మనః కృత్వా యతచిత్తేంద్రియక్రియః,
ఉపవిశ్యాసనే యుంజ్యాద్యోగమాత్మవిశుద్ధయే. 12

తత్రేతి. తత్ర తస్మిన్నాసనే, ఉపవిశ్య, యోగం యుంజ్యాత్ కథం? సర్వవిషయేభ్యఉపసంహృత్య ఏకాగ్రం మనః కృత్వా యతచిత్తేంద్రియక్రియః చిత్తం చ ఇంద్రియాణి చ చిత్తేంద్రియాణి తేషాం క్రియాః సంయతాః యస్య సః యతచిత్తేంద్రియక్రియః స కిమర్థం యోగం యుంజ్యాదిత్యాహ—ఆత్మవిశుద్ధయే అంతఃకరణస్య విశుద్ధ్యర్థమిత్యేతత్.

అవ. బాహ్యమాసనముక్తమ్, అధునా శరీరధారణం కథమిత్యుచ్యతే.—

సమం కాయశిరోగ్రీవం ధారయన్నచలం స్థిరః,
సంప్రేక్ష్య నాసికాగ్రం స్వం దిశశ్చానవలోకయన్. 13

సమమితి. సమం కాయశిరోగ్రీవం కాయశ్చ శిరశ్చ గ్రీవా చ కాయశిరోగ్రీవం తత్ సమం ధారయన్నచలం చ, సమం ధారయత శ్చలనం సంభవతి; అతో విశినష్ట్యచలమితి. స్థిరః స్థిరో భూత్వేత్యర్థః. స్వం నాసికాగ్రం సంప్రేక్ష్య సమ్యక్ప్రేక్షణం దర్శనం కృత్వేవ ఇతి. ఇవశబ్దోలుప్తో ద్రష్టవ్యః. న హి స్వనాసికాగ్రస్థం ప్రేక్షణమిహ విధిత్సితం. కిం తర్హి? చక్షుషోర్దృష్టిసన్నిపాతః. స చాంతఃకరణసమాధానాపేక్షో వివక్షితః. స్వనాసికాగ్రసంప్రేక్షణమేవ చేద్వివక్షితం, మన స్తత్రైవ సమాధీయేత, నాత్మని ఆత్మని హి మనస్సమాధానం వక్ష్యతి, 'ఆత్మసంస్థం మనః కృత్వా' ఇతి. తస్మాదివశబ్దలోపేనాక్ష్ణోః దృష్టిసన్నిపాత ఏవ 'సంప్రేక్ష్యే'త్యుచ్యతే. దిశశ్చ అనవలోకయన్ దిశాం చావలోకనమంతరా కుర్వన్నిత్యేతత్.

అవ. కించ.—

ప్రశాంతాత్మా విగతభీర్బ్రహ్మచారివ్రతే స్థితః,
మనస్సంయమ్య మచ్చిత్తో యుక్త ఆసీత మత్పరః. 14

ప్రశాంతేతి. ప్రశాంతాత్మా ప్రకర్షేణ శాంతః ఆత్మా అంతఃకరణం యస్య సోఽయం ప్రశాంతాత్మా, విగతభీః విగతభయః, బ్రహ్మచారివ్రతే స్థితః బ్రహ్మచారిణో వ్రతం బ్రహ్మచర్యం గురుశుశ్రూషా భిక్షాన్నభుక్త్యాది తస్మిన్ స్థితః, తదనుష్ఠాతా భవేదిత్యర్థః. కించ, మనస్సంయమ్య మనసోవృత్తీరుపసంయమ్యేత్యేతత్, మచ్చిత్తో మయిపరమేశ్వరే చిత్తం యస్య సోఽయం మచ్చిత్తః, యుక్తః సమాహితస్సన్ ఆసీత ఉపవిశేత్. మత్పరః అహం పరో యస్య సోఽయం మత్పరో భవతి కశ్చిద్రాగీ స్త్రీచిత్తః, న తు స్త్రియమేవ పరత్వేన గృహ్ణాతి; కిం తర్హి? రాజానం మహాదేవం వా, అయం తు మచ్చిత్తో మత్పరశ్చ.

అవ. అథేదానీం యోగఫలముచ్యతే.—

యుంజన్నేవం సదాత్మానం యోగీ నియతమానసః,
శాంతిం నిర్వాణపరమాం మత్సంస్థామధిగచ్ఛతి. 15

యుంజన్నితి. యుంజన్ సమాధానం కుర్వన్ ఏవం యథోక్తేన

విధానేన, సదా ఆత్మానం సర్వదా యోగీ నియతమానసః నియతం సం
యతం నిర్వాణపరమాసనం మనో యస్య సోఽయం నియతమానసః,
శాంతిముపరతిం, నిర్వాణపరమాం నిర్వాణం మోక్షః తత్ పరమా
నిష్ఠా యస్యాశ్శాంతేః సా నిర్వాణపరమా తాం నిర్వాణపరమాం
మత్సంస్థాం మదధీనాం అధిగచ్ఛతి ప్రాప్నోతి.

అవ. ఇదానీం యోగినః ఆహారాదినియమ ఉచ్యతే.—

నాత్యశ్నతస్తు యోగోఽస్తి న చైకాంతమనశ్నతః,
న చాతిస్వప్నశీలస్య జాగ్రతో నైవ చార్జున. 16

నేతి. న అత్యశ్నతః ఆత్మసంమితం అన్నపరిమాణం అతీత్య అశ్నతః అత్యశ్నతః న యోగః అస్తి, న చైకాంతమనశ్నతః యోగః అస్తి. తదుక్తం—'యదు హ వా ఆత్మసంమితమన్నం తదవతి తం న హినస్తి యద్భూయో హినస్తి తద్యత్కనీయోఽన్నం న తదవతి' ఇతి శ్రుతేః, తస్మాద్యోగీ న ఆత్మసంమితాదన్నాదధికం న్యూనం వా అశ్నీయాత్. అథవా, యోగినో యోగశాస్త్రే పరిపఠితాదన్నపరిమాణాదతిమాత్రమశ్నతో యోగో నాస్తి, ఉక్తం హి—'అర్ధం సవ్యంజనాన్నస్య తృతీయముదకస్య చ. వాయోస్సంచారణార్థం తు చతుర్థమవశేషయేత్', ఇత్యాది పరిమాణం. తథా న చాతిస్వప్నశీలస్య యోగో భవతి నైవ చాతిమాత్రం జాగ్రతో భవతి చార్జున.

అవ. కథం పునర్యోగో భవతీత్యుచ్యతే.—

యుక్తాహారవిహారస్య యుక్తచేష్టస్య కర్మసు,
యుక్తస్వప్నావబోధస్య యోగో భవతి దుఃఖహా. 17

యుక్తాహారేతి. యుక్తాహారవిహారస్య, ఆహ్రియతే ఇత్యాహారః అన్నం, విహరణం విహారః పాదక్రమః, తౌ యుక్తౌ నియతపరిమాణౌ యస్య,సః యుక్తాహారవిహారః, తస్య, తథా యుక్తచేష్టస్య యుక్తా నియతా చేష్టా యస్య కర్మసు తస్య తథా యుక్తస్వప్నావబోధస్య యుక్తౌ స్వప్నశ్చ అవబోధశ్చ తౌ నియతకాలౌ యస్య తస్య యుక్తాహారవిహారస్య యుక్తచేష్టస్య కర్మసు యుక్తస్వప్నావబోధస్య యోగినో యోగో

భవతి దుఃఖహా దుఃఖాని సర్వాణి హంతీతి దుఃఖహా, సర్వసంసారదుఃఖక్షయకృద్యోగః భవతీత్యర్థః.

అవ. అథ అధునా కదా యుక్తో భవతీత్యుచ్యతే.—

యదా వినియతం చిత్తమాత్మన్యేవావతిష్ఠతే,
నిస్స్పృహస్సర్వకామేభ్యో యుక్త ఇత్యుచ్యతే తదా. 18

యదేతి. యదా వినియతం విశేషేణ నియతం సంయతం ఏకాగ్రతామాపన్నం చిత్తం హిత్వా బాహ్యార్థచింతామాత్మన్యేవ కేవలేఽవతిష్ఠతే, స్వాత్మని స్థితిం లభత ఇత్యర్థః నిస్స్పృహస్సర్వకామేభ్యో నిర్గతా దృష్టాదృష్టవిషయేభ్యః స్పృహా తృష్ణా యస్య యోగినః సః యుక్తస్సమాహిత ఇత్యుచ్యతే తదా, తస్మిన్ కాలే.

అవ. 'తస్య యోగినః' సమాహితం యత్ చిత్తం తస్యోపమా ఉచ్యతే.—

యథా దీపో నివాతస్థో నేంగతే సోపమా స్మృతా,
యోగినో యతచిత్తస్య యుంజతో యోగమాత్మనః. 19

యథేతి. యథా దీపః ప్రదీపః నివాతస్థః నివాతే వాతవర్జితే దేశే స్థితః, నేంగతే న చలతి, సా ఉపమా ఉపమీయతే అనయేత్యుపమా యోగజ్ఞైః చిత్తప్రచారదర్శిభిః, స్మృతా చింతితా, యోగినో యతచిత్తస్య సంయతాంతఃకరణస్య, యుంజతో యోగమనుతిష్ఠతః ఆత్మనః సమాధిమనుతిష్ఠత ఇత్యర్థః.

అవ. ఏవం యోగాభ్యాసబలాదేకాగ్రీభూతం నివాతప్రదీపకల్పం సత్.—

యత్రోపరమతే చిత్తం నిరుద్ధం యోగసేవయా,
యత్ర చైవాత్మనాత్మానం పశ్యన్నాత్మని తుష్యతి. 20

యత్రేతి. యత్ర యస్మిన్ కాలే, ఉపరమతే చిత్తముపరతిం గచ్ఛతి నిరుద్ధం సర్వతో నివారితప్రచారం యోగసేవయా యోగానుష్ఠానేన, యత్ర చైవ యస్మింశ్చ కాలే ఆత్మనా సమాధిపరిశుద్ధేనాంతఃకరణేన, ఆత్మానం పరం చైతన్యం జ్యోతిస్స్వరూపం, పశ్యన్నుపలభమానః, స్వేఏవ ఆత్మని తుష్యతి తుష్టిం భజతే.

అవ. కించ.—

సుఖమాత్యంతికం యత్తద్బుద్ధిగ్రాహ్యమతీంద్రియమ్,
వేత్తి యత్ర న చైవాయం స్థితశ్చలతి తత్త్వతః. 21

సుఖ మితి. సుఖమాత్యంతికం అత్యంతమేవ భవతీత్యాత్యంతికం, అనంతమిత్యర్థః, యత్తద్బుద్ధిగ్రాహ్యం బుద్ధ్యైవేంద్రియనిరపేక్షయా గృహ్యత ఇతి బుద్ధిగ్రాహ్యం, అతీంద్రియమింద్రియగోచరాతీతమవిషయజనితమిత్యర్థః, వేత్తి తదీదృశం సుఖమనుభవతి, యత్ర యస్మిన్కాలే, న చైవాయం విద్వాన్ ఆత్మస్వరూపే స్థిత స్తస్మాన్నైవ చలతి తత్త్వతః తత్త్వస్వరూపాన్న ప్రచ్యవత ఇత్యర్థః.

అవ. కించ.—

యం లబ్ధ్వా చాపరం లాభం మన్యతే నాధికం తతః,
యస్మిన్ స్థితో న దుఃఖేన గురుణాపి విచాల్యతే. 22

యమితి. యం లబ్ధ్వా యమాత్మలాభం లబ్ధ్వా ప్రాప్య చ, అపరమన్యత్ లాభం లాభాంతరం, తతః అధికమస్తీతి, న మన్యతే న చింతయతి. కించ, యస్మిన్నాత్మతత్త్వే స్థితో దుఃఖేన శస్త్రనిపాతాది లక్షణేన గురుణా మహతాపి న విచాల్యతే.

అవ. 'యత్రోపరమతే' ఇత్యాద్యారభ్య యావద్భిర్విశేషణైర్విశిష్ట ఆత్మావస్థావిశేషః యోగ ఉక్తః.—

తం విద్యాద్దుఃఖసంయోగవియోగం యోగసంజ్ఞితమ్,
న నిశ్చయేన యోక్తవ్యో యోగోఽనిర్విణ్ణచేతసా. 23

తమితి. తం విద్యాద్విజానీయాత్, దుఃఖసంయోగవియోగం దుఃఖైస్సంయోగః దుఃఖసంయోగః తేన వియోగః దుఃఖసంయోగవియోగః తం దుఃఖసంయోగవియోగం యోగ ఇత్యేవ సంజ్ఞితం విపరీతలక్షణేన విద్యాద్విజానీయాదిత్యర్థః. యోగఫలముపసంహృత్య పునరన్వారంభేణ యోగస్య కర్తవ్యతా ఉచ్యతే, నిశ్చయానిర్వేదయోః యోగసాధనత్వవిధానార్థం. స యథోక్తఫలో యోగః నిశ్చయేన, అధ్యవసాయేన యోక్తవ్యః అనిర్విణ్ణచేతసా, న నిర్విణ్ణమనిర్విణ్ణం కిం తత్? చేతః తేన నిర్వేదరహితేన చేతసా చిత్తేనేత్యర్థః.

అవ. కించ.—

సంకల్పప్రభవాన్కామాంస్త్యక్త్వా సర్వానశేషతః,
మనసైవేంద్రియగ్రామం వినియమ్య సమంతతః. 24

సంకల్పేతి. సంకల్పప్రభవాన్ సంకల్పః ప్రభవః యేషాం కామానాం తే సంకల్పప్రభవాః కామాః తాన్ త్యక్త్వా పరిత్యజ్య సర్వానశేషతః నిర్లేపేన. కించ, మనసైవ వివేకయుక్తేన, ఇంద్రియగ్రామమింద్రియసముదాయం వినియమ్య నియమనం కృత్వా సమంతతః సమంతాత్.

శనైశ్శనైరుపరమేద్బుద్ధ్యా ధృతిగృహీతయా,
ఆత్మసంస్థం మనః కృత్వా న కించిదపి చింతయేత్. 25

శనైరితి. శనైః శనైః న సహసా, ఉపరమేదుపరతిం కుర్యాత్ కయా? బుద్ధ్యా కింవిశిష్టయా, ధృతిగృహీతయా ధృత్యా ధైర్యేణ గృహీతయా ధృతిగృహీతయా ధైర్యేణ యుక్తయేత్యర్థః. ఆత్మసంస్థం ఆత్మని సంస్థితం 'ఆత్మైవ సర్వం న తతోఽన్యత్కించిదస్తి' ఇత్యేవమాత్మసంస్థం మనః కృత్వా న కించిదపి చింతయేత్. ఏష యోగస్య పరమో విధిః.

అవ. తత్ర ఏవం ఆత్మసంస్థం మనః కర్తుం ప్రవృత్తో యోగీ.—

యతో యతో నిశ్చరతి మనశ్చంచలమస్థిరమ్,
తతస్తతో నియమ్యైతదాత్మన్యేవ వశం నయేత్. 26

యత ఇతి. యతో యతః యస్మాద్యస్మాన్నిమిత్తాత్ శబ్దాదేః నిశ్చరతి నిర్గచ్ఛతి స్వాభావికదోషాత్ మనశ్చంచలమత్యర్థం చలం, అతఏవాస్థిరం, తతస్తతః తస్మాత్తస్మాత్ శబ్దాదేర్నిమిత్తాత్. నియమ్య తత్తన్నిమిత్తం యాథాత్మ్యనిరూపణేనాభాసీకృత్య వైరాగ్యభావనయా చైతన్మనః ఆత్మన్యేవ వశం నయేత్ ఆత్మవశ్యతామాపాదయేత్ ఏవం యోగాభ్యాసబలాత్ యోగినః ఆత్మన్యేవ ప్రశామ్యతి మనః.

ప్రశాంతమనసం హ్యేనం యోగినం సుఖముత్తమమ్,
ఉపైతి శాంతరజసం బ్రహ్మభూతమకల్మషమ్. 27

ప్రశాంతేతి. ప్రశాంతమనసం ప్రకర్షేణ శాంతం మనః యస్య

సః ప్రశాంతమనాః తం ప్రశాంతమనసం హి ఏవం-యోగినం సుఖం ఉత్తమం నిరతిశయం ఉపైతి ఉపగచ్ఛతి, శాంతరజసం ప్రక్షీణమోహాదిక్లేశరజసమిత్యర్థః, బ్రహ్మభూతం జీవన్ముక్తం 'బ్రహ్మైవ సర్వమ్' ఇత్యేవం నిశ్చయవన్తం బ్రహ్మభూతమకల్మషం ధర్మాధర్మాదివర్జితమ్.

యుఞ్జన్నేవం సదాత్మానం యోగీ విగతకల్మషః,
సుఖేన బ్రహ్మసంస్పర్శమత్యన్తం సుఖమశ్నుతే. 28

యుంజన్నితి. యుంజన్ ఏవం యథోక్తేన క్రమేణ యోగీ యోగాంతరాయవర్జితః సర్వదా ఆత్మానం విగతకల్మషః విగతపాపః, సుఖేన అనాయాసేన బ్రహ్మసంస్పర్శం బ్రహ్మణా పరేణ సంస్పర్శో యస్య తద్బ్రహ్మసంస్పర్శం, సుఖం అత్యంతం అంతమతీత్య వర్తత ఇత్యత్యంతముత్కృష్టం నిరతిశయమశ్నుతే ప్రాప్నోతి.

అవ. ఇదానీం యోగస్య యత్ ఫలం బ్రహ్మైకత్వదర్శనం సర్వసంసారవిచ్ఛేదకారణం తత్ప్రదర్శ్యతే.—

సర్వభూతస్థమాత్మానం సర్వభూతాని చాత్మని,
ఈక్షతే యోగయుక్తాత్మా సర్వత్ర సమదర్శనః. 29

సర్వేతి. సర్వభూతస్థం సర్వేషు భూతేషు స్థితం స్వమాత్మానం సర్వభూతాని చాత్మని బ్రహ్మాదీని స్తంబపర్యన్తాని చ సర్వభూతాన్యాత్మన్యేకతాం గతాని ఈక్షతే పశ్యతి యోగయుక్తాత్మా సమాహితాంతఃకరణః సర్వత్ర సమదర్శనః సర్వేషు బ్రహ్మాదిస్థావరాంతేషు విషమేషు సర్వభూతేషు సమం నిర్విశేషం బ్రహ్మాత్మైకత్వవిషయం దర్శనం జ్ఞానం యస్య సః సర్వత్ర సమదర్శనః.

అవ. ఏతస్యాత్మైకత్వదర్శనస్య ఫలముచ్యతే.—

యో మాం పశ్యతి సర్వత్ర సర్వం చ మయి పశ్యతి,
తస్యాహం న ప్రణశ్యామి స చ మే న ప్రణశ్యతి. 30

య ఇతి. యో మాం పశ్యతి వాసుదేవం సర్వస్య ఆత్మానం సర్వత్ర సర్వేషు భూతేషు, సర్వం చ బ్రహ్మాది భూతజాతం మయి సర్వాత్మని పశ్యతి, తస్య ఏవమాత్మైకత్వదర్శినః అహమీశ్వరో న ప్రణ

శ్యామి న పరోక్షతాం గమిష్యామి. స చ మే న ప్రణశ్యతి న చ విద్వాన్మమ వాసుదేవస్య న ప్రణశ్యతి న పరోక్షో భవతి, తస్య చ మమ చైకాత్మత్వాత్, స్వాత్మా హి నామ ఆత్మనః ప్రియ ఏవ భవతి. యస్మాచ్చ అహమేవ సర్వాత్మైకత్వదర్శీ.

అవ. ఇత్యేతత్పూర్వశ్లోకార్థం సమ్యగ్దర్శనమనూద్య తత్ఫలం మోక్షః అభిధీయతే.—

సర్వభూతస్థితం యో మాం భజత్యేకత్వమాస్థితః,
సర్వథా వర్తమానోఽపి స యోగీ మయి వర్తతే. 31

సర్వథేతి. సర్వథా సర్వప్రకారైర్వర్తమానోఽపి సమ్యగ్దర్శీ యోగీ మయి వైష్ణవే పరమే పదే వర్తతే, నిత్యముక్త ఏవ సః న మోక్షం ప్రతి కేనచిత్ప్రతిబధ్యతే ఇత్యర్థః.

అవ. కించ అన్యత్.—

ఆత్మౌపమ్యేన సర్వత్ర సమం పశ్యతి యోఽర్జున,
సుఖం వా యది వా దుఃఖం స యోగీ పరమో మతః. 32

ఆత్మేతి. ఆత్మౌపమ్యేన ఆత్మనా స్వయమేవ ఉపమీయతే అనయా ఇత్యుపమా తస్యాః ఉపమాయా భావః ఔపమ్యం తేన ఆత్మౌపమ్యేన, సర్వత్ర సర్వభూతేషు, సమం తుల్యం పశ్యతి యోఽర్జున, స చ కిం సమం పశ్యతీత్యుచ్యతే—యథా మమ సుఖమిష్టం, తథా సర్వప్రాణినాం సుఖం అనుకూలం, వాశబ్దశ్చార్థే. యది వా యచ్చ దుఃఖం ఇతి మమ ప్రతికూలమనిష్టం యథా తథా సర్వప్రాణినాం దుఃఖం అనిష్టం ప్రతికూలం ఏవమాత్మౌపమ్యేన సుఖదుఃఖే అనుకూల ప్రతికూలే తుల్యతయా సర్వభూతేషు సమం పశ్యతి. న కస్యచిత్ప్రతికూలమాచరతి, అహింసక ఇత్యర్థః. య ఏవమహింసకస్సమ్యగ్దర్శన నిష్ఠస్స యోగీ పరమః ఉత్కృష్టః మతః అభిమతస్సర్వయోగినాం మధ్యే.

అవ ఏతస్య యథోక్తస్య సమ్యగ్దర్శనలక్షణస్య యోగస్య దుఃఖ సంపాద్యతామాలక్ష్య శుశ్రూషుః ధ్రువం తత్ప్రాప్త్యుపాయ మర్జున ఉవాచ.—

అర్జున ఉవాచ.—

యోఽయం యోగస్త్వయా ప్రోక్తస్సామ్యేన మధుసూదన,
ఏతస్యాహం న పశ్యామి చంచలత్వాత్ స్థితిం స్థిరామ్. 33

య ఇతి. యః అయం యోగస్త్వయా ప్రోక్తస్సామ్యేన సమత్వేన, హే మధుసూదన, ఏతస్య యోగస్యాహం, న పశ్యామి నోపలభే చంచలత్వాన్మనసః కిం ? స్థిరామచలాం స్థితిమ్.

అవ. ప్రసిద్ధమేతత్.—

చంచలం హి మనః కృష్ణ ప్రమాథి బలవద్దృఢమ్,
తస్యాహం నిగ్రహం మన్యే వాయోరివ సుదుష్కరమ్. 34

చంచలమితి. చంచలం హి మనః కృష్ణ ఇతి కృషతేర్విలేఖనార్థస్య రూపం, భక్తజన పాపాదిదోషాపకర్షణాత్కృష్ణః, తస్య సంబుద్ధిః హే కృష్ణ. హి యస్మాత్ మనః చంచలం న కేవలమత్యర్థం చంచలం, ప్రమాథిప్రమథనశీలం చ ప్రమథ్నాతి శరీరమింద్రియాణి చ విక్షిపత్సత్ పరవశీకరోతి. కించ—బలవత్ ప్రబలం, న కేనచిత్ నియంతుం శక్యం, దుర్నివారత్వాత్. కించ—దృఢం తంతునాగవత్ అచ్ఛేద్యం. తస్యైవం భూతస్య మనసః. అహం నిగ్రహం నిరోధం మన్యే, వాయోరివ, యథావాయో ర్దుష్కరో నిగ్రహః తతోఽపి దుష్కరం మన్యే ఇత్యభిప్రాయః.

అవ. శ్రీభగవానువాచ, ఏవమేతత్ యథా బ్రవీషి—

శ్రీభగవానువాచ.—

అసంశయం మహాబాహో మనో దుర్నిగ్రహం చలమ్,
అభ్యాసేన తు కౌంతేయ వైరాగ్యేణ చ గృహ్యతే. 35

అసంశయమితి. అసంశయం నాస్తి సంశయః, 'మనోదుర్నిగ్రహం చలమి'త్యత్ర హే మహాబాహో, కిం త్వభ్యాసేన తు అభ్యాసో నామ చిత్తభూమౌ కస్యాంచిత్సమానప్రత్యయావృత్తిశ్చిత్తస్య. వైరాగ్యేణ వైరాగ్యం నామ దృష్టాదృష్టభోగేషు దోషదర్శనాభ్యాసాత్ వైతృష్ణ్యం తేన చ వైరాగ్యేణ గృహ్యతే విక్షేపరూపః ప్రచారః చిత్తస్య ఏవం తన్మనో గృహ్యతే నిగృహ్యతే నిరుధ్యతే ఇత్యర్థః.

అవ. యః పునరసంయతాత్మా తేన.—

అసంయతాత్మనా యోగో దుష్ప్రాప ఇతి మే మతిః,
వశ్యాత్మనా తు యతతా శక్యోఽవాప్తుముపాయతః. 36

అసంయతాత్మనేతి. అసంయతాత్మనా అభ్యాసవైరాగ్యాభ్యామసంయతః ఆత్మా అంతఃకరణం యస్య సోఽయమసంయతాత్మా తేన అసంయతాత్మనా, యోగః దుష్ప్రాపః దుఃఖేన ప్రాప్యత ఇతి మే మతిః. యస్తు పునర్వశ్యాత్మా, అభ్యాసవైరాగ్యాభ్యాం వశ్యత్వమాపాదితః ఆత్మా మనో యస్య సోఽయం వశ్యాత్మా తేన వశ్యాత్మనా తు, యతతా భూయోఽపి ప్రయత్నం కుర్వతా, శక్యః అవాప్తుం యోగః ఉపాయతః యథోక్తాదుపాయాత్.

అవ. తత్ర యోగాభ్యాసాంగీకరణేన ఇహలోకపరలోకప్రాప్తినిమిత్తాని కర్మాణి సన్న్యస్తాని, యోగసిద్ధిఫలం చ మోక్షసాధనం సమ్యగ్దర్శనం న ప్రాప్తమితి, యోగీ యోగమార్గాన్మరణకాలే చలితచిత్తః ఇతి తస్య నాశమాశంక్య అర్జున ఉవాచ.—

అర్జున ఉవాచ.—

అయతిశ్శ్రద్ధయోపేతో యోగాచ్చలితమానసః,
అప్రాప్య యోగసంసిద్ధిం కాం గతిం కృష్ణ గచ్ఛతి. 37

అయతిరితి. అయతిః అప్రయత్నవాన్ యోగమార్గే శ్రద్ధయా ఆస్తిక్యబుద్ధ్యా చ ఉపేతః యోగాదంతకాలే చ చలితం మానసం మనో యస్య సః చలితమానసః, భ్రష్టస్మృతిః సః అప్రాప్య యోగసంసిద్ధిం యోగఫలం సమ్యగ్దర్శనం కాం గతిం హే కృష్ణ గచ్ఛతి.

కచ్చిన్నోభయవిభ్రష్టశ్ఛిన్నాభ్రమివ నశ్యతి,
అప్రతిష్ఠో మహాబాహో విమూఢో బ్రహ్మణః పథి. 38

కచ్చిదితి. కచ్చిత్ కిం న ఉభయవిభ్రష్టః కర్మమార్గాద్యోగమార్గాచ్చ విభ్రష్టస్సన్ ఛిన్నాభ్రమివ నశ్యతి, కిం వా న నశ్యతి అప్రతిష్ఠో నిరాశ్రయః హే మహాబాహో విమూఢస్సన్, బ్రహ్మణః పథి బ్రహ్మప్రాప్తిమార్గే.

ఏతం మే సంశయం కృష్ణ ఛేత్తుమర్హస్యశేషతః,
త్వదన్యస్సంశయస్యాస్య ఛేత్తా న హ్యుపపద్యతే. 39

ఏతమితి. ఏతత్ మే మమ సంశయం కృష్ణ ఛేత్తుమపనేతుమర్హసి అశేషతః, త్వదన్యస్త్వత్తోఽన్యః ఋషిర్దేవో వా ఛేత్తా నాశయితా, సంశయస్యాస్య, న హి యస్మాదుపపద్యతే న సంభవతి, అతః త్వమేవ ఛేత్తుమర్హసీత్యర్థః.

శ్రీభగవానువాచ.—

పార్థ నైవేహ నాముత్ర వినాశస్తస్య విద్యతే,
న హి కల్యాణకృత్కశ్చిద్దుర్గతిం తాత గచ్ఛతి. 40

పార్థేతి. పార్థ నైవేహ ఇహ లోకే, నాముత్ర పరస్మిన్వా లోకే వినాశస్తస్య విద్యతే నాస్తి నాశో నామ పూర్వస్మాద్ధీనజన్మప్రాప్తిః స తస్య యోగభ్రష్టస్య నాస్తి న హి యస్మాత్కల్యాణకృచ్ఛుభకృత్ కశ్చిద్దుర్గతిం కుత్సితాం గతిం, హే తాత, తనోత్యాత్మానం పుత్రరూపేణేతి పితా తాత ఉచ్యతే, పితైవ పుత్ర ఇతి పుత్రోఽపి తాత ఉచ్యతే, శిష్యోఽపి పుత్ర ఉచ్యతే. యతో న గచ్ఛతి.

అవ. కింత్వస్య భవతి ?—

ప్రాప్య పుణ్యకృతాం లోకానుషిత్వా శాశ్వతీస్సమాః,
శుచీనాం శ్రీమతాం గేహే యోగభ్రష్టోఽభిజాయతే. 41

ప్రాప్యేతి. యోగమార్గే ప్రవృత్తః సన్న్యాసీ సామర్థ్యాత్ ప్రాప్య గత్వా. పుణ్యకృతామశ్వమేధాదియాజినాం లోకాన్, తత్ర చోషిత్వా వాసమనుభూయ, శాశ్వతీర్నిత్యాః, సమాః సంవత్సరాన్, తద్భోగక్షయే, శుచీనాం యథోక్తకారిణాం శ్రీమతాం విభూతిమతాం గేహే గృహే యోగభ్రష్టోఽభిజాయతే.

అథవా యోగినామేవ కులే భవతి ధీమతామ్,
ఏతద్ధి దుర్లభతరం లోకే జన్మ యదీదృశమ్. 42

అథవేతి. అథవా శ్రీమతాం కులాదన్యస్మిన్, యోగినామేవ దరిద్రాణాం కులే భవతి జాయతే, ధీమతాం బుద్ధిమతాం, ఏతద్ధి జన్మ

యత్ దరిద్రాణాం యోగినాం కులే దుర్లభతరం దుఃఖలభ్యతరం పూర్వమపేక్ష్య లోకే జన్మ యదీదృశం యథోక్తవిశేషణే కులే.

అవ. యస్మాచ్చ.—

తత్ర తం బుద్ధిసంయోగం లభతే పౌర్వదైహికమ్,
యతతే చ తతో భూయస్సంసిద్ధౌ కురునందన. 43

తత్రేతి. తత్ర యోగినాం కులే, తం బుద్ధిసంయోగం బుద్ధ్యా సంయోగం బుద్ధిసంయోగం లభతే పౌర్వదైహికం పూర్వస్మిన్ దేహే భవం పౌర్వదైహికం, యతతే చ ప్రయత్నం చ కరోతి తతస్తస్మా త్పూర్వకృతాత్ సంస్కారాత్, భూయో బహుతరం, సంసిద్ధౌ సంసిద్ధినిమిత్తం హే కురునందన.

అవ. కథం పూర్వదేహబుద్ధిసంయోగ ఇతి తదుచ్యతే.—

పూర్వాభ్యాసేన తేనైవ హ్రియతే హ్యవశోఽపి సః,
జిజ్ఞాసురపి యోగస్య శబ్దబ్రహ్మాతివర్తతే. 44

పూర్వాభ్యాసేనేతి. యః పూర్వజన్మనికృతోఽభ్యాసః స పూర్వాభ్యాసః, తేనైవ బలవతా హ్రియతే, సంసిద్ధౌ హి యస్మాత్, అవశోఽపి సః యోగభ్రష్టః, న కృతం చేత్ యోగాభ్యాసజాత్ సంస్కారాత్ బలవత్తర మధర్మాదిలక్షణం కర్మ, తదా యోగాభ్యాసజనితేన సంస్కారేణ హ్రియతే అధర్మశ్చేద్బలవత్తరః కృతస్తేన యోగజోఽపి సంస్కారోఽభిభూయతఏవ, తత్క్షయే తు యోగజస్సంస్కారః స్వయమేవ కార్యమారభతే న దీర్ఘకాలస్థస్యాపి వినాశస్తస్యాస్తీత్యర్థః, అతో జిజ్ఞాసురపి యోగస్యస్వరూపం జ్ఞాతుమిచ్ఛన్నపి యోగమార్గేప్రవృత్తః సన్న్యాసీ యోగభ్రష్టస్సామర్థ్యాత్ సోఽపి శబ్దబ్రహ్మ వేదోక్తకర్మానుష్ఠానఫలమతివర్తతే అతిక్రామతి అపాకరిష్యతి, కిముత బుద్ధ్వా యః యోగం తన్నిష్ఠోఽభ్యాసం కుర్యాత్.

అవ. కుతశ్చ యోగిత్వం శ్రేయః ఇతి.—

ప్రయత్నాద్యతమానస్తు యోగీ సంశుద్ధకిల్బిషః,
అనేకజన్మసంసిద్ధస్తతో యాతి పరాం గతిమ్. 45

ప్రయత్నాదితి. ప్రయత్నాద్యతమానః,అధికం యతమాన ఇత్య ర్థః, తత్ర యోగీ విద్వాన్ సంశుద్ధకిల్బిషః సంశుద్ధపాపః, అనేకజన్మసంసిద్ధః అనేకేషు జన్మసు కించిత్కించిత్సంస్కారజాతముపచిత్య తేనోపచితేనానేకజన్మకృతేన సంసిద్ధః అనేకజన్మసంసిద్ధస్తతః లబ్ధసమ్యగ్దర్శనస్సన్ యాతి పరాం ప్రకృష్టాం గతిమ్.

అవ. యస్మాదేవం తస్మాత్.—

తపస్విభ్యోఽధికో యోగీ జ్ఞానిభ్యోఽపి మతోఽధికః,
కర్మిభ్యశ్చాధికో యోగీ తస్మాద్యోగీ భవార్జున. 46

తపస్విభ్య ఇతి. తపస్విభ్యోఽధికో యోగీ, జ్ఞానిభ్యోఽపి జ్ఞానమత్ర శాస్త్రార్థపాండిత్యం తద్వద్భ్యోఽపి మతః జ్ఞాతోఽధికశ్శ్రేష్ఠః, ఇతి. కర్మిభ్యః అగ్నిహోత్రాదికర్మ, తద్వద్భ్యోఽధికో యోగీ విశిష్టః యస్మాత్ తస్మాద్యోగీ భవార్జున,

యోగినామపి సర్వేషాం మద్గతేనాంతరాత్మనా,
శ్రద్ధావాన్ భజతే యో మాం స మే యుక్తతమో మతః. 47

ఇతి శ్రీమహాభారతే శతసాహస్ర్యాం సంహితాయాం వైయాసిక్యాం
భీష్మపర్వణి శ్రీమద్భగవద్గీతానూపనిషత్సు బ్రహ్మవిద్యాయాం
యోగశాస్త్రే శ్రీకృష్ణార్జునసంవాదే ఆత్మసంయమయోగో
నామ షష్ఠోఽధ్యాయః.

యోగినామితి. యోగినామపి సర్వేషాం రుద్రాదిత్యాదిధ్యానపరాణాం మధ్యే మద్గతేన మయి వాసుదేవే సమాహితేన అంతరాత్మనా అంతఃకరణేన శ్రద్ధావాన్ శ్రద్దధానస్సన్, భజతే సేవతే యో మాం, స మే మమ యుక్తతమోఽతిశయేన యుక్తో మతోఽభిప్రేతః ఇతి.

ఇతి శ్రీపరమహంసపరివ్రాజకాచార్యస్య శ్రీగోవిందభగవత్పూజ్యపాద
శిష్యస్య శ్రీమచ్ఛంకరభగవతః కృతౌ శ్రీమద్భగవద్గీతాభాష్యే
షష్ఠోఽధ్యాయః.

సప్తమోఽధ్యాయః

అవ. 'యోగినామపి సర్వేషాం మద్గతేనాంతరాత్మనా, శ్రద్ధావాన్ భజతే యో మాం స మే యుక్తతమో మతః' ఇతి. ప్రశ్నబీజముపన్యస్య, స్వయమేవ 'ఈదృశం మదీయం తత్త్వ, మేవం మద్గతాంతరాత్మా స్యాత్' ఇత్యేతద్వివక్షుః శ్రీభగవానువాచ.—

శ్రీభగవానువాచ.—

మయ్యాసక్తమనాః పార్థ యోగం యుఞ్జన్మదాశ్రయః,
అసంశయం సమగ్రం మాం యథా జ్ఞాస్యసి తచ్ఛృణు. 1

మయీతి. మయి వక్ష్యమాణవిశేషణే పరమేశ్వరే ఆసక్తం మనో యస్య సః మయ్యాసక్తమనాః, హే పార్థ, యోగం యుంజన్మనస్సమాధానం కుర్వన్, మదాశ్రయః అహమేవ పరమేశ్వరః ఆశ్రయో యస్య సః మదాశ్రయః. యో హి కశ్చిత్ పురుషార్థేన కేనచిదర్థీ, భవతి సః తత్సాధనం కర్మాగ్నిహోత్రాదికం తపోదానం వా కించిదాశ్రయం ప్రతిపద్యతే, అయం తు యోగీ మామేవ ఆశ్రయం ప్రతిపద్యతే, హిత్వా అన్యత్సాధనాంతరం మయ్యేవ ఆసక్తమనాః భవతి యస్త్వమేవంభూతస్సన్ అసంశయం సమగ్రం సమస్తం విభూతిబలశక్త్యైశ్వర్యాదిగుణసంపన్నం మాం యథా యేన ప్రకారేణ జ్ఞాస్యసి సంశయమంతరేణ, 'ఏవ మేవ భగవా' నితి, తచ్ఛృణు, ఉచ్యమానం మయా.

అవ. తచ్చ మద్విషయం.—

జ్ఞానం తేఽహం సవిజ్ఞానమిదం వక్ష్యామ్యశేషతః,
యత్ జ్ఞాత్వా నేహ భూయోఽన్యత్ జ్ఞాతవ్యమవశిష్యతే. 2

జ్ఞానమితి. జ్ఞానం తే తుభ్యమహం సవిజ్ఞానం విజ్ఞానసహితం స్వానుభవయుక్తమిదం వక్ష్యామి కథయిష్యామ్యశేషతః కార్త్స్న్యేన తత్

జ్ఞానం వివక్షితం స్తౌతి శ్రోతురభిముఖీకరణాయ యత్—జ్ఞాత్వా యత్ జ్ఞానం జ్ఞాత్వా నేహ భూయః పునరన్యత్ జ్ఞాతవ్యం పురుషార్థ సాధనమవశిష్యతే నావశిష్టం భవతి. ఇతి మత్తత్త్వజ్ఞో యః, సర్వజ్ఞో భవతీత్యర్థః. అతో విశిష్టఫలత్వాద్దుర్లభం జ్ఞానమ్.

అవ. కథమిత్యుచ్యతే.—

మనుష్యాణాం సహస్రేషు కశ్చిద్యతతి సిద్ధయే,
యతతామపి సిద్ధానాం కశ్చిన్మాం వేత్తి తత్త్వతః. 3

మనుష్యాణామితి. మనుష్యాణాం మధ్యే సహస్రేషు అనేకేషు కశ్చిద్యతతి ప్రయత్నం కరోతి సిద్ధయే సిద్ధ్యర్థం. తేషాం యతతామపి సిద్ధానాం, సిద్ధా ఏవ హి తే యే మోక్షాయ యతంతే. తేషాం కశ్చి దేవ హి మాం తత్త్వతో వేత్తి యథావత్.

అవ. శ్రోతారం ప్రరోచనేనాభిముఖీకృత్యాహ.—

భూమిరాపోఽనలో వాయుః ఖం మనో బుద్ధిరేవ చ,
అహంకార ఇతీయం మే భిన్నా ప్రకృతిరష్టధా. 4

భూమిరితి. భూమిరితి పృథివీ తన్మాత్రముచ్యతే, న స్థూలా, 'భిన్నా ప్రకృతిరష్టధా' ఇతి వచనాత్. తథా అబాదయోఽపి తన్మాత్రాణ్యే వోచ్యంతే—అపోఽనలో వాయుః ఖం మనః ఇతి మనసః కారణ మహంకారో గృహ్యతే, బుద్ధిరిత్యహంకారకారణం మహత్తత్త్వమ్. అహంకారః ఇత్యవిద్యాసంయుక్తమవ్యక్తమ్. యథా విషసంయుక్త మన్నం విషమిత్యుచ్యతే, ఏవమహంకారవాసనావదవ్యక్తం మూల కారణమహంకార ఇత్యుచ్యతే, ప్రవర్తకత్వాదహంకారస్య. అహం కార ఏవ హి సర్వస్య ప్రవృత్తిబీజం దృష్టం లోకే, ఇతి, ఇయం యథోక్తా ప్రకృతిర్మే మమ ఐశ్వరీ మాయా శక్తిః అష్టధా భిన్నా భేద మాగతా.

అపరేయమితస్త్వన్యాం ప్రకృతిం విద్ధి మే పరామ్,
జీవభూతాం మహాబాహో యయేదం ధార్యతే జగత్. 5

అపరేతి. అపరా న పరా నికృష్టా అశుద్ధా అనర్థకరీ సంసారబంధ

నాత్మికేయమ్. ఇతః అస్యాః యథోక్తాయా స్త్వన్యాం విశుద్ధాం ప్రకృతిం మమాత్మభూతాం విద్ధి మే పరాం ప్రకృష్టాం జీవభూతాం క్షేత్రజ్ఞ లక్షణాం ప్రాణధారణనిమిత్తభూతాం హే మహాబాహో, యయా ప్రకృత్యా ఇదం ధార్యతే జగదంతః ప్రవిష్టయా.

ఏతద్యోనీని భూతాని సర్వాణీత్యుపధారయ,
అహం కృత్స్నస్య జగతః ప్రభవః ప్రలయ స్తథా. 6

ఏతదితి. ఏతద్యోనీని ఏతే పరాపరే క్షేత్రక్షేత్రజ్ఞలక్షణే ప్రకృతీ యోనీ యేషాం భూతానాం తాన్యేతద్యోనీని భూతాని సర్వాణీత్యేవ ముపధారయ జానీహి. యస్మాన్మమ ప్రకృతిర్యోనిః కారణం సర్వ భూతానాం, అతోఽహం కృత్స్నస్య సమస్తస్య జగతః ప్రభవః ఉత్పత్తిః ప్రలయో వినాశ స్తథా, ప్రకృతిద్వయద్వారేణాహం సర్వజ్ఞః ఈశ్వరః జగతః కారణమిత్యర్థః.

అవ. యతః తస్మాత్,—

మత్తః పరతరం నాన్యత్కించిదస్తి ధనంజయ,
మయి సర్వమిదం ప్రోతం సూత్రే మణిగణా ఇవ. 7

మత్త ఇతి. మత్తః పరమేశ్వరాత్పరతరం అన్యత్కారణాంతరం కించిన్నాస్తి న విద్యతే, అహమేవ జగత్కారణమిత్యర్థః, హే ధనం జయ యస్మాదేవం తస్మాన్మయి పరమేశ్వరే సర్వాణి భూతాని సర్వ మిదం జగత్ ప్రోతమనుస్యూతమనుగతం అనువిద్ధం గ్రథితమిత్యర్థః, దీర్ఘతంతుషు పటవత్, సూత్రే మణిగణా ఇవ.

అవ. కేన కేన ధర్మేణ విశిష్టే త్వయి సర్వమిదం ప్రోతమిత్యు చ్యతే.—

రసోఽహమప్సు కౌంతేయ ప్రభాస్మి శశిసూర్యయోః,
ప్రణవస్సర్వవేదేషు శబ్దః ఖే పౌరుషం నృషు. 8

రస ఇతి. రసోఽహం, అపాం యః సారస్సరసః, తస్మి౯ రసభూతే మయి ఆపః ప్రోతా ఇత్యర్థః. ఏవం సర్వత్ర యథా అహమప్సు రసః, ఏవం ప్రభా అస్మి శశిసూర్యయోః ప్రణవః ఓంకారస్సర్వవేదేషు,

తస్మిన్ ప్రణవభూతే మయి సర్వే వేదాః ప్రోతాః తదా ఖే ఆకాశే శబ్దస్సారభూతః, తస్మిన్మయి ఖం ప్రోతం. తథా పౌరుషం పురుషస్య భావః పౌరుషం యతః పుంబుద్ధిః నృషు,తస్మిన్ మయి పురుషాః ప్రోతాః.

పుణ్యో గంధః పృథివ్యాం చ తేజశ్చాస్మి విభావసౌ,
జీవనం సర్వభూతేషు తపశ్చాస్మి తపస్విషు. 9

పుణ్య ఇతి. పుణ్యస్సురభిర్గంధః పృథివ్యాం చాహం. తస్మిన్మయి గంధభూతే పృథివీ ప్రోతా పుణ్యత్వం గంధస్య స్వాభావత ఏవ పృథివ్యాం దర్శితమబాదిషు రసాదేః పుణ్యత్వోపలక్షణార్థం. అపుణ్యత్వం తు గంధాదీనాం అవిద్యాధర్మాద్యపేక్షం సంసారిణాం భూతవిశేష సంసర్గనిమిత్తం భవతి. తేజశ్చ దీప్తిశ్చాస్మి విభావసౌ, అగ్నౌ, తథా జీవనం సర్వభూతేషు, యేన జీవంతి సర్వాణి భూతాని తజ్జీవనం, తపశ్చాస్మి తపస్విషు, తస్మింస్తపసి మయి తపస్వినః ప్రోతాః.

బీజం మాం సర్వభూతానాం విద్ధి పార్థ సనాతనమ్,
బుద్ధిర్బుద్ధిమతామస్మి తేజస్తేజస్వినామహమ్. 10

బీజమితి. బీజం ప్రరోహకారణం మాం విద్ధి సర్వభూతానాం హే పార్థ, సనాతనం, చిరంతనం. కించ, బుద్ధిర్వివేకశక్తిః అంతఃకరణస్య, బుద్ధిమతాం వివేకశక్తిమతామస్మి, తేజః ప్రాగల్భ్యం తద్వతాం తేజస్వినా మహమ్.

బలం బలవతాం చాహం కామరాగవివర్జితమ్,
ధర్మావిరుద్ధో భూతేషు కామోఽస్మి భరతర్షభ. 11

బలమితి. బలం సామర్థ్యం ఓజః బలవతామహం, తచ్చ బలం కామరాగవివర్జితం కామశ్చ రాగశ్చ కామరాగౌ - కామస్తృష్ణా అసన్నికృష్టేషు విషయేషు, రాగో రంజనా ప్రాప్తేషు విషయేషు, తాభ్యాం కామరాగాభ్యాం వివర్జితం దేహాదిధారణమాత్రార్థం బలం సత్త్వమహమస్మి; న తు యత్ సంసారిణాం తృష్ణా రాగకారణమ్. కించ, ధర్మావిరుద్ధః ధర్మేణ శాస్త్రార్థేనావిరుద్ధో యః ప్రాణిషు భూతేషు కామః, యథా దేహధారణమాత్రాద్యర్థః అశనపానాది విషయః, స కామః హే భరతర్షభ.

అవ. కించ.—

యే చైవ సాత్త్వికా భావా రాజసాస్తామసాశ్చ యే,
మత్త ఏవేతి తాన్విద్ధి న త్వహం తేషు తే మయి. 12

య ఇతి. యే చైవ సాత్త్వికాః సత్త్వనిర్వృత్తాః భావాః పదార్థాః, రాజసాః రజోనిర్వృత్తాః, తామసాః తమోనిర్వృత్తాశ్చ, యే కేచిత్ ప్రాణినాం స్వకర్మవశాత్ జాయంతే భావాః, తాన్మత్త ఏవ జాయమానా నిత్యేవం విద్ధి సర్వాన్ సమస్తాన్ ఏవ, యద్యపి తే మత్తో జాయంతే తథాపి న త్వహం తేషు తదధీనః తద్వశః, యథా సంసారిణః. తే పునర్మయి మద్వశాః మదధీనాః.

అవ. ఏవంభూతమపి పరమేశ్వరం నిత్యశుద్ధబుద్ధముక్తస్వభావం సర్వభూతాత్మానం నిర్గుణం సంసారబీజదోషప్రదాహాయ మాం నాభిజానాతి జగదిత్యనుక్రోశం దర్శయతి భగవాన్. తచ్చ కిం నిమిత్తం జగతః అజ్ఞానమిత్యుచ్యతే.—

త్రిభిర్గుణమయైర్భావైరేభిస్సర్వమిదం జగత్,
మోహితం నాభిజానాతి మామేభ్యః పరమవ్యయమ్. 13

త్రిభిరితి. త్రిభిర్గుణమయైర్గుణవికారైః రాగద్వేషమోహాదిప్రకారైః, భావైః పదార్థైః ఏభిః యథోక్తైః సర్వమిదం ప్రాణిజాతం జగత్ మోహితమవివేకితామాపాదితం సత్. నాభిజానాతి మామ్ ఏభ్యః యథోక్తేభ్యః గుణేభ్యః పరం వ్యతిరిక్తం విలక్షణం చ అవ్యయం వ్యయరహితం జన్మాదిసర్వభావవికారరహితమిత్యర్థః.

అవ. కథం పునః దైవీం ఏతాం త్రిగుణాత్మికాం వైష్ణవీం మాయామతిక్రామతి ఇత్యుచ్యతే.—

దైవీ హ్యేషా గుణమయీ మమ మాయా దురత్యయా,
మామేవ యే ప్రపద్యంతే మాయామేతాం తరంతి తే. 14

దైవీతి. దైవీ దేవస్య మమేశ్వరస్య విష్ణోః స్వభావభూతా, హి యస్మాదేషా యథోక్తా గుణమయీ మమ మాయా దురత్యయా దుఃఖేనాత్యయః అతిక్రమణం యస్యాస్సా దురత్యయా, తత్రైవం సతి సర్వధర్మాన్ పరిత్యజ్య మామేవ మాయావినం స్వాత్మభూతం

సర్వాత్మనా యే ప్రపద్యంతే తే మాయామేతాం సర్వభూతమోహినీం తరంత్యతిక్రామంతి తే సంసారబంధనాన్ముచ్యంతే ఇత్యర్థః.

అవ. యది త్వాం ప్రపన్నాః మాయామేతాం తరంతి, కస్మాత్త్వామేవ సర్వే న ప్రపద్యంత ఇత్యుచ్యతే.—

న మాం దుష్కృతినో మూఢాః ప్రపద్యంతే నరాధమాః,
మాయయాపహృతజ్ఞానా ఆసురం భావమాశ్రితాః. 15

నేతి. న మాం పరమేశ్వరం నారాయణం దుష్కృతినః పాపకారిణః మూఢాః ప్రపద్యంతే నరాధమాః నరాణాం మధ్యే అధమాః నికృష్టాః తే చ మాయయా అపహృతజ్ఞానాః సమ్ముషితజ్ఞానాః ఆసురం భావం హింసానృతాదిలక్షణమాశ్రితాః.

అవ. యే పునర్నరోత్తమాః పుణ్యకర్మాణః.—

చతుర్విధా భజంతే మాం జనాస్సుకృతినోఽర్జున,
ఆర్తో జిజ్ఞాసురర్థార్థీ జ్ఞానీ చ భరతర్షభ. 16

చతుర్విధా ఇతి. చతుర్విధాః చతుష్ప్రకారాః భజంతే సేవంతే మాం జనాః. సుకృతినః పుణ్యకర్మాణః హే అర్జున. ఆర్తః ఆర్తిపరిగృహీతః తస్కరవ్యాఘ్రరోగాదినాభిభూతః ఆపన్నః, జిజ్ఞాసుర్భగవత్తత్త్వం జ్ఞాతుమిచ్ఛతి యః, అర్థార్థీ ధనకామః, జ్ఞానీ విష్ణోః తత్త్వవిచ్చ హే భరతర్షభ.

తేషాం జ్ఞానీ నిత్యయుక్త ఏకభక్తిర్విశిష్యతే,
ప్రియో హి జ్ఞానినోఽత్యర్థమహం స చ మమ ప్రియః. 17

తేషామితి. తేషాం చతుర్ణాం మధ్యే జ్ఞానీ తత్త్వవిత్ తత్త్వవిత్త్వాన్నిత్యయుక్తో భవతి ఏకభక్తిశ్చ. అన్యస్య భజనీయస్యాదర్శనాదతః స ఏకభక్తిర్విశిష్యతే విశేషమాధిక్యమాపద్యతే, అతిరిచ్యత ఇత్యర్థః, ప్రియో హి యస్మాదహమాత్మా జ్ఞానినః అతస్తస్యాహమత్యర్థం ప్రియః; ప్రసిద్ధం హి లోకే, 'ఆత్మా ప్రియో భవతి' ఇతి. తస్మాత్ జ్ఞానిన ఆత్మత్వాద్వాసుదేవః ప్రియో భవతీత్యర్థః. స చ జ్ఞానీ మమ వాసుదేవస్య ఆత్మైవేతి మమ అత్యర్థం ప్రియః,

అవ. న తర్హి ఆర్తాదయః త్రయః వాసుదేవస్య ప్రియాః? న; కిం తర్హి.—

ఉదారాస్సర్వ ఏవైతే జ్ఞానీత్వాత్మైవ మే మతమ్,
ఆస్థితస్స హి యుక్తాత్మా మామేవానుత్తమాం గతిమ్. 18

ఉదారా ఇతి. ఉదారాః ఉత్కృష్టాః సర్వఏవైతే, త్రయోఽపి మమ ప్రియా ఏవేత్యర్థః. న హి కశ్చిద్భక్తో మమ వాసుదేవస్య అప్రియోఽభవతి, జ్ఞానీ త్వత్యర్థం ప్రియో భవతీతి విశేషః తత్కస్మాదిత్యత ఆహ—జ్ఞానీ త్వాత్మైవ నాన్యో మత్తః ఇతి మే మమ మతం నిశ్చయః. ఆస్థితః ఆరోఢుం ప్రవృత్తః, స జ్ఞానీ హి యస్మాత్ 'అహమేవ స భగవాన్ వాసుదేవః నాన్యోఽస్మి' ఇత్యేవం యుక్తాత్మా సమాహితచిత్తస్సన్మామేవ పరం బ్రహ్మ గంతవ్యం అనుత్తమాం గతిం గంతుం ప్రవృత్త ఇత్యర్థః.

అవ. జ్ఞానీ పునరపి స్తూయతే.—

బహూనాం జన్మనామంతే జ్ఞానవాన్మాం ప్రపద్యతే,
వాసుదేవస్సర్వమితి స మహాత్మా సుదుర్లభః. 19

బహూనామితి. బహూనాం జన్మనాం జ్ఞానార్థసంస్కారాశ్రయాణామంతే సమాప్తౌ. జ్ఞానవాన్ ప్రాప్తపరిపాకజ్ఞానః మాం వాసుదేవం ప్రత్యగాత్మానం ప్రత్యక్షతః ప్రపద్యతే. కథం? వాసుదేవస్సర్వమితి. య ఏవం సర్వాత్మానం మాం నారాయణం ప్రతిపద్యతే, స మహాత్మా, న తత్సమోఽన్యోఽస్తి, అధికో వా. అతః సుదుర్లభః, 'మనుష్యాణాం సహస్రేష్వి'తి హి ఉక్తం.—

అవ. ఆత్మైవ సర్వో వాసుదేవ ఇత్యేవమప్రతిపత్తౌ కారణముచ్యతే.

కామైస్తైస్తైర్హృతజ్ఞానాః ప్రపద్యంతేఽన్యదేవతాః,
తం తం నియమమాస్థాయ ప్రకృత్యా నియతా స్స్వయా. 20

కామైరితి. కామైస్తైస్తైః పుత్రపశుస్వర్గాదివిషయైర్హృతజ్ఞానాః అపహృతవివేకవిజ్ఞానాః, ప్రపద్యంతే అన్యదేవతాః ప్రాప్నువంతి వాసుదేవాదాత్మనః అన్యాః దేవతాః, తం తం నియమం దేవతారాధనే ప్రసిద్ధో యో యో నియమం తం తం ఆస్థాయ ఆశ్రిత్య ప్రకృత్యా

స్వభావేన జన్మాంతరార్జితసంస్కారవిశేషేణ నియతాః నియమితాః. స్వయా ఆత్మీయయా.

అవ. తేషాం చ కామినాం.—

యో యో యాం యాం తనుం భక్తశ్శ్రద్ధయార్చితుమిచ్ఛతి,
తస్య తస్యాచలాం శ్రద్ధాం తామేవ విదధామ్యహమ్. 21

య ఇతి. యః యః కామీ, యాం యాం దేవతాతనుం, శ్రద్ధయా సంయుక్తః భక్తశ్చ సన్నర్చితుం పూజయితుమిచ్ఛతి, తస్య తస్య కామినః, అచలాం స్థిరాం శ్రద్ధాం తామేవ, విదధామి స్థిరీకరోమి.

అవ. యయైవ పూర్వం ప్రవృత్తః స్వభావతః, యః యాం దేవతాతనుం శ్రద్ధయా అర్చితుమిచ్ఛతి.—

స తయా శ్రద్ధయా యుక్తస్తస్యారాధనమీహతే,
లభతే చ తతః కామాన్ మయైవ విహితాన్ హి తాన్. 22

స ఇతి. సః తయా, మద్విహితయా శ్రద్ధయా యుక్తస్సన్. తస్యాః దేవతాతన్వాః, రాధనం ఆరాధనమీహతే చేష్టతే. లభతే చ, తత స్తస్యాః ఆరాధితాయాః దేవతాతన్వాః, కామాన్ ఈప్సితాన్, మయైవ పరమేశ్వరేణ సర్వజ్ఞేన కర్మఫలవిభాగజ్ఞతయా విహితాన్నిర్మితాన్, హి యస్మాత్తే భగవతా విహితాః కామాః తస్మాత్తానవశ్యం లభతే ఇత్యర్థః. 'హితా'నితి పదచ్ఛేదే హితత్వం కామానాముపచరితం కల్ప్యం, న హి కామాః హితాః కస్యచిత్.

అవ. యస్మాదంతవత్సాధనవ్యాపారా అవివేకినః కామినశ్చ తే, అతః.—

అంతవత్తు ఫలం తేషాం తద్భవత్యల్పమేధసామ్,
దేవాన్ దేవయజో యాంతి మద్భక్తా యాంతి మామపి. 23

అంతవదితి. అంతవద్వినాశి తు ఫలం తేషాం తద్భవత్యల్పమేధసాం అల్పప్రజ్ఞానాం దేవాన్ దేవయజో దేవాన్ యజంత ఇతి దేవయజః తే దేవాన్ యాంతి, మద్భక్తా యాంతి మామపి, ఏవం సమానేఽప్యాయాసే మామేవ న ప్రపద్యంతే అనంతఫలాయ, అహో ఖలు కష్టతరం వర్తంతే ఇత్యనుక్రోశం దర్శయతి భగవాన్.

అవ. కిం నిమిత్తం మామేవ న ప్రపద్యంత ఇత్యుచ్యతే.—

అవ్యక్తం వ్యక్తిమాపన్నం మన్యంతే మామబుద్ధయః,
పరం భావమజానంతో మమావ్యయమనుత్తమమ్. 24

అవ్యక్తమితి. అవ్యక్తమప్రకాశం వ్యక్తిమాపన్నం ప్రకాశం గతమిదానీం, మన్యంతే మాం నిత్యప్రసిద్ధమీశ్వరమపి సంతం అబుద్ధయః అవివేకినః పరం భావం పరమాత్మస్వరూపమజానంతోఽవివేకినః మమావ్యయం వ్యయరహితమనుత్తమం నిరతిశయం మదీయం భావమజానంతో మన్యంతే ఇత్యర్థః.

అవ. తదజ్ఞానం కిం నిమిత్తమిత్యుచ్యతే.—

నాహం ప్రకాశస్సర్వస్య యోగమాయాసమావృతః,
మూఢోఽయం నాభిజానాతి లోకో మామజమవ్యయమ్, 25

నేతి. నాహం ప్రకాశస్సర్వస్య లోకస్య, కేషాంచిదేవ మద్భక్తానాం ప్రకాశః అహమిత్యభిప్రాయః యోగమాయాసమావృతః యోగః గుణానాం యుక్తిర్ఘటనం సైవ మాయా యోగమాయా, తయా యోగమాయయా సమావృతః సంఛన్నః. ఇత్యర్థః అత ఏవ మూఢో లోకః అయం నాభిజానాతి మామజమవ్యయమ్.

యయా యోగమాయయా సమావృతం మాం లోకో నాభిజానాతి, నాసా యోగమాయా మదీయా సతీ మమ ఈశ్వరస్య మాయావినో జ్ఞానం ప్రతిబధ్నాతి, యథాన్యస్యాపి మాయావినో మాయాజ్ఞానం తద్వత్.

అవ. యతః ఏవమ్, అతః.—

వేదాహం సమతీతాని వర్తమానాని చార్జున,
భవిష్యాణి చ భూతాని మాం తు వేద న కశ్చన. 26

వేదేతి. అహం తు వేద సమతీతాని సమతిక్రాంతాని భూతాని తథా వర్తమానాని చార్జున, భవిష్యాణి చ భూతాని వేదాహం మాం తు వేద న కశ్చన మద్భక్తం మచ్ఛరణమేకం ముక్త్వా మత్తత్త్వవేదనాభావాదేవ న మాం భజతే.

అవ. కేన పునర్మత్తత్త్వవేదనప్రతిబంధేన ప్రతిబద్ధాని సంతి? జా

యమానాని సర్వభూతాని మాం న విజానంతి ఇత్యపేక్షాయామిదమాహ.—

ఇచ్ఛాద్వేషసముత్థేన ద్వంద్వమోహేన భారత,
సర్వభూతాని సంమోహం సర్గే యాంతి పరంతప. 27

ఇచ్ఛేతి. ఇచ్ఛాద్వేషసముత్థేవ ఇచ్ఛా చ ద్వేషశ్చ ఇచ్ఛాద్వేషౌ తాభ్యాం సముత్తిష్ఠతీతి ఇచ్ఛాద్వేషసముత్థస్తేన ఇచ్ఛాద్వేషసముత్థేన కేనేతి విశేష్యాపేక్షాయామిదమాహ—ద్వంద్వమోహేన ద్వంద్వనిమిత్తో మోహో ద్వంద్వమోహః, తేన. తావేవ ఇచ్ఛాద్వేషౌ శీతోష్ణవత్ పరస్పరవిరుద్ధౌ సుఖదుఃఖతద్ధేతువిషయౌ యథాకాలం సర్వభూతైస్సంబధ్యమానౌ ద్వంద్వశబ్దేన అభిధీయేతే తత్ర యదా ఇచ్ఛాద్వేషౌ సుఖదుఃఖతద్ధేతుసంప్రాప్త్యా లబ్ధాత్మకౌ భవతః తదా తౌ సర్వభూతానాం ప్రజ్ఞాయాః స్వవశాపాదనద్వారేణ తత్త్వపరమార్థాత్మవిషయజ్ఞానోత్పత్తిప్రతిబంధకారణం మోహం జనయతః న హీచ్ఛాద్వేషదోషవశీకృతచిత్తస్య యథాభూతార్థవిషయజ్ఞానముత్పద్యతే బహిరపి, కిమువక్తవ్యం తాభ్యామావిష్టబుద్ధేః సంమూఢస్య ప్రత్యగాత్మని బహుప్రతిబంధే జ్ఞానం నోత్పద్యత ఇతి అతస్తేనేచ్ఛాద్వేషసముత్థేన ద్వంద్వమోహేన, భారత భరతాన్వయజ, సర్వభూతాని సంమోహితాని సంతి సంమోహం సంమూఢతాం సర్గే జన్మని, ఉత్పత్తికాలే ఇత్యేతత్, యాంతి గచ్ఛంతి హే పరంతప. మోహవశాన్యేవ సర్వభూతాని జాయమానాని జాయంతే ఇత్యభిప్రాయః, యత ఏవం, అతస్తేన ద్వంద్వమోహేన ప్రతిబద్ధప్రజ్ఞానాని సర్వభూతాని సంమోహితాని మామాత్మభూతం న జానంతి, అత ఏవాత్మభావేన మాం న భజంతే.

అవ. కే పునరనేన ద్వంద్వమోహేన నిర్ముక్తాస్సంతః త్వాం విదిత్వా యథాశాస్త్రమాత్మభావేన భజంతే ఇత్యపేక్షితమర్థం దర్శయితుమాహ.—

యేషాం త్వంతగతం పాపం జనానాం పుణ్యకర్మణామ్,
తే ద్వంద్వమోహనిర్ముక్తా భజంతే మాం దృఢవ్రతాః. 28

యేషామితి. యేషాం తు పునరంతగతం సమాప్తప్రాయం క్షీణం పాపం, జనానాం పుణ్యకర్మణాం పుణ్యం కర్మ యేషాం సత్త్వశుద్ధికారణం విద్యతే తే పుణ్యకర్మాణః తేషాం పుణ్యకర్మణాం, తే ద్వంద్వమోహ నిర్ముక్తాః యథోక్తేన ద్వంద్వమోహేన నిర్ముక్తాః భజంతే మాం పరమాత్మానం, దృఢవ్రతాః, 'ఏవమేవ పరమార్థతత్త్వం నాన్యథా' ఇత్యేవం సర్వపరిత్యాగవ్రతేన నిశ్చితవిజ్ఞానాః దృఢవ్రతాః ఉచ్యంతే.

అవ. తే కిమర్థం భజంత ఇత్యుచ్యతే.—

జరామరణమోక్షాయ మామాశ్రిత్య యతంతి యే,
తే బ్రహ్మ తద్విదుః కృత్స్నమధ్యాత్మం కర్మ చాఖిలమ్. 29

జరేతి. జరామరణమోక్షాయ జరామరణయోః మోక్షార్థం, మాం పరమేశ్వరమాశ్రిత్య మత్సమాహితచిత్తాస్సంతో యతంతి ప్రయతంతే యే, తే యత్ బ్రహ్మ పరం తద్విదుః కృత్స్నం సమస్తమధ్యాత్మం ప్రత్యగాత్మవిషయం వస్తు తద్విదుఃకర్మ, చాఖిలం సమస్తంవిదుః.

సాధిభూతాధిదైవం మాం సాధియజ్ఞం చ యే విదుః,
ప్రయాణకాలేఽపి చ మాం తే విదుర్యుక్తచేతసః. 30

ఇతి శ్రీమహాభారతే శతసాహస్ర్యాం సంహితాయాం వైయాసిక్యాం భీష్మపర్వణి శ్రీమద్భగవద్గీతాసూపనిషత్సు బ్రహ్మవిద్యాయాం యోగశాస్త్రే శ్రీకృష్ణార్జునసంవాదే విజ్ఞానయోగో నామ సప్తమోఽధ్యాయః.

సాధిభూతేతి. సాధిభూతాధిదైవం అధిభూతం చాధిదైవం చ అధిభూతాధిదైవం, సహాధిభూతాధిదైవేన, వర్తతే ఇతి సాధిభూతాధిదైవం, చ మాం యే విదుః, సాధియజ్ఞం చ సహాధియజ్ఞేన, సాధియజ్ఞం యే విదుః ప్రయాణకాలే మరణకాలేఽపి చ మాం తే విదుర్యుక్తచేతసః సమాహితచిత్తా ఇతి.

ఇతి శ్రీపరమహంసపరివ్రాజకాచార్యస్య శ్రీగోవిందభగవత్పూజ్యపాదశిష్యస్య శ్రీమచ్ఛంకరభగవతః కృతౌ శ్రీమద్భగవద్గీతాభాష్యే సప్తమోఽధ్యాయః.

అష్టమోఽధ్యాయః

అవ. 'తే బ్రహ్మ తద్విదుః కృత్స్నమ్' ఇత్యాదినా భగవతా అర్జునస్య ప్రశ్నబీజాన్యుపదిష్టాని, అతస్తత్ప్రశ్నార్థమర్జునఃఉవాచ.—

అర్జున ఉవాచ.—

కిం తద్బ్రహ్మ కిమధ్యాత్మం కింకర్మ పురుషోత్తమ,
అధిభూతం చ కిం ప్రోక్తమధిదైవం కిముచ్యతే. 1

అధియజ్ఞః కథం కోఽత్ర దేహేఽస్మిన్మధుసూదన,
ప్రయాణకాలే చ కథం జ్ఞేయోఽసి నియతాత్మభిః. 2

అవ. ఏషాం ప్రశ్నానాం యథాక్రమం నిర్ణయాయ శ్రీభగవానువాచ —

శ్రీభగవానువాచ.—

అక్షరం బ్రహ్మ పరమం స్వభావోఽధ్యాత్మముచ్యతే,
భూతభావోద్భవకరో విసర్గః కర్మసంజ్ఞితః. 3

అక్షరమితి. అక్షరం న క్షరతీత్యక్షరం పరమాత్మా, 'ఏతస్య వా అక్షరస్య ప్రశాసనే గార్గి సూర్యాచంద్రమసౌ విధృతౌ తిష్ఠతః' ఇతి శ్రుతేః, ఓంకారస్య చ 'ఓమిత్యేకాక్షరం బ్రహ్మ' ఇతి పరేణ విశేషణాదగ్రహణం, పరమమితి చ నిరతిశయే బ్రహ్మణి అక్షరే ఉపపన్నతరం విశేషణం.తస్యైవ పరస్య బ్రహ్మణః ప్రతిదేహం ప్రత్యగాత్మభావఃస్వభావః.స్వో భావః స్వభావః అధ్యాత్మముచ్యతే, ఆత్మానం దేహమధికృత్య ప్రత్యగాత్మతయా ప్రవృత్తం పరమార్థబ్రహ్మావసానం వస్తుస్వభావోఽధ్యాత్మముచ్యతే, అధ్యాత్మశబ్దేనాభిధీయతే. భూతభావోద్భవకరః భూతానాం భావో భూతభావః తస్యోద్భవో భూతభావోద్భవః తం కరోతీతి భూతభావోద్భవకరః, భూతవస్తూత్పత్తికర ఇత్యర్థః. విసర్గో విసర్జనం దేవతోద్దేశేన చరుపురోడాశాదేర్ద్రవ్యస్య పరిత్యాగః. స ఏషః విసర్గలక్షణో యజ్ఞః కర్మసంజ్ఞితః కర్మశబ్దిత ఇత్యేతత్.ఏతస్మాద్ధి బీజభూతాద్వృ

ష్ట్యాదిక్రమేణ స్థావరజంగమాదీని భూతాన్యుద్భవంతి.

అధిభూతం క్షరో భావః పురుషశ్చాధిదైవతమ్,
అధియజ్ఞోఽహమేవాత్ర దేహే దేహభృతాం వర. 4

అధిభూతమితి. అధిభూతం ప్రాణిజాతం అధికృత్య భవతీతి, కో ఽసౌ? క్షరః క్షరతీతి క్షరః వినాశీ, భావః యత్కించిజ్జనిమద్వస్త్విత్యర్థః పురుషః పూర్ణమనేన సర్వమితి, పురి శయనాద్వా, పురుషః ఆదిత్యాంతర్గతో హిరణ్యగర్భః, సర్వప్రాణికరణానామనుగ్రాహకః, సోఽధిదైవతమ్. అధియజ్ఞః సర్వయజ్ఞాభిమానినీ విష్ణ్వాఖ్యా దేవతా. 'యజ్ఞో వై విష్ణు'రితి శ్రుతేః. సహి విష్ణురహమేవ; అత్రాస్మిన్ దేహే యో యజ్ఞః తస్యాహ మధియజ్ఞః; యజ్ఞో హి దేహనిర్వర్త్యత్వేన దేహసమవాయీతి దేహాధికరణో భవతి, దేహభృతాం వర.

అంతకాలే చ మామేవ స్మరన్ముక్త్వా కళేబరమ్,
యః ప్రయాతి స మద్భావం యాతి నాస్త్యత్ర సంశయః. 5

అంతకాల ఇతి. అంతకాలే మరణకాలే చ, మామేవ పరమేశ్వరం విష్ణుం స్మరన్ ముక్త్వా పరిత్యజ్య కళేబరం శరీరం,యః ప్రయాతి గచ్ఛతి, సః మద్భావం వైష్ణవం తత్త్వం యాతి. నాస్తి న విద్యతే అత్రాస్మిన్నర్థే సంశయః—యాతి వా న వా ఇతి.

అవ. న మద్విషయ ఏవాయం నియమః కిం తర్హి ?—

యం యం వాపి స్మరన్ భావం త్యజత్యంతే కళేబరమ్,
తం తమేవైతి కౌంతేయ సదా తద్భావభావితః. 6

యమితి. యం యం వాపి యం యం భావం దేవతావిశేషం, స్మరన్ చింతయన్, త్యజతి పరిత్యజతి, అంతే అంతకాలే ప్రాణవియోగకాలే, కళేబరం శరీరం, తం తమేవ స్మృతం భావమేవైతి నాన్యం, హే కౌంతేయ, సదా సర్వదా, తద్భావభావితః తస్మిన్ భావ స్తద్భావః స భావితః స్మర్యమాణతయా అభ్యస్తః యేన సః తద్భావభావితస్సన్.

అవ. యస్మాదేవమంత్యా భావనా దేహాంతరప్రాప్తౌ కారణమ్.—

తస్మాత్సర్వేషు కాలేషు మామనుస్మర యుధ్య చ,

మయ్యర్పితమనోబుద్ధిర్మామేవైష్యస్యసంశయః. 7

తస్మాదితి. తస్మాత్సర్వేషు కాలేషు మామనుస్మర యథాశాస్త్రం, యుధ్య చ యుద్ధం చ స్వధర్మం కురు, మయి వాసుదేవే అర్పితే మనోబుద్ధీ యస్య తవ స త్వం మయ్యర్పితమనోబుద్ధిస్సన్, మామేవ యథాస్మృతమేష్యస్యాగమిష్యసి; అసంశయః న సంశయోఽత్ర విద్యతే.

అవ. కించ.—

అభ్యాసయోగయుక్తేన చేతసా నాన్యగామినా,
పరమం పురుషం దివ్యం యాతి పార్థానుచింతయన్. 8

అభ్యాసేతి. అభ్యాసయోగయుక్తేన మయి చిత్తసమర్పణవిషయభూతే ఏకస్మిన్ తుల్యప్రత్యయావృత్తిలక్షణో విలక్షణప్రత్యయానంతరితోఽభ్యాసః స చాభ్యాసో యోగః తేన యుక్తం తత్రైవ వ్యాపృతం యోగినశ్చేతః తేన చేతసా నాన్యగామినా నాన్యత్ర విషయాంతరే గంతుం శీలం అస్యేతి నాన్యగామి తేన నాన్యగామినా, పరమం నిరతిశయం పురుషం దివ్యం దివి సూర్యమండలే భవం, యాతి గచ్ఛతి, హేపార్థ, అనుచింతయన్ శాస్త్రాచార్యోపదేశమనుధ్యాయన్ ఇత్యేతత్.

అవ. కిం విశిష్టం చ పురుషం యాతీత్యుచ్యతే.—

కవిం పురాణమనుశాసితార
మణోరణీయాంసమనుస్మరేద్యః,
సర్వస్య ధాతారమచింత్యరూప
మాదిత్యవర్ణం తమసః పరస్తాత్. 9

కవిమితి. కవిం క్రాంతదర్శినం సర్వజ్ఞం పురాణం చిరంతనం అనుశాసితారం సర్వస్య జగతః ప్రశాసితారం, అణోస్సూక్ష్మాదప్యణీయాంసం సూక్ష్మతరం, అనుస్మరేదనుచింతయేద్యః కశ్చిత్ సః సర్వస్య కర్మఫలజాతస్య ధాతారం విధాతారం విచిత్రతయా ప్రాణిభ్యో విభక్తారం, అచింత్యరూపం నాస్య రూపం నియతం విద్యమానమపి కేనచిచ్చింతయితుం శక్యత ఇతి అచింత్యరూపః తం, ఆదిత్యవర్ణం ఆదిత్యస్యేవ నిత్యచైతన్యప్రకాశో వర్ణో యస్య తమాదిత్యవర్ణం, తమసః పరస్తాద

జ్ఞానలక్షణాత్ మోహాంధకారాత్ పరం తం, అనుచింతయన్ యాతీతి పూర్వేణ సంబంధః.

అవ. కించ.—

ప్రయాణకాలే మనసాచలేన
భక్త్యా యుక్తో యోగబలేన చైవ,
భ్రువోర్మధ్యే ప్రాణమావేశ్య సమ్యక్
స తం పరం పురుషముపైతి దివ్యమ్. 10

ప్రయాణేతి. ప్రయాణకాలే మరణకాలే మనసా అచలేన చలనవర్జితేన భక్త్యా యుక్తః భక్తిర్భజనం తయా యుక్తో యోగబలేన చైవ యోగస్యబలం యోగబలం సమాధిజసంస్కారజనితం చిత్తస్థైర్య లక్షణం యోగబలం తేన చ యుక్తః ఇత్యర్థః. పూర్వం హృదయ పుండరీకే వశీకృత్య చిత్తం తతః ఊర్ధ్వగామిన్యా నాడ్యా భూమిజయ క్రమేణ భ్రువోర్మధ్యే ప్రాణమావేశ్య స్థాపయిత్వా సమ్యగప్రమత్తస్సన్, స ఏవం విద్వాన్ యోగీ 'కవిం పురాణ' మిత్యాదిలక్షణం తం పరం పరతరం పురుషముపైతి. ప్రతిపద్యతే దివ్యం ద్యోతనాత్మకమ్.

అవ. పునరపి వక్ష్యమాణేన ఉపాయేన ప్రతిపిపత్సితస్య బ్రహ్మణో వేదవిద్వదనాదివిశేషణవిశేష్యస్యాభిధానం కరోతి భగవాన్.—

యదక్షరం వేదవిదో వదంతి
విశంతి యద్యతయో వీతరాగాః,
యదిచ్ఛంతో బ్రహ్మచర్యం చరంతి
తత్తే పదం సంగ్రహేణ ప్రవక్ష్యే. 11

యదితి. యదక్షరం న క్షరతీత్యక్షరం అవినాశి, వేదవిదో వేదార్థజ్ఞాః, వదంతి, 'ఏతద్వైతదక్షరం గార్గి బ్రాహ్మణా అభివదంతి' ఇతి శ్రుతేః, సర్వవిశేషనివర్తకత్వేన అభివదంతి 'అస్థూలమనణ్వహ్రస్వమదీర్ఘ' మిత్యాది శ్రుతేః. కించ—విశంతి ప్రవిశంతి సమ్యగ్దర్శన ప్రాప్తౌ సత్యాం యద్యతయః యతనశీలాః సన్న్యాసినో వీతరాగాః వీతో విగతః రాగో యేభ్యస్తే వీతరాగాః యచ్చాక్షరమిచ్ఛంతః-జ్ఞాతుమితి వాక్యశేషః—

బ్రహ్మచర్యం గురౌ చరంతి ఆచరంతి. తత్తే పదం తదక్షరాఖ్యం, పదం పదనీయం, తే తవ. సంగ్రహేణ సంగ్రహః సంక్షేపః తేన సంక్షేపేణ ప్రవక్ష్యే కథయిష్యామి.

'స యో హ వై తద్భగవన్ మనుష్యేషు ప్రాయణాంతమోంకారమభిధ్యాయీత కతమం వావస తేన లోకం జయతీ'తి. 'తస్మై స హోవాచైతద్వై సత్యకామ పరం చాపరం చ బ్రహ్మ యదోంకారః' ఇత్యుపక్రమ్య 'యః పునరేతం త్రిమాత్రేణోమిత్యేతేనైవాక్షరేణ పరం పురుషమభిధ్యాయీత—స సామభిరున్నీయతే బ్రహ్మలోక మి'త్యాదినా వచనేన, 'అన్యత్ర ధర్మాదన్యత్రాధర్మా'దితి చోపక్రమ్య, 'సర్వే వేదా యత్పదమామనంతి. తపాంసి సర్వాణి చ యద్వదంతి. యదిచ్ఛంతో బ్రహ్మచర్యం చరంతి తత్తే పదం సంగ్రహేణ బ్రవీమి, ఓమిత్యేతత్,'ఇత్యాదిభిశ్చ వచనైః పరస్య బ్రహ్మణో వాచకరూపేణ, ప్రతిమావత్ప్రతీకరూపేణ వా పరబ్రహ్మప్రతిపత్తిసాధనత్వేన మందమధ్యమబుద్ధీనాంవివక్షితస్యోంకారస్య ఉపాసనం కాలాంతరే ముక్తిఫలముక్తం యత్, తదేవ ఇహాపి 'కవిం పురాణమనుశాసితారం' 'యదక్షరం వేదవిదో వదంతి' ఇతి చ ఉపన్యస్తస్య పరస్య బ్రహ్మణః పూర్వోక్తరూపేణ ప్రతిపత్త్యుపాయభూతస్యోంకారస్య కాలాంతరముక్తిఫలముపాసనం యోగధారణాసహితం వక్తవ్యం, ప్రసక్తానుప్రసక్తం చ యత్కించిత్,ఇత్యేవమర్థః ఉత్తరో గ్రంథ ఆరభ్యతే.—

సర్వద్వారాణి సంయమ్య మనో హృది నిరుధ్య చ,
మూర్ధ్న్యాధాయాత్మనః ప్రాణమాస్థితో యోగధారణామ్. 12

సర్వేతి. సర్వద్వారాణి సర్వాణి చ తాని ద్వారాణి చ సర్వద్వారాణి ఉపలబ్ధౌ, తాని సర్వాణి సంయమ్య సంయమనం కృత్వా మనో హృది హృదయపుండరీకే నిరుధ్య నిరోధం కృత్వా, నిష్ప్రచారమాపాద్య, తత్ర వశీకృతేన మనసా హృదయాదూర్ధ్వగామిన్యా నాడ్యా ఊర్ధ్వమారుహ్య, మూర్ధ్న్యాధాయాత్మనః ప్రాణం ఆస్థితః ప్రవృత్తః యోగధారణాం ధారయితుమ్.

అథ, తత్రైవ చ ధారయన్.—

ఓమిత్యేకాక్షరం బ్రహ్మ వ్యాహరన్మామనుస్మరన్,
యః ప్రయాతి త్యజన్ దేహం స యాతి పరమాం గతిమ్. 13

ఓమితి. ఓమిత్యేకాక్షరం బ్రహ్మ బ్రహ్మణోఽభిధానభూతమోంకారం వ్యాహరన్ ఉచ్చారయన్, తదర్థభూతం మామీశ్వరమనుస్మరన్ అనుచింతయన్, యః ప్రయాతి మ్రియతే, త్యజన్ పరిత్యజన్ దేహం శరీరం—'త్యజన్ దేహ' మితి ప్రయాణవిశేషణార్థం దేహత్యాగేన ప్రయాణమాత్మన, న స్వరూపనాశేనేత్యర్థః—స ఏవం త్యజన్ యాతి గచ్ఛతి పరమాం ప్రకృష్టాం గతిమ్.

అవ. కించ,—

అనన్యచేతాస్సతతం యో మాం స్మరతి నిత్యశః,
తస్యాహం సులభః పార్థ నిత్యయుక్తస్య యోగినః. 14

అనన్యేతి. అనన్యచేతాః నాన్యవిషయే చేతో యస్య సోఽయమనన్యచేతాః, యోగీ, సతతం సర్వదా యః మాం పరమేశ్వరం స్మరతి నిత్యశః. సతతమితి నైరంతర్యముచ్యతే, నిత్యశః ఇతి దీర్ఘకాలత్వముచ్యతే, న షణ్మాసం సంవత్సరం వా, కిం తర్హి, యావజ్జీవం నైరంతర్యేణ యః మాం స్మరతీత్యర్థః. తస్య యోగినః అహం సులభః సుఖేన లభ్యః, హే పార్థ, నిత్యయుక్తస్య సదా సమాహితచిత్తస్య యోగినః యతః ఏవ, మత్తః, అనన్యచేతాస్సన్ సదా సమాహితః భవేత్.

అవ. తవ సౌలభ్యేన కిం స్యాదిత్యుచ్యతే. శృణు తన్మమ సౌలభ్యేన యద్భవతి.—

మాముపేత్య పునర్జన్మ దుఃఖాలయమశాశ్వతమ్,
నాప్నువన్తి మహాత్మానః సంసిద్ధిం పరమాం గతాః. 15

మామితి. మామీశ్వరముపేత్య మద్భావమాపద్య, పునర్జన్మ పునరుత్పత్తిం నాప్నువంతి న ప్రాప్నువంతి కిం విశిష్టంపునర్జన్మ న ప్రాప్నువంతీతి, తద్విశేషణమాహ—దుఃఖాలయమ్. దుఃఖానామాధ్యాత్మికాదీనాం ఆలయమాశ్రయం ఆలీయంతే యస్మిన్ దుఃఖానీతి దుఃఖాలయం జన్మ న కేవలం దుఃఖాలయం,అశాశ్వతం అనవస్థితస్వరూపం చ నాప్నువంతి ఈదృశం పునర్జన్మ, మహాత్మానో యతయః,సంసిద్ధిం మోక్షాఖ్యాం

పరమాం ప్రకృష్టాం గతాః ప్రాప్తాః. యే పునః మాం న ప్రాప్ను
వంతి తే పునరావర్తంతే.

అవ. కిం పునస్త్వత్తోఽన్యత్ప్రాప్తాః పునరావర్తంతే ఇత్యు
చ్యతే.—

ఆబ్రహ్మభ(భు)వనాల్లోకాః పునరావర్తినోఽర్జున,
మాముపేత్య తు కౌంతేయ పునర్జన్మ న విద్యతే. 16

ఆబ్రహ్మేతి. ఆబ్రహ్మభవనాత్ భవంత్యస్మిన్ భూతాని ఇతి భ(భు)వనం బ్రహ్మణో భ(భు)వనం బ్రహ్మభ(భు)వనం, బ్రహ్మలోక ఇత్యర్థః, ఆబ్రహ్మభ(భు)వనాత్సహ బ్రహ్మభ(భు)వనేన, లోకాస్సర్వే పునరావర్తినః పునరావర్తనస్వభావాః, హే అర్జున. మామేకముపేత్య తు కౌంతేయ, పునర్జన్మ పునరుత్పత్తిః పునరావృత్తిః, న విద్యతే,

అవ. బ్రహ్మలోకసహితాః లోకాః కస్మాత్ పునరావర్తినః? కాలపరిచ్ఛిన్నత్వాత్ కథం.?—

సహస్రయుగపర్యంతమహర్యద్బ్రహ్మణో విదుః,
రాత్రిం యుగసహస్రాంతాం తేఽహోరాత్రవిదో జనాః. 17

సహస్రేతి. సహస్రయుగపర్యంతం సహస్రాణి యుగాని పర్యంతః పర్యవసానం యస్యాహ్నస్తదహః సహస్రయుగపర్యంతం, బ్రహ్మణః ప్రజాపతేః విరాజో విదుః, రాత్రిమపి యుగసహస్రాంతాం అహః పరిమాణమేవ. కే విదురిత్యాహ—అహోరాత్రవిదః కాలసంఖ్యావిదో జనాః ఇత్యర్థః. యతః ఏవం కాలపరిచ్ఛిన్నాస్తే, అతః పునరావర్తినో లోకాః.

అవ. ప్రజాపతేరహని యద్భవతి రాత్రౌ చ, తత్ ఉచ్యతే.—

అవ్యక్తాద్వ్యక్తయస్సర్వాః ప్రభవంత్యహరాగమే,
రాత్ర్యాగమే ప్రలీయంతే తత్రైవావ్యక్తసంజ్ఞకే. 18

అవ్యక్తాదితి. అవ్యక్తాత్ అవ్యక్తం ప్రజాపతేః స్వాపావస్థా తస్మాదవ్యక్తాత్, వ్యక్తయః వ్యజ్యంత ఇతి వ్యక్తయః స్థావరజంగమలక్షణాస్సర్వాః ప్రజాః ప్రభవంతి అభివ్యజ్యంతే, అహ్నః ఆగమః అహరాగమః

తస్మిన్నహరాగమే కాలే బ్రహ్మణః ప్రబోధకాలే తథా రాత్ర్యాగమే బ్రహ్మణః స్వాపకాలే ప్రలీయంతే, సర్వాః వ్యక్తయః తత్రైవ పూర్వోక్తే అవ్యక్తసంజ్ఞకే.

అవ. అకృతాభ్యాగమకృతవిప్రణాశదోషపరిహారార్థం బంధమోక్షశాస్త్రప్రవృత్తిసాఫల్యప్రదర్శనార్థమవిద్యాదిక్లేశమూలకర్మాశయవశాచ్చ అవశః భూతగ్రామో భూత్వా భూత్వా ప్రలీయతే ఇత్యతస్సంసారే వైరాగ్యప్రదర్శనార్థం చ ఇదమాహ.—

భూతగ్రామస్స ఏవాయం భూత్వా భూత్వా ప్రలీయతే,
రాత్ర్యాగమేఽవశః పార్థ ప్రభవత్యహరాగమే. 19

భూతగ్రామ ఇతి. భూతగ్రామః భూతసముదాయః స్థావరజంగమలక్షణో యః పూర్వస్మిన్ కల్పే ఆసీత్ స ఏవాయం నాన్యః భూత్వా భూత్వా అహరాగమే, ప్రలీయతే పునః పునః రాత్ర్యాగమే అహ్నః క్షయే అవశో అస్వతంత్ర ఏవ, హే పార్థ, ప్రభవతి జాయతే అవశ ఏవాహరాగమే.

అవ. యదుపన్యస్తమక్షరం, తస్య ప్రాప్త్యుపాయో నిర్దిష్టః 'ఓమిత్యేకాక్షరం బ్రహ్మ' ఇత్యాదినా. అథేదానీమక్షరస్యైవ స్వరూపనిర్దిదిక్షయేదముచ్యతే అనేన యోగమార్గేణ ఇదం గంతవ్యమితి.—

పరస్తస్మాత్తు భావోఽన్యోఽవ్యక్తోఽవ్యక్తాత్సనాతనః,
యస్ససర్వేషు భూతేషు నశ్యత్సు న వినశ్యతి. 20

పర ఇతి. పరః వ్యతిరిక్తో భిన్నః; కుతః? తస్మాత్పూర్వోక్తాత్, తు శబ్దోఽక్షరస్య వివక్షితస్యావ్యక్తాద్వైలక్షణ్యవిశేషణార్థః, భావః అక్షరాఖ్యం పరం బ్రహ్మ. వ్యతిరిక్తత్వే సత్యపి సాలక్షణ్యప్రసంగోఽస్తీతి తద్వినివృత్త్యర్థమాహ—అన్య ఇతి. అన్యో విలక్షణః న చావ్యక్తః అనింద్రియగోచరః. 'పరస్తస్మాత్' ఇత్యుక్తమ్; కస్మాత్ పునః పరః? పూర్వోక్తాద్భూతగ్రామబీజభూతాదవిద్యాలక్షణాదవ్యక్తాత్. అన్యః విలక్షణః భావః ఇత్యభిప్రాయః. సనాతనః చిరంతనః యః, సః సర్వేషు భూతేషు బ్రహ్మాదిషు నశ్యత్సు న వినశ్యతి.

అవ్యక్తోఽక్షర ఇత్యుక్తస్తమాహుః పరమాం గతిమ్,
యం ప్రాప్య న నివర్తంతే తద్ధామ పరమం మమ. 21

అవ్యక్తఇతి. యోఽసావవ్యక్తః అక్షరః ఇత్యుక్తః, తమేవాక్షర సంజ్ఞకమవ్యక్తం భావమాహుః,పరమాం ప్రకృష్టాం గతిం యం పరం భావం ప్రాప్య గత్వా న నివర్తంతే సంసారాయ, తద్ధామ తత్ స్థానం పరమం ప్రకృష్టం మమ, విష్ణోః పరమం పదమిత్యర్థః.

అవ. తల్లబ్ధేరుపాయ ఉచ్యతే.—

పురుషస్స పరః పార్థ భక్త్యా లభ్యస్త్వనన్యయా,
యస్యాంతఃస్థాని భూతాని యేన సర్వమిదం తతమ్. 22

పురుష ఇతి. పురుషః పురి శయనాత్ పూర్ణత్వాద్వా, స పరః పార్థ పరో నిరతిశయః, యస్మాత్పురుషాన్న పరం కించిత్. స భక్త్యా లభ్యస్తు జ్ఞానలక్షణయా అనన్యయా ఆత్మవిషయయా. యస్య పురుషస్యాంతస్థాని మధ్యస్థాని భూతాని కార్యభూతాని కార్యం హి కారణస్యాంతర్వర్తి భవతి. యేన పురుషేణ సర్వమిదం జగత్, తతం వ్యాప్తం ఆకాశేనేవ ఘటాది.

అవ. ప్రకృతానాం యోగినాం ప్రణవావేశితబ్రహ్మబుద్ధీనాం కాలాంతరముక్తిభాజాం బ్రహ్మప్రతిపత్తయే ఉత్తరో మార్గో వక్తవ్య ఇతి. 'యత్ర కాల' ఇత్యాది వివక్షితార్థసమర్పణార్థముచ్యతే, ఆవృత్తి మార్గో సన్యాస ఉత్తరమార్గస్తుత్యర్థః.—

యత్ర కాలే త్వనావృత్తిమావృత్తిం చైవ యోగినః,
ప్రయాతా యాంతి తం కాలం వక్ష్యామి భరతర్షభ. 23

యత్రేతి. యత్ర కాలే ప్రయాతాః ఇతి వ్యవహితేన సంబంధః. యత్ర యస్మిన్ కాలే త్వనావృత్తిం అపునర్జన్మ ఆవృత్తిం తద్విపరీతాం చైవ. యోగినః ఇతి. యోగినః కర్మిణశ్చోచ్యంతే, కర్మిణస్తు గుణతః— 'కర్మయోగేన యోగినా' మితి విశేషణాత్ — యోగినః. యత్ర కాలే ప్రయాతాః మృతాః యోగినః అనావృత్తిం యాంతి, యత్ర కాలే చ ప్రయాతాః ఆవృత్తిం యాంతి, తం కాలం వక్ష్యామి భరతర్షభ.

అథ. తం కాలమాహ.—

అగ్నిర్జ్యోతిరహశ్శుక్లష్షణ్మాసా ఉత్తరాయణమ్,
తత్ర ప్రయాతా గచ్ఛన్తి బ్రహ్మ బ్రహ్మవిదో జనాః. 24

అగ్నిరితి. అగ్నిః కాలాభిమానినీ దేవతా, తథా జ్యోతిరపి దేవతైవ కాలాభిమానినీ, అథవాగ్నిర్జ్యోతిషీ యథా శ్రుతే ఏవ దేవతే, భూయసాం తు నిర్దేశః 'యత్ర కాలే' 'తం కాలమ్' ఇతి ఆమ్రవణవత్. తథా అహర్దేవతా అహరభిమానినీ; శుక్లః శుక్లపక్షదేవతా; షణ్మాసా ఉత్తరాయణం, తత్రాపి దేవతైవ మార్గభూతా ఇతి స్థితః అన్యత్రాయం న్యాయః. తత్ర తస్మిన్ మార్గే ప్రయాతాః మృతాః గచ్ఛంతి బ్రహ్మ బ్రహ్మవిదః బ్రహ్మోపాసకాః బ్రహ్మోపాసనపరా జనాః 'క్రమేణ' ఇతి వాక్యశేషః, న హి సద్యోముక్తిభాజాం సమ్యగ్దర్శననిష్ఠానాం గతిః ఆగతిర్వా క్వచిదస్తి, 'న తస్య ప్రాణా ఉత్క్రామన్తి' ఇతి శ్రుతేః. బ్రహ్మసంలీనప్రాణా ఏవ తే బ్రహ్మమయా బ్రహ్మభూతా ఏవ తే.

ధూమో రాత్రిస్తథా కృష్ణష్షణ్మాసా దక్షిణాయనమ్,
తత్ర చాన్ద్రమసం జ్యోతిర్యోగీ ప్రాప్య నివర్తతే. 25

ధూమ ఇతి. ధూమో రాత్రిః ధూమాభిమానినీ రాత్ర్యభిమానినీ చ దేవతా తథా కృష్ణః కృష్ణపక్షదేవతా. షణ్మాసా దక్షిణాయనమితి చ పూర్వవద్దేవతైవ, తత్ర చంద్రమసి భవం చాంద్రమసంజ్యోతిః ఫలం, ఇష్టాదికారీ యోగీ కర్మీ ప్రాప్య భుక్త్వా, తత్క్షయాదిహ పునః నివర్తతే.

శుక్లకృష్ణే గతీ హ్యేతే జగతశ్శాశ్వతే మతే,
ఏకయా యాత్యనావృత్తిమన్యయా వర్తతే పునః. 26

శుక్లకృష్ణే ఇతి. శుక్లకృష్ణే శుక్లా చ కృష్ణా చ శుక్లకృష్ణే, జ్ఞానప్రకాశకత్వాత్ శుక్లా, తదభావాత్ కృష్ణా; ఏతే శుక్లకృష్ణే హి గతీ జగతః ఇత్యధికృతానాం జ్ఞానకర్మణోః, న జగతః, సర్వస్యైవ ఏతే గతీ భవతః, శాశ్వతే నిత్యే సంసారస్య నిత్యత్వాత్, మతే అభిప్రేతే తత్రై

కయా శుక్లయా యాత్యనావృత్తిమ్, అన్యయా ఇతరయాఽఽవర్తతే పునః భూయః.

నైతే సృతీ పార్థ జానన్ యోగీ ముహ్యతి కశ్చన,
తస్మాత్సర్వేషు కాలేషు యోగయుక్తో భవార్జున. 27

నేతి. న ఏతే యథోక్తే సృతీ మార్గౌ పార్థ జానన్ సంసారాయ ఏకా అన్యా మోక్షాయేతి, యోగీ న ముహ్యతి కశ్చన కశ్చిదపి. తస్మాత్సర్వేషు కాలేషు యోగయుక్తస్సమాహితో భవార్జున.

అవ. శృణు తస్య యోగస్య మాహాత్మ్యమ్.—

వేదేషు యజ్ఞేషు తపస్సు చైవ
దానేషు యత్పుణ్యఫలం ప్రదిష్టమ్,
అత్యేతి తత్సర్వమిదం విదిత్వా
యోగీ పరంస్థానముపైతి చాద్యమ్. 28

ఇతి శ్రీమహాభారతే శతసాహస్ర్యాం సంహితాయాం వైయాసిక్యాం భీష్మపర్వణి శ్రీమద్భగవద్గీతాసూపనిషత్సు బ్రహ్మవిద్యాయాం యోగశాస్త్రే శ్రీకృష్ణార్జునసంవాదే తారకబ్రహ్మయోగో నామ అష్టమోఽధ్యాయః.

వేదేష్వితి. వేదేషు సమ్యగధీతేషు యజ్ఞేషు చ సాద్గుణ్యేనానుష్ఠితేషు, తపస్సు చ సుతప్తేషు దానేషు చ సమ్యగ్దత్తేషు, ఏతేషు యత్పుణ్యఫలం ప్రదిష్టం శాస్త్రేణ అత్యేతి అతీత్య గచ్ఛతి, తత్సర్వంఫలజాతం, ఇదం విదిత్వా సప్తప్రశ్ననిర్ణయద్వారేణ ఉక్తమర్థం సమ్యక్ అవధార్య అనుష్ఠాయ యోగీ పరం ఉత్కృష్టమైశ్వరం స్థానముపైతి చ ప్రతిపద్యతే ఆద్యం ఆదౌ భవం కారణం బ్రహ్మ ఇత్యర్థః.

ఇతి శ్రీపరమహంసపరివ్రాజకాచార్యస్య శ్రీగోవిందభగవత్పూజ్యపాదశిష్యస్య శ్రీమచ్ఛంకరభగవతః కృతౌ శ్రీమద్భగవద్గీతాభాష్యే అష్టమోఽధ్యాయః.

నవమోఽధ్యాయః

అవ. అష్టమే నాడీద్వారేణ ధారణాయోగః సగుణః ఉక్తః తస్య చ ఫలమగ్న్యర్చిరాదిక్రమేణ కాలాంతరే బ్రహ్మప్రాప్తిలక్షణమేవ అనావృత్తిరూపం నిర్దిష్టం. తత్ర 'అనేనైవ ప్రకారేణ మోక్షప్రాప్తిఫలమధిగమ్యతే, నాన్యథా' ఇతి తదాశంకావ్యావివర్తయిషయా శ్రీభగవానువాచ.—

శ్రీభగవానువాచ.—

ఇదం తు తే గుహ్యతమం ప్రవక్ష్యామ్యనసూయవే,
జ్ఞానం విజ్ఞానసహితం యజ్జ్ఞాత్వా మోక్ష్యసేఽశుభాత్. 1

ఇదమితి. ఇదం బ్రహ్మజ్ఞానం వక్ష్యమాణముక్తం చ పూర్వేష్వధ్యాయేషు, తద్బుద్ధౌ సన్నిధీకృత్యేదమిత్యాహ — తుశబ్దో విశేషనిర్ధారణార్థః. ఇదమేవ తు సమ్యగ్ జ్ఞానం సాక్షాన్మోక్షప్రాప్తిసాధనం 'వాసుదేవస్సర్వమితి' 'ఆత్మైవేదం' 'సర్వమేకమేవాద్వితీయమ్' ఇత్యాది శ్రుతిస్మృతిభ్యః; నాన్యత్, 'అథ తేయేఽన్యథాతో విదురస్యరాజానస్తేఽక్షయ్యలోకాభవంతీ'త్యాదిశ్రుతిభ్యశ్చ. తే తుభ్యం గుహ్యతమం గోప్యతమం ప్రవక్ష్యామి కథయిష్యామి అనసూయవే అసూయారహితాయ, కిం తత్?, జ్ఞానం. కిం విశిష్టం, విజ్ఞానసహితం అనుభవయుక్తం యద్ జ్ఞాత్వా ప్రాప్య మోక్ష్యసే అశుభాత్సంసారబంధనాత్.

అవ. తచ్చ.—

రాజవిద్యా రాజగుహ్యం పవిత్రమిదముత్తమమ్,
ప్రత్యక్షావగమం ధర్మ్యం సుసుఖం కర్తుమవ్యయమ్. 2

రాజవిద్యేతి. రాజవిద్యా విద్యానాం రాజా, దీప్త్యతిశయవత్త్వాత్, దీప్యతే హి ఇయమతిశయేన బ్రహ్మవిద్యా సర్వవిద్యానాం. తథా రాజగుహ్యానాం గుహ్యానాం రాజా, పవిత్రం పావనమిదముత్తమం సర్వేషాంపావనానాం శుద్ధికారణమిదం బ్రహ్మజ్ఞానముత్కృష్టతమం అనేక

జన్మసహస్రసంచితమపి ధర్మాధర్మాదిసమూలం కర్మ క్షణమాత్రాదేవ భస్మీకరోతీత్యతః కిం తస్య పావనత్వం వక్తవ్యం. కించ—ప్రత్యక్షావగమం ప్రత్యక్షేణ సుఖాదేరివావగమో యస్య తత్ప్రత్యక్షావగమమ్. అనేకగుణవతోఽపి ధర్మవిరుద్ధత్వం దృష్టం, న తథా ఆత్మజ్ఞానం ధర్మవిరోధి, కింతు ధర్మ్యం ధర్మాదనపేతం, ఏవమపి, స్యాద్దుఃఖసంపాద్యమిత్యత ఆహ—సుసుఖం కర్తుం, యథా రత్నవివేకజ్ఞానం, తత్రాల్పాయాసానామన్యేషాం కర్మణాం సుఖసంపాద్యానాం అల్పఫలత్వం దుష్కరాణాం చ మహాఫలత్వం దృష్టమితి ఇదం తు సుఖసంపాద్యత్వాత్ ఫలక్షయాత్ వ్యేతీతి ప్రాప్తే, ఆహ—అవ్యయమితి, న అస్య ఫలతః కర్మవద్వ్యయోఽస్తీత్యవ్యయమ్, అతః శ్రద్ధేయమాత్మజ్ఞానమ్.

అవ. యే పునః—

అశ్రద్దధానాః పురుషా ధర్మస్యాస్య పరంతప,
అప్రాప్య మాం నివర్తంతే మృత్యుసంసారవర్త్మని. 3

అశ్రద్దధానా ఇతి. అశ్రద్దధానాః శ్రద్ధావిరహితాః ఆత్మజ్ఞానస్య ధర్మస్యాస్య స్వరూపే తత్ఫలే చ నాస్తికాః పాపకారిణః అసురాణాముపనిషదం దేహమాత్రాత్మదర్శనమేవ ప్రతిపన్నాః అసుతృపః పాపాః పురుషాః అశ్రద్దధానాః, పరంతప, అప్రాప్య మాం పరమేశ్వరం మత్ప్రాప్తౌనైవ ఆశంకా ఇతి మత్ప్రాప్తిమార్గభేదభక్తిమాత్రమపి అప్రాప్యేత్యర్థః. నివర్తంతే నిశ్చయేన వర్తంతే; క్వ!—మృత్యుసంసారవర్త్మని మృత్యుయుక్తస్సంసారః మృత్యుసంసారః తస్య వర్త్మ నరకతిర్యగాది ప్రాప్తిమార్గః తస్మిన్నేవ వర్తంతే ఇత్యర్థః.

అవ. స్తుత్వా అర్జునమభిముఖీకృత్యాహ.—

మయా తతమిదం సర్వం జగదవ్యక్తమూర్తినా,
మత్స్థాని సర్వభూతాని న చాహం తేష్వవస్థితః. 4

మయేతి. మయా మమ యః పరో భావః, తేన తతం వ్యాప్తం సర్వం ఇదం జగత్ అవ్యక్తమూర్తినా న వ్యక్తా మూర్తిః స్వరూపం యస్య మమ సోఽహమవ్యక్తమూర్తిః తేన మయా అవ్యక్తమూర్తి

నా, కరణాగోచరస్వరూపేణ ఇత్యర్థః. తస్మిన్మయ్యవ్యక్తమూర్తౌ స్థితాని మత్స్థాని సర్వభూతాని బ్రహ్మాదీని స్తంబపర్యంతాని. న హి నిరాత్మకం కించిద్భూతం వ్యవహారాయ అవకల్పతే, అతో మత్స్థాని మయా ఆత్మనా ఆత్మవత్త్వేన స్థితాని మయి స్థితానీత్యుచ్యంతే. తేషాం భూతానామహమేవాత్మా ఇత్యతః తేషు స్థితః ఇతి మూఢబుద్ధీనామవభాసతే అతః బ్రవీమి—న చాహం తేషు భూతేష్వవస్థితః మూర్తవత్సంశ్లేషాభావేన ఆకాశస్యాపి అంతరతమో హ్యహం. న హ్యసంసర్గి వస్తు క్వచిదాధేయభావేన అస్థితం భవతి.

అవ. అత ఏవ సంసర్గిత్వాత్ మమ.—

న చ మత్స్థాని భూతాని పశ్య మే యోగమైశ్వరమ్,
భూతభృన్న చ భూతస్థో మమాత్మా భూతభావనః. 5

నేతి. న చ మత్స్థాని భూతాని బ్రహ్మాదీని, పశ్య మే యోగం యుక్తిం సంఘటనం మే మమ ఐశ్వరం ఈశ్వరస్య ఇమమైశ్వరమ్, యోగం ఆత్మనో యాథాత్మ్యమిత్యర్థః. తథా చ శ్రుతిః అసంసర్గిత్వాత్ అసంగతాం దర్శయతి,—'అసంగో న హి సజ్జతే' ఇతి. ఇదం చాశ్చర్యమన్యత్ పశ్య—భూతభృదసంగోఽపి సన్ భూతాని బిభర్తీతి, న చ భూతస్థో యథోక్తేన న్యాయేన దర్శితత్వాత్ భూతస్థత్వానుపపత్తేః కథం పునరుచ్యతే 'అసౌ మమ ఆత్మా' ఇతి, విభజ్య దేహాదిసంఘాతం తస్మిన్నహంకారమధ్యారోప్య లోకబుద్ధిమనుసరన్ వ్యపదిశతి—'మమ ఆత్మా' ఇతి న పునరాత్మనః ఆత్మా అన్యః ఇతి లోకవత్ అజానన్, తథా భూతభావనః భూతాని భావయతి ఉత్పాదయతి వర్ధయతీతి వా భూతభావనః.

అవ. యథోక్తేన శ్లోకద్వయేన ఉక్తమర్థం దృష్టాంతేనోపపాదయన్నాహ.—

యథాకాశస్థితో నిత్యం వాయుస్సర్వత్రగో మహాన్,
తథా సర్వాణి భూతాని మత్స్థానీత్యుపధారయ. 6

యథేతి. యథా లోకే ఆకాశస్థితః ఆకాశే స్థితో నిత్యం సదా వాయుః సర్వత్ర గచ్ఛతీతి సర్వత్రగో మహాన్ పరిమాణతః, తథా

ఆకాశవత్ సర్వగతే మయి అసంశ్లేషేణైవ స్థితాని ఇత్యేవముపధారయ విజానీహి.

అవ. ఏవం వాయురాకాశ ఇవ మయి స్థితాని సర్వభూతాని స్థితికాలే; తాని.—

సర్వభూతాని కౌన్తేయ ప్రకృతిం యాన్తి మామికామ్,
కల్పక్షయే పునస్తాని కల్పాదౌ విసృజామ్యహమ్. 7

సర్వేతి. సర్వభూతాని కౌంతేయ ప్రకృతిం త్రిగుణాత్మికాం అపరాం నికృష్టాం యాంతి మామికాం మదీయాం, కల్పక్షయే ప్రళయకాలే, పునర్భూయస్తాని భూతాని ఉత్పత్తికాలే కల్పాదౌ విసృజామి ఉత్పాదయామ్యహం. పూర్వవత్.

అవ. ఏవమవిద్యాలక్షణామ్,—

ప్రకృతిం స్వామవష్టభ్య విసృజామి పునః పునః,
భూతగ్రామమిమం కృత్స్నమవశం ప్రకృతేర్వశాత్. 8

ప్రకృతిమితి. ప్రకృతిం స్వాం స్వీయామవష్టభ్య వశీకృత్య విసృజామి పునః పునః, ప్రకృతితో జాతం భూతగ్రామం భూతసముదాయం ఇమం వర్తమానం, కృత్స్నం సమస్తం, అవశం అస్వతంత్రం అవిద్యాదిదోషైః పరవశీకృతం, ప్రకృతేర్వశాత్ స్వభావవశాత్.

అవ. తర్హి తస్య తే పరమేశ్వరస్య, భూతగ్రామమిమం విషమం విదధతః, తన్నిమిత్తాభ్యాం ధర్మాధర్మాభ్యాం సంబంధస్స్యాదితి, ఇదమాహ భగవాన్.—

న చ మాం తాని కర్మాణి నిబధ్నంతి ధనంజయ,
ఉదాసీనవదాసీనమసక్తం తేషు కర్మసు. 9

నేతి. న చ మామీశ్వరం తాని భూతగ్రామస్య విషమసర్గనిమిత్తాని కర్మాణి నిబధ్నంతి ధనంజయ. తత్ర కర్మణామసంబంధిత్వే కారణమాహ—ఉదాసీనవత్ ఆసీనం యథా ఉదాసీనః ఉపేక్షకః కశ్చిత్ తద్వదాసీనం, ఆత్మనోఽవిక్రియత్వాత్ అసక్తం ఫలాసంగరహితమ్ అభిమానవర్జితమ్, 'అహం కరోమి' ఇతి తేషు కర్మసు అతోఽన్యస్యాపి

కర్తృత్వాభిమానాభావః ఫలాసంగాభావశ్చాసంబంధకారణం అన్యథా కర్మభిర్బధ్యతే మూఢః కోశకారవదిత్యభిప్రాయః

అవ. తత్ర 'భూతగ్రామమిమం విసృజామి' ఉదాసీనవదాసీనమ్ ఇతి చ విరుద్ధముచ్యతే ఇతి తత్పరిహారార్థమాహ.—

మయాధ్యక్షేణ ప్రకృతిస్సూయతే సచరాచరమ్,
హేతునానేన కౌంతేయ జగద్విపరివర్తతే 10

మయేతి. మయా అధ్యక్షేణ సర్వతో దృశిమాత్రస్వరూపేణావిక్రియాత్మనాధ్యక్షేణ మయా, మమ మాయా త్రిగుణాత్మికాఽవిద్యాలక్షణా ప్రకృతిః సూయతే ఉత్పాదయతి సచరాచరం జగత్.—తథా చ మంత్రవర్ణః 'ఏకో దేవస్సర్వభూతేషు గూఢస్సర్వవ్యాపీ సర్వభూతాంతరాత్మా, కర్మాధ్యక్షస్సర్వభూతాధివాసస్సాక్షీ చేతా కేవలో నిర్గుణశ్చే'తి హేతునా నిమిత్తేనానేన అధ్యక్షత్వేన, కౌంతేయ, జగత్సచరాచరం వ్యక్తావ్యక్తాత్మకం విపరివర్తతే సర్వావస్థాసు దృశికర్మత్వాపత్తినిమిత్తాహి జగతస్సర్వా ప్రవృత్తిః అహమిదం భోక్ష్యే పశ్యామీదం, శృణోమీదం 'సుఖమనుభవామి దుఃఖమనుభవామి' తదర్థమిదం కరిష్యే, ఇదం జ్ఞాస్యామి. ఇత్యాద్యా అవగతినిష్ఠా అవగత్యవసానైవ, 'యో అస్యాధ్యక్షః పరమే వ్యోమన్' ఇత్యాదయశ్చ మంత్రాః ఏతమర్థం దర్శయంతి. తతశ్చైకస్య దేవస్య సర్వాధ్యక్షభూతచైతన్యమాత్రస్య పరమార్థతః సర్వభోగానభిసంబంధినః అన్యస్య చేతనాంతరస్యాభావే భోక్తురన్యస్య అభావాత్. కిం నిమిత్తా ఇయం సృష్టిరిత్యత్ర ప్రశ్నప్రతివచనే అనుపపన్నే, 'కో అద్ధా వేద క ఇహ ప్రవోచత్. కుత ఆజాతా కుత ఇయం విసృష్టిః' ఇత్యాదిమంత్రవర్ణేభ్యః. దర్శితం చ భగవతా—'అజ్ఞానేనావృతం జ్ఞానం తేన ముహ్యంతి జంతవః' ఇతి.

అవ. ఏవం మాం నిత్యశుద్ధబుద్ధముక్తస్వభావం సర్వజ్ఞం సర్వజంతూనామాత్మానమపి సంతమ్.

అవజానంతి మాం మూఢా మానుషీం తనుమాశ్రితమ్,
పరం భావమజానంతో మమ భూతమహేశ్వరమ్. 11

అవజానంతీతి. అవజానంతి అవజ్ఞాం పరిభవం కుర్వంతి మాం, మూఢాః అవివేకినః మానుషీం మనుష్యసంబంధినీం తనుం దేహమాశ్రితం, మనుష్యదేహేన వ్యవహరంతమిత్యేతత్, పరం ప్రకృష్టం భావం పరమాత్మతత్త్వం ఆకాశకల్పం ఆకాశాదప్యంతరతమమజానంతో మమ భూతమహేశ్వరం సర్వభూతానాం మహాంతమీశ్వరం స్వాత్మానం తతశ్చ తస్య మమ అవజ్ఞానభావనేన హతాః తే వరాకాః.

అవ. కథమ్?—

మోఘాశా మోఘకర్మాణో మోఘజ్ఞానా విచేతసః,
రాక్షసీమాసురీం చైవ ప్రకృతిం మోహినీం శ్రితాః. 12

మోఘేతి. మోఘాశాః వృథా ఆశాః ఆశిషో యేషాం తే మోఘాశాః, తథా మోఘకర్మాణః యాని చాగ్నిహోత్రాదీని తైరనుష్ఠీయమానాని కర్మాణి తాని చ తేషాం భగవత్పరిభవాత్, స్వాత్మభూతస్య చావజ్ఞానాత్, మోఘాన్యేవ నిష్ఫలాని కర్మాణి భవంతీతి మోఘకర్మాణః, తథా మోఘజ్ఞానాః మోఘం నిష్ఫలం జ్ఞానం యేషాం తే మోఘజ్ఞానాః జ్ఞానమపి తేషాం నిష్ఫలమేవ స్యాత్, విచేతసః విగతవివేకాశ్చ తే భవంతి ఇత్యభిప్రాయః. కించ,—తే భవంతి రాక్షసీం రక్షసాం ప్రకృతిం స్వభావం ఆసురీం అసురాణాం చ ప్రకృతిం మోహినీం మోహకరీం దేహాత్మవాదినీం శ్రితాః ఆశ్రితాః ఛింధి భింధి, పిబ, ఖాద, పరస్వమపహర, ఇత్యేవం వదనశీలాః క్రూరకర్మాణో భవంతీత్యర్థః, 'అసుర్యా నామ తే లోకాః' ఇతి శ్రుతేః.

అవ. యే పునః శ్రద్దధానాః భగవద్భక్తిలక్షణే మోక్షమార్గే ప్రవృత్తాః—

మహాత్మానస్తు మాం పార్థ దైవీం ప్రకృతిమాశ్రితాః,
భజంత్యనన్యమనసో జ్ఞాత్వా భూతాదిమవ్యయమ్. 13

మహాత్మాన ఇతి, మహాత్మానః అక్షుద్రచిత్తాః మామీశ్వరం పార్థ దైవీం దేవానాం ప్రకృతిం శమదమదయాశ్రద్ధాదిలక్షణాం ఆశ్రితాః సంతో భజంతి సేవంతే అనన్యమనసః అనన్యచిత్తాః జ్ఞాత్వా భూతాదిం భూతానాం వియదాదీనాం ప్రాణినాం చ ఆదిం కారణమవ్యయమ్.

అవ. కథం ?—

సతతం కీర్తయంతో మాం యతంతశ్చ దృఢవ్రతాః,
నమస్యంతశ్చ మాం భక్త్యా నిత్యయుక్తా ఉపాసతే. 14

సతతమితి. సతతం సర్వదా భగవంతం బ్రహ్మస్వరూపం మాం కీర్తయంతః, యతంతశ్చ ఇంద్రియోపసంహారశమదమదయాహింసాది లక్షణైః ధర్మైః ప్రయతంతశ్చ, దృఢవ్రతాః దృఢం స్థిరమచాల్యం వ్రతం యేషాం తే దృఢవ్రతాః నమస్యంతశ్చ మాం హృదయేశయం ఆత్మానం భక్త్యా నిత్యయుక్తాస్సంతః. ఉపాసతే సేవంతే.

అవ. తే కేన కేన ప్రకారేణ ఉపాసతే ఇత్యుచ్యతే.—

జ్ఞానయజ్ఞేన చాప్యన్యే యజంతో మాముపాసతే,
ఏకత్వేన పృథక్త్వేన బహుధా విశ్వతోముఖమ్. 15

జ్ఞానేతి. జ్ఞానయజ్ఞేన జ్ఞానమేవ భగవద్విషయం యజ్ఞః తేన జ్ఞానయజ్ఞేన, యజంతః పూజయంతః మామీశ్వరం చాప్యన్యే అన్యాముపాసనాం పరిత్యజ్య ఉపాసతే. తచ్చ జ్ఞానమ్—'ఏకత్వేన ఏకమేవ పరం బ్రహ్మ'ఇతి పరమార్థదర్శనేన యజంతః ఉపాసతే. కేచిచ్చ పృథక్త్వేన 'ఆదిత్యచంద్రాదిభేదేన స ఏవ భగవాన్ విష్ణురవస్థితః' ఇతి ఉపాసతే. 'కేచిత్ బహుధా అవస్థితః స ఏవ భగవాన్ విశ్వతోముఖః సర్వతోముఖః విశ్వరూపః' ఇతి తం విశ్వరూపంసర్వతోముఖం బహుధా బహుప్రకారేణోపాసతే.

అవ. యది బహుభిః ప్రకారైః ఉపాసతే, కథం త్వామేవోపాసతే ఇతి అత ఆహ.—

అహం క్రతురహం యజ్ఞః స్వధాహమహమౌషధమ్,
మంత్రోఽహమహమేవాజ్యమహమగ్నిరహం హుతమ్. 16

అహమితి. అహం క్రతుః శ్రౌతకర్మభేదః అహమేవ, అహం యజ్ఞః స్మార్తః, కించ స్వధా అన్నమహం, పితృభ్యో యద్దీయతే అహమౌషధం సర్వప్రాణిభిర్యదద్యతే తదౌషధశబ్దశబ్దితం వ్రీహియవాది సాధారణం. అథ వా స్వధేతి సర్వప్రాణిసాధారణమన్నమ్, ఔషధ

మితి వ్యాధ్యుపశమనార్థం భేషజం. మన్త్రోఽహం, యేన పితృభ్యో దేవతాభ్యశ్చ హవిర్దీయతే. అహమేవాజ్యం హవిశ్చ. అహమగ్నిః, యస్మిన్ హూయతే హవిః సోఽగ్నిరహం. అహం హుతం హవన కర్మ చ.

అవ. కించ.—

పితాహమస్య జగతో మాతా ధాతా పితామహః,
వేద్యం పవిత్రమోఙ్కార ఋక్సామ యజురేవ చ. 17

పితేతి. పితా జనయితా అహమస్య జగతః, మాతా జనయిత్రీ, ధాతా కర్మఫలస్య ప్రాణిభ్యో విధాతా, పితామహః పితుః పితా, వేద్యం వేదితవ్యం, పవిత్రం పావనం ఓంకారః, ఋక్సామయజురేవ చ.

అవ. కించ.—

గతిర్భర్తా ప్రభుస్సాక్షీ నివాసశ్శరణం సుహృత్,
ప్రభవః ప్రళయః స్థానం నిధానం బీజమవ్యయమ్. 18

గతిరితి. గతిః కర్మఫలం, భర్తా పోష్టా, ప్రభుః స్వామీ, సాక్షీ ప్రాణినాం కృతాకృతస్య, నివాసః యస్మిన్ ప్రాణినో నివసంతి, శరణ మార్తానాం ప్రపన్నానామార్తిహరః, సుహృత్ ప్రత్యుపకారానపేక్షస్సన్ ఉపకారీ, ప్రభవః ఉత్పత్తిర్జగతః, ప్రళయః ప్రలీయతే అస్మిన్నితి తథా స్థానం తిష్ఠత్యస్మిన్నితి, నిధానం నిక్షేపః కాలాంతరోపభోగ్యం ప్రాణినాం, బీజం ప్రరోహకారణం ప్రరోహధర్మిణాం, అవ్యయం యావత్సంసారభావిత్వాదవ్యయం, న హ్యబీజం కించిత్ప్రరోహతి, నిత్యం చ ప్రరోహదర్శనాత్ బీజసంతతిః న వ్యేతి ఇతి గమ్యతే.

అవ. కించ.—

తపామ్యహమహం వర్షం నిగృహ్ణామ్యుత్సృజామి చ,
అమృతం చైవ మృత్యుశ్చ సదసచ్చాహమర్జున, 19

తపామీతి. తపామ్యహం ఆదిత్యో భూత్వా కైశ్చిత్ రశ్మిభిః ఉల్బణైః. అహం వర్షం కైశ్చిద్రశ్మిభిః ఉత్సృజామి, ఉత్సృజ్య పునః నిగృహ్ణామి కైశ్చిద్రశ్మిభిరష్టభిర్మాసైః, పునరుత్సృజామి ప్రావృషి.

అమృతం చైవ దేవానాం, మృత్యుశ్చ మర్త్యానాం. సత్ యస్య యత్సంబంధితయా విద్యమానం తత్, తద్విపరీతమసచ్చ ఏవమహం అర్జున, న పునరత్యంతమేవాసద్భగవాన్, స్వయం కార్యకారణే వా సదసతీ.

అథ. యే పూర్వోక్తైర్నివృత్తిప్రకారైః ఏకత్వపృథక్త్వాదివిజ్ఞానైర్యజ్ఞైర్మాం పూజయంతః ఉపాసతే జ్ఞానవిదః, తే యథావిజ్ఞానం మామేవ ప్రాప్నువంతి యే పునరజ్ఞాః కామకామాః.—

త్రైవిద్యా మాం సోమపాః పూతపాపా
యజ్ఞైరిష్ట్వా స్వర్గతిం ప్రార్థయంతే,
తే పుణ్యమాసాద్య సురేంద్రలోక
మశ్నంతి దివ్యాన్ దివి దేవభోగాన్. 20

త్రైవిద్యా ఇతి. త్రైవిద్యాః ఋగ్యజుస్సామవిదః మాం వస్వాదిదేవరూపిణం సోమపాః సోమం పిబంతీతి సోమపాః, తేనైవ సోమపానేన పూతపాపాః శుద్ధకిల్బిషాః, యజ్ఞైరగ్నిష్టోమాదిభిరిష్ట్వా పూజయిత్వా, స్వర్గతిం స్వర్గమనం స్వరేవ గతిః స్వర్గతిః తాం, ప్రార్థయంతే. తే చ పుణ్యం పుణ్యఫలమాసాద్య సంప్రాప్య సురేంద్రలోకం శతక్రతోః స్థానం అశ్నంతి భుంజతే దివ్యాన్ దివి భవాన్ అప్రాకృతాన్ దేవభోగాన్ దేవానాం భోగాః దేవభోగాః తాన్.

తే తం భుక్త్వా స్వర్గలోకం విశాలం
క్షీణే పుణ్యే మర్త్యలోకం విశంతి,
ఏవం త్రయీధర్మమనుప్రపన్నా
గతాగతం కామకామా లభంతే. 21

తే ఇతి. తే తం భుక్త్వా స్వర్గలోకం విశాలం విస్తీర్ణం క్షీణేపుణ్యే మర్త్యలోకం విశంతి ఆవిశంతి. ఏవం యథోక్తేన ప్రకారేణ. త్రయీధర్మం కేవలం వైదికం కర్మ అనుప్రపన్నాః గతాగతం గతం చ ఆగతం చ గతాగతం గమనాగమనం కామకామాః కామాన్ కామయంతే

ఇతి కామకామాః లభంతే గతాగతమేవ, న తు స్వాతంత్ర్యం క్వచిల్ల భంతే ఇత్యర్థః.

అవ. యే పునర్నిష్కామాస్సమ్యగ్దర్శినః—

అనన్యాశ్చింతయంతో మాం యే జనాః పర్యుపాసతే,
తేషాం నిత్యాభియుక్తానాం యోగక్షేమం వహామ్యహమ్. 22

అనన్యా ఇతి. అనన్యా అపృథగ్భూతాః పరం దేవం నారాయణం ఆత్మత్వేన గతాస్సంతశ్చింతయంతో మాం యే జనాః సన్న్యాసినః పర్యుపాసతే, తేషాం పరమార్థదర్శినాం నిత్యాభియుక్తానాం, సతతాభి యోగినాం యోగక్షేమం యోగః అప్రాప్తస్య ప్రాపణం, క్షేమః తద్ర క్షణం, తదుభయం వహామి ప్రాపయామ్యహం; 'జ్ఞానీ త్వాత్మైవ మే మతమ్' 'స చ మే ప్రియః' యస్మాత్ తస్మాత్ తే మమాత్మభూతాః ప్రియాశ్చ ఇతి.

నను అన్యేషామపి భక్తానాం యోగక్షేమం వహత్యేవభగవాన్. సత్యం వహత్యేవ; కిం త్వయం విశేషః—అన్యే యే భక్తాస్తే ఆత్మార్థం స్వయమపి యోగక్షేమం ఈహంతే; అనన్యదర్శినస్తు నాత్మార్థం యోగ క్షేమమీహంతే; న హి తే జీవితే మరణే వా ఆత్మనో వృద్ధిం కుర్వంతి; కేవలమేవ భగవచ్ఛరణాః తే; అతః భగవానేవ తేషాం యోగక్షేమం వహతీతి.

అవ. నను అన్యా అపి దేవతాః త్వమేవ చేత్, తద్భక్తాశ్చ త్వా మేవ భజంతే సత్యమేవం.—

యేఽప్యన్యదేవతాభక్తా యజంతే శ్రద్ధయాన్వితాః,
తేఽపి మామేవ కౌంతేయ యజంత్యవిధిపూర్వకమ్, 23

య ఇతి. యేఽపి అన్యదేవతాభక్తాః అన్యాసు దేవతాసు భక్తాః అన్యదేవతాభక్తాః సంతః యజంతే పూజయంతి శ్రద్ధయా ఆస్తిక్య బుద్ధ్యా, అన్వితాః అనుగతాః, తేఽపి మామేవ కౌంతేయ యజంతి అవిధి పూర్వకం, అవిధిః అజ్ఞానం తత్పూర్వకం యజంతే ఇత్యర్థః.

అవ. కస్మాత్ తే అవిధిపూర్వకం యజంతే ఇత్యుచ్యతే;యస్మాత్.—

అహం హి సర్వయజ్ఞానాం భోక్తా చ ప్రభురేవ చ,
న తు మామభిజానంతి తత్త్వేనాతశ్చ్యవన్తి తే. 24

అహమితి. అహం హి సర్వయజ్ఞానాం శ్రౌతానాం స్మార్తానాం చ సర్వేషాం యజ్ఞానాం దేవతాత్మత్వేన భోక్తా చ ప్రభురేవ చ. మత్స్వామికో యజ్ఞః, 'అధియజ్ఞోఽహమేవాత్ర' ఇతి హ్యుక్తం తథా న తు మామభిజానంతి తత్త్వేన యథావత్. అతశ్చ అవిధిపూర్వక మిష్ట్వా యాగఫలాత్ చ్యవంతి ప్రచ్యవంతే తే.

అవ. యేఽప్యన్యదేవతాభక్తిమత్త్వేనావిధిపూర్వకం యజంతే, తేషామపి యాగఫలమవశ్యం భావి. కథం?—

యాన్తి దేవవ్రతా దేవాన్ పితౄన్ యాన్తి పితృవ్రతాః,
భూతాని యాన్తి భూతేజ్యా యాన్తి మద్యాజినోఽపి మామ్.

యాంతీతి. యాంతి గచ్ఛంతి దేవవ్రతాః దేవేషు వ్రతం నియమో భక్తిశ్చ యేషాం తే దేవవ్రతాః దేవాన్ యాంతి. పితౄన్ అగ్నిష్వాత్తాదీన్ యాంతి పితృవ్రతాః శ్రాద్ధాదిక్రియాపరాః పితృభక్తాః. భూతాని వినాయకమాతృగణచతుర్భగిన్యాదీని యాంతి భూతేజ్యాః భూతానాం పూజకాః. యాంతి మద్యాజినః మద్యజనశీలాః వైష్ణవాః మామేవ యాన్తి, సమానేఽప్యాయాసే మామేవ న భజంతే అజ్ఞానాత్, తేన తే అల్పఫలభాజః భవంతి ఇత్యర్థః.

అవ న కేవలం మద్భక్తానామనావృత్తిలక్షణమనంతఫలం, సుఖారాధనశ్చాహం. కథం?—

పత్రం పుష్పం ఫలం తోయం యో మే భక్త్యా ప్రయచ్ఛతి,
తదహం భక్త్యుపహృతమశ్నామి ప్రయతాత్మనః. 26

పత్రమితి. పత్రం పుష్పం ఫలం తోయముదకం యః మే మహ్యం భక్త్యా ప్రయచ్ఛతి, తదహం పత్రాది భక్త్యా ఉపహృతం భక్తిపూర్వకం ప్రాపితం భక్త్యుపహృతం, అశ్నామి గృహ్ణామి, ప్రయతాత్మనః శుద్ధబుద్ధేః.

అవ. యత ఏవమతః.—

యత్కరోషి యదశ్నాసి యజ్జుహోషి దదాసి యత్,
యత్తపస్యసి కౌంతేయ తత్కురుష్వ మదర్పణమ్. 27

యదితి. యత్కరోషి, స్వతః ప్రాప్తం, యదశ్నాసి, యచ్చ జుహోషి హావనం నిర్వర్తయసి శ్రౌతం స్మార్తం వా, యద్దదాసి ప్రయచ్ఛసి బ్రాహ్మణాదిభ్యః హిరణ్యాన్నాజ్యాది, యత్తపస్యసి తపః చరసి, కౌంతేయ, తత్కురుష్వ మదర్పణం మత్సమర్పణమ్.

అవ. ఏవం కుర్వతస్తవ యద్భవతి, తచ్ఛృణు.—

శుభాశుభఫలైరేవం మోక్ష్యసే కర్మబంధనైః,
సన్న్యాసయోగయుక్తాత్మా విముక్తో మాముపైష్యసి. 28

శుభేతి. శుభాశుభఫలైః శుభాశుభే ఇష్టానిష్టే ఫలే యేషాం తాని శుభాశుభఫలాని కర్మాణి తైః శుభాశుభఫలైః కర్మబంధనైః కర్మాణ్యేవ బంధనాని కర్మబంధనాని తైః కర్మబంధనైః ఏవం మదర్పణం కుర్వన్ మోక్ష్యసే. సోఽయం సన్న్యాసయోగో నామ, సన్న్యాసశ్చాసౌ మత్సమర్పణతయా కర్మత్వాద్యోగశ్చ అసౌ ఇతి, తేన సన్న్యాసయోగేన యుక్తః ఆత్మాంతఃకరణం యస్య తవ సః త్వం సన్న్యాసయోగయుక్తాత్మా సన్, విముక్తో కర్మబంధనైః జీవన్నేవ పతితే చాస్మిన్ శరీరే మాముపైష్యసి ఆగమిష్యసి.

అవ. రాగద్వేషవాన్ తర్హి భగవాన్, యతో భక్తాన్ అనుగృహ్ణాతి, నేతరానితి. తన్న.—

సమోఽహం సర్వభూతేషు న మే ద్వేష్యోఽస్తి న ప్రియః,
యే భజన్తి తు మాం భక్త్యా మయి తే తేషు చాఽప్యహమ్.

సమ ఇతి. సమః తుల్యః అహం సర్వభూతేషు. న మే ద్వేష్యోఽస్తి న ప్రియః. అగ్నివదహం—దూరస్థానాం యథాగ్నిః శీతం నాపనయతి, సమీపముపసర్పతామపనయతి; తథాహం భక్తాననుగృహ్ణామి, నేతరాన్. యే భజంతి తు మామీశ్వరం భక్త్యా, మయి తే—స్వభావత ఏవ, న మమ రాగనిమిత్తం—వర్తంతే. తేషు చాప్యహం స్వభావత ఏవ వర్తే, నేతరేషు. నైతావతా తేషు ద్వేషో మమ.

అవ. శృణు మద్భక్తేర్మాహాత్మ్యమ్.—

అపి చేత్సుదురాచారో భజతే మామనన్యభాక్,
సాధురేవ స మన్తవ్యస్సమ్యగ్వ్యవసితో హి సః. 30

అపిచేదితి. అపి చేత్ యద్యపి సుదురాచారః సుష్ఠు దురాచారః అతీవ కుత్సితాచారోఽపి, భజతే మామనన్యభాక్ అనన్యభక్తిస్సన్, సాధురేవ సమ్యగ్వృత్త ఏవ సః మంతవ్యః; జ్ఞాతవ్యః. సమ్యక్ యథావత్ వ్యవసితో హి సః, యస్మాత్సాధు నిశ్చయస్సః.

అవ. ఉత్సృజ్య బాహ్యాం దురాచారతాం అంతస్సమ్యగ్వ్యవసాయసామర్థ్యాత్.—

క్షిప్రం భవతి ధర్మాత్మా శశ్వచ్ఛాంతిం నిగచ్ఛతి,
కౌంతేయ ప్రతిజానీహి న మే భక్తః ప్రణశ్యతి. 31

క్షిప్రమితి. క్షిప్రం శీఘ్రం భవతి ధర్మాత్మా ధర్మచిత్తః ఏవ. శశ్వన్నిత్యం శాంతిం చ ఉపశమం నిగచ్ఛతి, ప్రాప్నోతి. శృణు పరమార్థం వచః, హే కౌంతేయ ప్రతిజానీహి నిశ్చితాం ప్రతిజ్ఞాం కురు, న మే మమ భక్తః మయి సమర్పితాంతరాత్మా మద్భక్తః న ప్రణశ్యతి ఇతి.

అవ. కించ.—

మాం హి పార్థ వ్యపాశ్రిత్య యేఽపి స్యుః పాపయోనయః,
స్త్రియో వైశ్యాస్తథా శూద్రాస్తేఽపి యాంతి పరాం గతిమ్.

మామితి. మాం హి యస్మాత్ పార్థ వ్యపాశ్రిత్య మామాశ్రయత్వేన గృహీత్వా యేఽపి స్యుః భవేయుః పాపయోనయః పాపా యోనిః యేషాం తే పాపయోనయః పాపజన్మానః. కే తే ఇతి, ఆహ— స్త్రియః వైశ్యాః తథా శూద్రాః తేఽపి యాంతి గచ్ఛంతి పరాం ప్రకృష్టాం గతిమ్.

కిం పునర్బ్రాహ్మణాః పుణ్యా భక్తా రాజర్షయస్తథా,
అనిత్యమసుఖం లోకమిమం ప్రాప్య భజస్వ మామ్. 33

కిం పునరితి. కిం పునః బ్రాహ్మణాః పుణ్యాః పుణ్యయోనయః

భక్తా రాజర్షయః తథా రాజానశ్చ తే ఋషయశ్చ రాజర్షయః. యతః ఏవమ్ అతః. అనిత్యం క్షణభంగురం అసుఖం చ సుఖవర్జిత మిమం లోకం మనుష్యలోకం ప్రాప్య పురుషార్థసాధనం దుర్లభం మనుష్యత్వం లబ్ధ్వా భజస్వ సేవస్వ మామ్.

అవ. కథం?—

మన్మనా భవ మద్భక్తో మద్యాజీ మాం నమస్కురు,
మామేవైష్యసి యుక్త్వైవమాత్మానం మత్పరాయణః. 34

ఇతి శ్రీమహాభారతే శతసాహస్ర్యాం సంహితాయాం వైయాసిక్యాం
భీష్మపర్వణి శ్రీమద్భగవద్గీతాసూపనిషత్సు బ్రహ్మవిద్యాయాం
యోగశాస్త్రే శ్రీకృష్ణార్జునసంవాదే రాజవిద్యా రాజగుహ్య
యోగోనామ నవమోఽధ్యాయః.

మన్మనా ఇతి. మన్మనా మయి వాసుదేవే మనః యస్య తవ స త్వం మన్మనాః భవ. తథా మద్భక్తః భవ మద్యాజీ మద్యజనశీలః భవ, మామేవ చ నమస్కురు. మామేవ ఈశ్వరమేష్యసి ఆగమిష్యసి యుక్త్వా సమాధాయ చిత్తమ్. ఏవమాత్మానం, అహం హి సర్వేషాం భూతానాం ఆత్మా, పరా చ గతిః, పరం అయనం తం మామేవం భూత మేష్యసీత్యతీతేన సంబంధః, మత్పరాయణః సన్నిత్యర్థః.

ఇతి శ్రీపరమహంసపరివ్రాజకాచార్యస్య శ్రీగోవిందభగవత్పూజ్యపాద
శిష్యస్య శ్రీమచ్ఛంకరభగవతః కృతౌ శ్రీమద్భగవద్గీతాభాష్యే
నవమోఽధ్యాయః.

దశమోఽధ్యాయః

అవ. సప్తమే అధ్యాయే భగవతస్తత్త్వం విభూతయశ్చ ప్రకాశితాః, నవమే చ. అథ ఇదానీం యేషు యేషు భావేషు చింత్యో భగవాన్ తే తే భావాః వక్తవ్యాః, తత్త్వం చ భగవతో వక్తవ్యం ఉక్తమపి, దుర్విజ్ఞేయత్వాత్ ఇత్యతః శ్రీభగవానువాచ.—

శ్రీభగవానువాచ.—

భూయ ఏవ మహాబాహో శృణు మే పరమం వచః,
యత్తేఽహం ప్రీయమాణాయ వక్ష్యామి హితకామ్యయా. 1

భూయ ఇతి. భూయః ఏవ భూయః పునః హే మహాబాహో శృణు మే మదీయం పరమం ప్రకృష్టం నిరతిశయవస్తునః ప్రకాశకం వచః వాక్యం యత్ పరమం, తే తుభ్యం, ప్రీయమాణాయ—మద్వచనాత్ ప్రీయసే త్వమతీవ అమృతమివ పిబన్, తతః వక్ష్యామి హితకామ్యయా హితేచ్ఛయా.

అవ. కిమర్థమహం వక్ష్యామి ఇత్యత ఆహ.—

న మే విదుస్సురగణాః ప్రభవం న మహర్షయః,
అహమాదిర్హి దేవానాం మహర్షీణాం చ సర్వశః. 2

నేతి. న మే విదుర్న జానంతి సురగణాః బ్రహ్మాదయః. కిం తే న విదుః ? మమ ప్రభవం ప్రభావం ప్రభుశక్త్యతిశయం, అథవా ప్రభవం ప్రభవనముత్పత్తిం. నాపి మహర్షయః భృగ్వాదయో విదుః కస్మాత్ తే న విదురిత్యుచ్యతే—అహమాదిః కారణం హి యస్మాద్దేవానాం మహర్షీణాం చ, సర్వశః సర్వప్రకారైః.

అవ. కించ.—

యో మామజమనాదిం చ వేత్తి లోకమహేశ్వరమ్,
అసమ్మూఢస్స మర్త్యేషు సర్వపాపైః ప్రముచ్యతే. 3

య ఇతి. యః మాం అజం అనాదిం చ, యస్మాదహమాదిః,

దేవానాం మహర్షీణాం చ, న మమ అన్యః ఆదిః విద్యతే, అతః అహ మజః అనాదిశ్చ, అనాదిత్వమజత్వే హేతుః, తం మాం అజమనాదిం చ, యః వేత్తి విజానాతి లోకమహేశ్వరం లోకానాం మహాంతం ఈశ్వరం, తురీయం అజ్ఞానతత్కార్యవర్జితం అసంమూఢస్సంమోహ వర్జితః, సః మర్త్యేషు మనుష్యేషు సర్వపాపైః సర్వైః పాపైః మతి పూర్వామతిపూర్వకృతైః ప్రముచ్యతే ప్రమోక్ష్యతే.

అవ. ఇతశ్చాహం మహేశ్వరో లోకానాం.—

బుద్ధిర్జ్ఞానమసంమోహః క్షమా సత్యం దమశ్శమః,
సుఖం దుఃఖం భవో భావో భయం చాభయమేవ చ. 4

బుద్ధిరితి. బుద్ధిః అంతఃకరణస్య సూక్ష్మాద్యర్థావబోధనసామర్థ్యం, తద్వంతం బుద్ధిమానితి హి వదంతి. జ్ఞానం ఆత్మాదిపదార్థానామవబోధః అసంమోహః ప్రత్యుత్పన్నేషు బోద్ధవ్యేషు వివేకపూర్వికా ప్రవృత్తిః, క్షమాఆకృష్టస్య తాడితస్య చ అవికృతచిత్తతా. సత్యం యథాదృష్టస్య యథాశ్రుతస్య చ ఆత్మానుభవస్య పరబుద్ధిసంక్రాంతయే తథైవ ఉచ్చా ర్యమాణా వాక్ సత్యమిత్యుచ్యతేః దమః బాహ్యేంద్రియోపశమః శమ అంతఃకరణస్య ఉపశమః. సుఖం ఆహ్లాదః. దుఃఖం సంతాపః. భవ ఉద్భవః. అభావస్తద్విపర్యయః. భయం చ త్రాసః, అభయమేవ చ తద్విపరీతమ్.

అహింసా సమతా తుష్టి స్తపో దానం యశోఽయశః,
భవంతి భావా భూతానాం మత్త ఏవ పృథగ్విధాః. 5

అహింసేతి. అహింసా అపీడా ప్రాణినాం. సమతా సమచిత్తతా. తుష్టిః సంతోషః పర్యాప్తబుద్ధిర్లాభేషు, తపః ఇంద్రియసంయమ పూర్వకం శరీరపీడనం దానం యథాశక్తి సంవిభాగః యశః ధర్మనిమిత్తా కీర్తిః, అయశస్తు అధర్మనిమిత్తా కీర్తిః భవంతి భావాః యథోక్తాః బుద్ధ్యా దయః, భూతానాం ప్రాణినాం మత్తఏవ ఈశ్వరాత్, పృథగ్విధాః నానావిధాః స్వకర్మానురూపేణ.

అవ. కించ.—

మహర్షయస్సప్తపూర్వే చత్వారో మనవస్తథా.
మద్భావా మానసా జాతా యేషాం లోక ఇమాః ప్రజాః. 6

మహర్షయ ఇతి. మహర్షయః సప్తభృగ్వాదయః పూర్వే అతీత కాలసంబంధినః, చత్వారః మనవస్తథా సావర్ణ్యాదయ ఇతి ప్రసిద్ధాః, తే చ మద్భావాః మద్గతభావనాః వైష్ణవేన వా సామర్థ్యేన ఉపేతాః, మానసాః మనసైవ ఉత్పాదితాః మయా జాతాః ఉత్పన్నాః, యేషాం మనూనాం మహర్షీణాం చ సృష్టిజాః లోకే ఇమాః స్థావరజంగమ లక్షణాః ప్రజాః.

ఏతాం విభూతిం యోగం చ మమ యో వేత్తి తత్త్వతః,
సోఽవికమ్పేన యోగేన యుజ్యతే నాత్ర సంశయః. 7

ఏతామితి. ఏతాం యథోక్తాం, విభూతిం విస్తారం, యోగం చ యుక్తిం చ ఆత్మనః ఘటనం, అథవా యోగైశ్వర్యసామర్థ్యం సర్వజ్ఞత్వం యోగజం యోగః ఉచ్యతే, మమ మదీయం యోగం యః వేత్తి తత్త్వతః తత్త్వేన యథావదిత్యేతత్, సః అవికంపేన అప్రచలితేన యోగేన సమ్యగ్దర్శనస్థైర్యలక్షణేన యుజ్యతే సంబధ్యతే నాత్ర సంశయః న అస్మిన్నర్థే సంశయః అస్తి.

అవ. కీదృశేన, అవికంపేన యోగేన యుజ్యతే ఇత్యుచ్యతే.—

అహం సర్వస్య ప్రభవో మత్తస్సర్వం ప్రవర్తతే,
ఇతి మత్వా భజన్తే మాం బుధా భావసమన్వితాః. 8

అహమితి. అహం పరం బ్రహ్మ వాసుదేవాఖ్యం, సర్వస్య జగతః ప్రభవః ఉత్పత్తిః. మత్తః ఏవ స్థితినాశక్రియాఫలోపభోగలక్షణం విక్రియారూపం సర్వం జగత్ ప్రవర్తతే. ఇత్యేవం మత్వా భజంతే సేవంతే మాం బుధాః అవగతపరమార్థతత్త్వాః. భావసమన్వితాః భావః భావనా పరమార్థతత్త్వాభినివేశః తేన సమన్వితాః సంయుక్తాః ఇత్యర్థః.

అవ. కించ.—

మచ్చిత్తా మద్గతప్రాణా బోధయంతః పరస్పరమ్,
కథయంతశ్చ మాం నిత్యం తుష్యంతి చ రమంతి చ. 9

మచ్చిత్తా ఇతి. మచ్చిత్తాః మయి చిత్తం యేషాం తే మచ్చిత్తాః మద్గతప్రాణాః మాం గతాః ప్రాప్తాః చక్షురాదయః ప్రాణాః యేషాం తే మద్గతప్రాణాః, మయి ఉపసంహృతకరణాః ఇత్యర్థః. అథవా మద్గతప్రాణాః మద్గతజీవనాః ఇత్యేతత్. బోధయంతః, అవగమయంతః, పరస్పరం అన్యోన్యం కథయంతశ్చ జ్ఞానబలవీర్యాదిధర్మైః విశిష్టం మాం తుష్యంతి చ పరితోషముపయాంతి చ రమంతి చ రతిం చ ప్రాప్నువంతి ప్రియసంగత్యేవ.

అవ. యే యథోక్తైః ప్రకారైః భజంతే మాం భక్తాః సంతః.—

తేషాం సతతయుక్తానాం భజతాం ప్రీతిపూర్వకమ్,
దదామి బుద్ధియోగం తం యేన మాముపయాన్తి తే. 10

తేషామితి. తేషాం సతతయుక్తానాం నిత్యాభియుక్తానాం, నివృత్తసర్వబాహ్యైషణానాం భజతాం సేవమానానాం. కిం అర్థిత్వాదినా కారణేన? నేత్యాహ—ప్రీతిపూర్వకం, ప్రీతిః స్నేహః తత్పూర్వకంమాం భజతామిత్యర్థః. దదామి ప్రయచ్ఛామి, బుద్ధియోగం బుద్ధిస్సమ్యగ్దర్శనం మత్తత్త్వవిషయం తేన యోగః బుద్ధియోగః తం బుద్ధియోగం యేన బుద్ధియోగేన సమ్యగ్దర్శనలక్షణేన, మాం పరమేశ్వరం ఆత్మభూతం ఆత్మత్వేన ఉపయాంతి ప్రతిపద్యంతే. కే తే? యే మచ్చిత్తత్వాది ప్రకారైః మాం, భజంతే.

అవ. కిమర్థం, కస్య వా, త్వత్ప్రాప్తిప్రతిబంధహేతోః నాశకం బుద్ధియోగం తేషాం త్వద్భక్తానాం దదాసి. ఇత్యపేక్షాయామాహ.—

తేషామేవానుకంపార్థమహమజ్ఞానజం తమః,
నాశయామ్యాత్మభావస్థో జ్ఞానదీపేన భాస్వతా. 11

తేషామితి. తేషామేవ కథం ను నామ శ్రేయః స్యాత్ ఇత్యనుకంపార్థం దయాహేతోః అహం అజ్ఞానజం అవివేకతః జాతం మిథ్యాప్రత్యయలక్షణం మోహాంధకారం తమః నాశయామి, ఆత్మభావస్థః ఆత్మనో భావః అంతఃకరణాశయః తస్మిన్నేవ స్థితః సన్ జ్ఞానదీపేన వివేకప్రత్యయరూపేణ భక్తిప్రసాదస్నేహాభిషిక్తేన మద్భావనాభినివేశవాతేరి

తేన బ్రహ్మచర్యాదిసాధనసంస్కారవత్ప్రజ్ఞావర్తినా విరక్తాంతఃకరణాధారేణ విషయవ్యావృత్తచిత్తరాగద్వేషాకలుషీకృతనివాతాపవరకస్థేన నిత్యప్రవృత్తైకాగ్ర్యధ్యానజనితసమ్యగ్దర్శనభాస్వతా జ్ఞానదీపేనేత్యర్థః.

అవ. యథోక్తాం భగవతః విభూతిం యోగం చ శ్రుత్వా అర్జున ఉవాచ.—

అర్జున ఉవాచ.—

పరం బ్రహ్మ పరం ధామ పవిత్రం పరమం భవాన్,
పురుషం శాశ్వతం దివ్యమాదిదేవమజం విభుమ్. 12

పరమితి. పరం బ్రహ్మ పరమాత్మా, పరం ధామ పరం తేజః పవిత్రం పావనం పరమం ప్రకృష్టం భవాన్. పురుషం శాశ్వతం నిత్యం దివ్యం దివి భవం ఆదిదేవం సర్వదేవానామాదౌ భవమాదిదేవం అజం విభుం విభవనశీలమ్.

అవ. ఈదృశమ్.—

ఆహుస్త్వామృషయస్సర్వే దేవర్షిర్నారదస్తథా,
అసితో దేవలో వ్యాసస్స్వయం చైవ బ్రవీషి మే. 13

ఆహురితి. ఆహుః కథయంతి త్వాం ఋషయః వసిష్ఠాదయః సర్వే దేవర్షిర్నారదస్తథా, అసితః దేవలోఽపి ఏవమేవాహ,వ్యాసశ్చ, స్వయం చైవ త్వం చ బ్రవీషి మే.

సర్వమేతదృతం మన్యే యన్మాం వదసి కేశవ,
న హి తే భగవన్ వ్యక్తిం విదుర్దేవా న దానవాః. 14

సర్వమితి. సర్వమేతత్ యథోక్తం ఋషిభిస్త్వయా చ ఏతదృతం సత్యమేవ మన్యే, యన్మాం ప్రతి వదసి భాషసే హే కేశవ, న హి తే తవ భగవన్ వ్యక్తిం ప్రభవం విదుః దేవాః, న దానవాః.

అవ. యతః త్వం దేవాదీనామాదిః, అతః.—

స్వయమేవాత్మనాత్మానం వేత్థ త్వం పురుషోత్తమ,
భూతభావన భూతేశ దేవదేవ జగత్పతే. 15

స్వయమితి. స్వయమేవ ఆత్మనా ఆత్మానం వేత్థ జానాసి త్వం నిరతిశయజ్ఞానైశ్వర్యబలాదిశక్తిమంతం ఈశ్వరం పురుషోత్తమ, భూతాని భావయతీతి భూతభావనః, తస్య సంబుద్ధిః హే భూతభావన. భూతేశ భూతానామీశో భూతేశః తస్య సంబుద్ధిః హే దేవదేవ జగత్పతే.

వక్తుమర్హస్యశేషేణ దివ్యా హ్యాత్మవిభూతయః,
యాభిర్విభూతిభిర్లోకానిమాంస్త్వం వ్యాప్య తిష్ఠసి. 16

వక్తుమితి. వక్తుం కథయితుమర్హసి అశేషేణ. దివ్యా హి ఆత్మవిభూతయః ఆత్మనో విభూతయో యాః తాః వక్తుమర్హసి యాభిర్విభూతిభిరాత్మనో మాహాత్మ్యవిస్తరైరిమాన్ లోకాన్ త్వం వ్యాప్య తిష్ఠసి.

కథం విద్యామహం యోగిన్ త్వాం సదా పరిచిన్తయన్,
కేషు కేషు చ భావేషు చిన్త్యోఽసి భగవన్మయా, 17

కథమితి. కథం విద్యాం విజానీయాం అహం హే యోగిన్, త్వాం సదా పరిచింతయన్, కేషు కేషు చ భావేషు వస్తుషు, చింత్యః అసి ధ్యేయః అసి భగవన్ మయా.

విస్తరేణాత్మనో యోగం విభూతిం చ జనార్దన,
భూయః కథయ తృప్తిర్హి శృణ్వతో నాస్తి మేఽమృతమ్. 18

విస్తరేణేతి. విస్తరేణ ఆత్మనో యోగం యోగైశ్వర్యశక్తివిశేషం విభూతిం చ విస్తరం ధ్యేయపదార్థానాం హే జనార్దన, అర్దతేః గతికర్మణః రూపం, అసురాణాం దేవప్రతిపక్షభూతానాం జనానాం నరకాదిగమయితృత్వాత్, జనార్దనః అభ్యుదయనిఃశ్రేయసపురుషార్థప్రయోజనం సర్వైః జనైః యాచ్యతే ఇతి వా. భూయః పూర్వముక్తమపి కథయ, తృప్తిః పరితోషః హి యస్మాన్నాస్తి మే మమ శృణ్వతః త్వన్ముఖనిస్సృతం వాక్యామృతమ్.

శ్రీభగవానువాచ.—

హన్త తే కథయిష్యామి దివ్యా హ్యాత్మవిభూతయః,
ప్రాధాన్యతః కురుశ్రేష్ఠ నాస్త్యంతో విస్తరస్య మే. 19

హంతేతి. హంత ఇదానీం, తే తవ దివ్యాః దివి భవాః ఆత్మ విభూతయః ఆత్మనః మమ విభూతయః యాః తాః కథయిష్యామి ఇత్యేతత్. ప్రాధాన్యతః యత్ర యత్ర ప్రధానా యా యా విభూతిః తాం తాం ప్రధానాం ప్రాధాన్యతః కథయిష్యామి అహం కురుశ్రేష్ఠ అశేషతస్తు వర్షశతేనాపి న శక్యా వక్తుం, యతః నాస్తి అంతః విస్తరస్య మే మమ విభూతీనామిత్యర్థః.

అవ. తత్ర ప్రథమమేవ తావత్ శృణు.—

అహమాత్మా గుడాకేశ సర్వభూతాశయస్థితః,
అహమాదిశ్చ మధ్యం చ భూతానామంత ఏవ చ. 20

అహమితి. అహం ఆత్మా ప్రత్యగాత్మా గుడాకేశ, గుడాకా నిద్రా తస్యాః ఈశః గుడాకేశః జితనిద్ర ఇత్యర్థః, ఘనకేశ ఇతి వా. సర్వభూతాశయస్థితః సర్వేషాం భూతానామాశయే అంతర్హృది స్థితః. అహం ఆత్మా ప్రత్యగాత్మా నిత్యం ధ్యేయః. తదశక్తేన చ ఉత్తరేషు భావేషు చింత్యోఽహం, యస్మాదహమేవాదిర్భూతానాం కారణం, తథా మధ్యం చ స్థితిః అంతః ప్రళయశ్చ.

అవ, ఏవంచ ధ్యేయోఽహం.—

ఆదిత్యానామహం విష్ణుర్జ్యోతిషాం రవిరంశుమాన్,
మరీచిర్మరుతామస్మి నక్షత్రాణామహం శశీ. 21

ఆదిత్యానామితి. ఆదిత్యానాం ద్వాదశాదిత్యానాం విష్ణుర్నామ ఆదిత్యః అహం జ్యోతిషాం రవిః ప్రకాశయితౄణాం అంశుమాన్ రశ్మిమాన్ మరీచిర్నామ మరుతాం మరుద్దేవతాభేదానామస్మి. నక్షత్రాణామహం శశీ చంద్రమాః.

వేదానాం సామవేదోఽస్మి దేవానామస్మి వాసవః,
ఇన్ద్రియాణాం మనశ్చాస్మి భూతానామస్మి చేతనా. 22

వేదానామితి. వేదానాం మధ్యే సామవేదోఽస్మి. దేవానాం రుద్రాదిత్యాదీనాం వాసవః ఇంద్రః అస్మి. ఇంద్రియాణామేకాదశానాం చక్షురాదీనాం మనశ్చాస్మి సంకల్పవికల్పాత్మకం మనశ్చాస్మి. భూ

తానామస్మి చేతనా కార్యకారణసంఘాతే నిత్యాభివ్యక్తా బుద్ధిర్వృత్తిః చేతనా.

రుద్రాణాం శంకరశ్చాస్మి విత్తేశో యక్షరక్షసామ్,
వసూనాం పావకశ్చాస్మి మేరుశ్శిఖరిణామహమ్. 23

రుద్రాణామితి. రుద్రాణామేకాదశానాం శంకరశ్చాస్మి, విత్తేశః కుబేరః యక్షరక్షసాం యక్షాణాం రాక్షసానాం చ. వసూనామష్టానాం పావకశ్చాస్మి అగ్నిః. మేరుః శిఖరిణాం శిఖరవతాం అహమ్.

పురోధసాం చ ముఖ్యం మాం విద్ధి పార్థ బృహస్పతిమ్,
సేనానీనామహం స్కందస్సరసామస్మి సాగరః. 24

పురోధసామితి. పురోధసాం చ రాజపురోహితానాం చ ముఖ్యం ప్రధానం మాం విద్ధి విజానీహి హే పార్థ బృహస్పతిం. స హి ఇంద్రస్యేతి ముఖ్యస్స్యాత్పురోధాః. సేనానీనాం సేనాపతీనామహంస్కందః దేవసేనాపతిః. సరసాం యాని దేవఖాతాని సరాంసి తేషాం సరసాం సాగరః అస్మి భవామి.

మహర్షీణాం భృగురహం గిరామస్మ్యేకమక్షరమ్,
యజ్ఞానాం జపయజ్ఞోఽస్మి స్థావరాణాం హిమాలయః. 25

మహర్షీణామితి. మహర్షీణాం భృగురహం, గిరాం వాచాం పదలక్షణానామేకమక్షరం ఓంకారోఽస్మి. యజ్ఞానాం జపయజ్ఞః అస్మి, స్థావరాణాం స్థితిమతాం హిమాలయః.

అశ్వత్థస్సర్వవృక్షాణాం దేవర్షీణాం చ నారదః,
గన్ధర్వాణాం చిత్రరథస్సిద్ధానాం కపిలో మునిః. 26

అశ్వత్థ ఇతి. అశ్వత్థః సర్వవృక్షాణాం. దేవర్షీణాం చ నారదః దేవాః ఏవ సంతః ఋషిత్వం ప్రాప్తాః మంత్రదర్శినో దేవర్షయః తేషాం నారదః అస్మి. గంధర్వాణాం చిత్రరథో నామ గంధర్వః అస్మి.సిద్ధానాం జన్మనైవ ధర్మజ్ఞానవైరాగ్యైశ్వర్యాతిశయం ప్రాప్తానాం కపిలో మునిః.

ఉచ్చైశ్శ్రవసమశ్వానాం విద్ధి మామమృతోద్భవమ్,
ఐరావతం గజేన్ద్రాణాం నరాణాం చ నరాధిపమ్. 27

ఉచ్చైశ్శ్రవసమితి. ఉచ్చైశ్శ్రవసం అశ్వానాం ఉచ్చైశ్శ్రవాః నామ అశ్వరాజః తం మాం విద్ధి విజానీహి అమృతోద్భవం, అమృత నిమిత్తమథనోద్భవమ్. ఐరావతం ఇరావత్యాః అపత్యం గజేంద్రాణాం హస్తీశ్వరాణాం, తం 'మాం విద్ధి' ఇతి అనువర్తతే, నరాణాం మనుష్యాణాం చ నరాధిపం రాజానం మాం విద్ధి జానీహి.

అవ. ఆయుధానామితి.—

ఆయుధానామహం వజ్రం ధేనూనామస్మి కామధుక్,
ప్రజనశ్చాస్మి కందర్పస్సర్పాణామస్మి వాసుకిః. 28

ఆయుధానామితి. ఆయుధానామహం వజ్రం దధీచ్యస్థిసంభవం. ధేనూనాం దోగ్ధ్రీణాం అస్మి కామధుక్ వసిష్ఠస్య సర్వకామానాం దోగ్ధ్రీ, సామాన్యా వా కామధుక్. ప్రజనః ప్రజనయితా అస్మి కన్దర్పః కామః సర్పాణాం సర్పభేదానాం అస్మి వాసుకిః సర్పరాజః.

అనంతశ్చాస్మి నాగానాం వరుణో యాదసామహమ్,
పితౄణామర్యమా చాస్మి యమస్సంయమతామహమ్. 29

అనంత ఇతి. అనంతశ్చ అస్మి నాగానాం నాగవిశేషాణాం నాగరాజశ్చ అస్మి వరుణో యాదసామహం అబ్దేవతానాం రాజా అహం పితౄణాం అర్యమా నామ పితృరాజశ్చ అస్మి. యమస్సంయమతాం సంయమనం కుర్వతాం అహమ్.

ప్రహ్లాదశ్చాస్మి దైత్యానాం కాలః కలయతామహమ్,
మృగాణాం చ మృగేంద్రోఽహం వైనతేయశ్చ పక్షిణామ్. 30

ప్రహ్లాద ఇతి. ప్రహ్లాదో నామ చ అస్మి దైత్యానాం దితివంశ్యానాం, కాలః కలయతాం కలనం గణనం కుర్వతాం అహమ్. మృగాణాం చ మృగేంద్రః సింహః వ్యాఘ్రో వా అహం. వైనతేయశ్చ గరుత్మాన్ వినతాసుతః పక్షిణాం పతత్రిణామ్.

పవనః పవతామస్మి రామశ్శస్త్రభృతామహమ్,
ఝషాణాం మకరశ్చాస్మి స్రోతసామస్మి జాహ్నవీ. 31

పవన ఇతి. పవనః వాయుః పవతాం పావయితౄణాం అస్మి, రామః శస్త్రభృతాం అహం శస్త్రిణాం ధారయితౄణాం దాశరథిః

రామః అహం. ఝషాణాం మత్స్యాదీనాం మకరో నామజాతివిశేషః అహమ్. స్రోతసాం స్రవంతీనామస్మి జాహ్నవీ గంగా.

సర్గాణామాదిరంతశ్చ మధ్యం చైవాహమర్జున,
అధ్యాత్మవిద్యా విద్యానాం వాదః ప్రవదతామహమ్. 32

సర్గాణామితి. సర్గాణాం సృష్టీనాం ఆదిః అంతశ్చ మధ్యం చైవ అహం ఉత్పత్తిస్థితిలయాః అహం హేఅర్జున. భూతానాం జీవాధిష్ఠితానామేవ ఆదిరంతశ్చ ఇత్యుక్తం ఉపక్రమే, ఇహ తు సర్వస్యైవ సర్గమాత్రస్య ఇతి విశేషః అధ్యాత్మవిద్యానాం మోక్షార్థత్వాత్ ప్రధానమస్మి. వాదః అర్థనిర్ణయహేతుత్వాత్ ప్రవదతాం ప్రధానమ్ అతః సః అహమస్మి, ప్రవక్తృద్వారేణ వదనభేదానామేవ వాదజల్పవితండానాం ఇహ గ్రహణం ప్రవదతామితి.

అక్షరాణామకారోఽస్మి ద్వంద్వస్సామాసికస్య చ,
అహమేవాక్షయః కాలో ధాతాహం విశ్వతోముఖః. 33

అక్షరాణామితి. అక్షరాణాం వర్ణానాం అకారః వర్ణః అస్మి. ద్వంద్వః సమాసః అస్మి సామాసికస్య సమాససమూహస్య. కించ అహమేవ అక్షయః అక్షీణః కాలః ప్రసిద్ధః క్షణాద్యాఖ్యః, అథవా పరమేశ్వరః కాలస్యాపి కాలః, అస్మి ధాతా అహం కర్మఫలస్య విధాతా సర్వజగతః విశ్వతోముఖః సర్వతోముఖః.

మృత్యుస్సర్వహరశ్చాహముద్భవశ్చ భవిష్యతామ్,
కీర్తిః శ్రీర్వాక్చ నారీణాం స్మృతిర్మేధా ధృతిః క్షమా. 34

మృత్యురితి. మృత్యుః ద్వివిధః ధనాదిహరః ప్రాణహరశ్చ తత్ర; యః ప్రాణహరః, స సర్వహరఇత్యుచ్యతే సః అహం ఇత్యర్థః. అథవా, పరః ఈశ్వరః ప్రళయే సర్వహరణాత్ సర్వహరః సః అహమ్. ఉద్భవః ఉత్కర్షః అభ్యుదయ తత్ప్రాప్తిహేతుశ్చాహం, కేషాం; భవిష్యతాం భావికళ్యాణానామ్, ఉత్కర్షప్రాప్తియోగ్యానామిత్యర్థః. కీర్తిః శ్రీః వాక్చ నారీణాం స్మృతిః మేధా ధృతిః క్షమా ఇత్యేతాః ఉత్తమాః స్త్రీణాం అహం అస్మి, యాసాం ఆభాసమాత్రసంబంధేనాపి లోకః కృతార్థమాత్మానం మన్యతే.

బృహత్సామ తథా సామ్నాం గాయత్రీ ఛ్ఛందసామహమ్,
మాసానాం మార్గశీర్షోఽహమృతూనాం కుసుమాకరః. 35

బృహదితి. బృహత్సామతథా సామ్నాం ప్రధానమస్మి గాయత్రీ ఛందసామహంగాయత్ర్యాది ఛందోవిశిష్టానాంఋచాంమధ్యే గాయత్రీ ఋక్ అహమస్మీత్యర్థః. మాసానాం మార్గశీర్షః అహమృతూనాం కుసుమాకరః వసంతః.

ద్యూతం ఛలయతామస్మి తేజస్తేజస్వినామహమ్,
జయోఽస్మి వ్యవసాయోఽస్మి సత్త్వం సత్త్వవతామహమ్. 36

ద్యూతమితి. ద్యూతం అక్షదేవనాది లక్షణం ఛలయతాం ఛలస్య కర్తౄణాం అస్మి. తేజస్వినాం తేజః అహం. జయః అస్మి జేతౄణాం, వ్యవసాయః అస్మి వ్యవసాయినాం, సత్త్వం సత్త్వవతాం సాత్త్వికానాంఅహమ్.

వృష్ణీనాం వాసుదేవోఽస్మి పాండవానాం ధనంజయః,
మునీనామప్యహం వ్యాసః కవీనాముశనా కవిః. 37

వృష్ణీనామితి. వృష్ణీనాం యాదవానాం వాసుదేవః అస్మి అయమేవ అహం త్వత్సఖః. పాండవానాం ధనంజయః త్వమేవ మునీనాం మననశీలానాం సర్వపదార్థజ్ఞానినామప్యహం వ్యాసః, కవీనాం క్రాంతదర్శినాం ఉశనా కవిః అస్మి.

దండో దమయతామస్మి నీతిరస్మి జిగీషతామ్,
మౌనం చైవాస్మి గుహ్యానాం జ్ఞానం జ్ఞానవతామహమ్. 38

దండ ఇతి. దండః దమయతాం దమయితౄణాం అస్మి అదాంతానాం దమనకారణమ్. నీతిరస్మి జిగీషతాం జేతుమిచ్ఛతామ్. మౌనం చైవాస్మి గుహ్యానాం గోప్యానాం, జ్ఞానం జ్ఞానవతాం అహమ్.

యచ్చాపి సర్వభూతానాం బీజం తదహమర్జున,
న తదస్తి వినా యత్స్యాన్మయా భూతం చరాచరమ్. 39

యదితి. యచ్చాపి సర్వభూతానాం బీజం ప్రరోహకారణం, తత్ అహం అర్జున ప్రకరణోపసంహారార్థం విభూతిసంక్షేపమాహ—న తత్ అస్తి భూతం చరాచరం చరం అచరం వా మయా వినా యత్ స్యాత్ భవేత్. మయా అపకృష్టం పరిత్యక్తం నిరాత్మకం శూన్యం హి తత్ స్యాత్, అతః మదాత్మకం సర్వమిత్యర్థః.

నాంతోఽస్తి మమ దివ్యానాం విభూతీనాం పరన్తప,
ఏష తూద్దేశతః ప్రోక్తో విభూతేర్విస్తరో మయా. 40

నేతి. న అంతః అస్తి మమ దివ్యానాం విభూతీనాం విస్తరాణాం పరంతపన హి ఈశ్వరస్య సర్వాత్మనః దివ్యానాం విభూతీనాం ఇయత్తా శక్యా వక్తుం జ్ఞాతుం వా కేనచిత్. ఏష తూద్దేశతః ఏకదేశేన ప్రోక్త విభూతేః విస్తరః మయా.

యద్యద్విభూతిమత్సత్త్వం శ్రీమదూర్జితమేవ వా,
తత్తదేవావగచ్ఛ త్వం మమ తేజోఽంశసమ్భవమ్. 41

యద్యదితి. యద్యత్ లోకే విభూతిమత్ విభూతియుక్తం సత్త్వం వస్తు శ్రీమత్ ఊర్జితమేవ వా శ్రీః లక్ష్మీః తయా సహితం ఉత్సాహోపేతం వా, తత్తదేవ అవగచ్ఛ త్వం జానీహి, మమ ఈశ్వరస్య తేజోఽంశసంభవం తేజసః అంశః ఏకదేశః సంభవః యస్య తత్ తేజోఽంశసంభవమితి అవగచ్ఛ త్వమ్.

అథవా బహునైతేన కిం జ్ఞాతేన తవార్జున,
విష్టభ్యాహమిదం కృత్స్నమేకాంశేన స్థితో జగత్. 42

ఇతి శ్రీమహాభారతే శతసాహస్ర్యాం సంహితాయాం వైయాసిక్యాం భీష్మపర్వణి శ్రీమద్భగవద్గీతాసూపనిషత్సు బ్రహ్మవిద్యాయాం యోగశాస్త్రే శ్రీకృష్ణార్జునసంవాదే విభూతియోగో నామ దశమోఽధ్యాయః.

అథవేతి. అథవా బహునా ఏతేన ఏవమాదినా కిం జ్ఞాతేన తవ అర్జున స్యాత్ సావశేషేణ అనవశేషతస్త్వమిమముచ్యమానమర్థంశృణు విష్టభ్య విశేషతః స్తంభనం కృత్వా ఇదం కృత్స్నం జగదేకాంశేన ఏకావయవేన ఏకపాదేన సర్వభూతస్వరూపేణేత్యేతత్. తథాచ మంత్రవర్ణః "పాదోఽస్య విశ్వా భూతానీ"తి, స్థితః అహం ఇతి.

ఇతి శ్రీపరమహంసపరివ్రాజకాచార్యస్య శ్రీగోవిందభగవత్పూజ్యపాద శిష్యస్య శ్రీమచ్ఛంకరభగవతః కృతౌ శ్రీమద్భగవద్గీతాభాష్యే దశమోఽధ్యాయః.

ఏకాదశోఽధ్యాయః

అవ. భగవతా విభూతయ ఉక్తాః, తత్ర చ 'విష్టభ్యాహమిదం కృత్స్నమేకాంశేన స్థితో జగత్' ఇతి భగవతాఽభిహితం శ్రుత్వా యజ్జగదాత్మ స్వరూపమాద్యమైశ్వర్యం తత్ సాక్షాత్కర్తుమిచ్ఛన్, అర్జున ఉవాచ.—

అర్జున ఉవాచ.—

మదనుగ్రహాయ పరమం గుహ్యమధ్యాత్మసంజ్ఞితమ్,
యత్త్వయోక్తం వచస్తేన మోహోఽయం విగతో మమ. 1

మదితి. మదనుగ్రహాయ మదనుగ్రహార్థం పరమం నిరతిశయం గుహ్యం గోప్యం అధ్యాత్మసంజ్ఞితం ఆత్మానాత్మవివేకవిషయం, యత్ త్వయా ఉక్తం వచః వాక్యం, తేన వచసాఽనేన మోహః అయం విగతః మమ. అవివేకబుద్ధిః అపగతా మమ ఇత్యర్థః.

అవ. కించ.—

భవాప్యయౌ హి భూతానాం శ్రుతౌ విస్తరశో మయా,
త్వత్తః కమలపత్రాక్ష మాహాత్మ్యమపి చావ్యయమ్. 2

భవేతి. భవః ఉద్భవః ఉత్పత్తిః అప్యయః ప్రళయః తౌ భవాప్యయౌ హి భూతానాం శ్రుతౌ విస్తరశః మయా, న సంక్షేపతః, త్వత్తః త్వత్ప్రకాశాత్, కమలపత్రాక్ష కమలస్య పత్రం కమలపత్రం తద్వత్. అక్షిణీ యస్య తవ సః త్వం కమలపత్రాక్షః హే కమలపత్రాక్ష, మహాత్మనో భావః మాహాత్మ్యం అపి చ అవ్యయం అక్షయం శ్రుత మిత్యనువర్తతే.

ఏవమేతద్యథాత్థ త్వమాత్మానం పరమేశ్వర,
ద్రష్టుమిచ్ఛామి తే రూపమైశ్వరం పురుషోత్తమ. 3

ఏవమితి. ఏవమేతత్ నాన్యథా యథా యేన ప్రకారేణ ఆత్థ కథయసి త్వం ఆత్మానం పరమేశ్వర ? తథాపి ద్రష్టుమిచ్ఛామి తే తవ జ్ఞానైశ్వర్యశక్తిబలవీర్యతేజోభిః సంపన్నం ఐశ్వరం వైష్ణవం రూపం పురుషోత్తమ.

మన్యసే యది తచ్ఛక్యం మయా ద్రష్టుమితి ప్రభో,

యోగేశ్వర తతో మే త్వం దర్శయాత్మానమవ్యయమ్. 4

మన్యస ఇతి. మన్యసే చింతయసి యది మయా అర్జునేన తచ్ఛక్యం ద్రష్టుమితి ప్రభో స్వామిన్, యోగేశ్వర యోగినో యోగాః తేషాం ఈశ్వరః యోగేశ్వరః, హే యోగేశ్వర యస్మాత్. అహమతీవః అర్థీ ద్రష్టుం తతః తస్మాత్ మే మదర్థం దర్శయ త్వం ఆత్మానం అవ్యయమ్.

అవ. ఏవం చోదితః అర్జునేన భగవానువాచ.—

శ్రీభగవానువాచ.—

పశ్య మే పార్థ రూపాణి శతశోఽథ సహస్రశః,
నానావిధాని దివ్యాని నానావర్ణాకృతీని చ. 5

పశ్యేతి. పశ్య మే మమ పార్థ, రూపాణి శతశః అథ సహస్రశః, అనేకశః ఇత్యర్థః. తాని చ నానావిధాని అనేకప్రకారాణి దివి భవాని దివ్యాని అప్రాకృతాని నానావర్ణాకృతీని చ నానావిధలక్షణాః నీలపీతాది ప్రకారాః వర్ణాః తథా ఆకృతయశ్చ అవయవసంస్థానవిశేషాః యేషాం రూపాణాం తాని నానావర్ణాకృతీని చ.

పశ్యాదిత్యాన్ వసూన్ రుద్రానశ్వినౌ మరుతస్తథా,
బహూన్యదృష్టపూర్వాణి పశ్యాశ్చర్యాణి భారత, 6

పశ్యేతి. పశ్య ఆదిత్యాన్ ద్వాదశ, వసూన్ అష్టౌ, రుద్రాన్ ఏకాదశ, అశ్వినౌ ద్వౌ, మరుతః సప్త సప్తగణాః యే తాన్. తథా చ బహూని అన్యాన్యపి అదృష్టపూర్వాణి మనుష్యలోకే త్వయా, త్వత్తః అన్యేన వా కేనచిత్, పశ్య ఆశ్చర్యాణి అత్యద్భుతాని భారత.

అవ. న కేవలం ఏతావదేవ.—

ఇహైకస్థం జగత్కృత్స్నం పశ్యాద్య సచరాచరమ్,
మమ దేహే గుడాకేశ యచ్చాన్యద్ద్రష్టుమిచ్ఛసి. 7

ఇహేతి ఇహ ఏకస్థం ఏకస్మిన్నేవ స్థితం జగత్ కృత్స్నం సమస్తం పశ్య అద్య ఇదానీం సచరాచరం సహ చరేణాచరేణ చ, వర్తతే మమ దేహే గుడాకేశ యచ్చ అన్యత్ జయపరాజయాది, యత్ శంకసే 'యద్వా జయేమ యది వా నో జయేయుః' ఇతి యత్ అవోచః తదపి ద్రష్టుం యది ఇచ్ఛసి.

అవ. కింతు.—

న తు మాం శక్యసే ద్రష్టుమనేనైవ స్వచక్షుషా,
దివ్యం దదామి తే చక్షుః పశ్య మే యోగమైశ్వరమ్. 8

నేతి. న తు మాం విశ్వరూపధరం శక్యసే ద్రష్టుం అనేనైవ ప్రాకృతేన స్వచక్షుషా స్వకీయేన చక్షుషా యేన, తం శక్యసే ద్రష్టుం దివ్యేన, తద్దివ్యం దదామి తే తుభ్యం చక్షుః. తేన పశ్య మే మమ యోగమైశ్వరం ఈశ్వరస్య మమ ఐశ్వరం యోగం యోగశక్త్యతిశయమిత్యర్థః.

సంజయ ఉవాచ.—

ఏవముక్త్వా తతో రాజన్ మహాయోగేశ్వరో హరిః,
దర్శయామాస పార్థాయ పరమం రూపమైశ్వరమ్. 9

ఏవమితి. ఏవం యథోక్తేన ప్రకారేణ ఉక్త్వా తతః అనంతరం రాజన్ హే ధృతరాష్ట్ర, మహాయోగేశ్వరః మహాంశ్చాసౌ యోగేశ్వరశ్చ హరిః నారాయణః దర్శయామాస దర్శితవాన్ పార్థాయ పృథాసుతాయ పరమం రూపం విశ్వరూపం ఐశ్వరమ్.

అనేకవక్త్రనయనమనేకాద్భుతదర్శనమ్,
అనేకదివ్యాభరణం దివ్యానేకోద్యతాయుధమ్. 10

అనేకేతి. అనేకవక్త్రనయనం అనేకాని వక్త్రాణి నయనాని చ యస్మిన్ రూపే తత్ అనేకవక్త్రనయనం, అనేకాద్భుతదర్శనం అనేకాని అద్భుతాని విస్మాపకాని దర్శనాని యస్మిన్ రూపే తదనేకాద్భుతదర్శనం రూపం, తథా అనేకదివ్యాభరణం అనేకాని దివ్యాని, ఆభరణాని యస్మిన్ తదనేకదివ్యాభరణం, తథా దివ్యానేకోద్యతాఽయుధం దివ్యాని అనేకాని అస్త్రాదీని ఉద్యతాని ఆయుధాని యస్మిన్ తత్ దివ్యానేకోద్యతాయుధమ్, 'దర్శయామాస' ఇతి పూర్వేణ సంబంధః.

అవ. కించ.—

దివ్యమాల్యాంబరధరం దివ్యగంధానులేపనమ్,
సర్వాశ్చర్యమయం దేవమనంతం విశ్వతోముఖమ్. 11

దివ్యేతి. దివ్యమాల్యాంబరధరం దివ్యాని మాల్యాని పుష్పాణి

అంబరాణి వస్త్రాణి చ ధ్రియంతే యేన ఈశ్వరేణ తం దివ్యమాల్యాంబరధరమ్, దివ్యగంధానులేపనం దివ్యం గంధానులేపనం యస్య తం దివ్యగంధానులేపనం; సర్వాశ్చర్యమయం సర్వాశ్చర్యప్రాయం, దేవం అనంతం న అస్య అంతః అస్తీత్యనంతః తమనంతం, విశ్వతోముఖం సర్వతోముఖం, సర్వభూతాత్మభూతత్వాత్, తం దర్శయామాస 'అర్జునః దదర్శ' ఇతి వా అధ్యాహ్రియతే.

అవ. యా పునర్భగవతః విశ్వరూపస్య భాః, తస్యా ఉపమా ఉచ్యతే.—

దివి సూర్యసహస్రస్య భవేద్యుగపదుత్థితా,
యది భాస్సదృశీ సా స్యాద్భాసస్తస్య మహాత్మనః. 12

దివీతి. దివి అంతరిక్షే తృతీయస్యాం వా దివి సూర్యాణాం సహస్రం సూర్యసహస్రం తస్య యుగపదుత్థితస్య సూర్యసహస్రస్య యా యుగపదుత్థితా భాః, సా యది, సదృశీ స్యాత్ తస్య మహాత్మనః విశ్వరూపస్యైవ భాసః. యది వా న స్యాత్. తతః విశ్వరూపస్యైవ భాసః అతిరిచ్యతే ఇత్యభిప్రాయః.

అవ. కించ,—

తత్రైకస్థం జగత్కృత్స్నం ప్రవిభక్తమనేకధా,
అపశ్యద్దేవదేవస్య శరీరే పాండవస్తదా. 13

తత్రేతి. తత్ర తస్మిన్ విశ్వరూపే ఏకస్మిన్ స్థితమేకస్థం జగత్ కృత్స్నం, ప్రవిభక్తం అనేకధా దేవపితృమనుష్యాదిభేదైః అపశ్యత్ దృష్టవాన్, దేవదేవస్య హరేశ్శరీరే, పాండవః అర్జునః తదా.

తతస్స విస్మయావిష్టో హృష్టరోమా ధనంజయః,
ప్రణమ్య శిరసా దేవం కృతాంజలిరభాషత. 14

తత ఇతి. తతః తం దృష్ట్వా విస్మయేన ఆవిష్టః విస్మయావిష్టః హృష్టాని రోమాణి యస్య సః అయం హృష్టరోమా చ అభవత్, ధనంజయః ప్రణమ్య ప్రకర్షేణ నమనం కృత్వా ప్రహ్వీభూతః సన్ శిరసా దేవం విశ్వరూపధరం కృతాంజలిః నమస్కారార్థం సంపుటీకృత హస్తః సన్ అభాషత ఉక్తవాన్.

అవ. కథం? య త్త్వయా దర్శితం విశ్వరూపం, తదహం పశ్యామీతి స్వానుభవమావిష్కుర్వ౯ అర్జున ఉవాచ.—

అర్జున ఉవాచ.—

పశ్యామి దేవాం స్తవ దేవ దేహే
సర్వాం స్తథా భూతవిశేషసంఘా౯,
బ్రహ్మాణమీశం కమలాసనస్థం
ఋషీంశ్చ సర్వానురగాంశ్చ దివ్యా౯. 15

పశ్యామీతి. పశ్యామి ఉపలభే హే దేవ, తవ దేహే దేవా౯ సర్వా౯ తథా భూతవిశేషసంఘా౯ భూతవిశేషాణాం స్థావరజంగమానాం నానాసంస్థానవిశేషాణాం సంఘాః భూతవిశేషసంఘాః తా౯, కించ— బ్రహ్మాణం చతుర్ముఖం ఈశం ఈశితారం ప్రజానాం కమలాసనస్థం పృథివీ పద్మమధ్యే మేరుకర్ణికాసనస్థమిత్యర్థః, ఋషీంశ్చ వసిష్ఠాదీ౯ సర్వా౯ ఉరగాంశ్చ వాసుకిప్రభృతీ౯ దివ్యా౯ దివి భవా౯.

అనేకబాహూదరవక్త్రనేత్రం
పశ్యామి త్వా సర్వతోఽనంతరూపం,
నాన్తం న మధ్యం న పున స్తవాదిం
పశ్యామి విశ్వేశ్వర విశ్వరూప. 16

అనేకేతి. అనేకబాహూదరవక్త్రనేత్రం అనేకే బాహవః ఉదరాణి వక్త్రాణి నేత్రాణి చ యస్య తవ స త్వం అనేకబాహూదరవక్త్రనేత్రః తం అనేకబాహూదరవక్త్రనేత్రం. పశ్యామి త్వా త్వాం సర్వతః సర్వత్ర అనంతరూపం అనంతాని రూపాణి అస్య ఇతి అనంతరూపః తం అనంతరూపం న అంతః అవసానం, న మధ్యం, మధ్యం నామద్వయోః కోట్యోః అంతరం, న పునః తవ ఆదిం—న దేవస్య అంతం పశ్యామి, న మధ్యం పశ్యామి, న పునః ఆదిం పశ్యామి హే విశ్వేశ్వర విశ్వరూప.

అవ. కించ.—

కిరీటినం గదినం చక్రిణం చ
తేజోరాశిం సర్వతో దీప్తిమ న్తమ్,

పశ్యామి త్వాం దుర్నిరీక్షం సమంతా
ద్దీప్తానలార్కద్యుతిమప్రమేయమ్. 17

కిరీటినమితి. కిరీటినం కిరీటం నామ శిరోభూషణవిశేషః తత్ అస్య అస్తీతి కిరీటీ తం కిరీటినం, తథా గదినం గదా యస్య విద్యతే ఇతి గదీ తం గదినం, తథా చక్రిణం చ చక్రమస్యాస్తీతి చక్రీ తం చక్రిణం చ తేజోరాశిం తేజఃపుంజం సర్వతోదీప్తిమంతం, సర్వతో దీప్తిః యస్య అస్తీతి స సర్వతోదీప్తిమాన్, తం సర్వతో దీప్తిమంతం పశ్యామి త్వాం దుర్నిరీక్షం దుఃఖేన నిరీక్ష్యః దుర్నిరీక్షః తం దుర్నిరీక్షం, సమంతాత్ సమంతతః సర్వత్ర దీప్తానలార్కద్యుతిం అనలశ్చార్కశ్చ అనలార్కౌ దీప్తౌ అనలార్కౌ దీప్తానలార్కౌ తయోః దీప్తానలార్కయోః ద్యుతి రివద్యుతిః తేజః యస్య తవ స త్వం దీప్తానలార్కద్యుతిః తం త్వాం దీప్తానలార్కద్యుతిం, అప్రమేయం న ప్రమేయం అశక్యపరిచ్ఛేదం ఇత్యేతత్.

అవ. ఇత ఏవ తే యోగశక్తిదర్శనాత్ అనుమినోమి.—

త్వమక్షరం పరమం వేదితవ్యం
త్వమస్య విశ్వస్య పరం నిధానమ్,
త్వమవ్యయశ్శాశ్వతధర్మగోప్తా
సనాతనస్త్వం పురుషో మతో మే. 18

త్వమితి. త్వం అక్షరం న క్షరతీతి, పరమం బ్రహ్మ వేదితవ్యం జ్ఞాతవ్యం ముముక్షుభిః. త్వమస్య విశ్వస్య సమస్తస్య జగతః పరం ప్రకృష్టం నిధానం- నిధీయతే అస్మిన్నితి నిధానం పరః ఆశ్రయః ఇత్యర్థః కించ, త్వం అవ్యయః న తవ వ్యయో విద్యతే ఇత్యవ్యయః, శాశ్వతధర్మగోప్తా శశ్వద్భవః శాశ్వతః నిత్యః ధర్మః తస్య గోప్తా శాశ్వతధర్మగోప్తా సనాతనః చిరంతనః త్వం పురుషః పరమో మతః అభిప్రేతః మే మమ.

అవ. కించ.—

అనాదిమధ్యాంతమనంతవీర్య
మనంతబాహుం శశిసూర్యనేత్రమ్,

పశ్యామి త్వాం దీప్తహుతాశవక్త్రం
స్వతేజసా విశ్వమిదం తపంతమ్. 19

అనాదీతి. అనాదిమధ్యాంతం ఆదిశ్చ మధ్యం చ అంతశ్చ న విద్యతే యస్య సః అయమనాదిమధ్యాంతః తం త్వాం అనాదిమధ్యాంతం అనంతవీర్యం న తవ వీర్యస్యాంతో విద్యత ఇత్యనంతవీర్యః తం త్వా మనంతవీర్యం, తథా అనంతబాహుం అనంతాః. బాహవో యస్య తవ స త్వమనంతబాహుః తం త్వామనంతబాహుం, శశిసూర్య నేత్రం శశిసూర్యౌ నేత్రే యస్య తవ తం చంద్రాదిత్యనయనం, పశ్యామి త్వాం దీప్తహుతాశవక్త్రం దీప్తశ్చాసౌ హుతాశశ్చ వక్త్రం యస్య తవ సః త్వం దీప్తహుతాశవక్త్రః తం త్వాం దీప్తహుతాశవక్త్రం, స్వతేజసా విశ్వమిదం, సమస్తం తపంతమ్ తాపయన్తం.

ద్యావాపృథివ్యోరిదమన్తరం హి
వ్యాప్తం త్వయైకేన దిశశ్చ సర్వాః,
దృష్ట్వాద్భుతం రూపమిదం తవోగ్రం
లోకత్రయం ప్రవ్యథితం మహాత్మన్. 20

ద్యావాపృథివ్యోరితి. ద్యావాపృథివ్యోరిదమంతరం హి అంతరిక్షం వ్యాప్తం త్వయా ఏకేన విశ్వరూపధరేణ దిశశ్చ సర్వాః వ్యాప్తాః. దృష్ట్వా ఉపలభ్య. అద్భుతం విస్మాపకం రూపమిదం తవ ఉగ్రం క్రూరం లోకానాం త్రయం లోకత్రయం ప్రవ్యథితం భీతం ప్రచలితం వా హే మహాత్మన్ అక్షుద్రస్వభావ.

అవ. అథేదానీం పురా 'యద్వా జయేమ యది వా నో జయేయుః' ఇత్యర్జునస్య యః సంశయః ఆసీత్, తన్నిర్ణయాయ పాండవజయ మైకాంతికం దర్శయామీతి ప్రవృత్తో భగవాన్. తం పశ్యన్ ఆహ— కించ.—

అమీ హి త్వా సురసంఘా విశంతి
కేచిద్భీతాః ప్రాంజలయో గృణంతి,
స్వస్తీత్యుక్త్వా మహర్షిసిద్ధసంఘాః
స్తువంతి త్వాం స్తుతిభిః పుష్కలాభిః. 21

అమీతి. అమీ హి యుధ్యమానా యోద్ధారః త్వా త్వాం సురసంఘాః యే అత్ర భూభారావతరణాయ అవతీర్ణాః వస్వాదిదేవసంఘాః మనుష్యసంస్థానాః త్వాం విశంతి ప్రవిశంతః దృశ్యంతే, తత్ర కేచిత్ భీతాః ప్రాంజలయః సంతో గృణంతి స్తువంతి. త్వాం అన్యే పలాయనేఽపి అశక్తాః సంతః. యుద్ధే ప్రత్యుపస్థితే ఉత్పాతాదినిమిత్తాని ఉపలక్ష్య స్వస్తి అస్తు జగతః ఇత్యుక్త్వా మహర్షిసిద్ధసంఘాః మహర్షీణాం సిద్ధానాం చ సంఘాః మహర్షిసిద్ధసంఘాః స్తువంతి త్వాం స్తుతిభిః పుష్కలాభిః సంపూర్ణాభిః.

అవ. కించ అన్యత్.—

రుద్రాదిత్యా వసవో యే చ సాధ్యాః
విశ్వేఽశ్వినౌ మరుతశ్చోష్మపాశ్చ,
గన్ధర్వయక్షాసురసిద్ధసఙ్ఘాః
వీక్షంతే త్వాం విస్మితాశ్చైవ సర్వే. 22

రుద్రేతి. రుద్రాదిత్యా వసవో యే చ సాధ్యాః రుద్రాదయః గణాః విశ్వేదేవాః అశ్వినౌ చ ద్వౌ దేవౌ మరుతశ్చ ఊష్మపాశ్చ పితరః గంధర్వయక్షాసురసిద్ధసంఘాః గంధర్వాః హాహా హూహూ ప్రభృతయః యక్షాః కుబేరప్రభృతయః అసురాః విరోచనప్రభృతయః. సిద్ధాః కపిలాదయః తేషాం సంఘాః గంధర్వయక్షాసురసిద్ధసంఘాః, తే వీక్షంతే పశ్యంతి త్వాం, విస్మితాః విస్మయమాపన్నాః సంతః తే ఏవ సర్వే.

అవ. యస్మాత్,—

రూపం మహత్తే బహువక్త్రనేత్రం
మహాబాహో బహుబాహూరుపాదమ్,
బహూదరం బహుదంష్ట్రాకరాలం
దృష్ట్వా లోకాః ప్రవ్యథితాస్తథాహమ్. 23

రూపమితి. రూపం మహదతిప్రమాణం, తే తవ, బహువక్త్రనేత్రం బహూని వక్త్రాణి ముఖాని నేత్రాణి చక్షూంషి చ యస్మిన్ రూపం బహువక్త్రనేత్రం, హే మహాబాహో, బహుబాహూరుపాదం బహవః

బాహవః ఊరవః పాదాశ్చ యస్మిన్ రూపే తద్బహుబాహూరుపాదం, కించ, బహూదరం బహూన్యుదరాణి అస్మిన్నితి బహూదరం, బహుదంష్ట్రాకరాళం బహ్వీభిః దంష్ట్రాభిః కరాళం వికృతం తత్ బహుదంష్ట్రాకరాళం, దృష్ట్వా రూపమీదృశం లోకాః లౌకికాః ప్రాణినః, ప్రవ్యథితాః ప్రచలితాః భయేన; తథాఽహమపి.

అవ. తత్రేదం కారణమ్.—

నభస్స్పృశం దీప్తమనేకవర్ణం
వ్యాత్తాననం దీప్తవిశాలనేత్రమ్,
దృష్ట్వా హి త్వాం ప్రవ్యథితాంతరాత్మా
ధృతిం న విందామి శమం చ విష్ణో. 24

నభస్స్పృశమితి. నభస్స్పృశం ద్యుస్పృశమిత్యర్థః, దీప్తం జ్వలితం అనేకవర్ణం అనేకవర్ణాః భయంకరాః నానాసంస్థానా యస్మిఀ త్వయి తం త్వాం అనేకవర్ణం, వ్యాత్తాననం వ్యాత్తాని వివృతాని ఆననాని ముఖాని యస్మిఀ త్వయి తం త్వాం వ్యాత్తాననం, దీప్తవిశాలనేత్రం దీప్తాని ప్రజ్వలితాని విశాలాని విస్తీర్ణాణి నేత్రాణి యస్మిఀ త్వయి తం త్వాం దీప్తవిశాలనేత్రం, దృష్ట్వా హి త్వాం ప్రవ్యథితాంతరాత్మా ప్రవ్యథితః అంతరాత్మా మనః యస్య మమ సః అహం ప్రవ్యథితాంతరాత్మాసఀ, ధృతిం ధైర్యం న విందామి న లభే శమం చ ఉపశమనం మనస్తుష్టిం హే విష్ణో.

అవ. కస్మాత్.—

దంష్ట్రాకరాళాని చ తే ముఖాని
దృష్ట్వైవ కాలానలసన్నిభాని,
దిశో న జానే న లభే చ శర్మ
ప్రసీద దేవేశ జగన్నివాస. 25

దంష్ట్రేతి. దంష్ట్రాకరాళాని దంష్ట్రాభిః కరాళాని వికృతాని తే తవ ముఖాని, దృష్ట్వైవ ఉపలభ్య కాలానలసన్నిభాని ప్రళయకాలే లోకానాం దాహకః అగ్నిః కాలానలః తత్సదృశాని కాలానల సన్ని

భాని ముఖాని దృష్ట్వైత్యేతత్. దిశః పూర్వాపరవివేకేన న జానే దిఙ్మూఢో జాతోఽస్మి. అతో న లభే చ నోపలభే చ శర్మ సుఖం. అతః ప్రసీద ప్రసన్నో భవ హే దేవేశ జగన్నివాస.

అవ. యేభ్యో మమ పరాజయశంకా ఆసీత్సా చాపగతా యతః.—

అమీ చ త్వాం ధృతరాష్ట్రస్య పుత్రాః
సర్వే సహైవావనిపాలసంఘైః,
భీష్మో ద్రోణస్సూతపుత్రస్తథాసౌ
సహాఽస్మదీయైరపి యోధముఖ్యైః. 26

అమీతి. అమీ చ త్వాం ధృతరాష్ట్రస్య పుత్రాః దుర్యోధనప్రభృతయః.—'త్వరమాణాః విశంతి' ఇతి వ్యవహితేన సంబంధః.— సర్వే సహైవ సహితాః అవనిపాలసంఘైః అవనిం పృథివీం పాలయంతీతి అవనిపాలాః తేషాం సంఘైః కించ, భీష్మః ద్రోణః సూతపుత్రః కర్ణః తథా అసౌ సహాఽస్మదీయైరపి ధృష్టద్యుమ్నప్రభృతిభిర్యోధముఖ్యైః యోధానాం ముఖ్యైః ప్రధానైస్సహ.

అవ. కించ.—

వక్త్రాణి తే త్వరమాణా విశంతి
దంష్ట్రాకరాళాని భయానకాని,
కేచిద్విలగ్నా దశనాంతరేషు
సందృశ్యంతే చూర్ణితైరుత్తమాంగైః. 27

వక్త్రాణీతి. వక్త్రాణి ముఖాని తే తవ త్వరమాణాః త్వరాయుక్తాస్సంతః విశంతి, కింవిశిష్టాని ముఖాని దంష్ట్రాకరాళాని భయానకాని భయంకరాణి. కించ, కేచిన్ముఖాని ప్రవిష్టానాం మధ్యే విలగ్నానాం దశనాంతరేషు మాంసమివ భక్షితం సందృశ్యంతే ఉపలభ్యంతే చూర్ణితైః చూర్ణీకృతైః ఉత్తమాంగైః శిరోభిః.

అవ. కథం విశంతి ముఖానీత్యాహ.—

యథా నదీనాం బహవోఽమ్బువేగాః
సముద్రమేవాభిముఖా ద్రవంతి,

తథా తవామీ నరలోకవీరా
విశంతి వక్త్రాణ్యభివిజ్వలంతి. 28

యథేతి. యథా నదీనాం స్రవంతీనాం బహవ అనేకే అంబూనాం వేగాః అంబువేగాస్త్వరావిశేషా సముద్రమేవాభిముఖాః ప్రతిముఖా ద్రవంతి ప్రవిశంతి, తథా తద్వత్ తవ అమీ భీష్మాదయః నరలోకవీరాః మనుష్యలోకే శూరా విశంతి వక్త్రాణి అభివిజ్వలంతి ప్రకాశమానాని.

అవ. తే కిమర్థంచ ప్రవిశంతి కథం ఇత్యాహ.—

యథా ప్రదీప్తం జ్వలనం పతంగా
విశంతి నాశాయ సమృద్ధవేగాః,
తథైవ నాశాయ విశంతి లోకా
స్తవాపి వక్త్రాణి సమృద్ధవేగాః. 29

యథేతి. యథా ప్రదీప్తం జ్వలనం అగ్నిం పతంగాః పక్షిణః విశంతి నాశాయ వినాశాయ సమృద్ధవేగాః సమృద్ధః ఉద్భూతః వేగః గతిః యేషాం తే సమృద్ధవేగాః తథైవ నాశాయ విశంతి లోకాః ప్రాణినః తవాపి వక్త్రాణి సమృద్ధవేగాః.

అవ. త్వం పునః.—

లేలిహ్యసే గ్రసమానస్సమంతా
ల్లోకాన్ సమగ్రాన్ వదనైర్జ్వలద్భిః,
తేజోభిరాపూర్య జగత్సమగ్రం
భాసస్తవోగ్రాః ప్రతపంతి విష్ణో. 30

లేలిహ్యస ఇతి. లేలిహ్యసే ఆస్వాదయసి, గ్రసమానః అంతః ప్రవేశయన్ సమంతాత్ సమంతతః లోకాన్ సమగ్రాన్, సమస్తాన్ వదనైః వక్త్రైః జ్వలద్భిః దీప్యమానైః తేజోభిః ఆపూర్య సంవ్యాప్య జగత్ సమగ్రం సహాగ్రేణ సమస్తం ఇత్యేతత్. కించ, భాసః దీప్తయః తవ ఉగ్రాః క్రూరాః ప్రతపంతి సంతాపం కుర్వంతి హే విష్ణో వ్యాపనశీల.

అవ. యతః, ఏవముగ్రస్వభావః అతః.—

ఆఖ్యాహి మే కో భగవానుగ్రరూపో
నమోఽస్తు తే దేవవర ప్రసీద,
విజ్ఞాతుమిచ్ఛామి భవంతమాద్యం
న హి ప్రజానామి తవ ప్రవృత్తిమ్. 31

ఆఖ్యాహీతి. ఆఖ్యాహి కథయ మే మహ్యం, కః భవాన్ ఉగ్రరూపః ఉగ్రాకారః, నమోఽస్తు తే తుభ్యం హే దేవవర దేవానాం ప్రధాన, ప్రసీద ప్రసాదం కురు, విజ్ఞాతుం విశేషేణ జ్ఞాతుమిచ్ఛామి భవంతం ఆద్యం ఆదౌ భవమాద్యం, న హి యస్మాత్ ప్రజానామి తవ త్వదీయాం ప్రవృత్తిం చేష్టామ్.

శ్రీభగవానువాచ.—

కాలోఽస్మి లోకక్షయకృత్ప్రవృద్ధో
లోకాన్ సమాహర్తుమిహ ప్రవృత్తః,
ఋతేఽపి త్వా న భవిష్యంతి సర్వే
యేఽవస్థితాః ప్రత్యనీకేషు యోధాః. 32

కాల ఇతి. కాలః అస్మి లోకక్షయకృత్ లోకానాం క్షయం కరోతీతి లోకక్షయకృత్, ప్రవృద్ధః ప్రవృద్ధిం గతః. యదర్థం ప్రవృత్తః తచ్ఛృణు—లోకాన్ సమాహర్తుం, సంహర్తుం ఇహ అస్మిన్ కాలే ప్రవృత్తః. ఋతేఽపి వినాపి త్వా.త్వాం న భవిష్యంతి భీష్మద్రోణకర్ణ ప్రభృతయ స్సర్వే, యేభ్యః తవ ఆశంకా, యేఽవస్థితాః ప్రత్యనీకేషు అనీకమనీకం ప్రత్యనీకేషు ప్రతిపక్షభూతేషు, యోధాః యోద్ధారః.

అవ. యస్మాత్ ఏవమ్.—

తస్మాత్త్వముత్తిష్ఠ యశో లభస్వ
జిత్వా శత్రూన్ భుంక్ష్వ రాజ్యం సమృద్ధమ్,
మయైవైతే నిహతాః పూర్వమేవ
నిమిత్తమాత్రం భవ సవ్యసాచిన్. 33

తస్మాదితి. తస్మాత్ త్వం ఉత్తిష్ఠ 'భీష్మప్రభృతయః అతిరథాః అజేయాః దేవైరపి, అర్జునేన జితా' ఇతి యశః లభస్వ కేవలం పుణ్యైర్హి తత్ ప్రాప్యతే; జిత్వా శత్రూన్ దుర్యోధనప్రభృతీన్, భుఙ్క్ష్వ

రాజ్యం సమృద్ధం అసపత్నం అకంటకం. మయా ఏవ ఏతే నిహతాః నిశ్చయేన హతాః ప్రాణైః వియోజితాః పూర్వమేవ. నిమిత్తమాత్రం భవ త్వం హే సవ్యసాచిన్, సవ్యేన వామేన హస్తేన శరాణాం క్షేప్తా సవ్యసాచీ ఇతి ఉచ్యతే అర్జునః.

ద్రోణం చ భీష్మం చ జయద్రథం చ
కర్ణం తథాఽన్యానపి యోధవీరాన్,
మయా హతాంస్త్వం జహి మా వ్యథిష్ఠాః
యుధ్యస్వ జేతాసి రణే సపత్నాన్. 34

ద్రోణమితి. ద్రోణం చ, యేషు యేషు యోధేషు అర్జునస్యాశంకా తాంస్తాన్ వ్యపదిశతి భగవాన్, మయా హతానితి. తత్ర ద్రోణభీష్మయోస్తావత్ప్రసిద్ధమాశంకాకారణమ్. ద్రోణస్తు ధనుర్వేదాచార్యః దివ్యాస్త్రసంపన్నః, ఆత్మనశ్చ విశేషతః గురుః గరిష్ఠః, భీష్మశ్చ స్వచ్ఛందమృత్యుః దివ్యాస్త్రసంపన్నశ్చ పరశురామేణ ద్వంద్వయుద్ధమగమత్, న చ పరాజితః. తథా జయద్రథః, యస్య పితా తపః చరతి 'మమ పుత్రస్య శిరో భూమౌ నిపాతయిష్యతి యస్తస్యాపి శిరః పతిష్య'తి. కర్ణోఽపి వాసవదత్తయా అమోఘయా శక్త్యా సంపన్నస్సూర్యపుత్రోఽయం కానీనః అతః తన్నామ్నైవ నిర్దేశః. మయా హతాన్ త్వం జహి నిమిత్తమాత్రేణ మా వ్యథిష్ఠాః తేభ్యో భయం మా కార్షీః. యుధ్యస్వ జేతాసి దుర్యోధనప్రభృతీన్ రణే యుద్ధే సపత్నాన్ శత్రూన్.

సంజయ ఉవాచ.—

ఏతచ్ఛ్రుత్వా వచనం కేశవస్య
కృతాంజలిర్వేపమానః కిరీటీ,
నమస్కృత్వా భూయ ఏవాహ కృష్ణం
సగద్గదం భీతభీతః ప్రణమ్య. 35

ఏతదితి. ఏతచ్ఛ్రుత్వా వచనం కేశవస్య పూర్వోక్తం కృతాంజలిః సన్ వేపమానః కంపమానః కిరీటీ, నమస్కృత్వా, భూయః పునః ఏవ ఆహ ఉక్తవాన్ కృష్ణం, సగద్గదం భయావిష్టస్య దుఃఖాభిఘాతాత్ స్నేహావిష్టస్య చ హర్షోద్భవాత్, అశ్రుపూర్ణనేత్రత్వే సతి శ్లేష్మణా

కంఠావరోధః. తతశ్చ వాచః అపాటవాన్మందశబ్దత్వం యత్తత్ గద్గదః తేనసహావర్తత ఇతి సగద్గదం వచనమాహేతి వచనక్రియావిశేషణమే తత్. భీతభీతః పునఃపునర్భయావిష్టచేతాః సన్, ప్రణమ్య ప్రహ్వీభూత్వా, 'ఆహ' ఇతి వ్యవహితేన సంబంధః.

అవ. అత్రావసరే సంజయవచనం సాభిప్రాయం, కథం? ద్రోణాదిషు అర్జునేన నిహతేషు అజేయేషు చతుర్షు తథా అన్యేషు చ నిరాశ్రయో దుర్యోధనో నిహత ఏవేతి మత్వా ధృతరాష్ట్రో జయం ప్రతి నిరాశస్సన్ సంధిం కరిష్యతి తతశ్శాంతిరుభయేషాం భవిష్యతీతి, తదపినాశ్రౌషీద్ధృతరాష్ట్రః భవితవ్యవశాత్.

అర్జున ఉవాచ.—

స్థానే హృషీకేశ తవ ప్రకీర్త్యా
జగత్ప్రహృష్యత్యనురజ్యతే చ,
రక్షాంసి భీతాని దిశో ద్రవంతి
సర్వే నమస్యంతి చ సిద్ధసంఘాః. 36

స్థాన ఇతి. స్థానే యుక్తం. కిం తత్! తవ ప్రకీర్త్యా త్వన్మాహాత్మ్యకీర్తనేన శ్రుతేన. హృషీకేశ, యజ్జగత్ప్రహృష్యతి ప్రహర్షముపైతి, తత్ స్థానే యుక్తమిత్యర్థః. అథవా విషయవిశేషణం స్థానే ఇతి. యుక్తో హర్షాదివిషయో భగవాన్, యతః ఈశ్వరః సర్వాత్మా సర్వభూతసుహృచ్చేతి. తథా అనురజ్యతే అనురాగం చ ఉపైతి; తచ్చ విషయే ఇతి వ్యాఖ్యేయమ్. కించ, రక్షాంసి భీతాని భయావిష్టాని దిశో ద్రవంతి, గచ్ఛంతి తచ్చ స్థానే విషయ ఇతి, సర్వే నమస్యంతి నమస్కారం కుర్వంతి, చ, సిద్ధసంఘాః సిద్ధానాం సంఘాః సముదాయాః కపిలాదీనాం తచ్చ స్థాన ఇతి.

అవ. అతశ్చ భగవతో హర్షాదివిషయత్వే హేతుం దర్శయతి.—

కస్మాచ్చ తే న నమేరన్ మహాత్మన్
గరీయసే బ్రహ్మణోఽప్యాదికర్త్రే,
అనంత దేవేశ జగన్నివాస
త్వమక్షరం సదసత్తత్పరం యత్. 37

కస్మాదితి. కస్మాచ్చ హేతోః తే తుభ్యం న నమేరన్ నమస్కుర్యుః హే మహాత్మన్, గరీయసే గురుతరాయ, యతో బ్రహ్మణో హిరణ్యగర్భస్యాప్యాదికర్తా కారణం అతస్తస్మాదాదికర్త్రే. కథమేతే న నమస్కుర్యుః?, అతో హర్షాదీనాం నమస్కారస్య చ స్థానే త్వమర్హో విషయ ఇత్యర్థః. హే అనంత దేవేశ జగన్నివాస త్వమక్షరం తత్ పరం, యద్వేదాంతేషు శ్రూయతే, కిం తత్! సదసదితి తత్సదద్విద్యమానం అసచ్చ యత్ర నాస్తి ఇతి బుద్ధిస్తే, ఉపధానభూతే సదసతీ యస్యాక్షరస్య యద్ద్వారేణ సదసదిత్యుపచర్యతే. పరమార్థతస్తు సదసతోః పరం తదక్షరం, యదక్షరం వేదవిదో వదంతి. తత్త్వమేవ, నాన్యదిత్యభిప్రాయః.

అవ. పునరపి స్తౌతి.—

త్వమాదిదేవః పురుషః పురాణ
స్త్వమస్య విశ్వస్య పరం నిధానమ్,
వేత్తాసి వేద్యం చ పరం చ ధామ
త్వయా తతం విశ్వమనంతరూప. 38

త్వమితి. త్వమాదిదేవః, జగతః స్రష్టృత్వాత్. పురుషః, పురి శయనాత్ పురాణశ్చిరంతనః త్వమేవాస్య విశ్వస్య పరం ప్రకృష్టం నిధానం నిధీయతే అస్మిన్ జగత్సర్వం మహాప్రళయాదావితి, కిం చ, వేత్తాసి వేదితాసి సర్వస్యైవ వేద్యజాతస్య. యచ్చ వేద్యం వేదనార్హం తదపి త్వం, పరం చ ధామ పరమం పదం వైష్ణవం, త్వయాతతం వ్యాప్తం విశ్వం, సమస్తం హే అనంతరూప, అంతో న విద్యతే తవ రూపాణామ్.

అవ. కించ.—

వాయుర్యమోఽగ్నిర్వరుణశ్శశాఙ్కః
ప్రజాపతిస్త్వం ప్రపితామహశ్చ,
నమో నమస్తేఽస్తు సహస్రకృత్వః
పునశ్చ భూయోఽపి నమో నమస్తే. 39

వాయురితి. వాయుస్త్వం యమశ్చాగ్నిశ్చ వరుణోఽపాంపతిః శశాంకశ్చంద్రమాః. ప్రజాపతిస్త్వం కశ్యపాదిః, ప్రపితామహశ్చ పితామహస్య పితా ప్రపితామహః బ్రహ్మణోఽపి పితేత్యర్థః నమో

నమస్తే తుభ్యమస్తు సహస్రకృత్వః. పునశ్చ భూయోఽపి నమో నమస్తే. బహుశో నమస్కారక్రియాభ్యాసావృత్తిగణనం కృత్వేవోచ్యతే. 'పునశ్చ భూయోఽపి' ఇతి శ్రద్ధాభక్త్యతిశయాత్ అపరితోషమాత్మనో దర్శయతి.

అవ. తథా.—

నమః పురస్తాదథ పృష్ఠతస్తే
నమోఽస్తు తే సర్వత ఏవ సర్వ,
అనంతవీర్యామితవిక్రమస్త్వం
సర్వం సమాప్నోషి తతోఽసి సర్వః. 40

నమ ఇతి. నమః పురస్తాత్పూర్వస్యాం దిశి తుభ్యం, అథ పృష్ఠతస్తే పృష్ఠతోఽపి తే నమోఽస్తు, తే సర్వత ఏవ సర్వాసు దిక్షు సర్వత్రస్థితాయ హే సర్వ. అనంతవీర్యామితవిక్రమః అనంతం వీర్యమస్యామితో విక్రమోఽస్య, వీర్యం సామర్థ్యం విక్రమః పరాక్రమః. వీర్యవానపి కశ్చిత్ శత్రువధాదివిషయే న పరాక్రమతే, మందపరాక్రమోవా. త్వం తు అనంతవీర్యశ్చామితవిక్రమశ్చేత్యనంతవీర్యామితవిక్రమః సర్వం సమస్తం జగత్సమాప్నోషి సమ్యగేకేనాత్మనా వ్యాప్నోషి యతః, తతస్తస్మాదసిభవసి సర్వః త్వం, త్వయా వినా భూతం న కించిదస్తీత్యభిప్రాయః.

అవ. యతోఽహం త్వన్మాహాత్మ్యాపరిజ్ఞానాదపరాద్ధోఽతః.—

సఖేతి మత్వా ప్రసభం యదుక్తం
హే కృష్ణ హే యాదవ హే సఖేతి,
అజానతా మహిమానం తవేదం
మయా ప్రమాదాత్ప్రణయేన వాపి. 41

సఖేతి. సఖా సమానవయా ఇతి మత్వా జ్ఞాత్వా విపరీతబుద్ధ్యా ప్రసభమభిభూయ ప్రసహ్య యదుక్తం హేకృష్ణ హేయాదవ హే సఖేతి చ అజానతా అజ్ఞానినా మూఢేన ; కిమజానతేత్యాహ—మహిమానం మాహాత్మ్యం తవేదమీశ్వరస్య విశ్వరూపం, 'తవేదం మహి

మానం తవమజానతా' ఇతి వైయ్యధికరణ్యేన సంబంధః, 'తవేమం' ఇతి పాఠో యద్యస్తి, తదా సామానాధికరణ్యమేవ, మయా ప్రమాదా ద్విక్షిప్తచిత్తతయా, ప్రణయేన వాపి, ప్రణయోనామ స్నేహనిమిత్తో విస్రంభః, తేనాపి కారణేన యదుక్తవానస్మి.

యచ్చావహాసార్థమసత్కృతోఽసి
విహారశయ్యాసనభోజనేషు,
ఏకోఽథవాప్యచ్యుత తత్సమక్షం
తత్క్షామయే త్వామహమప్రమేయమ్. 42

యదితి. యచ్చావహాసార్థం పరిహాసప్రయోజనాయ అసత్కృతః పరిభూతోఽసి భవసి త్వం, క్వ, విహారశయ్యాసనభోజనేషు, విహరణం విహారః పాదవ్యాయామః శయనం శయ్యా, ఆసనమాస్థాయికా, భోజనమదన, మిత్యేతేషు విహారశయ్యాసనభోజనేషు, ఏకః పరోక్షస్సన్నసత్కృతోఽసి. పరిభూతోఽసి, అథవాపి, హే అచ్యుత, తత్సమక్షం, తచ్ఛబ్దః క్రియావిశేషణార్థః, ప్రత్యక్షం వా అసత్కృతోఽసి తత్సర్వ మపరాధజాతం క్షామయే క్షమాం కారయే త్వామహమప్రమేయం ప్రమాణాతీతమ్.

అప. యత స్త్వమ్.—

పితాసి లోకస్య చరాచరస్య
త్వమస్య పూజ్యశ్చ గురుర్గరీయాన్,
న త్వత్సమోఽస్త్యభ్యధికః కుతోఽన్యో
లోకత్రయేఽప్యప్రతిమప్రభావ. 43

పితేతి. పితా అసి జనయితా అసి లోకస్య, ప్రాణిజాతస్య చరాచరస్య స్థావరజంగమస్య. న కేవలం త్వమస్య జగతః పితా, పూజ్యశ్చ పూజార్హః, యతో గురుర్గరీయాన్ గురుతరః, కస్మాత్ గురుతరస్త్వమిత్యాహ—న త్వత్సమః త్వత్తుల్యో నాస్తి. నహీశ్వరద్వయం సంభవతి అనేకేశ్వరత్వే వ్యవహారానుపపత్తేః త్వత్సమ ఏవ తావదన్యో న సంభవతి కుతః ఏవాన్యోఽభ్యధికః స్యాల్లోకత్రయేఽపి సర్వస్మిన్? అప్రతిమప్రభావ ప్రతిమీయతే యయా సా ప్రతిమా, న విద్యతే

ప్రతిమాయస్య తవ ప్రభావస్య స త్వమప్రతిమప్రభావః, హేఽప్రతిమ
ప్రభావ నిరతిశయప్రభావ ఇత్యర్థః.

అవ. యత ఏవమ్.—

తస్మాత్ప్రణమ్య ప్రణిధాయ కాయం
ప్రసాదయే త్వామహమీశమీడ్యమ్,
పితేవ పుత్రస్య సఖేవ సఖ్యుః
ప్రియః ప్రియాయార్హసి దేవ సోఢుమ్. 44

తస్మాదితి. తస్మాత్ప్రణమ్య నమస్కృత్య, ప్రణిధాయ ప్రకర్షేణ నీచైః ధృత్వా కాయం శరీరం, ప్రసాదయే ప్రసాదం కారయే త్వామహమీశమీశితారం, ఈడ్యం స్తుత్యం. త్వం పునః పుత్రస్య అపరాధం పితా యథా క్షమతే, సర్వం, సఖేవ సఖ్యురపరాధం, యథా వా ప్రియః ప్రియాయాః అపరాధం క్షమతే, ఏవమర్హసి హే దేవ సోఢుం ప్రసహితుం క్షంతుమిత్యర్థః.

అదృష్టపూర్వం హృషితోఽస్మి దృష్ట్వా
భయేన చ ప్రవ్యథితం మనో మే,
తదేవ మే దర్శయ దేవరూపం
ప్రసీద దేవేశ జగన్నివాస. 45

అదృష్టేతి. అదృష్టపూర్వం న కదాచిదపి దృష్టపూర్వమిదం విశ్వరూపం తవ మయా అన్యైర్వా, తదహం దృష్ట్వా హృషితోఽస్మి, భయేన చ ప్రవ్యథితం మనః మే అతః తదేవ మే దర్శనం హే దేవ రూపం యన్మత్సఖం. ప్రసీద దేవేశ జగన్నివాస జగతో నివాసః జగన్నివాసః, హే జగన్నివాస.

కిరీటినం గదినం చక్రహస్త
మిచ్ఛామి త్వాం ద్రష్టుమహం తథైవ,
తేనైవ రూపేణ చతుర్భుజేన
సహస్రబాహో భవ విశ్వమూర్తే. 46

కిరీటినమితి. కిరీటినం కిరీటవంతం తథా గదినం గదావంతం చక్రహస్తమిచ్ఛామి త్వాం ప్రార్థయే త్వాం ద్రష్టుమహం తథైవ పూర్వ

వదిత్యర్థః. యతః ఏవం, తస్మాత్తేనైవ రూపేణ వసుదేవపుత్రరూపేణ చతుర్భుజేన, సహస్రబాహో వార్తమానికేన విశ్వరూపేణ, భవ విశ్వమూర్తే, ఉపసంహృత్య విశ్వరూపం, తేనైవ పూర్వరూపేణ భవ ఇత్యర్థః.

అవ. అర్జునం భీతముపలభ్య, ఉపసంహృత్య విశ్వరూపం, ప్రియవచనేనాశ్వాసయన్ శ్రీభగవానువాచ.—

శ్రీభగవానువాచ.—

మయా ప్రసన్నేన తవార్జునేదం
రూపం పరం దర్శితమాత్మయోగాత్,
తేజోమయం విశ్వమనంతమాద్యం
యన్మే త్వదన్యేన న దృష్టపూర్వమ్. 47

మయేతి. మయా ప్రసన్నేన ప్రసాదో నామ త్వయి అనుగ్రహబుద్ధిః, తద్వతా ప్రసన్నేన మయా తవ హే అర్జున, ఇదం పరమం రూపం విశ్వరూపం దర్శితమాత్మయోగాత్ ఆత్మనః ఐశ్వర్యస్య సామర్థ్యాత్. తేజోమయం తేజఃప్రాయం విశ్వం సమస్తం అనంతమంతరహితమాదౌ భవమాద్యం యద్రూపం మే మమ త్వదన్యేన త్వత్తః అన్యేన కేనచిన్నదృష్టపూర్వమ్.

అవ. ఆత్మనః మమ రూపదర్శనేన కృతార్థ ఏవ త్వం సంవృత్తః ఇతి తత్ స్తౌతి.—

న వేదయజ్ఞాధ్యయనైర్న దానై
ర్న చ క్రియాభిర్న తపోభిరుగ్రైః,
ఏవం రూపశ్శక్య అహం నృలోకే
ద్రష్టుం త్వదన్యేన కురుప్రవీర. 48

నేతి. న వేద యజ్ఞాధ్యయనైశ్చతుర్ణామపి వేదానామధ్యయనైర్యథావద్యజ్ఞాధ్యయనైశ్చ వేదాధ్యయనైరేవ యజ్ఞాధ్యయనస్య సిద్ధత్వాత్ పృథక్ యజ్ఞాధ్యయనగ్రహణం యజ్ఞవిజ్ఞానోపలక్షణార్థం— తథా న దానైః తులాపురుషాదిభిః, న చ క్రియాభిరగ్నిహోత్రాదిభిః శ్రౌతాదిభిః నాపి తపోభిరుగ్రైశ్చాంద్రాయణాదిభిర్ఘోరైః. ఏవం

రూపః ఏవం ప్రకారేణ దర్శితం విశ్వరూపం యస్యసోఽహమేవం రూపః న శక్యః. అహం నృలోకే మనుష్యలోకే ద్రష్టుం త్వదన్యేన త్వత్తోఽన్యేన కురుప్రవీర.

మా తే వ్యథా మా చ విమూఢభావో
దృష్ట్వా రూపం ఘోరమీదృఙ్మమేదమ్,
వ్యపేతభీః ప్రీతమనాః పునస్త్వం
తదేవ మే రూపమిదం ప్రపశ్య. 49

మేతి. మా తే వ్యథా మాభూత్తే భయం, మా చ విమూఢభావః విమూఢచిత్తతా, దృష్ట్వోపలభ్య రూపం ఘోరమీదృక్ యథా దర్శితం మమేదం. వ్యపేతభీః విగతభయః, ప్రీతమనాశ్చ సన్, పునర్భూయస్త్వం, తదేవ చతుర్భుజం రూపం శంఖచక్రగదాధరం తవేష్టం రూపమిదం ప్రపశ్య.—

సంజయ ఉవాచ.—

ఇత్యర్జునం వాసుదేవస్తథోక్త్వా
స్వకం రూపం దర్శయామాస భూయః,
ఆశ్వాసయామాస చ భీతమేనం
భూత్వా పునస్సౌమ్యవపుర్మహాత్మా. 50

ఇతీతి. ఇత్యేవమర్జునం వాసుదేవస్తథాభూతం వచనముక్త్వా, స్వకం వసుదేవగృహే జాతం రూపం దర్శయామాస దర్శితవాన్. భూయః పునః. ఆశ్వాసయామాస చ ఆశ్వాసితవాన్, భీతమేనం. భూత్వా పునస్సౌమ్య వపుః ప్రసన్నదేహః మహాత్మా.

అర్జున ఉవాచ.—

దృష్ట్వేదం మానుషం రూపం తవ సౌమ్యం జనార్దన,
ఇదానీమస్మి సంవృత్తస్సచేతాః ప్రకృతిం గతః, 51

దృష్ట్వేతి. దృష్ట్వేదం మానుషం రూపం మత్సఖం ప్రసన్నం తవ సౌమ్యం, జనార్దన. ఇదానీమధునా, అస్మి సంవృత్తః సంజాతః. కిం సచేతాః ప్రసన్నచిత్తః ప్రకృతిం స్వభావం గతశ్చాస్మి.

శ్రీభగవానువాచ.—

సుదుర్దర్శమిదం రూపం దృష్టవానసి యన్మమ,
దేవా అప్యస్య రూపస్య నిత్యం దర్శనకాంక్షిణః. 52

సుదుర్దర్శమితి. సుదుర్దర్శం సుష్ఠు దుఃఖేన దర్శనమస్యేతి, సుదుర్దర్శమిదం రూపం దృష్టవానసి యన్మమ, దేవా అప్యస్య మమ రూపస్య నిత్యం సర్వదా దర్శనకాంక్షిణః, దర్శనేప్సవోఽపి న త్వమివ దృష్టవంతః, న ద్రక్ష్యంతి చ ఇత్యభిప్రాయః.

అవ. కస్మాత్ ?—

నాహం వేదైర్న తపసా న దానేన న చేజ్యయా,
శక్య ఏవంవిధో ద్రష్టుం దృష్టవానసి మాం యథా. 53

నేతి. నాహం వేదైః ఋగ్యజుస్సామాథర్వవేదైః చతుర్భిరపి, న తపసా ఉగ్రేణ చాంద్రాయణాదినా, న దానేన గోభూహిరణ్యాదినా, న చేజ్యయా యజ్ఞేన పూజయా వా శక్యః ఏవంవిధో యథా దర్శితప్రకారః ద్రష్టుం దృష్టవానసి మాం యథా త్వమ్.

అవ. కథం పునశ్శక్య ఇత్యుచ్యతే.—

భక్త్యా త్వనన్యయా శక్య అహమేవంవిధోఽర్జున,
జ్ఞాతుం ద్రష్టుం చ తత్త్వేన ప్రవేష్టుం చ పరంతప. 54

భక్త్యేతి. భక్త్యా తు కిం విశిష్టయేత్యాహ—అనన్యయా అపృథగ్భూతయా, భగవతః అన్యత్ర పృథక్ న కదాచిదపి యా భవతి సా త్వనన్యా భక్తిః, సర్వైరపి కరణైర్వాసుదేవాదన్యన్నోపలభ్యతే యయా, సా అనన్యా భక్తిః, తయా అనన్యయా భక్త్యా శక్యః అహమేవంవిధః విశ్వరూపప్రకారః హే అర్జున, జ్ఞాతుం శాస్త్రతః. న కేవలం జ్ఞాతుం శాస్త్రతః ద్రష్టుం చ సాక్షాత్కర్తుం తత్త్వేన తత్త్వతః, ప్రవేష్టుం చ మోక్షం గంతుం చ, పరంతప.

అవ. అధునా సర్వస్య గీతాశాస్త్రస్య సారభూతోఽర్థో నిశ్శ్రేయసార్థః అనుష్ఠేయత్వేన సముచ్చిత్యోచ్యతే —

మత్కర్మకృన్మత్పరమో మద్భక్తస్సంగవర్జితః,
నిర్వైరస్సర్వభూతేషు యస్స మామేతి పాండవ. 55

ఇతి శ్రీమహాభారతే శతసాహస్ర్యాం సంహితాయాం వైయాసిక్యాం భీష్మపర్వణి శ్రీమద్భగవద్గీతాసూపనిషత్సు బ్రహ్మవిద్యాయాం యోగశాస్త్రే శ్రీకృష్ణార్జునసంవాదే విశ్వరూపసందర్శన యోగోనామ ఏకాదశోఽధ్యాయః.

మత్కర్మకృదితి. మత్కర్మకృత్ మదర్థం కర్మ మత్కర్మ తత్ కరోతీతి మత్కర్మకృత్. మత్పరమః—కరోతి భృత్యః స్వామినః కర్మ, న త్వాత్మనః పరమా ప్రేత్య గంతవ్యా గతిరితి స్వామినం ప్రతిపద్యతే, అయం తు మత్కర్మకృత్ మామేవ పరమాం గతిం ప్రతిపద్యత ఇతి మత్పరమః అహం పరమః పరమా గతిర్యస్య సోఽయం మత్పరమః, తథా మద్భక్తః మామేవ సర్వప్రకారైః సర్వాత్మనా సర్వోత్సాహేన చ భజత ఇతి మద్భక్తః. సంగవర్జితః ధనపుత్రమిత్రకళత్రబంధువర్గేషు సంగ వర్జితః సంగః ప్రీతిః స్నేహః తద్వర్జితః. నిర్వైరః నిర్గతవైరః, సర్వ భూతేషు శత్రుభావరహితః ఆత్మనోఽత్యంతాపకారప్రవృత్తేష్వపి య ఈదృశః, సః మద్భక్తః మామేతి, అహమేవ తస్య పరా గతిః నాన్యా గతిః కాచిద్భవతి. అయం తవోపదేశో ఇష్టః మయోపదిష్టః, హే పాండవేతి.

ఇతి శ్రీపరమహంసపరివ్రాజకాచార్యస్య శ్రీగోవిందభగవత్పూజ్యపాద శిష్యస్య శ్రీమచ్ఛంకరభగవతః కృతౌ శ్రీమద్భగవద్గీతాభాష్యే ఏకాదశోఽధ్యాయః.

ద్వాదశో௨ధ్యాయః

అవ. ద్వితీయాధ్యాయప్రభృతిషు విభూత్యంతేషు అధ్యాయేషు పరమాత్మనో బ్రహ్మణో௨క్షరస్య విధ్వస్తసర్వోపాధివిశేషస్య ఉపాసనం ఉక్తం సర్వయోగైశ్వర్యజ్ఞానశక్తి మత్సత్త్వోపాధేః ఈశ్వరస్య తవ చ ఉపాసనం తత్ర తత్రోక్తం, విశ్వరూపాధ్యాయే తు ఈశ్వరమాద్యం సమస్తజగదాత్మస్వరూపం విశ్వరూపం త్వదీయం దర్శితం ఉపాసనార్థమేవ త్వయా. తచ్చ దర్శయిత్వా ఉక్తవానసి 'మత్కర్మకృది'త్యాది. అతో௨హామనయోఃఉభయోః పక్షయోర్విశిష్టతరబుభుత్సయా త్వాం పృచ్ఛామీత్యర్జున ఉవాచ.—

అర్జున ఉవాచ.—

ఏవం సతతయుక్తా యే భక్తాస్త్వాం పర్యుపాసతే,
యే చాప్యక్షరమవ్యక్తం తేషాం కే యోగవిత్తమాః? 1

ఏవమిత్యతీతానంతరశ్లోకేనోక్తమర్థం పరామృశతి 'మత్కర్మకృ'దిత్యాదినా. ఏవం సతతయుక్తాః, నైరంతర్యేణ భగవత్కర్మాదౌ యథోక్తే௨ర్థే అర్థే సమాహితాస్సంతః ప్రవృత్తా ఇత్యర్థః. యే భక్తాః అనన్యశరణాస్సంతః త్వాం యథా దర్శితం విశ్వరూపం పర్యుపాసతే ధ్యాయంతి, యే చాన్యే௨పి త్యక్తసర్వైషణాస్సన్యస్తసర్వకర్మాణః యథావిశేషితం బ్రహ్మాక్షరం నిరస్తసర్వోపాధిత్వా దవ్యక్తం అకరణగోచరం యద్ధి కరణగోచరం తద్వ్యక్తముచ్యతే, వ్యజేర్ధాతో స్తత్కర్మకత్వాదిదం త్వక్షరం తద్విపరీతం,విశిష్టైశ్చోచ్యమానైర్విశేషణైర్విశిష్టం, తే௨ద్యే చాపి పర్యుపాసతే, తేషాం ఉభయేషాం మధ్యే కే యోగవిత్తమాః కే అతిశయేన యోగవిదః ఇత్యర్థః.

అవ. శ్రీభగవానువాచ.—యే తు అక్షరోపాసకాస్సమ్యగ్దర్శినో నివృత్తైషణాస్తే తావత్తిష్ఠంతు తాన్ ప్రతి యద్వక్తవ్యం, తదుపరిష్టాద్వక్ష్యామః. యే త్వితరే.—

శ్రీభగవానువాచ.—

మయ్యావేశ్య మనో యే మాం నిత్యయుక్తా ఉపాసతే,
శ్రద్ధయా పరయోపేతాస్తే మే యుక్తతమా మతాః. 2

మయీతి. మయి విశ్వరూపే పరమేశ్వరే ఆవేశ్య సమాధాయ మనః. యే భక్తాస్సంతః, మాం సర్వయోగేశ్వరాణామధీశ్వరం సర్వజ్ఞం వియుక్తరాగాదిక్లేశతిమిరదృష్టిం, నిత్యయుక్తాః అతీతానంతరాధ్యాయాంతే ఉక్తశ్లోకార్థన్యాయేన సతతయుక్తాస్సంతః ఉపాసతే శ్రద్ధయా పరయా ప్రకృష్టయోపేతాః యే, తే మే మమ మతాః అభిప్రేతాః యుక్తతమా, ఇతి. నైరంతర్యేణ హి తే మచ్చిత్తతయా అహోరాత్రం అతివాహయంతి అతః యుక్తం తాన్ ప్రతి యుక్తతమాః ఇతి వక్తుం.

అవ. కిమితరే యుక్తతమాః న భవంతి? న; కిం తు తాన్ ప్రతి యద్వక్తవ్యం, తచ్ఛృణు.—

యేత్వక్షరమనిర్దేశ్యమవ్యక్తం పర్యుపాసతే,
సర్వత్రగమచిన్త్యం చ కూటస్థమచలం ధ్రువమ్. 3

యేత్వితి. యేత్వక్షరమనిర్దేశ్యమవ్యక్తత్వాదశబ్దగోచరమితి న నిర్దేష్టుం శక్యతే అతః, అనిర్దేశ్యం, అవ్యక్తం న కేనాపి ప్రమాణేన వ్యజ్యతే ఇత్యవ్యక్తం పర్యుపాసతే పరి సమంతాదుపాసతే. ఉపాసనం నామ యథాశాస్త్రముపాస్యస్యార్థస్య విషయీకరణేన సామీప్యముపగమ్య తైలధారావత్సమానప్రత్యయప్రవాహేణ దీర్ఘకాలం యదాసనం, తదుపాసనమాచక్షతే, అక్షరస్య విశేషణమాహ ఉపాస్యస్య— సర్వత్రగం వ్యోమవద్వ్యాప్యపి అచింత్యం చ అవ్యక్తత్వాదచింత్యమ్. యద్ధికరణగోచరం, తన్మనసాపి చింత్యం తద్విపరీతత్వాదచింత్యం అక్షరం, కూటస్థం దృశ్యమానగుణమంతర్దోషం వస్తుకూటమ్, 'కూటరూపం' 'కూటసాక్ష్య' మిత్యాదౌ కూటశబ్దః ప్రసిద్ధో లోకే తథా చావిద్యాద్యనేకసంసారబీజమంతర్దోషవన్మాయావ్యాకృతాది శబ్దవాచ్యతయా 'మాయాం తు ప్రకృతిం విద్యాన్మాయినం తు మహేశ్వరం' 'మమ

మాయా దురత్యయా' ఇత్యాదౌ ప్రసిద్ధం యత్తత్కూటం, తస్మిన్కూటే స్థితం కూటస్థం తదధ్యక్షతయా, అథవా రాశిరివ స్థితం కూటస్థం. అత ఏవాచలం. యస్మాదచలం, తస్మాద్ధ్రువం నిత్యమిత్యర్థః.

అవ. తేషాం ఫలమాహ.—

సన్నియమ్యేన్ద్రియగ్రామం సర్వత్ర సమబుద్ధయః,
తే ప్రాప్నువన్తి మామేవ సర్వభూతహితే రతాః. 4

సన్నియమ్యేతి. సన్నియమ్య సమ్యక్ నియమ్య ఉపసంహృత్య, ఇంద్రియగ్రామమింద్రియసముదాయం, సర్వత్ర సర్వస్మిన్కాలే, సమబుద్ధయః సమా తుల్యా బుద్ధిర్యేషామిష్టానిష్టప్రాప్తౌ తే సమబుద్ధయః తే య ఏవంవిధాః ప్రాప్నువంతి మామేవ సర్వభూత హితే రతాః న తు తేషాం వక్తవ్యం కించిత్ 'మాం తే ప్రాప్నువంతీ'తి జ్ఞానీ త్వాత్మైవ మే మత'మితి హ్యుక్తం. న హి భగవత్స్వరూపాణాం సతాం యుక్తతమత్వమయుక్తతమత్వం వా వాచ్యమ్.

అవ. కిం తు.—

క్లేశోఽధికతరస్తేషామవ్యక్తాసక్తచేతసామ్,
అవ్యక్తా హి గతిర్దుఃఖం దేహవద్భిరవాప్యతే. 5

క్లేశ ఇతి. క్లేశోఽధికతరః, యద్యపి మత్కర్మాదిపరాణాం క్లేశః అధిక ఏవ క్లేశోఽధికతరస్త్వక్షరాత్మనాం పరమాత్మదర్శినాం దేహాభిమానపరిత్యాగనిమిత్తః అవ్యక్తాసక్తచేతసాం అవ్యక్తే ఆసక్తం చేతో యేషాం తే అవ్యక్తాసక్తచేతసః తేషాం అవ్యక్తాసక్తచేతసాం. అవ్యక్తా హి యస్మాత్ యా గతిరక్షరాత్మికా దుఃఖం సా దేహవద్భిర్దేహాభిమానవద్భిరవాప్యతే, అతః క్లేశోఽధికతరః.

అవ. అక్షరోపాసకానాం యద్వర్తనం, తదుపరిష్టాద్వక్ష్యామః.—

యే తు సర్వాణి కర్మాణి మయి సన్న్యస్య మత్పరాః,
అనన్యేనైవ యోగేన మాం ధ్యాయన్త ఉపాసతే. 6

యేత్వితి. యే తు సర్వాణి కర్మాణి మయీశ్వరే సన్న్యస్య, మత్పరాః అహం పరో యేషాం తే మత్పరాస్సన్తః అనన్యేనైవ అవిద్య

మానమన్యదాలంబనం విశ్వరూపం దేవమాత్మానం ముక్త్వా యస్య సోఽనన్యః తేన అనన్యేనైవ; కేన? యోగేన సమాధినా మాం ధ్యాయన్తః చింతయన్తః ఉపాసతే.

అవ. తేషాం కిం?—

తేషామహం సముద్ధర్తా మృత్యుసంసారసాగరాత్,
భవామి న చిరాత్పార్థ మయ్యావేశితచేతసామ్. 7

తేషామితి. తేషాం మదుపాసనైకపరాణామహమీశ్వరః సముద్ధర్తా. కుతః ఇత్యాహ—మృత్యుసంసారసాగరాత్ మృత్యుయుక్తస్సంసారః మృత్యుసంసారః స ఏవ సాగర ఇవ సాగరః దుస్తరత్వాత్తస్మాన్మృత్యుసంసారసాగరాత్, అహం తేషాంసముద్ధర్తా భవామి న చిరాత్, కింతర్హి? క్షిప్రమేవ, హే పార్థ, మయ్యావేశితచేతసాం మయి విశ్వరూపే ఆవేశితం సమాహితం చేతో యేషాం తే మయ్యావేశితచేతసః తేషామ్.

అవ. యతః ఏవం తస్మాత్.—

మయ్యేవ మన ఆధత్స్వ మయి బుద్ధిం నివేశయ,
నివసిష్యసి మయ్యేవ అత ఊర్ధ్వం న సంశయః. 8

మయీతి. మయ్యేవ విశ్వరూపే ఈశ్వరే మనః సంకల్పవికల్పాత్మకం ఆధత్స్వ స్థాపయ, మయ్యేవం అధ్యవసాయం కుర్వంతీం బుద్ధిం ఆధత్స్వ నివేశయ. తతస్తే కిం స్యాదితి శృణు—నివసిష్యసి నివత్స్యసి నిశ్చయేన మదాత్మనా మయి నివాసం కరిష్యస్యేవ అతశ్శరీరపాతాత్, ఊర్ధ్వం. న సంశయః సంశయోఽత్ర న కర్తవ్యః.

అథ చిత్తం సమాధాతుం న శక్నోషి మయి స్థిరమ్,
అభ్యాసయోగేన తతో మామిచ్ఛాప్తుం ధనంజయ. 9

అథేతి. అథ త్వం యథావోచం తథా మయి చిత్తం సమాధాతుం స్థాపయితుం స్థిరమచలం న శక్నోషిచేత్తతః పశ్చాదభ్యాసయోగేన, చిత్తస్యైకస్మిన్నవలంబనే సర్వతస్సమాహృత్య పునః పునః స్థాపనమభ్యాసః, తత్పూర్వకో యోగస్సమాధానలక్షణస్తేన అభ్యాసయోగేన మాం విశ్వరూపమిచ్ఛ ప్రార్థయస్వ ఆప్తుం, హే ధనంజయ.

అభ్యాసేఽప్యసమర్థోఽసి మత్కర్మపరమో భవ,
మదర్థమపి కర్మాణి కుర్వన్ సిద్ధిమవాప్స్యసి. 10

అభ్యాస ఇతి. అభ్యాసేఽప్యసమర్థోఽసి అశక్తోఽసి తర్హి, మత్కర్మపరమో భవ మదర్థం కర్మ మత్కర్మ తత్పరమో మత్కర్మపరమో భవ మత్కర్మప్రధానః ఇత్యర్థః. అభ్యాసేన వినా మదర్థమపి కర్మాణి కేవలం కుర్వన్ సిద్ధిం సత్త్వశుద్ధిం యోగజ్ఞానప్రాప్తిద్వారేణ అవాప్స్యసి,

అథైతదప్యశక్తోఽసి కర్తుం మద్యోగమాశ్రితః,
సర్వకర్మఫలత్యాగం తతః కురు యతాత్మవాన్. 11

అథేతి. అథ పునరేతదపి యదుక్తం మత్కర్మపరమత్వం తత్కర్తుమశక్తోఽసి యది, మద్యోగమాశ్రితః మయి క్రియమాణాని కర్మాణి సన్న్యస్య యత్కరణం తేషామనుష్ఠానం స మద్యోగః, తమాశ్రితస్సన్. సర్వకర్మఫలత్యాగం సర్వేషాం కర్మణాం ఫలసన్న్యాసం సర్వకర్మఫలత్యాగం తతోఽనంతరం కురు, యతాత్మవాన్, సంయతచిత్తస్సన్నిత్యర్థః.

అవ. ఇదానీం సర్వకర్మఫలత్యాగం స్తౌతి.—

శ్రేయో హి జ్ఞానమభ్యాసాత్ జ్ఞానాద్ధ్యానం విశిష్యతే,
ధ్యానాత్కర్మఫలత్యాగస్త్యాగాచ్ఛాన్తిరనన్తరమ్. 12

శ్రేయ ఇతి. శ్రేయః హి ప్రశస్యతరం జ్ఞానం. కస్మాత్? అవివేకపూర్వకాదభ్యాసాత్. తస్మాదపి జ్ఞానాత్ జ్ఞానపూర్వకం ధ్యానం విశిష్యతే. జ్ఞానవతో ధ్యానాదపి కర్మఫలత్యాగః, 'విశిష్యతే' ఇతి అనుషజ్యతే. ఏవం కర్మఫలత్యాగాత్ పూర్వోక్తవిశేషణవతః శాంతిరుపశమః సహేతుకస్య సంసారస్యానంతరమేవ స్యాత్, న తు కాలాంతరమపేక్షతే.

అజ్ఞస్య కర్మణి ప్రవృత్తస్య పూర్వోపదిష్టోపాయానుష్ఠానాశక్తౌ సర్వకర్మఫలత్యాగః శ్రేయస్సాధనమిత్యుపదిష్టం, న ప్రథమమేవ. తతశ్చ 'శ్రేయో హి జ్ఞానమభ్యాసాత్' ఇత్యాద్యుత్తరోత్తరవిశిష్టత్వోపదేశేన సర్వకర్మఫలత్యాగః స్తూయతే, సంపన్నసాధనానుష్ఠానాశక్తౌ అనుష్ఠేయత్వేన శ్రుతత్వాత్. కేన సాధర్మ్యేణ స్తుతిత్వం? 'యదా సర్వే ప్రము

చ్యంతే' ఇతి సర్వకామప్రహాణాదమృతత్వముక్తం తత్ప్రసిద్ధం చ కామాశ్చ సర్వే శ్రౌతస్మార్తకర్మణాం ఫలాని. తత్త్యాగేన చ విదుషః ధ్యాననిష్ఠస్య అనంతరమేవ శాంతిరితి సర్వకామత్యాగసామాన్యమజ్ఞకర్మఫలత్యాగస్యాప్యస్తీతి తత్సామాన్యాత్ సర్వకర్మఫలత్యాగస్తుతిరియం ప్రరోచనార్థా. యథాగస్త్యేన బ్రాహ్మణేన సముద్రః పీతః ఇతి ఇదానీంతనాః అపి బ్రాహ్మణాః బ్రాహ్మణత్వసామాన్యాత్ స్తూయంతే, ఏవం కర్మఫలత్యాగాత్ కర్మయోగస్య శ్రేయస్సాధనత్వమభిమతం.

అత్ర చాత్మేశ్వరభేదమాశ్రిత్య విశ్వరూపే ఈశ్వరే చేతస్సమాధానలక్షణో యోగః ఉక్తః, ఈశ్వరార్థం కర్మానుష్ఠానాది చ. 'అథైతదప్యశక్తోఽసి' ఇత్యజ్ఞానకార్యస్య సూచనాత్ నాభేదదర్శినో అక్షరోపాసకస్య కర్మయోగః ఉపపద్యతే ఇతి దర్శయతి. తథా కర్మయోగినః అక్షరోపాసనానుపపత్తిం దర్శయతి భగవాన్, 'తే ప్రాప్నువంతి మామేవ' ఇత్యక్షరోపాసకానాం కైవల్యప్రాప్తౌ స్వాతంత్ర్యముక్త్వా ఇతరేషాం పారతంత్ర్యాత్ ఈశ్వరాధీనతాం దర్శితవాన్ 'తేషామహం సముద్ధర్తే'తి, యది హి ఈశ్వరస్యాత్మభూతాః తే మతాః అభేదదర్శిత్వాదక్షరస్వరూపాః ఏవ తే ఇతి సముద్ధరణకర్మవిషయవచనమేవ తాన్ ప్రతి అపేశలం స్యాత్. యస్మాచ్చ అర్జునస్యాత్యంతమేవ హితైషీ భగవాన్ తస్య సమ్యగ్దర్శనానన్వితం కర్మయోగం భేదదృష్టిమంతమేవోపదిశతి న చాత్మానమీశ్వరం ప్రమాణతః బుద్ధ్వా కస్యచిత్ గుణభావం జిగమిషతి కశ్చిద్విరోధాత్. తస్మాదక్షరోపాసకానాం సమ్యగ్దర్శననిష్ఠానాం సన్న్యాసినాం త్యక్తసర్వైషణానా 'మద్వేష్టా సర్వభూతానామి'త్యాది ధర్మపూగం సాక్షాదమృతత్వకారణం వక్ష్యామీతి ప్రవర్తతే.—

అద్వేష్టా సర్వభూతానాం మైత్రః కరుణ ఏవ చ,
నిర్మమో నిరహఙ్కారస్సమదుఃఖసుఖః క్షమీ. 13

అద్వేష్టేతి. అద్వేష్టా సర్వభూతానాం సర్వేషాం భూతానాం న ద్వేష్టా, ఆత్మనో దుఃఖహేతుమపి న కంచిద్ద్వేష్టి, సర్వభూతాన్యాత్మత్వేన హి పశ్యతి. మైత్రః మిత్రో మిత్రతయా వా వర్తతే ఇతి సః మైత్రః. కరుణ ఏవ చ, కరుణా కృపా దుఃఖితేషు దయా

తద్వాన్ కరుణః. సర్వభూతాభయప్రదః, సన్న్యాసీత్యర్థః. నిర్మమో మమప్రత్యయవర్జితః నిరహంకారో నిర్గతాహంప్రత్యయః. సమదుఃఖసుఖః సమే దుఃఖసుఖే ద్వేషరాగయోః ప్రవర్తకే యస్య సః సమదుఃఖసుఖః. క్షమీ క్షమావాన్, ఆక్రుష్టః అభిహతో వా అవిక్రియ ఏవాస్తే.

సంతుష్టస్సతతం యోగీ యతాత్మా దృఢనిశ్చయః,
మయ్యర్పితమనోబుద్ధిర్యో మద్భక్తస్స మే ప్రియః. 14

సంతుష్ట ఇతి. సంతుష్టస్సతతం నిత్యం దేహస్థితికారణస్య లాభే అలాభే చ ఉత్పన్నాలంప్రత్యయః. తథా గుణవల్లాభే తద్విపర్యయే చ సంతుష్టస్సతతం యోగీ సమాహితచిత్తః 'యతాత్మా సంయతస్వభావః. దృఢనిశ్చయః దృఢః స్థిరః నిశ్చయోఽధ్యవసాయో యస్య ఆత్మతత్త్వవిషయే స దృఢనిశ్చయః. మయ్యర్పితమనోబుద్ధిస్సంకల్పవికల్పాత్మకం మనః అధ్యవసాయలక్షణా బుద్ధిః తే మయ్యేవార్పితే స్థాపితే యస్య సన్న్యాసినః సః, మయ్యర్పితమనోబుద్ధిః. యః ఈదృశో మద్భక్తస్స మే ప్రియః, 'ప్రియో హి జ్ఞానినోఽత్యర్థమహం స చ మమ ప్రియః' ఇతి సప్తమే అధ్యాయే సూచితం, తదిహ ప్రపంచ్యతే.

యస్మాన్నోద్విజతే లోకో లోకాన్నోద్విజతే చ యః,
హర్షామర్షభయోద్వేగైర్ముక్తో యస్స చ మే ప్రియః. 15

యస్మాదితి. యస్మాత్సన్న్యాసినః నోద్విజతే ఉద్వేగం న గచ్ఛతి న సంతప్యతే న సంక్షుభ్యతి లోకః, తథా లోకాన్నోద్విజతే చ యః, హర్షామర్షభయోద్వేగైః హర్షశ్చామర్షశ్చభయం చ ఉద్వేగశ్చ తైః హర్షామర్షభయోద్వేగైర్ముక్తః, హర్షః ప్రీతిః ప్రియలాభే అంతఃకరణస్యోత్కర్షః రోమాంచనాశ్రుపాతాది లింగశ్చ, అమర్షః అసహిష్ణుతా, భయం త్రాసః, ఉద్వేగః ఉద్విగ్నతా, తైర్ముక్తో యస్స చ మే ప్రియః.

అనపేక్షశ్శుచిర్దక్ష ఉదాసీనో గతవ్యథః,
సర్వారంభపరిత్యాగీ యో మద్భక్తస్స మే ప్రియః. 16

అనపేక్ష ఇతి. అనపేక్షః దేహేంద్రియవిషయసంబంధాదిష్వపేక్షా యస్య నాస్తి సోఽనపేక్షో నిస్స్పృహః. శుచిః బాహ్యేనాభ్యంతరేణ

చ శౌచేన సంపన్నః దక్షః ప్రత్యుత్పన్నేషు కార్యేషు సద్యో యథావత్ప్రతిపత్తుం సమర్థః, ఉదాసీనో న కస్యచిన్మిత్రాదేః పక్షం భజతే యః, సః ఉదాసీనః యతిః, గతవ్యథః గతభయః సర్వారంభపరిత్యాగీ ఆరభ్యంత ఇత్యారంభాః ఇహాముత్రార్థాని కామహేతూని కర్మాణి సర్వారంభాః తాన్ పరిత్యక్తుం శీలమస్యేతి సర్వారంభపరిత్యాగీ యో మద్భక్తస్స మే ప్రియః.

అవ. కించ.—

యో న హృష్యతి న ద్వేష్టి న శోచతి న కాంక్షతి,
శుభాశుభపరిత్యాగీ భక్తిమాన్ యస్స మే ప్రియః. 17

య ఇతి. యః న హృష్యతీష్టప్రాప్తౌ, న ద్వేష్ట్యనిష్టప్రాప్తౌ న శోచతి ప్రియవిప్రయోగే, న చాప్రాప్తం కాంక్షతి శుభాశుభే కర్మణీ పరిత్యక్తుం శీలమస్యేతి శుభాశుభపరిత్యాగీ భక్తిమాన్ యస్స మే ప్రియః,

సమశ్శత్రౌ చ మిత్రే చ తథా మానావమానయోః,
శీతోష్ణసుఖదుఃఖేషు సమస్సఙ్గవివర్జితః. 18

సమ ఇతి. సమశ్శత్రౌ చ మిత్రే చ, తథా మానావమానయోః పూజాపరిభవయోః, శీతోష్ణసుఖదుఃఖేషు సమః సర్వత్ర చ సంగవర్జితః.

అవ. కించ.—

తుల్యనిందాస్తుతిర్మౌనీ సంతుష్టో యేన కేనచిత్,
అనికేతస్స్థిరమతిర్భక్తిమాన్ మే ప్రియో నరః. 19

తుల్యేతి. తుల్యనిందాస్తుతిర్నిందా చ స్తుతిశ్చ నిందాస్తుతీ తే తుల్యే యస్య సః తుల్యనిందాస్తుతిః. మౌనీ మౌనవాన్ సంయతవాక్ సంతుష్టో యేన కేనచిత్ శరీరస్థితిహేతుమాత్రేణ తథాచోక్తం—'యేన కేనచిదాచ్ఛన్నో యేన కేనచిదాశితః, యత్ర క్వచన శాయీ స్యాత్తం దేవా బ్రాహ్మణం విదు'రితి, కించ, అనికేతః నికేత ఆశ్రయో నివాసః నియతో న విద్యతే యస్య సోఽనికేతః 'అనగారః ఇత్యాదిస్మృత్యంతరాత్ స్థిరమతిః స్థిరా మతిః పరమార్థవస్తువిషయా యస్య సః స్థిరమతిః భక్తిమాన్మే ప్రియో నరః.

అథ, 'అద్వేష్టా సర్వభూతానా'మిత్యాదినా అక్షరోపాసకానాం నివృత్తసర్వైషణానాం సన్న్యాసినాం పరమార్థజ్ఞాననిష్ఠానాం ధర్మ జాతం ప్రక్రాంతముపసంహరతి.—

యే తు ధర్మ్యామృతమిదం యథోక్తం పర్యుపాసతే,
శ్రద్దధానా మత్పరమా భక్తాస్తేఽతీవ మే ప్రియాః. 20

ఇతి శ్రీమహాభారతే శతసాహస్ర్యాం సంహితాయాం వైయాసిక్యాం
భీష్మపర్వణి శ్రీమద్భగవద్గీతాసూపనిషత్సు బ్రహ్మవిద్యాయాం
యోగశాస్త్రే శ్రీకృష్ణార్జునసంవాదే భక్తియోగో నామ
ద్వాదశోఽధ్యాయః.

యే ఇతి. యే తు సన్న్యాసినో ధర్మ్యామృతం ధర్మాదనపేతం ధర్మ్యం ధర్మ్యం చ తదమృతం చ ధర్మ్యామృతం తదమృతత్వహేతుత్వా దిదం యథోక్తం 'అద్వేష్టా సర్వభూతానా'మిత్యాదినా, పర్యుపాసతే అనుతిష్ఠంతి, శ్రద్దధానాస్సంతో మత్పరమా యథోక్తః అహమక్షరాత్మా పరమో నిరతిశయా గతిర్యేషాం తే మత్పరమాః, మద్భక్తాశ్చ ఉత్తమాం పరమార్థజ్ఞానలక్షణాం భక్తిమాస్థితాః, తే అతీవ మే ప్రియాః భవంతి. 'ప్రియో హి జ్ఞానినోఽత్యర్థ'మితి యత్సూచితం తద్వ్యాఖ్యాయేహోపసంహృతం, 'భక్తాస్తేఽతీవ మే ప్రియాః' ఇతి. యస్మాద్ధర్మ్యామృతమిదం యథోక్తమనుతిష్ఠన్ భగవతః విష్ణోః పరమేశ్వరస్యాతీవ మే ప్రియో భవతి తస్మాదిదం ధర్మ్యామృతం ముముక్షుణా యత్నతః అనుష్ఠేయం ప్రియం విష్ణోః పరం ధామ జిగమిషుణా ఇతి వాక్యార్థః.

ఇతి శ్రీపరమహంసపరివ్రాజకాచార్యస్య శ్రీగోవిందభగవత్పూజ్యపాద
శిష్యస్య శ్రీమచ్ఛంకరభగవతః కృతౌ శ్రీమద్భగవద్గీతాభాష్యే
ద్వాదశోఽధ్యాయః.

త్రయోదశోఽధ్యాయః

అవ. సప్తమేఽధ్యాయే ద్వే ప్రకృతీ సూచితే పరమేశ్వరస్య.— త్రిగుణాత్మికా అష్టధా భిన్నా అపరా, సంసారహేతుత్వాత్ పరా చాన్యా జీవభూతా క్షేత్రజ్ఞలక్షణా ఈశ్వరాత్మికా యాభ్యాం ప్రకృతిభ్యామీశ్వరో జగదుత్పత్తిస్థితిలయహేతుత్వం ప్రతిపద్యతే తత్ర క్షేత్రక్షేత్రజ్ఞలక్షణప్రకృతిద్వయనిరూపణద్వారేణ తద్వతః ఈశ్వరస్య తత్త్వనిర్ధారణాయ క్షేత్రజ్ఞాధ్యాయః ఆరభ్యతే. అతీతానంతరాధ్యాయే చ 'అద్వేష్టా సర్వభూతానా'మిత్యాదినా యావదధ్యాయపరిసమాప్తిస్తావత్తత్త్వజ్ఞానినాం సన్న్యాసినాం నిష్ఠోక్తా యథా తే వర్తంతే ఇత్యేతదుక్తం కేన పునః తే తత్త్వజ్ఞానేన యుక్తాః యథోక్తధర్మాచరణాద్భగవతః ప్రియా భవంతీత్యేవమర్థశ్చాయమధ్యాయః ఆరభ్యతే, ప్రకృతిశ్చ త్రిగుణాత్మికా సర్వకార్యకరణవిషయాకారేణ పరిణతా పురుషస్య భోగాపవర్గార్థకర్తవ్యతయా దేహేంద్రియాద్యాకారేణ సంహన్యతే సోఽయం సంఘాతః ఇదం శరీరం. తదేతద్భగవానువాచ.—

శ్రీభగవానువాచ.—

ఇదం శరీరం కౌంతేయ క్షేత్రమిత్యభిధీయతే,
ఏతద్యో వేత్తి తం ప్రాహుః క్షేత్రజ్ఞ ఇతి తద్విదః. 1

ఇదమితి. ఇదమితి సర్వనామ్నోక్తం విశినష్టి శరీరమితి హే కౌంతేయ, క్షతత్రాణాత్, క్షయాత్, క్షరణాత్ క్షేత్రవద్వా అస్మిన్ కర్మఫలనిష్పత్తేః క్షేత్రం ఇతి—ఇతి శబ్దః ఏవం శబ్దపదార్థకః.— క్షేత్రమిత్యేవమభిధీయతే కథ్యతే,ఏతచ్ఛరీరం క్షేత్రం యో వేత్తి విజానాతి, ఆపాదతలమస్తకం జ్ఞానేన విషయీకరోతి, స్వాభావికేన ఔపదేశికేన వా వేదనేన విషయీకరోతి విభాగశః, తం వేదితారం ప్రాహుః కథయంతి క్షేత్రజ్ఞః ఇతి—ఇతి శబ్దః ఏవంశబ్దపదార్థకః ఏవం పూర్వవత్, క్షేత్రజ్ఞ ఇత్యేవం ఆహుః. కే తద్విదః తౌ క్షేత్రక్షేత్రజ్ఞౌ యే విదంతి తే తద్విదః.

అవ. ఏవం క్షేత్రక్షేత్రజ్ఞావుక్త్వా, కిమేతావన్మాత్రేణ జ్ఞానేన జ్ఞాతవ్యావితి ? న ఇత్యుచ్యతే.—

క్షేత్రజ్ఞం చాపి మాం విద్ధి సర్వక్షేత్రేషు భారత,
క్షేత్రక్షేత్రజ్ఞయోర్జ్ఞానం యత్తద్ జ్ఞానం మతం మమ. 2

క్షేత్రజ్ఞమితి. క్షేత్రజ్ఞం యథోక్తలక్షణం చాపి మాం పరమేశ్వరం అసంసారిణం విద్ధి విజానీహి.సర్వక్షేత్రేషు యః క్షేత్రజ్ఞః బ్రహ్మాదిస్తంబపర్యంతానేకక్షేత్రోపాధిప్రవిభక్తః, తం నిరస్తసర్వోపాధిభేదం సదసదాదిశబ్దప్రత్యయాగోచరం విద్ధీత్యభిప్రాయః. హే భారత,యస్మాత్ క్షేత్రక్షేత్రజ్ఞేశ్వరయాథాత్మ్యవ్యతిరేకేణ న జ్ఞానగోచర మన్యదవశిష్టమస్తి, తస్మాత్ క్షేత్రక్షేత్రజ్ఞయోః జ్ఞేయభూతయోః యద్ జ్ఞానం క్షేత్రక్షేత్రజ్ఞౌ యేన జ్ఞానేన విషయీక్రియేతే తత్ జ్ఞానం సమ్యక్ జ్ఞానమితి మతమభిప్రాయః మమేశ్వరస్య విష్ణోః.

నను సర్వక్షేత్రేష్వేక ఏవ ఈశ్వరః, నాన్యస్తద్వ్యతిరిక్తో భోక్తా విద్యతే చేత్ తతః ఈశ్వరస్య సంసారిత్వం ప్రాప్తం; ఈశ్వరవ్యతిరేకేణ వా సంసారిణః అన్యస్యాభావాత్ సంసారాభావప్రసంగః, తచ్చోభయ మనిష్టం, బంధమోక్షతద్ధేతుశాస్త్రానర్థక్యప్రసంగాత్, ప్రత్యక్షాదిప్రమాణ విరోధాచ్చ ప్రత్యక్షేణ తావత్సుఖదుఃఖతద్ధేతులక్షణస్సంసార ఉపలభ్యతే; జగద్వైచిత్ర్యోపలబ్ధేశ్చ ధర్మాధర్మనిమిత్తః సంసారోఽనుమీయత ఇతి సర్వమేతదనుపపన్నం, ఆత్మేశ్వరైకత్వే.

న; జ్ఞానాజ్ఞానయోరన్యత్వోపపత్తేః—'దూరమేతే విపరీతే విషూచీ, అవిద్యా యా చ విద్యేతి జ్ఞాతా, తథా తయోర్విద్యావిద్యావిషయయోః ఫలభేదోఽపి విరుద్ధో నిర్దిష్టః—'శ్రేయశ్చ ప్రేయశ్చ' ఇతి, విద్యావిషయః శ్రేయః, ప్రేయస్త్వవిద్యాకార్యమితి. తథా చ వ్యాసః—'ద్వావిమావథ పంథానా' విత్యాది, 'ఇమౌ ద్వావేవ పంథానౌ, ఇత్యాదిచ, ఇహ చ ద్వే నిష్ఠే ఉక్తే అవిద్యా చ సహకార్యేణ విద్యయా హాతవ్యేతి శ్రుతిస్మృతిన్యాయేభ్యోఽవగమ్యతే శ్రుతయస్తావత్. 'ఇహ చేదవేదీదథ సత్యమస్తి న చేదిహావేదీన్మహతీ వినష్టిః' తమేవం విద్వానమృత ఇహ భవతి. నాన్యః పంథా విద్యతేఽయ

నాయ, ఆనందం బ్రహ్మణో విద్వాన్, న బిభేతి కుతశ్చనే’తి. అవిదుషస్తు—‘అథ తస్య భయం భవతి’ ‘అవిద్యాయామంతరే వర్తమానాః’ ‘బ్రహ్మ వేద బ్రహ్మైవ భవతి’, ‘అన్యోఽసావన్యోఽహమస్మీ’తి, న స వేద యథా పశురేవం స దేవానాం’ ఆత్మవిదః ‘స ఇదం సర్వం భవతి’, ‘యదా చర్మవదాకాశ’మిత్యాద్యాః సహస్రశః స్మృతయశ్చ—‘అజ్ఞానేనావృతం జ్ఞానం తేన ముహ్యంతి జంతవః’ ‘ఇహైవ తైర్జితస్సర్గో యేషాం సామ్యే స్థితం మనః’ ‘సమం పశ్యన్ హి సర్వత్ర’ ఇత్యాద్యాః న్యాయతశ్చ,—‘సర్పాన్ కుశాగ్రాణి తథోదపానం జ్ఞాత్వా మనుష్యాః పరివర్జయంతి, అజ్ఞానతస్తత్ర పతంతి కేచిత్ జ్ఞానే ఫలం పశ్య యథావిశిష్టం’. తథా చ—దేహాదిష్వాత్మబుద్ధిరవిద్వాన్ రాగద్వేషాదిప్రయుక్తో ధర్మాధర్మానుష్ఠానకృజ్జాయతే మ్రియతే చేత్యవగమ్యతే, దేహాదివ్యతిరిక్తాత్మదర్శినః రాగద్వేషాదిప్రహాణాపేక్షాద్ధర్మాధర్మప్రవృత్త్యుపశమాత్ ముచ్యంతే ఇతి న కేనచిత్ ప్రత్యాఖ్యాతుం శక్యం న్యాయతః. తత్రైవం సతి క్షేత్రజ్ఞస్య ఈశ్వరస్యైవ సతః అవిద్యాకృతోపాధిభేదః సంసారిత్వమివ భవతి,యథా దేహాద్యాత్మత్వమాత్మనః సర్వజంతూనాం హి ప్రసిద్ధో దేహాదిష్వనాత్మభావో నిశ్చితః అవిద్యాకృతః,యథా స్థాణౌ పురుషనిశ్చయః, న చైతావతా పురుషధర్మః స్థాణోర్భవతి,స్థాణుధర్మో వా పురుషస్య,తథా న చైతన్యధర్మో దేహస్య దేహధర్మో వా చేతనస్య సుఖదుఃఖమోహాత్మకత్వాదిరాత్మనో న యుక్తః; అవిద్యాకృతత్వావిశేషాత్, జరామృత్యువత్.

అతుల్యత్వాదితి చేత్—స్థాణుపురుషౌ జ్ఞేయావేవ సంతౌ జ్ఞాత్రాన్యోన్యస్మిన్ అధ్యస్తౌ, అవిద్యయా; దేహాత్మనోస్తు జ్ఞేయజ్ఞాత్రోరేవ ఇతరేతరాధ్యాసః,ఇతి న సమో దృష్టాంతః,అతో దేహధర్మో జ్ఞేయోఽపి జ్ఞాతురాత్మనో భవతీతి చేన్న; అచైతన్యాదిప్రసంగాత్. యది హి జ్ఞేయస్య దేహాదేః క్షేత్రస్యధర్మాస్సుఖదుఃఖమోహేచ్ఛాద్వేషాదయో జ్ఞాతురాత్మనో భవంతి, తర్హి, జ్ఞేయస్య క్షేత్రస్య ధర్మాః కేచిదాత్మనో భవంతి అవిద్యాధ్యారోపితాః,జరామరణాదయస్తు న భవంతీ’తి విశేషహేతుర్వాచ్యః ‘న భవంతి’ త్యస్త్యనుమానం అవిద్యాధ్యారోపి

తత్వాజ్జరామరణాదివదితి, హేయత్వాదుపాదేయత్వాచ్చేత్యాది. త త్రైవం సతి కర్తృత్వభోక్తృత్వలక్షణః సంసారో జ్ఞేయస్థో జ్ఞాతర్యవిద్యాధ్యారోపితః ఇతి న తేన జ్ఞాతుః కించిద్దుష్యతి, యథా బాలైరధ్యారోపితేనాకాశస్య తలమలినత్వాదినా.

ఏవం చ సతి, సర్వక్షేత్రేష్వపి సతో భగవతః క్షేత్రజ్ఞస్యేశ్వరస్య సంసారిత్వగంధమాత్రమపి న శక్యం వక్తుం. న హి క్వచిదపి లోకే అవిద్యాధ్యస్తేన ధర్మేణ కస్యచిదుపకారః అపకారో వా దృష్టః.

యత్తూక్తం—న సమో దృష్టాంత ఇతి తదసత్, కథం? అవిద్యాధ్యాసమాత్రం హి దృష్టాంతదార్ష్టాంతికయోస్సాధర్మ్యం వివక్షితం తన్న వ్యభిచరతి యత్తు జ్ఞాతరి వ్యభిచరతీతి మన్యసే తస్యాప్యనైకాంతికత్వం దర్శితం జరాదిభిః.

అవిద్యావత్వాత్ క్షేత్రజ్ఞస్య సంసారిత్వమితి చేన్న అవిద్యాయాస్తామసత్వాత్ తామసో హి ప్రత్యయః, ఆవరణాత్మకత్వాదవిద్యా విపరీతగ్రాహకః సంశయః తదుపస్థాపకః అగ్రహణాత్మకో వా, వివేకప్రకాశాభావే తదభావాత్ తామసే చావరణాత్మకే తిమిరాదిదోషే సత్యగ్రహణాదేరవిద్యాత్రయస్యోపలబ్ధేః.

అత్రాహ—ఏవం తర్హి జ్ఞాతృధర్మో అవిద్యా న కరణే చక్షుషి తైమిరికత్వాదిదోషోపలబ్ధేః. యత్తు మన్యసే—జ్ఞాతృధర్మో అవిద్యా తదేవ చ అవిద్యాధర్మవత్వం క్షేత్రజ్ఞస్య సంసారిత్వం; తత్ర యదుక్తం ఈశ్వరఏవ క్షేత్రజ్ఞో న సంసారీ ఇత్యేతదయుక్తమితి—తన్న; యథా కరణే చక్షుషి విపరీతగ్రాహకాదిదోషస్య దర్శనాత్. న విపరీతాదిగ్రహణం తన్నిమిత్తం వా తైమిరికత్వాదిదోషో గ్రహీతుః, చక్షుషః సంస్కారేణ తిమిరే అపనీతే గ్రహీతురదర్శనాత్ న గ్రహీతృధర్మో యథా, తథా సర్వత్రైవాగ్రహణవిపరీతసంశయప్రత్యయాస్తన్నిమిత్తాః కరణస్యైవ కస్యచిద్భవితుమర్హంతి, న జ్ఞాతుః క్షేత్రజ్ఞస్య, సంవేద్యత్వాచ్చ తేషాం ప్రదీపప్రకాశవత్ న జ్ఞాతృధర్మత్వం—సంవేద్యత్వా

కేవ స్యాత్మవ్యతిరిక్తస్య సంవేద్యత్వం, సర్వకరణవియోగే చ కైవల్యే సర్వవాదిభిరవిద్యాదిదోషవత్త్వానభ్యుపగమాత్ ఆత్మనో యది క్షేత్రజ్ఞస్య సంసారిత్వం అగ్న్యుష్ణవత్ స్వధర్మః తతో న కదాచిదపి తేన వియోగస్స్యాత్. అవిక్రియస్య చ వ్యోమవత్సర్వగతస్యామూర్తస్యాత్మనః కేనచిత్సంయోగవియోగానుపపత్తేస్సిద్ధం క్షేత్రజ్ఞస్య నిత్యమేవ ఈశ్వరత్వం, 'అనాదిత్వాన్నిర్గుణత్వాదిత్యా' దీశ్వరవచనాచ్చ.

నన్వేవం సతి సంసారసంసారిత్వాభావే శాస్త్రానర్థక్యాదిదోషః స్యాదితి చేత్, న; సర్వైరభ్యుపగమాత్ సర్వైరాత్మవాదిభిరభ్యుపగతో దోషో నైకేన పరిహర్తవ్య తే. కథమభ్యుపగమ ఇతి, ముక్తాత్మనాం హి సంసారసంసారిత్వవ్యవహారాభావః సర్వైరేవాత్మవాదిభిరిష్యతే, న చ తేషాం శాస్త్రానర్థక్యాదిదోషప్రాప్తిరభ్యుపగతా. తథానః క్షేత్రజ్ఞానాం ఈశ్వరైకత్వే సతి, శాస్త్రానర్థక్యం భవతు, అవిద్యావిషయే చార్థవత్త్వం—యథా ద్వైతినాం సర్వేషాం బంధావస్థాయామేవ శాస్త్రాద్యర్థవత్త్వం, న ముక్తావస్థాయాం, ఏవమ్.

నను ఆత్మనః బంధముక్తావస్థే పరమార్థతఏవ వస్తుభూతే ద్వైతవాదినాం సర్వేషామ్. అతో హేయోపాదేయ తత్సాధన సద్భావే శాస్త్రాద్యర్థవత్త్వం స్యాత్. అద్వైతినాం పునర్ద్వైతస్యాపరమార్థత్వాదవిద్యాకృతత్వాద్బంధావస్థాయామప్యాత్మనో అపరమార్థత్వే నిర్విషయత్వాచ్ఛాస్త్రానర్థక్యమితి చేన్న; ఆత్మనః అవస్థాభేదవత్త్వానుపపత్తేః యదితావదాత్మనో బంధముక్తావస్థే, యుగపత్స్యాతాం, క్రమేణ వా యుగపత్తావద్విరోధాన్న సంభవతః. స్థితిగతీ ఇవైకస్మిన్ క్రమభావిత్వే చ నిర్నిమిత్తత్వే అనిర్మోక్షప్రసంగః అన్య నిమిత్తత్వే చ స్వతః అభావాద పరమార్థత్వప్రసంగః తథా చ సత్యభ్యుపగమహానిః, కించ, బంధముక్తావస్థయోః పౌర్వాపర్యనిరూపణాయాం బంధావస్థాపూర్వం ప్రకల్ప్యా అనాదిమత్యంతవతి చ,తచ్చ ప్రమాణవిరుద్ధం తథా మోక్షావస్థాదిమత్యనంతా చ ప్రమాణవిరుద్ధైవాభ్యుపగమ్యతే,న చావస్థావతఃఅవస్థాంతరం గచ్ఛతో నిత్యత్వముపపాదయితుం శక్యం,అథానిత్యత్వదోషపరిహారా

య బంధముక్తావస్థాభేదో న కల్ప్యతే, అతః ద్వైతినామపి శాస్త్రానర్థక్యాదిదోషః అపరిహార్య ఏవ; ఇతి సమానత్వాన్నాద్వైతవాదినా పరిహర్తవ్యో దోషః.

న చ శాస్త్రానర్థక్యం యథా ప్రసిద్ధావిద్వత్పురుషవిషయత్వాచ్ఛాస్త్రస్య. అవిదుషాం హి ఫలహేత్వోరనాత్మనోరాత్మదర్శనం, న విదుషాం; విదుషాం హి ఫలహేతుభ్యామాత్మనః అన్యత్వదర్శనే సతి తయోరహమిత్యాత్మదర్శనానుపపత్తేః. న హ్యత్యంతమూఢః ఉన్మత్తాదిరపి జలాగ్న్యోః ఛాయాప్రకాశయోర్వా ఏకాత్మతాం పశ్యతి, కిముత వివేకీ. తస్మాన్న విధిప్రతిషేధశాస్త్రం తావత్ఫలహేతుభ్యామాత్మనోఽన్యత్వదర్శినో భవతి, న హి "దేవదత్త త్వమిదం కు"ర్వితి కస్మింశ్చిత్కర్మణి నియుక్తే, విష్ణుమిత్రః 'అహం నియుక్తః' ఇతి తత్రస్థో నియోగం శృణ్వన్నపి ప్రతిపద్యతే, నియోగవిషయవివేకాగ్రహణాత్తూపపద్యతే ప్రతిపత్తిః తథా ఫలహేత్వోరపి.

నను ప్రాకృతసంబంధాపేక్షయా యుక్తైవ ప్రతిపత్తిశ్శాస్త్రార్థవిషయా — ఫలహేతుభ్యామన్యాత్మత్వదర్శనేఽపి సతి — ఇష్టఫలహేతౌ ప్రవర్తితోఽస్మి. అనిష్టఫలహేతోశ్చ వర్తితోఽస్మీతి! యథా పితృపుత్రాదీనాం ఇతరేతరాత్మాన్యత్వదర్శనే సత్యప్యన్యోన్యనియోగప్రతిషేధార్థా ప్రతిపత్తిః. న, వ్యతిరిక్తాత్మదర్శనప్రతిపత్తేః ప్రాగేవ ఫలహేత్వోరాత్మాభిమానస్య సిద్ధత్వాత్. ప్రతిపన్ననియోగప్రతిషేధార్థో హి ఫలహేతుభ్యామాత్మనోఽన్యత్వం ప్రతిపద్యతే న పూర్వం, తస్మాద్విధిప్రతిషేధశాస్త్రమవిద్వద్విషయమితి సిద్ధమ్.

నను 'స్వర్గకామో యజేత' 'న కళంజం భక్షయేత్' ఇత్యాదావాత్మవ్యతిరేకదర్శినామప్రవృత్తౌ. కేవలదేహాత్మదృష్టీనాం చ, అతః కర్తురభావాచ్ఛాస్త్రానర్థక్యమితి చేత్, న, యథాప్రసిద్ధిత ఏవ ప్రవృత్తినివృత్త్యుపపత్తేః. ఈశ్వరక్షేత్రజ్ఞైకత్వదర్శీ బ్రహ్మవిత్తావన్న ప్రవర్తతే. తథా నైరాత్మ్యవాద్యపి నాస్తి పరలోక ఇతి న ప్రవర్తతే. యథా ప్రసిద్ధితస్తు విధిప్రతిషేధశాస్త్రశ్రవణాన్యథానుపపత్త్యానుమితాత్మాస్తిత్వః ఆత్మవిశేషానభిజ్ఞః కర్మఫలసంజాతతృష్ణః శ్రద్ధధానతః ప్రవర్తతే, ఇతి

సర్వేషాం నః ప్రత్యక్షమతో న శాస్త్రానర్థక్యమ్.

వివేకినాం ప్రవృత్త్యదర్శనాత్తదనుగామినామప్రవృత్తౌ శాస్త్రానర్థక్యమితి చేత్, న, కస్యచిదేవ వివేకోపపత్తేః అనేకేషు హి ప్రాణిషు కశ్చిదేవ వివేకీ స్యాత్, యథేదానీం. న చ వివేకినమనువర్తంతేమూఢాః, రాగాదిదోషతంత్రత్వాత్ ప్రవృత్తేరభిచరణాదౌ చప్రవృత్తిదర్శనాత్, స్వాభావ్యాచ్చ ప్రవృత్తేః—'స్వభావస్తు ప్రవర్తత' ఇతి హ్యుక్తమ్.

తస్మాదవిద్యామాత్రం సంసారః యథా దృష్టవిషయః ఏవ నక్షేత్రజ్ఞస్య కేవలస్య అవిద్యా తత్కార్యం చ న చ మిథ్యాజ్ఞానం పరమార్థవస్తు దూషయితుం సమర్థమ్, న హ్యూషరదేశం స్నేహేన పంకీకర్తుం శక్నోతి. మరీచ్యుదకం, తథా అవిద్యాక్షేత్రజ్ఞస్య న కించిత్కర్తుం శక్నోతి. అతశ్చేదముక్తం—'క్షేత్రజ్ఞం చాపి మాం విద్ధి' 'అజ్ఞానేనావృతం జ్ఞాన'మితి చ.

అథ కిమిదం సంసారిణామివ 'అహమేవం మమైవేద'మితి పండితానామపి, శృణ్విదం తత్పాండిత్యం, యత్ క్షేత్ర ఏవాత్మదర్శనమ్. యది పునః క్షేత్రజ్ఞమవిక్రియం పశ్యేయుః, తతో న భోగం కర్మ వా ఆకాంక్షేయుః 'మమ స్యా'దితి విక్రియైవ హి భోగః కర్మాణి, అథైవం సతి ఫలార్థిత్వాదవిద్వాన్ ప్రవర్తతే. విదుషః పునరవిక్రియాత్మదర్శినః ఫలార్థిత్వాభావాత్ ప్రవృత్త్యనుపపత్తౌ కార్యకరణసంఘాతవ్యాపారోపరమే నివృత్తిరుపచర్యతే.

ఇదం చాన్యత్పాండిత్యం. కేషాంచిదస్తు—క్షేత్రజ్ఞ ఈశ్వర ఏవ క్షేత్రం చ అన్యత్ క్షేత్రజ్ఞస్యైవ విషయః అహం తు సంసారీ సుఖీ దుఃఖీ చ సంసారోపరమశ్చ మమ కర్తవ్యః క్షేత్ర క్షేత్రజ్ఞవిజ్ఞానేన ధ్యానేన చేశ్వరం క్షేత్రజ్ఞం సాక్షాత్కృత్వా తత్స్వరూపావస్థానేనేతియశ్చైవం బుధ్యతే యశ్చ బోధయతి నాసౌ క్షేత్రజ్ఞ ఇత్యేవం మన్వానో యః సః పండితాపసదః, సంసారమోక్షయోశ్శాస్త్రస్య చార్థవత్త్వం కరోమీత్యాత్మహా స్వయంమూఢఃఅన్యాంశ్చ వ్యామోహయతిశాస్త్రార్థసంప్రదాయరహితత్వాత్, శ్రుతహానిమశ్రుతకల్పనాం చ కుర్వన్ తస్మాదసంప్రదాయవిత్ సర్వశాస్త్రవిదపి మూర్ఖ ఇవోపేక్షణీయః.

యత్తూక్తమ్ ఈశ్వరస్య క్షేత్రజ్ఞైకత్వే సంసారిత్వం ప్రాప్నోతి క్షేత్రజ్ఞానాం చేశ్వరైకత్వే సంసారిణోఽభావాత్ సంసారాభావప్రసంగః ఇత్యేతౌ దోషౌ ప్రత్యుక్తౌ 'విద్యావిద్యయోర్వైలక్షణ్యాభ్యుపగమాది'తి, కథం అవిద్యాపరికల్పితదోషేణ తద్విషయం వస్తు పారమార్థికం న దుష్యతీతి తథా చ దృష్టాంతో దర్శితః—మరీచ్యంభసోషరదేశః నార్ద్రీక్రియతే ఇతి. సంసారిణోఽభావాత్సంసారాభావప్రసంగదోషోఽపి సంసారసంసారిణోరవిద్యాకల్పితత్వోపపత్త్యా ప్రత్యుక్తః.

నన్వవిద్యావత్త్వమేవ క్షేత్రజ్ఞస్య సంసారిత్వదోషః తత్కృతం చ సుఖిత్వదుఃఖిత్వాది ప్రత్యక్షముపలభ్యతే, ఇతి చేత్ న; జ్ఞేయస్య క్షేత్రధర్మత్వాత్, జ్ఞాతుః క్షేత్రజ్ఞస్య తత్కృతదోషానుపపత్తేః యావత్కించిత్, క్షేత్రజ్ఞస్య దోషజాతమవిద్యమానమాసంజయసి, తస్య జ్ఞేయత్వోపపత్తేః క్షేత్రధర్మత్వమేవ, న క్షేత్రజ్ఞధర్మత్వం. న చ తేన క్షేత్రజ్ఞో దుష్యతి జ్ఞేయేన జ్ఞాతుః సంసర్గానుపపత్తేః. యది హి సంసర్గస్స్యాత్, జ్ఞేయత్వమేవ నోపపద్యేత. యద్యాత్మనః ధర్మః అవిద్యావత్త్వం దుఃఖిత్వాదిచ, కథం భోః ప్రత్యక్షముపలభ్యతే, కథం వా క్షేత్రజ్ఞధర్మః 'జ్ఞేయం చ సర్వం క్షేత్రం జ్ఞాతైవ క్షేత్రజ్ఞః' ఇత్యవధారితే 'అవిద్యాదుఃఖిత్వాదేః క్షేత్రజ్ఞవిశేషణత్వం క్షేత్రజ్ఞధర్మత్వం తస్య చ ప్రత్యక్షోపలభ్యత్వ'మితి విరుద్ధముచ్యతే ఽవిద్యామాత్రావష్టంభాత్ కేవలమ్.

అత్రాహ—సా అవిద్యా కస్యేతి. యస్య దృశ్యతే తస్యైవ. కస్య దృశ్యతే ఇత్యత్రోచ్యతే—'అవిద్యా కస్య దృశ్యతే' ఇతి ప్రశ్నో నిరర్థకః కథం? దృశ్యతే చేదవిద్యా. తద్వంతమపి పశ్యసి. న చ తద్వత్యుపలభ్యమానే 'సా కస్య?' ఇతి ప్రశ్నో యుక్తః. న హి గోమత్యుపలభ్యమానే 'గావః కస్య?' ఇతి ప్రశ్నోఽర్థవాన్ భవతి, నను విషమో దృష్టాంతః. గవాం తద్వతశ్చ ప్రత్యక్షత్వాత్ తత్సంబంధోఽపి ప్రత్యక్ష ఇతి ప్రశ్నో నిరర్థకః న తథా అవిద్యా తద్వాంశ్చ ప్రత్యక్షౌ యతః ప్రశ్నో నిరర్థకః స్యాత్. అప్రత్యక్షేణ అవిద్యావతా అవిద్యాసంబంధే జ్ఞాతే కిం తవ స్యాత్? అవిద్యాయాః అనర్థహేతుత్వాత్ పరిహర్త

వ్యాస్యాత్. యస్యావిద్యా, సః తాం పరిహరిష్యతి, నను మమైవ అవిద్యాం జానాసి తర్హ్యవిద్యాం తద్వంతం చాత్మానం జానామి, నతు ప్రత్యక్షేణ అనుమానేన చేజ్జానాసి, కథం సంబంధగ్రహణం, న హి తవ జ్ఞాతుః జ్ఞేయభూతయా అవిద్యయా తత్కాలే సంబంధో గ్రహీతుం శక్యతే అవిద్యాయా విషయత్వేనైవ జ్ఞాతుః ఉపయుక్తత్వాత్. న చ జ్ఞాతుః అవిద్యాయాశ్చ సంబంధం యః గృహీతా జ్ఞానం చ అన్యత్తద్విషయం సంభవతి, అనవస్థాప్రాప్తేః. యది జ్ఞాత్రాపి జ్ఞేయ సంబంధో జ్ఞాయేత అన్యో జ్ఞాతా కల్ప్యః స్యాత్. తస్యాప్యన్యః తస్యాప్యన్యః ఇత్యనవస్థా అపరిహార్యా, యది పునరవిద్యా జ్ఞేయా అన్యద్వా జ్ఞేయం జ్ఞేయమేవ. తథా జ్ఞాతాపి జ్ఞాతైవ, న జ్ఞేయం భవతి యదా చైవం అవిద్యాదుఃఖిత్వాద్యైః న జ్ఞాతుః క్షేత్రజ్ఞస్య కించద్దుష్యతి.

నన్వయమేవ దోషః, యద్దోషవత్క్షేత్రవిజ్ఞాతృత్వం, న విజ్ఞాన స్వరూపస్యైవ అవిక్రియస్య విజ్ఞాతృత్వోపచారాత్, యథా ఉష్ణతా మాత్రేణ అగ్నేస్తప్తిక్రియోపచారః తద్వత్. యథా అత్ర భగవతా క్రియాకారకఫలాత్మత్వాభావః ఆత్మని స్వత ఏవ దర్శితః.—అవిద్యాధ్యారోపితః ఏవ క్రియాకారకాదిః ఆత్మని ఉపచర్యతే; తథా తత్ర తత్ర 'య ఏనం వేత్తి హంతారం' 'ప్రకృతేః క్రియమాణాని గుణైః కర్మాణి సర్వశః' 'నాదత్తే కస్యచిత్పాపం' ఇత్యాది ప్రకరణేషు దర్శితః. తత్రైవ చ వ్యాఖ్యాతమస్మాభిః. ఉత్తరేషు చ ప్రకరణేషు దర్శయిష్యామః.

హంత! తర్హి ఆత్మని క్రియాకారకఫలాత్మతాయాః స్వతః అభావే, అవిద్యయా చ అధ్యారోపితత్వే, కర్మాణి అవిద్వత్కర్తవ్యాన్యేవ, న విదుషామితి ప్రాప్తం సత్యమేవం ప్రాప్త, మేతదేవ చ 'న హి దేహభృతా శక్య' మిత్యత్ర దర్శయిష్యామః. సర్వశాస్త్రార్థోప సంహారప్రకరణే చ 'సమాసేనైవ కౌంతేయ నిష్ఠా జ్ఞానస్య యా పరా' ఇత్యత్ర విశేషతో దర్శయిష్యామః. అలమిహ బహుప్రపంచనేన ఇతి ఉపసంహ్రియతే.

అవ. 'ఇదం శరీరం కౌంతేయ క్షేత్రమిత్యభిధీయతే' ఇత్యాది శ్లోకోపదిష్టస్య క్షేత్రాధ్యాయార్థస్య సంగ్రహశ్లోకోఽయముపన్య

స్యతే. 'తత్ క్షేత్రం యచ్చ' ఇత్యాది, వ్యాచిఖ్యాసితస్య హి అర్థస్య సంగ్రహోపన్యాస న్యాయ్యః ఇతి.—

తత్ క్షేత్రం యచ్చ యాదృక్చ యద్వికారి యతశ్చ యత్,
స చ యో యత్ప్రభావశ్చ తత్సమాసేన మే శృణు. 3

తదితి. యత్ నిర్దిష్టమిదం శరీరమితి. తత్ తచ్ఛబ్దేన పరామృశతి యచ్చేదం నిర్దిష్టం క్షేత్రం తత్ యాదృక్ యాదృశం స్వకీయైర్ధర్మైః చ శబ్దస్సముచ్చయార్థః. యద్వికారి యో వికారో యస్య తత్ యద్వికారి యతః యస్మాచ్చ యత్కార్యముత్పద్యత ఇతి వాక్యశేషః స చ, యః క్షేత్రజ్ఞో నిర్దిష్టః, సః యత్ప్రభావో యే ప్రభావాః ఉపాధికృతాః శక్తయః యస్య సః యత్ప్రభావశ్చ తత్ క్షేత్రక్షేత్రజ్ఞయోః యాథాత్మ్యం యథా విశేషితం సమాసేన సంక్షేపేణ మే మమ వాక్యతః శృణు; తచ్ఛ్రుత్వా అవధారయేత్యర్థః.

అవ. తత్ క్షేత్రక్షేత్రజ్ఞయాథాత్మ్యం, వివక్షితం స్తౌతి శ్రోతృబుద్ధిప్రరోచనార్థమ్.—

ఋషిభిర్బహుధా గీతం ఛన్దోభిర్వివిధైః పృథక్,
బ్రహ్మసూత్రపదైశ్చైవ హేతుమద్భిర్వినిశ్చితైః. 4

ఋషిభిరితి. ఋషిభిర్వసిష్ఠాదిభిః, బహుధా బహుప్రకారం గీతం కథితం, ఛందోభిః ఛందాంసి ఋగాదీని తైశ్ఛందోభిర్వివిధైర్నానాభావైర్నానాప్రకారైః పృథగ్వివేకతో గీతం. కించ, బ్రహ్మసూత్రపదైశ్చైవ బ్రహ్మణః సూచకాని వాక్యాని బ్రహ్మసూత్రాణి తైః పదైః పద్యతే గమ్యతే జ్ఞాయతే బ్రహ్మేతి తాని పదాన్యుచ్యంతే తైశ్చైవ చ క్షేత్రక్షేత్రజ్ఞ యాథాత్మ్యం 'గీత'మిత్యనువర్తతే. 'ఆత్మేత్యేవోపాసీతే'త్యేవమాదిభిః బ్రహ్మసూత్రపదైః ఆత్మా జ్ఞాయతే, హేతుమద్భిర్యుక్తియుక్తైః వినిశ్చితైః నిస్సంశయరూపైః నిశ్చయప్రత్యయోత్పాదకైరిత్యర్థః.

అవ. స్తుత్యాభిముఖీభూతాయార్జునాయ ఆహ భగవాన్.—

మహాభూతాన్యహఙ్కారో బుద్ధిరవ్యక్తమేవ చ,
ఇంద్రియాణి దశైకం చ పంచ చేంద్రియగోచరాః. 5

మహాభూతానీతి. మహాభూతాని మహాంతి చ తాని భూతాని చ మహాభూతాని తేషాం మహత్త్వం సర్వవికారవ్యాపకత్వాత్ ద్రష్టవ్యం; తాని భూతాని చ సూక్ష్మాణి న స్థూలాని. స్థూలాని త్వింద్రియగోచర శబ్దేన అభిధాయిష్యంతే అహంకారో మహాభూతకారణం అహం ప్రత్యయలక్షణః అహంకారకారణం బుద్ధిరధ్యవసాయలక్షణా తత్కారణమవ్యక్తమేవ చ, న వ్యక్తమవ్యక్తం అవ్యాకృతం ఈశ్వరశక్తిః. 'మమ మాయా దురత్యయే'త్యుక్తం ఏవశబ్దః ప్రకృత్యవధారణార్థ ఉక్తః, తావత్యేవాష్టధా భిన్నా ప్రకృతిః చ శబ్దో భేదసముచ్చయార్థః ఇంద్రియాణి దశ శ్రోత్రాదీని పంచ బుద్ధ్యుత్పాదకత్వాత్ బుద్ధీంద్రియాణి వాక్పాణ్యాదీని పంచకర్మనిర్వర్తకత్వాత్ కర్మేంద్రియాణి; తాని దశ ఏకం చ, కిం తత్! మనః ఏకాదశం సంకల్పాద్యాత్మకం, పంచ చేంద్రియగోచరాః శబ్దాదయో విషయాః,తాన్యేతాని సాంఖ్యా శ్చతుర్వింశతి తత్త్వాన్యాచక్షతే.

అవ. అథేదానీమాత్మగుణా ఇతి యానాచక్షతే వైశేషికాః తేఽపి క్షేత్రధర్మా ఏవ న తు క్షేత్రజ్ఞస్యేత్యాహ భగవాన్.—

ఇచ్ఛా ద్వేషస్సుఖం దుఃఖం సంఘాతశ్చేతనాధృతిః,
ఏతత్క్షేత్రం సమాసేన సవికారముదాహృతమ్. 6

ఇచ్ఛేతి. ఇచ్ఛా యజ్జాతీయం సుఖాత్మకమర్థముపలబ్ధవాన్ పూర్వం, పునస్తజ్జాతీయం సముపలభమానస్తమర్థం సమాదాతు మిచ్ఛతి సుఖహేతురితి; సేయమిచ్ఛాంతఃకరణధర్మః జ్ఞేయత్వాత్ క్షేత్రం. తథా ద్వేషః యజ్జాతీయమర్థం దుఃఖహేతుత్వేన అనుభూతవాన్, పునస్తజ్జాతీయమర్థం ఉపలభమానః తం ద్వేష్టి. దుఃఖహేతురితి సోఽయం ద్వేషో జ్ఞేయత్వాత్ క్షేత్రమేవ తథా సుఖమనుకూలం ప్రసన్నం సత్త్వాత్మకం జ్ఞేయత్వాత్ క్షేత్రమేవ దుఃఖం ప్రతికూలాత్మకం జ్ఞేయత్వాత్ తదపి క్షేత్రమ్ సంఘాతో దేహేంద్రియాణాం సంహతిః తస్యాం అభివ్యక్తాంతఃకరణవృత్తిః తప్తఇవ లోహపిండే ఽగ్నిః ఆత్మచైతన్యాభాసరసవిద్ధా చేతనా, సా చ క్షేత్రం జ్ఞేయత్వాత్ ధృతిః యయా అవసాదప్రాప్తాని దేహేంద్రియాణి విష్టభ్యంతే సాచ

జ్ఞేయత్వాత్ క్షేత్రం. సర్వాంతఃకరణధర్మోపలక్షణార్థమిత్యాదిగ్రహణమ్. యత్ ఉక్తం తదుపసంహరతి —ఏతత్ క్షేత్రం సమాసేన సవికారం సహ వికారేణ మహదాదినా ఉదాహృతముక్తమ్.

అవ. యస్య క్షేత్రభేదజాతస్య సంహతిః 'ఇదం శరీరం క్షేత్రం' ఇతి ఉక్తం; తత్ క్షేత్రం వ్యాఖ్యాతం మహాభూతాదిభేదభిన్నం ధృత్యంతం. క్షేత్రజ్ఞః వక్ష్యమాణవిశేషణః—యస్య సప్రభావస్య క్షేత్రజ్ఞస్య పరిజ్ఞానాదమృతత్వం భవతి తం 'జ్ఞేయం యత్తత్ప్రవక్ష్యామి' ఇత్యాదినా సవిశేషణం స్వయమేవ వక్ష్యతి భగవాన్. అధునా తు తత్ జ్ఞానసాధనగణమమానిత్వాదిలక్షణం, యస్మిన్ సతి జ్ఞేయవిజ్ఞానే యోగ్యోఽధికృతో భవతి. యత్పరస్సన్న్యాసీ జ్ఞాననిష్ఠః ఉచ్యతే, తమమానిత్వాదిగణం జ్ఞానసాధనత్వాత్ జ్ఞానశబ్దవాచ్యం విదధాతి భగవాన్.—

అమానిత్వమదంభిత్వమహింసా క్షాంతిరార్జవమ్,
ఆచార్యోపాసనం శౌచం స్థైర్యమాత్మవినిగ్రహః. 7

అమానిత్వమితి. అమానిత్వం మానినః భావః మానిత్వం ఆత్మనః శ్లాఘనం, తదభావః అమానిత్వం. అదంభిత్వం స్వధర్మప్రకటీకరణం దంభిత్వం, తదభావః అదంభిత్వం అహింసా అహింసనం ప్రాణినామపీడనమ్. క్షాంతిః పరాపరాధప్రాప్తావ విక్రియా. ఆర్జవం ఋజుభావః అవక్రత్వంఆచార్యోపాసనం మోక్షసాధనోపదేష్టురాచార్యస్య శుశ్రూషాది ప్రయోగేణ సేవనం. శౌచం కాయమలానాం మృజ్జలాభ్యాం ప్రక్షాళనం, అంతశ్చ మనసః ప్రతిపక్షభావనయా రాగాదిమలానామపనయనం శౌచం స్థైర్యం స్థిరభావః, మోక్షమార్గే ఏవ కృతాధ్యవసాయత్వం. ఆత్మవినిగ్రహః ఆత్మనః అపకారకస్య ఆత్మశబ్దవాచ్యస్య కార్యకరణసంఘాతస్య వినిగ్రహః స్వభావేన సర్వతః ప్రవృత్తస్య సన్మార్గ ఏవ నిరోధః ఆత్మవినిగ్రహః.

అవ. కించ.—

ఇంద్రియార్థేషు వైరాగ్యమనహంకార ఏవ చ,
జన్మమృత్యుజరావ్యాధిదుఃఖదోషానుదర్శనమ్. 8

ఇంద్రియార్థేష్వితి. ఇంద్రియార్థేషు శబ్దాదిషు దృష్టాదృష్టేషు భోగేషు విరాగభావో వైరాగ్యం అనహంకారః అహంకారాభావః ఏవ చ. జన్మమృత్యుజరావ్యాధిదుఃఖదోషానుదర్శనం జన్మచ మృత్యుశ్చ జరా చ వ్యాధయశ్చ దుఃఖానిచ తేషు జన్మాదిషు దుఃఖాంతేషు ప్రత్యేకం దోషానుదర్శనం, జన్మని గర్భవాసయోనిద్వారానిస్సరణం దోషః,తస్య అనుదర్శనం ఆలోచనమ్.తథా మృత్యౌ దోషానుదర్శనం తథా జరాయాం ప్రజ్ఞాశక్తితేజోనిరోధదోషానుదర్శనం పరిభూతతా చేతి తథా వ్యాధిషు శిరోరోగాదిదోషానుదర్శనమ్, తథా దుఃఖేష్వాధ్యాత్మికాధిభౌతికాధిదైవికనిమిత్తేషు అథవా దుఃఖాన్యేవ దోషః దుఃఖదోషః తస్య జన్మాదిషు పూర్వవద్దర్శనం, దుఃఖం జన్మ, దుఃఖం మృత్యుః, దుఃఖం జరా, దుఃఖం వ్యాధయః. దుఃఖనిమిత్తత్వాజ్జన్మాదయః దుఃఖం న పునః స్వరూపేణైవ దుఃఖమిత్యేవం జన్మాదిషు దుఃఖదోషానుదర్శనాద్దేహేంద్రియాదివిషయభోగేషు వైరాగ్యముపజాయతే తతః ప్రత్యగాత్మని ప్రవృత్తిః కరణానామాత్మదర్శనాయ. ఏవం జ్ఞానహేతుత్వాత్ జ్ఞానముచ్యతే జన్మాదిదుఃఖదోషానుదర్శనమ్.

అవ. కించ.—

అసక్తిరనభిష్వంగః పుత్రదారగృహాదిషు,
నిత్యం చ సమచిత్తత్వమిష్టానిష్టోపపత్తిషు. 9

అసక్తిరితి. ఆసక్తిః సక్తిః సంగనిమిత్తేషు విషయేషు ప్రీతిమాత్రం తదభావ అసక్తిః అనభిష్వంగః అభిష్వంగాభావః అభిష్వంగోనామ ఆసక్తివిశేష ఏవ అనన్యాత్మభావనాలక్షణః, యథా, అన్యస్మిన్ సుఖిని దుఃఖిని వా 'అహమేవ సుఖీ, అహమేవ దుఃఖీ చ' జీవతి వా మృతే వా 'అహమేవ జీవామి మరిష్యామి' చేతి. క్వేత్యాహ—పుత్రదారగృహాదిషు, పుత్రేషు దారేషు గృహేషు ఆదిగ్రహణాదన్యేష్వప్యత్యంతేష్టేషు దాసవర్గాదిషు తచ్చోభయం జ్ఞానార్థత్వాత్ జ్ఞానముచ్యతే నిత్యం చ సమచిత్తత్వం తుల్యచిత్తతా క్వేష్విత్యాహ—ఇష్టానిష్టోపపత్తిషు ఇష్టానామనిష్టానాం చ ఉపపత్తయః సంప్రాప్తయః తాసు ఇష్టానిష్టోపపత్తిషు నిత్యమేవ తుల్యచిత్తతా ఇష్టోపపత్తిషు న హృష్యతి

న కుప్యతి. చ అనిష్టోపపత్తిషు తచ్చ ఏతత్ నిత్యం సమచిత్తత్వంజ్ఞానమ్.

అవ. కించ.—

మయి చానన్యయోగేన భక్తిరవ్యభిచారిణీ,
వివిక్తదేశసేవిత్వమరతిర్జనసంసది. 10

మయీతి.మయి చ ఈశ్వరే అనన్యయోగేన అపృథక్సమాధినా న 'అన్యో న భగవతో వాసుదేవాత్ పరః అస్తి, అతస్స ఏవ నో గతిః' ఇత్యేవం నిశ్చితా అవ్యభిచారిణీ బుద్ధిః అనన్యయోగః, తేన భజనం భక్తిః న వ్యభిచరణశీలా అవ్యభిచారిణీ, సా చ జ్ఞానం వివిక్తదేశసేవిత్వం, వివిక్తః స్వభావతః సంస్కారేణ వా అశుచ్యాదిభిః సర్పవ్యాఘ్రాదిభిశ్చ రహితః అరణ్యనదీపుళినదేవతాగృహాదిర్వివిక్తో దేశః, తం సేవితుం శీలమస్య ఇతి వివిక్తదేశసేవీ, తద్భావః వివిక్తదేశసేవిత్వం, వివిక్తేషు హి దేశేషు చిత్తం ప్రసీదతి యతః, తతః ఆత్మాదిభావనా వివిక్తే ఉపజాయతే, అతః వివిక్తదేశసేవిత్వం జ్ఞానముచ్యతే. అరతిః అరమణం, జనసంసది, జనానాం ప్రాకృతానాం సంస్కారశూన్యానాం అవినీతానాం సంసత్ సమవాయః జనసంసత్,న సంస్కారవతాం వినీతానాంసంసత్, తస్యాః జ్ఞానోపకారిత్వాత్, అతః ప్రాకృతజనసంసది. అరతిః జ్ఞానార్థత్వాత్ జ్ఞానమ్.

అవ. కించ.—

అధ్యాత్మజ్ఞాననిత్యత్వం తత్త్వజ్ఞానార్థదర్శనమ్,
ఏతత్ జ్ఞానమితి ప్రోక్తమజ్ఞానం యదతోఽన్యథా. 11

అధ్యాత్మేతి. అధ్యాత్మజ్ఞాననిత్యత్వం ఆత్మాదివిషయం జ్ఞానం అధ్యాత్మజ్ఞానం తస్మిన్ నిత్యభావః నిత్యత్వం, అమానిత్వాదీనాం జ్ఞానసాధనానాం భావనా పరిపాకనిమిత్తం తత్త్వజ్ఞానం, తస్య అర్థః మోక్షః సంసారోపరమః, తస్య ఆలోచనం తత్త్వజ్ఞానార్థదర్శనం తత్త్వజ్ఞానఫలాలోచనే హి తత్సాధనానుష్ఠానే ప్రవృత్తిస్స్యాదితి. ఏతత్ అమానిత్వాది తత్త్వజ్ఞానార్థదర్శనాంతముక్తం, జ్ఞానమితి ప్రోక్తం, జ్ఞానార్థత్వాత్ అజ్ఞానం యత్ అతః అస్మాత్ యథోక్తాత్ అన్యథా విపర్యయేణ మానిత్వం దంభిత్వం హింసా అక్షాంతిరనార్జవమిత్యాది

అజ్ఞానం విజ్ఞేయం పరిహారణాయ సంసారప్రవృత్తికారణత్వాదితి.

అవ. యథోక్తేన జ్ఞానేన జ్ఞాతవ్యం కిం ఇత్యాకాంక్షాయామాహ.—'జ్ఞేయం యత్తత్' ఇత్యాది, నను యమాః నియమాశ్చ, అమానిత్వాదయః, న తైర్జ్ఞేయం జ్ఞాయతే. న హి అమానిత్వాదికస్య చిద్వస్తునః పరిచ్ఛేదకం దృష్టం, సర్వత్రైవ చ యద్విషయం జ్ఞానం తదేవ తస్య జ్ఞేయస్య పరిచ్ఛేదకం దృశ్యతే, న హి అన్యవిషయేణ జ్ఞానేన అన్యత్ ఉపలభ్యతే, యథా ఘటవిషయేణ జ్ఞానేన అగ్నిః. నైష దోషః జ్ఞాననిమిత్తత్వాత్ జ్ఞానముచ్యతే ఇతి హి అవోచామః జ్ఞానసహకారికారణత్వాచ్చ.

జ్ఞేయం యత్తత్ప్రవక్ష్యామి యద్ జ్ఞాత్వామృతమశ్నుతే,
అనాదిమత్పరం బ్రహ్మ న సత్తన్నాసదుచ్యతే. 12

జ్ఞేయమితి. జ్ఞేయం జ్ఞాతవ్యం యత్తత్ప్రవక్ష్యామి ప్రకర్షేణ యథావత్ వక్ష్యామి. కిం ఫలం తత్ ఇతి ప్రరోచనేన శ్రోతురభిముఖీకరణాయాహ — యత్. జ్ఞేయం జ్ఞాత్వా అమృతం అమృతత్వం అశ్నుతే, పునర్న మ్రియతే ఇత్యర్థః. అనాదిమత్, ఆదిరస్యాస్తీత్యాదిమత్, న ఆదిమత్ అనాదిమత్ కిం తత్ పరం 'నిరతిశయం బ్రహ్మ' జ్ఞేయం, ఇతి ప్రకృతమ్.

అత్ర కేచిత్, 'అనాదిమత్పరం' ఇతి పదం ఛిందంతి, బహువ్రీహిణా ఉక్తే అర్థే, మతుపః ఆనర్థక్యం అనిష్టం స్యాదితి, అర్థవిశేషం చ దర్శయంతి—అహం వాసుదేవాఖ్యా పరాశక్తిర్యస్య తన్మత్పరమితి, సత్యమేవమపునరుక్తం స్యాదర్థశ్చేత్సంభవతి. న తు అర్థస్సంభవతి, బ్రహ్మణః సర్వవిశేషప్రతిషేధేనైవ విజిజ్ఞాపయిషితత్వాత్ 'న సత్తన్నాసదుచ్యతే' ఇతి విశిష్టశక్తిమత్త్వప్రదర్శనం విశేషప్రతిషేధశ్చ ఇతి విప్రతిషిద్ధమ్, తస్మాన్మతుపః బహువ్రీహిణా సమానార్థత్వేఽపిప్రయోగః శ్లోకపూరణార్థః.

అమృతత్వఫలం జ్ఞేయం మయా ఉచ్యతే ఇతి ప్రరోచనేన అభిముఖీకృత్యాహ—న సత్ జ్ఞేయముచ్యతే ఇతి నాపి. అసత్ తదుచ్యతే. నను మహతా పరికరబంధేన కంఠరవేణ ఉద్ఘుష్య 'జ్ఞేయం

ప్రవక్ష్యామి' ఇతి, అననురూపముక్తం 'న సత్తన్నాసదుచ్యతే' ఇతి న,
అననురూపమేవ ఉక్తం, కథం? సర్వాసు హ్యుపనిషత్సు జ్ఞేయం బ్రహ్మ
'నేతి నేతి' 'అస్థూలమనణు' ఇత్యాది విశేషప్రతిషేధేనైవ నిర్దిశ్యతే న
'ఇదం తత్' ఇతి, వాచః అగోచరత్వాత్.

నను న తదస్తి, యద్వస్తు అస్తిశబ్దేన నోచ్యతే, అథ అస్తి
శబ్దేన నోచ్యతే, నాస్తి తత్ జ్ఞేయం విప్రతిషిద్ధం చ—'జ్ఞేయం తత్'
అస్తి 'అస్తిశబ్దేన నోచ్యతే' ఇతి చ. న తావన్నాస్తి, నాస్తిబుద్ధ్య
విషయత్వాత్,

నను సర్వాః బుద్ధయః అస్తినాస్తిబుద్ధ్యనుగతాః ఏవ. తత్రైవం
సతి జ్ఞేయమపి అస్తిబుద్ధ్యనుగతప్రత్యయవిషయం వా స్యాత్, నాస్తి
బుద్ధ్యనుగతప్రత్యయవిషయం వా, స్యాత్. న, అతీంద్రియత్వేన ఉభయ
బుద్ధ్యనుగతప్రత్యయావిషయత్వాత్ యద్ధీంద్రియగమ్యం వస్తుఘటా
దికం, తదస్తి బుద్ధ్యనుగతప్రత్యయవిషయం వా స్యాత్, నాస్తిబుద్ధ్య
నుగతప్రత్యయవిషయం వా స్యాత్. ఇదం తు జ్ఞేయమతీంద్రియత్వేన
శబ్దైకప్రమాణగమ్యత్వాత్ న ఘటాదివదుభయబుద్ధ్యనుగతప్రత్యయ
విషయం ఇత్యతః 'న సత్తన్నాసత్' ఇతి ఉచ్యతే.

యత్తూక్తం—విరుద్ధముచ్యతే జ్ఞేయం తత్, 'న సత్తన్నాస
దుచ్యతే' ఇతి—న విరుద్ధం, 'అన్యదేవ తద్విదితాదథో అవిదితాదధి'
ఇతి శ్రుతేః. శ్రుతిరపి విరుద్ధార్థా ఇతి చేత్—యథా యజ్ఞాయ శాలా
మారభ్య 'యద్యముష్మిఁల్లోకేఽస్తి వా న వేతి' ఇత్యేవమితి చేత్,
న; విదితావిదితాభ్యామన్యత్వశ్రుతేః అవశ్యవిజ్ఞేయార్థప్రతిపాదనపర
త్వాత్ 'యద్యముష్మిఁ' ఇత్యాది తు విధిశేషః అర్థవాదః. ఉపపత్తేశ్చ
సదసదాదిశబ్దైః బ్రహ్మ నోచ్యతే ఇతి సర్వో హి శబ్దః, అర్థప్రకాశనాయ
ప్రయుక్తః, శ్రూయమాణశ్చ శ్రోతృభిః, జాతిక్రియాగుణసంబంధ
ద్వారేణ సంగతిగ్రహణసవ్యపేక్షః అర్థం ప్రత్యాయయతి నాన్యథా,
అదృష్టత్వాత్. తద్యథా—'గౌః' 'అశ్వః' ఇతి వా జాతితః, 'పచతి'
'పఠతి' ఇతి వా క్రియాతః, 'శుక్లః' 'కృష్ణః' ఇతి వా గుణతః 'ధనీ'
'గోమాన్' ఇతి వా సంబంధతః. న తు బ్రహ్మజాతిమత్ అతః న సదాది

శబ్దవాచ్యం నాపి గుణవత్, యేన గుణశబ్దేన ఉచ్యేత, నిర్గుణత్వాత్ నాపి క్రియాశబ్దవాచ్యం నిష్క్రియత్వాత్, 'నిష్కలం నిష్క్రియం శాంతం' ఇతి శ్రుతేః. న చ సంబంధీ, ఏకత్వాత్, అద్వయత్వాత్ అవిషయత్వాత్ ఆత్మత్వాచ్చ, న కేన చిత్ శబ్దేన ఉచ్యతే ఇతి యుక్తం, 'యతో వాచో నివర్తంతే' ఇత్యాదిశ్రుతిభ్యశ్చ.

అవ. సచ్ఛబ్దప్రత్యయావిషయత్వాత్ అసత్త్వాశంకాయాం జ్ఞేయస్య సర్వప్రాణికరణోపాధిద్వారేణ తదస్తిత్వం ప్రతిపాదయన్ తదాశంకానివృత్త్యర్థమాహ,—

సర్వతః పాణిపాదం తత్సర్వతోఽక్షిశిరోముఖమ్,
సర్వతశ్శ్రుతిమల్లోకే సర్వమావృత్య తిష్ఠతి. 13

సర్వత ఇతి. సర్వతః పాణిపాదం సర్వతః పాణయః పాదాశ్చ అస్య ఇతి సర్వతః పాణిపాదం తత్ జ్ఞేయమ్. సర్వప్రాణికరణోపాధిభిః క్షేత్రజ్ఞస్యాస్తిత్వం విభావ్యతే, క్షేత్రజ్ఞశ్చ క్షేత్రోపాధితః ఉచ్యతే క్షేత్రం చ పాణిపాదాదిభిః అనేకధా భిన్నమ్. క్షేత్రోపాధిభేదకృతం విశేషజాతం మిథ్యైవ క్షేత్రజ్ఞస్య ఇతి. తదపనయనేన జ్ఞేయత్వముక్తమ్. 'న సత్తన్నాసదుచ్యతే' ఇతి. ఉపాధికృతం మిథ్యారూపమపి అస్తిత్వాధిగమాయ జ్ఞేయధర్మవత్ పరికల్ప్యోచ్యతే 'సర్వతః పాణిపాద'మిత్యాది. తథా హి, సంప్రదాయవిదాం వచనం—'అధ్యారోపాపవాదాభ్యాం నిష్ప్రపంచం ప్రపంచ్యతే' ఇతి సర్వత్ర సర్వదేహావయవత్వేన గమ్యమానాః పాణిపాదాదయః జ్ఞేయశక్తిసద్భావనిమిత్తస్వకార్యాః ఇతి జ్ఞేయసద్భావే లింగాని 'జ్ఞేయస్య' ఇత్యుపచారతః ఉచ్యంతే. తథా వ్యాఖ్యేయమన్యత్. సర్వతః పాణిపాదం తత్ జ్ఞేయమ్. సర్వతోఽక్షిశిరోముఖం సర్వతః అక్షీణి శిరాంసి ముఖాని చ యస్య తత్సర్వతోఽక్షిశిరోముఖం సర్వతశ్శ్రుతిమత్ శ్రుతిః శ్రవణేంద్రియం, తద్యస్య తచ్ఛ్రుతిమత్, లోకే సర్వప్రాణినికాయే, సర్వం ఆవృత్య సంవ్యాప్య తిష్ఠతి స్థితిం లభతే.

ఉపాధిభూతపాణిపాదాదీంద్రియాధ్యారోపణాత్ జ్ఞేయస్యతద్వత్తాశంకా మాభూదిత్యేవమర్థః శ్లోకారంభః,—

సర్వేంద్రియగుణాభాసం సర్వేంద్రియవివర్జితమ్,
అసక్తం సర్వభృచ్చైవ నిర్గుణం గుణభోక్తృ చ. 14

సర్వేతి. సర్వేంద్రియగుణాభాసం సర్వాణి చ తాని ఇంద్రియాణి చ శ్రోత్రాదీని బుద్ధీంద్రియకర్మేంద్రియాఖ్యాని, అంతఃకరణే చ బుద్ధిమనసీ, జ్ఞేయోపాధిత్వస్య తుల్యత్వాత్, సర్వేంద్రియగ్రహణేన గృహ్యంతే అపి చ, అంతఃకరణోపాధిద్వారేణైవ శ్రోత్రాదీనామపి ఉపాధిత్వం ఇత్యతః అంతఃకరణబహిష్కరణోపాధిభూతైః సర్వేంద్రియగుణైః అధ్యవసాయసంకల్పశ్రవణవచనాదిభిః అవభాసతే ఇతి సర్వేంద్రియగుణాభాసం సర్వేంద్రియవ్యాపారైః వ్యాపృతమివ తత్ జ్ఞేయమిత్యర్థః, 'ధ్యాయతీవ లేలాయతీవ' ఇతి శ్రుతేః. కస్మాత్ పునః కారణాత్ నవ్యాపృతమేవేతి గృహ్యతే ఇత్యతః ఆహ—సర్వేంద్రియవివర్జితం సర్వకరణరహితమిత్యర్థః. అతః న కరణవ్యాపారైః వ్యాపృతం తత్ జ్ఞేయమ్ యస్తు అయం మంత్రః—'అపాణిపాదో జవనో గ్రహీతా పశ్యత్యచక్షుః స శృణోత్యకర్ణః' ఇత్యాదిః స సర్వేంద్రియోపాధిగుణానుగుణ్యభజనశక్తిమత్ తత్ జ్ఞేయమిత్యేవం ప్రదర్శనార్థః. న తు సాక్షాదేవజవనాదిక్రియావత్త్వప్రదర్శనార్థః. 'అంధో మణిమవిందత్' ఇత్యాది మంత్రార్థవత్ తస్య మంత్రస్య అర్థః. యస్మాత్ సర్వకరణవర్జితం జ్ఞేయం, తస్మాదసక్తం సర్వసంశ్లేషవర్జితం. యద్యపి ఏవం, తథాపి సర్వభృచ్చ ఏవ. సదాస్పదం హి సర్వం సర్వత్ర సద్బుద్ధ్యనుగమాత్. న హి మృగతృష్ణికాదయోఽపి నిరాస్పదా భవంతి, అతః సర్వభృత్ సర్వం బిభర్తీతి, స్యాత్, ఇదం చ అన్యత్ జ్ఞేయస్య సత్త్వాధిగమద్వారమ్,—నిర్గుణం సత్త్వరజస్తమాంసి గుణాః తైః వర్జితం తత్ జ్ఞేయమ్, తథాపి గుణభోక్తృ చ గుణానాం సత్త్వరజస్తమసాం శబ్దాదిద్వారేణ సుఖదుఃఖమోహాకారపరిణతానాం భోక్తృ చ ఉపలబ్ధృ చ తత్ జ్ఞేయమిత్యర్థః.

అవ. కించ.—

బహిరంతశ్చ భూతానామచరం చరమేవ చ,
సూక్ష్మత్వాత్తదవిజ్ఞేయం దూరస్థం చాంతికే చ తత్. 15

బహిరితి. బహిః త్వక్పర్యంతం దేహం ఆత్మత్వేన అవిద్యాకల్పితం అపేక్ష్య తమేవ అవధిం కృత్వా బహిః ఉచ్యతే.తథా ప్రత్యగాత్మానమపేక్ష్య దేహమేవ అవధిం కృత్వా అంతః ఉచ్యతే, 'బహిరంతశ్చ' ఇత్యుక్తే మధ్యే అభావే ప్రాప్తే ఇదముచ్యతే—అచరం చరమేవ చ, యత్ చరాచరం దేహాభాసమపి తదేవ జ్ఞేయం యథా రజ్జుసర్పాభాసః, యద్యచరం చరమేవ చ స్యాత్ వ్యవహారవిషయం సర్వం జ్ఞేయం, కిమర్థం 'ఇదమ్' ఇతి సర్వైః నవిజ్ఞేయం ఇతి, ఉచ్యతే—సత్యం సర్వాభాసం, తథాపి వ్యోమవత్సూక్ష్మం. అతః సూక్ష్మత్వాత్ స్వేన రూపేణ తత్ జ్ఞేయమపి అవిజ్ఞేయం అవిదుషామ్. విదుషాంతు 'ఆత్మైవేదం సర్వం బ్రహ్మైవేదం సర్వమ్' ఇత్యాది ప్రమాణతః నిత్యం విజ్ఞాతమ్. అవిజ్ఞాతతయా, దూరస్థం వర్షసహస్రకోట్యాపి అవిదుషాం అప్రాప్యత్వాత్ అంతికే చ తత్, ఆత్మత్వాత్, విదుషామ్.

అవ. కించ.—

అవిభక్తఞ్చ భూతేషు విభక్తమివ చ స్థితమ్,
భూతభర్తృ చ తద్ జ్ఞేయం గ్రసిష్ణు ప్రభవిష్ణు చ 16

అవిభక్తమితి. అవిభక్తం చ ప్రతిదేహం వ్యోమవత్ తదేకం. భూతేషు సర్వప్రాణిషు, విభక్తమివ చ స్థితం దేహేష్వేవ విభావ్యమానత్వాత్. భూతభర్తృ చ భూతాని బిభర్తీతి తత్ జ్ఞేయం భూతభర్తృస్థితికాలే, ప్రళయకాలే చ గ్రసిష్ణు గ్రసనశీలం, ఉత్పత్తికాలే ప్రభవిష్ణు చ ప్రభవనశీలం,యథా రజ్వాదిఃసర్పాదేఃమిథ్యాకల్పితస్య.

అవ. కించ, సర్వత్ర విద్యమానమపి సత్ న ఉపలభ్యతే చేత్, జ్ఞేయం తమస్తర్హి! న కిం. తర్హి.—

జ్యోతిషామపి తజ్జ్యోతిస్తమసః పరముచ్యతే,
జ్ఞానం జ్ఞేయం జ్ఞానగమ్యం హృది సర్వస్య విష్ఠితమ్ 17

జ్యోతిషామితి. జ్యోతిషామాదిత్యాదీనామపి తత్ జ్ఞేయం జ్యోతిః. ఆత్మచైతన్యజ్యోతిషా ఇద్ధాని హి ఆదిత్యాదీని జ్యోతీంషి దీప్యంతే, 'యేన సూర్యస్తపతి తేజసేద్ధః' తస్య భాసా సర్వమిదం విభాతి' ఇత్యాదిమంత్రేభ్యః స్మృతేశ్చ, ఇహైవ—'యదాదిత్యగతం తేజః'

ఇత్యాదేః తమసః అజ్ఞానాదేః పరం అసంస్పృష్టముచ్యతే. జ్ఞానాదేః దుఃఖసంపాదనబుద్ధ్యా ప్రస్తావసాదస్య ఉత్తంభనార్థమాహ—అమా నిత్వాది: జ్ఞానం, 'జ్ఞేయం యత్ తత్ప్రవక్ష్యామి' ఇత్యాదినా ఉక్తం, జ్ఞానగమ్యం జ్ఞేయమేవ జ్ఞాతం సత్ జ్ఞానఫలమితి జ్ఞానగమ్యముచ్యతే: జ్ఞాయమానం తు జ్ఞేయమ్. తదేతత్త్రయమపి హృది బుద్ధౌ సర్వస్య ప్రాణిజాతస్య విష్ఠితం విశేషేణ స్థితం, తత్రైవ హి తత్త్రయం విభావ్యతే.

అవ. యథోక్తార్థోపసంహారార్థః అయం శ్లోకః ఆరభ్యతే.—

ఇతి క్షేత్రం తథా జ్ఞానం జ్ఞేయం చోక్తం సమాసతః,
మద్భక్త ఏతద్విజ్ఞాయ మద్భావాయోపపద్యతే. 18

ఇతీతి. ఇతి ఏవం క్షేత్రం మహాభూతాది ధృత్యంతం తథాజ్ఞానం అమానిత్వాదితత్త్వజ్ఞానార్థదర్శనపర్యంతం జ్ఞేయం చ 'జ్ఞేయం యత్ తత్ ప్రవక్ష్యామి' ఇత్యాది 'తమసః పరముచ్యతే' ఇత్యేవమంతంఉక్తం, సమాసతః సంక్షేపతః. ఏతావాన్ హి సర్వవేదార్థో గీతార్థశ్చఉపసంహృత్యోక్తః అస్మిన్ సమ్యగ్దర్శనే కః అధిక్రియతే ఇతి ఉచ్యతే—మద్భక్తః మయి పరమేశ్వరే సర్వజ్ఞే పరమగురౌ వాసుదేవే సమర్పితసర్వాత్మభావః,యత్ పశ్యతి శృణోతి స్పృశతి వా 'సర్వమేవ భగవాన్ వాసుదేవః' ఇత్యేవం గ్రహావిష్టబుద్ధిః మద్భక్తస్సన్ ఏతత్ యథోక్తం సమ్యగ్దర్శనం విజ్ఞాయ,మద్భావాయ మమ భావః మద్భావః పరమాత్మభావః తస్మై మద్భావాయ, ఉపపద్యతే, మోక్షం గచ్ఛతి.

అవ. తత్ర సప్తమే అధ్యాయే ఈశ్వరస్య ద్వే ప్రకృతీ ఉపన్యస్తే పరాపరే క్షేత్రక్షేత్రజ్ఞలక్షణే, 'ఏతద్యోనీని భూతానీ'తి ఉక్తమ్. క్షేత్రక్షేత్రజ్ఞప్రకృతిద్వయయోనిత్వం కథం భూతానామితి అయమర్థః అధునా ఉచ్యతే.—

ప్రకృతిం పురుషం చైవ విద్ధ్యనాదీ ఉభావపి,
వికారాంశ్చ గుణాంశ్చైవ విద్ధి ప్రకృతిసంభవాన్. 19

ప్రకృతిమితి. ప్రకృతిం పురుషం చైవ ఈశ్వరస్య ప్రకృతీ, తౌ ప్రకృతిపురుషౌ ఉభావపి అనాదీ విద్ధి న విద్యతే ఆదిర్యయోస్తావనాదీ. నిత్యత్వాత్ ఈశ్వరస్య తత్ప్రకృత్యోరపి యుక్తం నిత్యత్వేనభవితుమ్,

ప్రకృతిద్వయవత్త్వమేవ హి ఈశ్వరస్య ఈశ్వరత్వం యాభ్యాం ప్రకృతిభ్యాం ఈశ్వరః జగదుత్పత్తిస్థితిప్రళయహేతుః తే ద్వే అనాదీ సత్యౌ సంసారకారణే.

న ఆదీ అనాదీ ఇతి తత్పురుషసమాసం చ కేచిత్ వర్ణయంతి, తేన హి కిలేశ్వరస్య కారణత్వం సిధ్యతి. యది పునః ప్రకృతిపురుషావేవ నిత్యౌ స్యాతాం తత్కృతమేవ జగత్ న ఈశ్వరస్య జగతః కర్తృత్వమ్. తత్ అసత్, ప్రాక్ ప్రకృతిపురుషయోః ఉత్పత్తేః ఈశితవ్యాభావాత్ ఈశ్వరస్యానీశ్వరత్వప్రసంగాత్, సంసారస్య చ నిర్నిమిత్తత్వే అనిర్మోక్షప్రసంగాత్ శాస్త్రానర్థక్యప్రసంగాత్ బంధమోక్షాభావప్రసంగాచ్చ. నిత్యత్వే పునరీశ్వరప్రకృత్యోః, సర్వమేతత్ ఉపపన్నం భవేత్. కథం.

వికారాంశ్చ గుణాంశ్చైవ వక్ష్యమాణాన్వికారాన్ బుద్ధ్యాది దేహపర్యంతాన్ గుణాంశ్చ సుఖదుఃఖమోహప్రత్యయాకారపరిణతాన్ విద్ధి విజానీహి ప్రకృతిసంభవాన్, ప్రకృతిః ఈశ్వరస్య వికారకారణశక్తిః త్రిగుణాత్మికా మాయా, సా సంభవో యేషాం వికారాణాం గుణానాం చ తాన్ వికారాన్ గుణాంశ్చ విద్ధి ప్రకృతిసంభవాన్ ప్రకృతిపరిణతాన్.

అవ. కే పునః తే వికారాః గుణాశ్చ ప్రకృతిసంభవాః?—

కార్యకరణకర్తృత్వే హేతుః ప్రకృతిరుచ్యతే,
పురుషస్సుఖదుఃఖానాం భోక్తృత్వే హేతురుచ్యతే. 20

కార్యేతి. కార్యకరణకర్తృత్వే—కార్యం శరీరం కరణాని చ తత్స్థాని త్రయోదశ దేహారంభకాణి భూతాని పంచ విషయాశ్చ ప్రకృతిసంభవాః వికారాః పూర్వోక్తాః ఇహ కార్యగ్రహణేన గృహ్యంతే. గుణాశ్చ ప్రకృతిసంభవాః సుఖదుఃఖమోహాత్మకాః, కరణాశ్రయత్వాత్ కరణగ్రహణేన గృహ్యంతే. తేషాం కార్యకరణానాం కర్తృత్వముత్పాదకత్వం యత్ తత్కార్యకరణకర్తృత్వం తస్మిన్ కార్యకరణకర్తృత్వే హేతుః కారణం ఆరంభకత్వేన ప్రకృతిః ఉచ్యతే ఏవం కార్యకరణకర్తృత్వేన సంసారస్య కారణం ప్రకృతిః. కార్యకారణకర్తృ

త్వే ఇత్యస్మిన్నపి పాఠే కార్యం యత్ యస్య పరిణామః తత్ తస్య కార్యం వికారః వికారి కారణం తయోర్వికారవికారిణోః కార్యకారణయోః కర్తృత్వే ఇతి. అథవా, షోడశ వికారాః కార్యం సప్తప్రకృతివికృతయః కారణం తాన్యేవ కార్యకారణాన్యుచ్యన్తే తేషాం కర్తృత్వే హేతుః ప్రకృతిః ఉచ్యతే, ఆరంభకత్వేనైవ. పురుషశ్చ సంసారస్య కారణం యథా స్యాత్ తదుచ్యతే—పురుషః జీవః క్షేత్రజ్ఞః భోక్తా ఇతి పర్యాయః, సుఖదుఃఖానాం భోగ్యానాం భోక్తృత్వే ఉపలబ్ధృత్వే హేతుః ఉచ్యతే,

కథం పునరనేన కార్యకరణకర్తృత్వేన సుఖదుఃఖభోక్తృత్వేన చ ప్రకృతిపురుషయోస్సంసారకారణత్వముచ్యతే ఇతి, అత్ర ఉచ్యతే—కార్యకరణసుఖదుఃఖరూపేణ హేతుఫలాత్మనా ప్రకృతేః పరిణామాభావే, పురుషస్య చ చేతనస్యాసతి తదుపలబ్ధృత్వే, కుతః సంసారస్స్యాత్? యదా పునః కార్యకరణసుఖదుఃఖస్వరూపేణ హేతుఫలాత్మనా పరిణతయా ప్రకృత్యా భోగ్యయా పురుషస్య తద్విపరీతస్య భోక్తృత్వేన అవిద్యారూపః సంయోగః స్యాత్, తదా సంసారః స్యాత్ ఇతి. అతః యత్ ప్రకృతి పురుషయోః కార్యకరణకర్తృత్వేన సుఖదుఃఖభోక్తృత్వేన చ సంసారకారణత్వముక్తం, తద్యుక్తం. కః పునరయం సంసారోనామ? సుఖదుఃఖసంభోగః సంసారః పురుషస్య చ సుఖదుఃఖానాం భోక్తృత్వం సంసారిత్వమితి.

అవ. యత్ పురుషస్య సుఖదుఃఖానాం భోక్తృత్వం సంసారిత్వం ఇతి ఉక్తం తస్య కిం నిమిత్తమితి ఉచ్యతే.—

పురుషః ప్రకృతిస్థో హి భుఙ్క్తే ప్రకృతిజాన్ గుణాన్,
కారణం గుణసంగోఽస్య సదసద్యోనిజన్మసు. 21

పురుష ఇతి. పురుషః భోక్తా ప్రకృతిస్థః ప్రకృతౌ అవిద్యాలక్షణాయాం కార్యకారణరూపేణ పరిణతాయాం స్థితః ప్రకృతిస్థః ప్రకృతిమాత్మత్వేన గతః ఇత్యేతత్, హి యస్మాత్, తస్మాద్భుఙ్క్తే ఉపలభతే ఇత్యర్థః. ప్రకృతిజాన్ ప్రకృతితో జాతాన్ సుఖదుఃఖమోహాకారాభివ్యక్తాన్ గుణాన్ 'సుఖీ దుఃఖీ మూఢః పండితః అహం' ఇత్యేవమ్,

సత్యామపి అవిద్యాయాం సుఖదుఃఖమోహేషు గుణేషు భుజ్యమానేషు యస్సంగః ఆత్మభావః సంసారస్య సః ప్రధానం కారణం జన్మనః, "సః యథా కామో భవతి తత్క్రతుర్భవతి" ఇత్యాదిశ్రుతేః, తదేతత్ ఆహ— కారణం హేతుః గుణసంగః గుణేషు సంగః అస్య పురుషస్య భోక్తుః సదసద్యోనిజన్మసు, సత్యశ్చ అసత్యశ్చ యోనయః సదసద్యోనయః తాసు సదసద్యోనిషు జన్మాని సదసద్యోని జన్మాని తేషు సదసద్యోని జన్మసు విషయభూతేషు కారణం గుణసంగః అథవా, సదసద్యోనిజన్మసు అస్య సంసారస్య కారణం గుణసంగః ఇతి సంసారపదమధ్యాహార్యమ్. సద్యోనయః దేవాదియోనయః మనుష్యయోనయోఽపి అవిరుద్ధాః ద్రష్టవ్యాః.

ఏతదుక్తం భవతి — ప్రకృతిస్థత్వాఖ్యా అవిద్యా, గుణేషు చ సంగః కామః, సంసారస్య కారణమితి. తచ్చ పరివర్జనాయ ఉచ్యతే. అస్య చ నివృత్తికారణం జ్ఞానవైరాగ్యే ససన్న్యాసే గీతాశాస్త్రే ప్రసిద్ధమ్ తచ్చ జ్ఞానం పురస్తాత్ ఉపన్యస్తం క్షేత్రక్షేత్రజ్ఞ విషయం 'యద్ జ్ఞాత్వాఽమృతమశ్నుతే' ఇతి ఉక్తం చ అన్యాపోహేన అతద్ధర్మాధ్యారోపేణ చ.

అవ. తస్యైవ పునః సాక్షాత్ నిర్దేశః క్రియతే.—

ఉపద్రష్టానుమంతా చ భర్తా భోక్తా మహేశ్వరః,
పరమాత్మేతి చాప్యుక్తో దేహేఽస్మిన్ పురుషః పరః. 22

ఉపద్రష్టేతి. ఉపద్రష్టా సమీపస్థస్సన్ ద్రష్టా స్వయం అవ్యాపృతః, యథా ఋత్విగ్యజమానేషు యజ్ఞకర్మవ్యాపృతేషు తటస్థః అన్యః అవ్యాపృతః యజ్ఞవిద్యాకుశలః ఋత్విగ్యజమానవ్యాపారగుణదోషాణాం ఈక్షితా, తద్వచ్చ కార్యకరణవ్యాపారేషు అవ్యాపృతః అన్యః తద్విలక్షణః తేషాం కార్యకరణానాం సవ్యాపారాణాం సామీప్యేన ద్రష్టోపద్రష్టా అథవా, దేహచక్షుర్మనోబుద్ధ్యాత్మానః ద్రష్టారః తేషాం బాహ్యః ద్రష్టా, దేహః, తతః ఆరభ్య అంతరతమశ్చ ప్రత్యక్సమీపే ఆత్మా ద్రష్టా, యతః పరః అంతరతమః నాస్తి ద్రష్టా, సః

అతిశయసామీప్యేన ద్రష్టృత్వాదుపద్రష్టా స్యాత్. యజ్ఞోపద్రష్టృవ ద్వాసర్వవిషయీకరణాత్ ఉపద్రష్టా అనుమంతా చ, అనుమోదనం అనుమననం కుర్వత్సు తత్క్రియాసు పరితోషః, తత్కర్తా అనుమంతా చ, అథవా, అనుమంతా కార్యకరణప్రవృత్తిషు స్వయం అప్రవృత్తో ఒపి ప్రవృత్త ఇవ తదనుకూలః విభావ్యతే తేన అనుమంతా, అథవా ప్రవృత్తాన్ స్వవ్యాపారేషు తత్సాక్షిభూతః కదాచిదపి న నివారయ తీత్యనుమంతా, భర్తా, భరణం నామ దేహేంద్రియమనోబుద్ధీనాం సంహతానాం చైతన్యాత్మనా పారార్థ్యేన నిమిత్తభూతేన చైతన్యాభా సానాం యత్స్వరూపధారణం, తత్ చైతన్యాత్మకృతమేవ ఇతి భర్తాత్మా ఇతి ఉచ్యతే. భోక్తా, అగ్న్యుష్ణవన్నిత్యచైతన్యస్వరూపేణ బుద్ధేస్సుఖ దుఃఖమోహాత్మకాః ప్రత్యయాః సర్వవిషయవిషయాః చైతన్యాత్మ గ్రస్తా ఇవ జాయామానాః విభక్తాః విభావ్యంతే ఇతి భోక్తా ఆత్మా ఉచ్యతే. మహేశ్వరః సర్వాత్మత్వాత్ స్వతంత్రత్వాచ్చ మహాన్ ఈశ్వరశ్చేతి మహేశ్వరః, పరమాత్మా దేహాదీనాం బుధ్యంతానాం ప్రత్యగాత్మత్వేన కల్పితానాం అవిద్యయా పరమః ఉపద్రష్టృత్వాది లక్షణః ఆత్మేతి పరమాత్మా. సః అతః 'పరమాత్మా' ఇత్యనేన శబ్దేన చ అపి ఉక్తః కథితః శ్రుతౌ క్వ అసౌ? అస్మిన్ దేహే పురుషః పరః అవ్య క్తాత్, 'ఉత్తమః పురుషస్త్వన్యః పరమాత్మేత్యుదాహృతః' ఇతి యః వక్ష్యమాణః.

అవ. 'క్షేత్రజ్ఞం చాపి మాం విద్ధి' ఇతి ఉపన్యస్తః వ్యాఖ్యాయ ఉపసంహృతశ్చ తమేతం యథోక్తలక్షణం ఆత్మానమ్.—

> య ఏవం వేత్తి పురుషం ప్రకృతిం చ గుణైస్సహ,
> సర్వథా వర్తమానోఽపి న స భూయోఽభిజాయతే. 23

య ఇతి. యః ఏవం యథోక్తప్రకారేణ వేత్తి పురుషం సాక్షాత్ అహమితి ప్రకృతిం చ యథోక్తాం అవిద్యాలక్షణాం గుణైః స్వవికారైః సహ నివర్తితాం అభావం ఆపాదితాం విద్యయా సర్వథా సర్వప్రకా రేణ వర్తమానోఽపి సః భూయః పునః పతితేఽస్మిన్ విద్వచ్ఛరీరే దేహాంతరాయ నాభిజాయతే న ఉత్పద్యతే దేహాంతరం న గృహ్ణాతీ

త్యర్థః. అవిశబ్దాత్ కిము వక్తవ్యం స్వవృత్తస్థో న జాయతే ఇతి అభిప్రాయః.

నను యద్యపి జ్ఞానోత్పత్త్యనంతరం పునర్జన్మాభావ ఉక్తః, తథాపి ప్రాక్ జ్ఞానోత్పత్తేః కృతానాం కర్మణాం ఉత్తరకాలభావినాం చ యాని చ అతిక్రాంతానేకజన్మకృతాని తేషాం చ, ఫలమదత్త్వా నాశో న యుక్త ఇతి, స్యుః త్రీణి జన్మాని, కృతవిప్రణాశో న హి యుక్త ఇతి, యథాఫలే ప్రవృత్తానాం ఆరబ్ధజన్మనాం కర్మణాం న చ కర్మణాం విశేషః అవగమ్యతే తస్మాత్ త్రిప్రకారాణ్యపి కర్మాణి త్రీణి జన్మాని ఆరభేరన్ సంహతాని వా సర్వాణి ఏకం జన్మ ఆరభేరన్. అన్యథా కృతవిప్రణాశే సతి సర్వత్ర అనాశ్వాసప్రసంగః శాస్త్రానర్థక్యం చ స్యాత్ ఇత్యతః ఇదమయుక్తముక్తం 'న స భూయోఽభిజాయతే' ఇతి. న, 'క్షీయంతే చాస్య కర్మాణి' 'బ్రహ్మ వేద బ్రహ్మైవ భవతి' 'తస్య తావదేవ చిరం' 'ఇషీకాతూలవత్సర్వాణి కర్మాణి ప్రదూయంతే' ఇత్యాది శ్రుతిశతేభ్యః ఉక్తో విదుషః సర్వకర్మదాహః. ఇహాపి చ ఉక్తః, 'యథైధాంసి' ఇత్యాదినా సర్వకర్మదాహః, వక్ష్యతి చ ఉపపత్తేశ్చ— అవిద్యాకామక్లేశబీజనిమిత్తాని హి కర్మాణి జన్మాంతరాంకురమారభంతే, ఇహాపి చ 'సాహంకారాభిసంధీని కర్మాణి ఫలారంభకాణి న ఇతరాణీ'తి తత్ర తత్ర భగవతా ఉక్తమ్. 'బీజాన్యగ్న్యుపదగ్ధాని న రోహంతి యథా పునః, జ్ఞానదగ్ధైస్తథా క్లేశైః నాత్మా సంపద్యతే పునః' ఇతి చ, అస్తు తావత్ జ్ఞానోత్పత్తేరుత్తరకాలకృతానాం కర్మణాం జ్ఞానేనైవ దాహః జ్ఞానసహభావిత్వాత్, న తు ఇహజన్మని జ్ఞానోత్పత్తేః ప్రాక్కృతానాం కర్మణాం అతీతానేకజన్మకృతానాం చ దాహః. యుక్తః న 'సర్వకర్మాణీ'తి విశేషణాత్ జ్ఞానోత్తరకాలభావినామేవ సర్వకర్మణామితి చేత్, న సంకోచే కారణానుపపత్తేః. యత్తూక్తం యథా వర్తమానజన్మారంభకాణి కర్మాణి న క్షీయంతే ఫలదానాయ ప్రవృత్తాన్యేవ సత్యపి జ్ఞానే తథా అనారబ్ధఫలానామపి కర్మణాం క్షయో న యుక్త ఇతి, తత్ అసత్. కథం తేషాం? ముక్తేషువత్ ప్రవృత్తిఫలత్వాత్, యథా పూర్వం లక్ష్యవేధాయ ముక్తః ఇషుః ధనుషః లక్ష్యవేధోత్తర

కాలమపి ఆరబ్ధవేగక్షయాత్ పతనేనైవ నివర్తతే, ఏవం శరీరారంభకం కర్మ శరీరస్థితిప్రయోజనే నివృత్తేఽపి ఆసంస్కారవేగక్షయాత్ పూర్వవత్ప్రవర్తతే ఏవ, యథా స ఏవ ఇషుః ప్రవృత్తినిమిత్తానారబ్ధవేగస్తు అముక్తో ధనుషి ప్రయుక్తోఽపి ఉపసంహ్రియతే, తథాఽనారబ్ధఫలాని కర్మాణి స్వాశ్రయస్థాన్యేవ జ్ఞానేన నిర్బీజీక్రియంతే ఇతి పతితేఽస్మిన్ విద్వచ్ఛరీరే 'న స భూయోఽపి జాయతే' యుక్తమేవ ఉక్తమితి సిద్ధమ్.

అవ. అత్ర ఆత్మదర్శనే ఉపాయవికల్పాః ఇమే ధ్యానాదయః ఉచ్యంతే.—

ధ్యానేనాత్మని పశ్యంతి కేచిదాత్మానమాత్మనా,
అన్యే సాంఖ్యేన యోగేన కర్మయోగేన చాపరే. 24

ధ్యానేనేతి. ధ్యానేన ధ్యానం నామ శబ్దాదిభ్యో విషయేభ్యః శ్రోత్రాదీని కరణాని మనస్యుపసంహృత్య మనశ్చ ప్రత్యక్చేతయితరి, ఏకాగ్రతయా యత్ చింతనం తత్ ధ్యానం, తథా, ధ్యాయతీవ బకః, ధ్యాయతీవ పృథివీ, ధ్యాయంతీవ పర్వతాః, ఇతి ఉపమోపాదానాత్, తైలధారావత్ సంతతః అవిచ్ఛిన్నప్రత్యయో ధ్యానం, తేన ధ్యానేన ఆత్మని బుద్ధౌ పశ్యంతి ఆత్మానం ప్రత్యక్చేతనం ఆత్మనా స్వేనైవ ప్రత్యక్చేతనేన, ధ్యానసంస్కృతేన అంతఃకరణేన కేచిత్ యోగినః అన్యే సాంఖ్యేన యోగేన, సాంఖ్యం నామ 'ఇమే సత్త్వరజస్తమాంసి గుణాః మయా దృశ్యా అహం తేభ్యోఽన్యః తద్వ్యాపారసాక్షీభూతః నిత్యః గుణవిలక్షణః ఆత్మా' ఇతి చింతనం ఏషః సాంఖ్యోయోగః, తేన 'పశ్యంతి ఆత్మానమాత్మనా' ఇతి వర్తతే. కర్మయోగేన కర్మైవ యోగః, ఈశ్వరార్పణబుద్ధ్యా అనుష్ఠీయమానం ఘటనరూపం యోగార్థత్వాత్ యోగః ఉచ్యతే గుణతః తేన సత్త్వశుద్ధిజ్ఞానోత్పత్తిద్వారేణ చ అపరే.

అన్యే త్వేవమజానంతః శ్రుత్వాన్యేభ్య ఉపాసతే,
తేఽపి చాతితరంత్యేవ మృత్యుం శ్రుతిపరాయణాః. 25

అన్యేత్వితి. అన్యే త్వేతేషు వికల్పేషు అన్యతమేనాపి ఏవం యథోక్తం ఆత్మానమజానంతః అన్యేభ్యః, ఆచార్యేభ్యః, శ్రుత్వా 'ఇథ

మేవ చింతయత, ఇతి ఉక్తాః ఉపాసతే శ్రద్దధానాః సంతః చింతయంతి, తేఽపి చ అతితరంత్యేవ అతిక్రామంత్యేవ మృత్యుం మృత్యుయుక్తం సంసారం ఇత్యేతత్, శ్రుతిపరాయణాః శ్రుతిః శ్రవణం పరమయనం గమనం మోక్షమార్గప్రవృత్తౌ పరం సాధనం యేషాం తే శ్రుతిపరాయణాః కేవలం పరోపదేశప్రమాణాః స్వయం వివేకరహితా ఇత్యభిప్రాయః. కిము వక్తవ్యం ప్రమాణం ప్రతి స్వతంత్రాః వివేకినః మృత్యుమతిక్రామంతి ఇతి అభిప్రాయః.

అవ. క్షేత్రజ్ఞేశ్వరైకత్వవిషయం జ్ఞానం మోక్షసాధనం 'యద్ జ్ఞాత్వామృతమశ్నుతే' ఇత్యుక్తం, తత్ కస్మాత్ హేతోరితి, తద్ధేతు ప్రదర్శనార్థం శ్లోక ఆరభ్యతే,—

> యావత్సంజాయతే కించిత్సత్త్వం స్థావరజంగమమ్,
> క్షేత్రక్షేత్రజ్ఞసంయోగాత్తద్విద్ధి భరతర్షభ. 26

యావదితి. యావత్ యత్ కించిత్ సంజాయతే సముత్పద్యతే సత్త్వం వస్తు, కిం విశేషేణ? నేత్యాహ—స్థావరజంగమం స్థావరం చ జంగమం చ, క్షేత్రక్షేత్రజ్ఞసంయోగాత్ తత్ జాయత ఇత్యేవం విద్ధి విజానీహి, భరతర్షభ.

కః పునః అయం క్షేత్రక్షేత్రజ్ఞయోః సంయోగో అభిప్రేతః, న తావత్ రజ్జ్వేవ ఘటస్య అవయవసంశ్లేషద్వారకః, సంబంధవిశేషః సంయోగః క్షేత్రేణ క్షేత్రజ్ఞస్య సంభవతి, ఆకాశవత్ నిరవయవత్వాత్. నాపి సమవాయలక్షణః, తంతుపటయోరివ క్షేత్రక్షేత్రజ్ఞయోః ఇతరేతరకార్యకారణభావానభ్యుపగమాత్ ఇతి, ఉచ్యతే—క్షేత్రక్షేత్రజ్ఞయోః విషయవిషయిణోర్భిన్నస్వభావయోః ఇతరేతరతద్ధర్మాధ్యాసలక్షణః సంయోగః క్షేత్రక్షేత్రజ్ఞస్వరూపవివేకాభావనిబంధనః' రజ్జుశుక్తికాదీనాం తద్వివేకవిజ్ఞానాభావాత్ అధ్యారోపితసర్పరజతాది సంయోగవత్ సః అయం అధ్యాసరూపః క్షేత్రక్షేత్రజ్ఞసంయోగః మిథ్యాజ్ఞానలక్షణః యథాశాస్త్రం క్షేత్రక్షేత్రజ్ఞలక్షణభేదపరిజ్ఞానపూర్వకం ప్రాగ్దర్శితరూపాత్ క్షేత్రాత్ ముంజాదివ ఇషీకాం యథోక్త

లక్షణం క్షేత్రజ్ఞం ప్రవిభజ్య న 'సత్తన్నాసదుచ్యతే' ఇత్యనేన నిరస్తసర్వోపాధివిశేషం జ్ఞేయం బ్రహ్మస్వరూపేణ యః పశ్యతి క్షేత్రం చ మాయానిర్మితహస్తిస్వప్నదృష్టవస్తుగంధర్వనగరాదివత్ 'అసదేవ సదివావభాసతే'ఇతి ఏవం నిశ్చితవిజ్ఞానో యః,తస్య యథోక్తసమ్యగ్దర్శనవిరోధాత్ అపగచ్ఛతి మిథ్యాజ్ఞానం తస్య జన్మహేతోరపగమాత్ 'య ఏవం వేత్తి పురుషం ప్రకృతిం చ గుణైస్సహ' ఇత్యనేన 'విద్వాన్ భూయః. న అభిజాయతే ఇతి యత్ ఉక్తం తదుపపన్నముక్తమ్.

అవ. న స భూయోఽభిజాయతే ఇతి సమ్యగ్దర్శనఫలమవిద్యాదిసంసారబీజనివృత్తిద్వారేణ జన్మాభావః ఉక్తః జన్మకారణం చ అవిద్యానిమిత్తకః క్షేత్రక్షేత్రజ్ఞసంయోగః ఉక్తః అతస్తస్యాః అవిద్యాయాః నివర్తకం సమ్యగ్దర్శనముక్తమపి పునః శబ్దాంతరేణ ఉచ్యతే.—

సమం సర్వేషు భూతేషు తిష్ఠంతం పరమేశ్వరమ్,
వినశ్యత్స్వవినశ్యంతం యః పశ్యతి స పశ్యతి. 27

సమమితి. సమం నిర్విశేషం, తిష్ఠంతం స్థితిం కుర్వంతం క్వ? సర్వేషు సమస్తేషు భూతేషు బ్రహ్మాదిస్థావరాంతేషు ప్రాణిషు, కం పరమేశ్వరం దేహేంద్రియమనోబుద్ధ్యవ్యక్తాత్మనః అపేక్ష్య పరమశ్చాసావీశ్వరశ్చేశనశీలశ్చేతి పరమేశ్వరః, తం, సర్వేషు భూతేషు సమం తిష్ఠంతమ్. తాని విశినష్టి. వినశ్యత్సు ఇతి, తం చ పరమేశ్వరం అవినశ్యంత మితి, భూతానాం పరమేశ్వరస్య చ అత్యంతవైలక్షణ్యప్రదర్శనార్థం, కథం? సర్వేషాం హి భావవికారాణాం జనిలక్షణః భావవికారో మూలం చ,జన్మోత్తరకాలభావిన అన్యే సర్వేభావవికారా వినాశాంతాః, వినాశాత్పరో న కశ్చిదస్తి భావవికారః, భావాభావాత్ సతి హి ధర్మిణి ధర్మాః భవంతి అతః అంత్యభావవికారా భావానువాదేన పూర్వభావినః సర్వే భావవికారాః ప్రతిషిద్ధా భవంతి సహ కార్యైః. తస్మాత్సర్వభూతైర్వైలక్షణ్యమత్యంతమేవ పరమేశ్వరస్య సిద్ధం నిర్విశేషత్వమ్ ఏకత్వం చ, య ఏవం యథోక్తం పరమేశ్వరం పశ్యతి సః పశ్యతి.

నను సర్వోఽపి లోకః పశ్యతి కిం న విశేషణేన ఇతి. సత్యం పశ్యతి,

కిం తు విపరీతం పశ్యతి, అతః విశినష్టి—స ఏవ పశ్యతీతి, యథా తిమిరదృష్టిః అనేకచంద్రం పశ్యతి, తమపేక్ష్య ఏకచంద్రదర్శీ విశిష్యతే—స ఏవ పశ్యతీతి,తథా ఇహాఽపి ఏకం అవిభక్తం యథోక్తమాత్మానం యః పశ్యతి, సవిభక్తానేకాత్మా విపరీతదర్శిభ్యః విశిష్యతే—స ఏవ పశ్యతీతి ఇతరే పశ్యంతోఽపి న పశ్యంతి, విపరీతదర్శిత్వాత్, అనేక చంద్ర దర్శివత్ ఇత్యర్థః.

అవ, యథోక్తస్య సమ్యగ్దర్శనస్య ఫలవచనేన స్తుతిః కర్తవ్యా ఇతి శ్లోక ఆరభ్యతే.—

సమం పశ్యన్ హి సర్వత్ర సమవస్థితమీశ్వరమ్,
న హినస్త్యాత్మనాత్మానం తతో యాతి పరాం గతిమ్. 28

సమమితి. సమం పశ్యన్ ఉపలభమానః హి యస్మాత్ సర్వత్ర సర్వభూతేషు, సమవస్థితం తుల్యతయావస్థితం ఈశ్వరం అతీతానంతర శ్లోకోక్తలక్షణమిత్యర్థః. సమం పశ్యన్, కిం న హినస్తి? హింసాం న కరోతి, ఆత్మనా స్వేనైవ స్వమాత్మానం, తతః తదహింసనాత్, యాతి పరాం ప్రకృష్టాం గతిం మోక్షాఖ్యామ్.

నను నైవ కశ్చిత్ ప్రాణీ స్వయం స్వం ఆత్మానం హినస్తి, కథముచ్యతే అప్రాప్తం 'న హినస్తీ'తి యథా 'న పృథివ్యామగ్నిశ్చేతవ్యో నాంతరిక్షే' ఇత్యాది.నైష దోషః.అజ్ఞానాం ఆత్మతిరస్కరణోపపత్తేః సర్వో హ్యజ్ఞోఽత్యంతప్రసిద్ధం సాక్షాదపరోక్షాత్ ఆత్మానం తిరస్కృత్య అనాత్మానమాత్మత్వేన పరిగృహ్య తమపి ధర్మాధర్మౌ కృత్వోపాత్తమాత్మానం హత్వా అన్యమాత్మానముపాదత్తే నవం తం చైవం హత్వా అన్యమేవం తమపి హత్వా అన్యం ఇత్యేవముపాత్తముపాత్తమాత్మానం హంతీతి ఆత్మహా సర్వః అజ్ఞః యస్తు పరమార్థాత్మా అసావపి సర్వదా అవిద్యయా హత ఇవ విద్యమానఫలాభావాత్ ఇతి సర్వే ఆత్మహన ఏవ అనిద్వాంసః,యస్త్వితరః యథోక్తాత్మదర్శీ సః ఉభయథాప్యాత్మనాత్మానం న హినస్తి న హంతి, తతో యాతి పరాంగతిం యథోక్తం ఫలం తస్య భవతి ఇత్యర్థః.

అవ. సర్వభూతస్థం ఈశ్వరం సమం పశ్యన్ న హినస్తి ఆత్మనా, 'ఆత్మానమ్' ఇతి ఉక్తమ్. తత్ అనుపపన్నం స్వగుణకర్మవైలక్షణ్యభేదభిన్నేషు ఆత్మసు, ఇత్యేతత్ ఆశంక్య ఆహ.—

ప్రకృత్యైవ చ కర్మాణి క్రియమాణాని సర్వశః,
యః పశ్యతి తథాత్మానమకర్తారం స పశ్యతి. 29

ప్రకృత్యేతి. ప్రకృత్యా ప్రకృతిః భగవతః మాయా త్రిగుణాత్మికా, 'మాయాం తు ప్రకృతిం విద్యాత్' ఇతి మంత్రవర్ణాత్, తయా ప్రకృత్యైవ చనఅన్యేన మహదాదికార్యకారణాకారపరిణతయా కర్మాణి వాఙ్మనఃకాయారభ్యాణి క్రియమాణాని నిర్వర్త్యమానాని సర్వశః సర్వప్రకారైః యః పశ్యతి ఉపలభతే తథా ఆత్మానం క్షేత్రజ్ఞం అకర్తారం సర్వోపాధివివర్జితం సః పశ్యతి, సః పరమార్థదర్శీ ఇత్యభిప్రాయః. నిర్గుణస్య అకర్తుః నిర్విశేషస్య ఆకాశస్యేవ భేదే ప్రమాణానుపపత్తిః ఇత్యర్థః.

అవ. పునరపి తదేవ సమ్యగ్దర్శనం శబ్దాంతరేణ ప్రపంచయతి.—

యదా భూతపృథగ్భావమేకస్థమనుపశ్యతి,
తత ఏవ చ విస్తారం బ్రహ్మ సమ్పద్యతే తదా. 30

యదేతి. యదా యస్మిన్ కాలే, భూతపృథగ్భావం భూతానాం పృథగ్భావం పృథక్త్వం ఏకస్మిన్ ఆత్మని స్థితం ఏకస్థం అనుపశ్యతి, శాస్త్రాచార్యోపదేశమ్, అను ఆత్మానం ప్రత్యక్షత్వేన పశ్యతి. 'ఆత్మైవ ఇదం సర్వమ్' ఇతి, తత ఏవ చ తస్మాదేవ చ విస్తారం ఉత్పత్తిం వికాసం 'ఆత్మతః ప్రాణ ఆత్మత ఆశా ఆత్మతః స్మర ఆత్మత ఆకాశ ఆత్మతస్తేజః ఆత్మత ఆప ఆత్మత ఆవిర్భావతిరోభావావాత్మతోఽన్నమ్' ఇత్యేవమాదిప్రకారైః విస్తారం యదా పశ్యతి, బ్రహ్మ సంపద్యతే బ్రహ్మైవ భవతి, తదా తస్మిన్ కాలే ఇత్యర్థః.

అవ. ఏకస్య ఆత్మనః సర్వదేహాత్మత్వే తద్దోషసంబంధే ప్రాప్తేఇదం ఉచ్యతే.—

అనాదిత్వాన్నిర్గుణత్వాత్పరమాత్మాయమవ్యయః,
శరీరస్థోఽపి కౌంతేయ న కరోతి న లిప్యతే. 31

అనాదిత్వాదితి. అనాదిత్వాత్ అనాదేః భావః అనాదిత్వం ఆది కారణం, తత్ యస్య నాస్తి తత్ అనాది. యద్ధి ఆదిమత్ తత్ స్వేన ఆత్మనా వ్యేతి; అయం తు అనాదిత్వాత్ నిరవయవ ఇతి కృత్వా న వ్యేతి. తథా నిర్గుణత్వాత్ సగుణో హి గుణవ్యయాత్ వ్యేతి; అయం తు నిర్గుణత్వాచ్చ న వ్యేతి, ఇతి పరమాత్మా అయం అవ్యయః; న అస్య వ్యయో విద్యతే ఇతి అవ్యయః, యత ఏవమతః, శరీరస్థోఽపి శరీరేషు ఆత్మనః ఉపలబ్ధిః భవతీతి శరీరస్థః ఉచ్యతే; తథాపి న కరోతి తదకరణాదేవ తత్ఫలేన న లిప్యతే. యో హి కర్తా, సః కర్మఫలేన లిప్యతే. అయం తు అకర్తా, అతః న ఫలేన లిప్యతే ఇత్యర్థః.

కః పునః దేహేషు కరోతి లిప్యతే చ? యది తావత్ అన్యః పరమాత్మనో దేహీ, కరోతి లిప్యతే చ, తతః ఇదం అనుపపన్నం ఉక్తం క్షేత్రజ్ఞేశ్వరైకత్వం, 'క్షేత్రజ్ఞం చాపి మాం విద్ధి' ఇత్యాది. అథనాస్తి ఈశ్వరాదన్యో దేహీ, కః కరోతి లిప్యతే. చ? ఇతి వాచ్యం; పరో నాస్తి ఇతి సర్వథా దుర్విజ్ఞేయం దుర్వాచ్యం చ ఇతి భగవత్ప్రోక్తం ఔపనిషదం దర్శనం పరిత్యక్తం వైశేషికైః సాంఖ్యార్హతబౌద్ధైశ్చ. తత్ర అయం పరిహారో భగవతా స్వేనైవ ఉక్తః 'స్వభావస్తు ప్రవర్తతే' ఇతి. అవిద్యామాత్రస్వభావో హి కరోతి లిప్యతే ఇతి వ్యవహారో భవతి, న తు పరమార్థత ఏకస్మిన్ పరమాత్మని తత్ అస్తి. అతః ఏతస్మిన్ పరమార్థసాంఖ్యదర్శనే స్థితానాం జ్ఞాననిష్ఠానాం పరమహంస పరివ్రాజకానాం తిరస్కృతావిద్యావ్యవహారాణాం కర్మాధికారో నాస్తి ఇతి తత్ర తత్ర దర్శితం భగవతా.

అవ. కిమివ న కరోతి న లిప్యతే ఇతి అత్ర దృష్టాంతమాహ.—

యథా సర్వగతం సౌక్ష్మ్యాదాకాశం నోపలిప్యతే,
సర్వత్రావస్థితో దేహే తథాత్మా నోపలిప్యతే. 32

యథేతి. యథా సర్వగతం వ్యాపి, అపి సత్ సౌక్ష్మ్యాత్ సూక్ష్మభావాత్ ఆకాశం ఖం న ఉపలిప్యతే న సంబధ్యతే, సర్వత్ర అవస్థితః దేహే తథాత్మా న ఉపలిప్యతే.

అవ. కించ.—

యథా ప్రకాశయత్యేకః కృత్స్నం లోకమిమం రవిః,
క్షేత్రం క్షేత్రీ తథా కృత్స్నం ప్రకాశయతి భారత. 33

యథేతి.యథా ప్రకాశయతి అవభాసయతి ఏకః కృత్స్నం లోకం ఇమం రవిః సవితా ఆదిత్యః, తథా తద్వత్ మహాభూతాది ధృత్యంతం క్షేత్రం ఏకః సన్ ప్రకాశయతి, కః? క్షేత్రీ పరమాత్మా ఇత్యర్థః. రవి దృష్టాంతః అత్ర ఆత్మనః ఉభయార్థోఽపి భవతి—రవివత్ సర్వక్షేత్రేషు ఏక ఏవ ఆత్మా, అలేపకశ్చ ఇతి.

అవ. సమస్తాధ్యాయార్థోపసంహారార్థః అయం శ్లోకః.—

క్షేత్రక్షేత్రజ్ఞయోరేవమంతరం జ్ఞానచక్షుషా,
భూతప్రకృతిమోక్షం చ యే విదుర్యాంతి తే పరమ్. 34

ఇతి శ్రీమహాభారతే శతసాహస్ర్యాం సంహితాయాం వైయాసిక్యాం భీష్మపర్వణి శ్రీమద్భగవద్గీతాసూపనిషత్సు బ్రహ్మవిద్యాయాం యోగశాస్త్రే శ్రీకృష్ణార్జునసంవాదే ప్రకృతిపురుషవివేక యోగోనామ త్రయోదశోఽధ్యాయః.

క్షేత్రేతి. క్షేత్రక్షేత్రజ్ఞయోః యథా వ్యాఖ్యాతయోః ఏవం యథాప్రదర్శితప్రకారేణ అంతరం ఇతరేతరవైలక్షణ్యవిశేషం జ్ఞాన చక్షుషా శాస్త్రాచార్యప్రసాదోపదేశజనితం ఆత్మప్రత్యయికం జ్ఞానం చక్షుః తేన జ్ఞానచక్షుషా, భూతప్రకృతిమోక్షం చ, భూతానాం ప్రకృతిః అవిద్యాలక్షణా అవ్యక్తాఖ్యా, తస్యాః భూతప్రకృతేః మోక్షణం అభావగమనం చ యే విదుః విజానంతి, యాంతి గచ్ఛంతి తే పరంపర మాత్మతత్త్వం బ్రహ్మ, న పునః దేహం ఆదదతే ఇత్యర్థః.

ఇతి శ్రీపరమహంసపరివ్రాజకాచార్యస్య శ్రీగోవిందభగవత్పూజ్యపాద శిష్యస్య శ్రీమచ్ఛంకరభగవతః కృతౌ శ్రీమద్భగవద్గీతాభాష్యే త్రయోదశోఽధ్యాయః.

చతుర్దశోఽధ్యాయః

అవ. సర్వం ఉత్పద్యమానం క్షేత్రక్షేత్రజ్ఞసంయోగాత్ ఉత్పద్యతే ఇతి ఉక్తం. తత్ కథమితి, తత్ప్రదర్శనార్థం 'పరం భూయః' ఇత్యాదిః అధ్యాయః ఆరభ్యతే. అథవా, ఈశ్వరపరతంత్రయోః క్షేత్రక్షేత్రజ్ఞయోః జగత్కారణత్వం న తు సాంఖ్యానామివ స్వతంత్రయోః ఇత్యేవమర్థమ్. ప్రకృతిస్థత్వం గుణేషు చ సంగః సంసారకారణం ఇతి ఉక్తమ్? కస్మిన్ గుణే కథం సంగః? కే వా గుణాః? కథంవా తే బధ్నంతి? ఇతి, గుణేభ్యశ్చ మోక్షణం కథం స్యాత్! ముక్తస్య చ లక్షణం వక్తవ్యం, ఇతి ఏవమర్థం చ శ్రీభగవాన్ ఉవాచ.—

శ్రీభగవానువాచ.—

పరం భూయః ప్రవక్ష్యామి జ్ఞానానాం జ్ఞానముత్తమమ్,
యత్ జ్ఞాత్వా మునయస్సర్వే పరాం సిద్ధిమితో గతాః, 1

పరమితి. పరం జ్ఞానం ఇతి వ్యవహితేన సంబంధః, భూయః పునః, పూర్వేషు సర్వేష్వధ్యాయేషు అసకృత్ ఉక్తమపి ప్రవక్ష్యామి, తచ్చ పరం పరవస్తువిషయత్వాత్. కిం తత్? జ్ఞానం సర్వేషాం జ్ఞానానాం ఉత్తమం, ఉత్తమఫలత్వాత్. జ్ఞానానాం ఇతి. న అమానిత్వాదీనాం, కిం తర్హి? యజ్ఞాదిజ్ఞేయవస్తువిషయాణాం ఇతి తాని న మోక్షాయ, ఇదం తు మోక్షాయ ఇతి పరోత్తమశబ్దాభ్యాం స్తౌతి శ్రోతృబుద్ధిరుచ్యుత్పాదనార్థం. యత్ జ్ఞాత్వా యత్ జ్ఞానం జ్ఞాత్వా ప్రాప్య మునయః సన్న్యాసినః మననశీలాస్సర్వే పరాం సిద్ధిం మోక్షాఖ్యాం ఇతః అస్మాత్ దేహబంధనాత్ ఊర్ధ్వం గతాః ప్రాప్తాః.

అవ. అస్యాశ్చ సిద్ధేః ఐకాంతికత్వం దర్శయతి,—

ఇదం జ్ఞానముపాశ్రిత్య మమ సాధర్మ్యమాగతాః,
సర్గేఽపి నోపజాయంతే ప్రళయే న వ్యథంతి చ. 2

ఇదమితి. ఇదం జ్ఞానం యథోక్తం ఉపాశ్రిత్య జ్ఞానసాధనం అనుష్ఠాయ ఇత్యేతత్, మమ పరమేశ్వరస్య సాధర్మ్యం మత్స్వరూపతాం

ఆగతాః ప్రాప్తా ఇత్యర్థః. న తు సమానధర్మతా సాధర్మ్యం, క్షేత్రజ్ఞేశ్వరయోః భేదానభ్యుపగమాత్ గీతాశాస్త్రే, ఫలవాదశ్చ అయం స్తుత్యర్థ ఉచ్యతే. సర్గేఽపి సృష్టికాలేఽపి న ఉపజాయంతే. న ఉత్పద్యంతే ప్రళయే బ్రహ్మణోఽపి వినాశకాలే న వ్యథంతి చ వ్యథాం న ఆపద్యంతే, న చ్యవంతి ఇత్యర్థః.

అథ. క్షేత్రక్షేత్రజ్ఞసంయోగః ఈదృశః భూతకారణం ఇత్యాహ.—

మమ యోనిర్మహద్బ్రహ్మ తస్మిన్ గర్భం దధామ్యహమ్,
సంభవస్సర్వభూతానాం తతో భవతి భారత. 3

మమేతి. మమ స్వభూతా మదీయా మాయా త్రిగుణాత్మికా ప్రకృతిః యోనిః సర్వభూతానాం కారణమ్. సర్వకార్యేభ్యో మహత్త్వాత్ భరణాచ్చ స్వవికారాణాం మహత్ బ్రహ్మ ఇతి యోనిరేవ విశిష్యతే, తస్మిన్ మహతి బ్రహ్మణి యోనౌ గర్భం హిరణ్యగర్భస్య జన్మనః బీజం సర్వభూతజన్మకారణం బీజం దధామి నిక్షిపామి క్షేత్రక్షేత్రజ్ఞప్రకృతిద్వయశక్తిమాన్ ఈశ్వరః అహమ్, అవిద్యాకామకర్మోపాధిస్వరూపానువిధాయినం క్షేత్రజ్ఞం క్షేత్రేణ సంయోజయామి ఇత్యర్థః.సంభవః ఉత్పత్తిః సర్వభూతానాం హిరణ్యగర్భోత్పత్తిద్వారేణ తతః తస్మాత్ గర్భనిధానాత్ భవతి హే భారత,

సర్వయోనిషు కౌంతేయ మూర్తయస్సంభవంతి యాః,
తాసాం బ్రహ్మ మహద్యోనిరహం బీజప్రదః పితా. 4

సర్వయోనిష్వితి. సర్వయోనిషు దేవపితృమనుష్యపశుమృగాది సర్వయోనిషు, హే కౌంతేయ, మూర్తయః దేహసంస్థానలక్షణాః మూర్ఛితాంగావయవాః మూర్తయః సంభవంతి యాః, తాసాం మూర్తీనాం బ్రహ్మ మహత్. సర్వావస్థం యోనిః కారణం, అహం ఈశ్వరః బీజప్రదః గర్భాధానస్య కర్తా పితా,

అథ, కే గుణాః కథం నిబధ్నంతీతి ఉచ్యతే.—

సత్త్వం రజస్తమ ఇతి గుణాః ప్రకృతిసంభవాః,
నిబధ్నన్తి మహాబాహో దేహే దేహినమవ్యయమ్. 5

సత్త్వమితి. సత్త్వం రజః తమః ఇత్యేవం నామానః గుణాః ఇతి పారిభాషికః శబ్దః, న రూపాదివత్ ద్రవ్యాశ్రితాః గుణాః న చ గుణగుణినోః అన్యత్వమత్ర వివక్షితమ్, తస్మాత్ గుణా ఇవ నిత్యపరతంత్రాః క్షేత్రజ్ఞం ప్రతి అవిద్యాత్మకత్వాత్ క్షేత్రజ్ఞం నిబధ్నంతీవతమ్ ఆస్పదీకృత్య ఆత్మానం ప్రతిలభంతే ఇతి నిబధ్నంతి ఇతి ఉచ్యతే. తే చ ప్రకృతిసంభవాః భగవన్మాయాసంభవాః నిబధ్నంతి ఇవ మహాబాహో, మహాంతౌ సమర్థతరౌ ఆజానుప్రలంబౌ బాహూ యస్యసః. మహాబాహుః, తస్య సంబుద్ధిః హే మహాబాహో దేహే శరీరే, దేహినం దేహవంతం, అవ్యయం, అవ్యయత్వం చ ఉక్తమ్ 'అనాదిత్వాత్' ఇత్యాది శ్లోకేన. నను 'దేహీ, న లిప్యతే' ఇత్యుక్తం తత్కథమిహ నిబధ్నంతి ఇతి అన్యథా ఉచ్యతే, పరిహృతమస్మాభిరివశబ్దేన నిబధ్నంతీతి.

అవ. తత్ర సత్త్వాదీనాం సత్త్వస్యైవ తావత్ లక్షణముచ్యతే.-

తత్ర సత్త్వం నిర్మలత్వాత్ప్రకాశకమనామయమ్,
సుఖసంగేన బధ్నాతి జ్ఞానసంగేన చానఘ. 6

తత్రేతి. నిర్మలత్వాత్ స్ఫటికమణిరివ ప్రకాశకం అనామయం నిరుపద్రవం సత్త్వం బధ్నాతి. కథం? సుఖసంగేన 'సుఖ్యహ' మితి విషయభూతస్య సుఖస్య విషయిణ్యాత్మని సంశ్లేషాపాదనం మృషైవ సుఖసంజననం ఇతి సైషాఽవిద్యా. న హి విషయధర్మః విషయిణః భవతి, ఇచ్ఛాది చ ధృత్యంతం క్షేత్రస్యైవ విషయస్య ధర్మః ఇతి ఉక్తం భగవతా, అతః అవిద్యయైవ స్వకీయధర్మభూతయా విషయవిషయ్యవివేకలక్షణయాఽస్వాత్మభూతే సుఖే సంజయతీవ ఆసక్తమివ కరోతి అసంగం సక్తమివ కరోతి, అసుఖినం సుఖినమివ తథా జ్ఞానసంగేన చ, జ్ఞానమితి సుఖసాహచర్యాత్ క్షేత్రస్యైవ విషయస్య అంతఃకరణస్య ధర్మః, న ఆత్మనః ఆత్మధర్మత్వే సంగానుపపత్తేః, బంధానుపపత్తేశ్చ. సుఖే ఇవ జ్ఞానాదౌ సంగః మంతవ్యః. హే అనఘ అవ్యసన.

రజో రాగాత్మకం విద్ధి తృష్ణాసఙ్గసముద్భవమ్,
తన్నిబధ్నాతి కౌంతేయ కర్మసంగేన దేహినమ్. 7

రజ ఇతి. రజః రాగాత్మకం రంజనాత్ రాగః గైరికాదివద్రాగా

త్మకం విద్ధి విజానీహి తృష్ణాసంగసముద్భవం తృష్ణా అప్రాప్తాభిలాషః, ఆసంగః ప్రాప్తే విషయే మనసః ప్రీతిలక్షణః సంశ్లేషః, తృష్ణాసంగయోస్సముద్భవః యస్మాత్ తత్ తృష్ణాసంగసముద్భవం, తన్నిబధ్నాతి తత్ రజః కౌన్తేయ కర్మసంగేన, దృష్టాదృష్టార్థేషు కర్మసు సంజననం తత్పరతా కర్మసంగః, తేన, నిబధ్నాతి రజః దేహినమ్.

తమస్త్వజ్ఞానజం విద్ధి మోహనం సర్వదేహినామ్,
ప్రమాదాలస్యనిద్రాభిస్తన్నిబధ్నాతి భారత. 8

తమ ఇతి. తమస్తు తృతీయః గుణః అజ్ఞానజం అజ్ఞానాత్ జాతం అజ్ఞానజం, విద్ధి, మోహనం మోహకరం అవివేకకరం సర్వదేహినాం సర్వేషాం దేహవతామ్, ప్రమాదాలస్యనిద్రాభిః ప్రమాదశ్చ ఆలస్యం చ నిద్రా చ ప్రమాదాలస్యనిద్రాః తాభిః ప్రమాదాలస్యనిద్రాభిః, తత్ తమః నిబధ్నాతి హే భారత.

అవ. పునః గుణానాం వ్యాపారాః సంక్షేపతః ఉచ్యంతే.—

సత్త్వం సుఖే సంజయతి రజః కర్మణి భారత,
జ్ఞానమావృత్య తు తమః ప్రమాదే సంజయత్యుత. 9

సత్త్వమితి. సత్త్వం సుఖే సంజయతి సంశ్లేషయతి, రజః కర్మణి హే భారత సంజయతీతి అనువర్తతే జ్ఞానం సత్త్వకృతం వివేకం ఆవృత్య ఆచ్ఛాద్య తు తమః స్వేన ఆవరణాత్మనా ప్రమాదే సంజయతి ఉత ప్రమాదః నామ ప్రాప్తకర్తవ్యాకరణమ్.

అవ. ఉక్తం కార్యం కదా కుర్వంతి గుణా ఇతి ఉచ్యతే.—

రజస్తమశ్చాభిభూయ సత్త్వం భవతి భారత,
రజస్సత్త్వం తమశ్చైవ తమస్సత్త్వం రజస్తథా. 10

రజ ఇతి. రజః తమశ్చ ఉభావపి అభిభూయ సత్త్వం భవతి ఉద్భవతి వర్ధతే యదా తదా లబ్ధాత్మకం సత్త్వం స్వకార్యం జ్ఞానసుఖాది ఆరభతే తథా రజోగుణః సత్త్వం తమశ్చ ఉభావప్యభిభూయ వర్ధతే యదా, తదా కర్మ కృష్యాది స్వకార్యమారభతే. తమ ఆఖ్యోగుణః సత్త్వం రజశ్చ ఉభావప్యభిభూయ తథైవ వర్ధతే యదా, తదా జ్ఞానావరణాది స్వకార్యం ఆరభతే.

అవ. యదా యో గుణః ఉద్భూతః భవతి, తదా తస్య కిం లింగమితి ఉచ్యతే.—

సర్వద్వారేషు దేహేఽస్మిన్ ప్రకాశ ఉపజాయతే,
జ్ఞానం యదా తదా విద్యాద్వివృద్ధం సత్త్వమిత్యుత. 11

సర్వేతి. సర్వద్వారేషు ఆత్మనః ఉపలబ్ధిద్వారాణి శ్రోత్రాదీని సర్వాణి కరణాని తేషు సర్వేషు ద్వారేషు అంతఃకరణస్య బుద్ధేః వృత్తిః ప్రకాశః దేహే అస్మిన్ ఉపజాయతే. తదేవ జ్ఞానం యదా ఏవం ప్రకాశో జ్ఞానాఖ్య ఉపజాయతే తదా జ్ఞానప్రకాశేన లింగేన విద్యాత్ వివృద్ధముద్భూతం సత్త్వమితి ఉత అపి.

అవ. రజసః ఉద్భూతస్య ఇదం చిహ్నమ్.—

లోభః ప్రవృత్తిరారమ్భః కర్మణామశమస్స్పృహా,
రజస్యేతాని జాయంతే వివృద్ధే భరతర్షభ. 12

లోభ ఇతి. లోభః పరద్రవ్యాదిత్సా, ప్రవృత్తిః ప్రవర్తనం సామాన్యచేష్టా, ఆరంభః; కేషాం? కర్మణాం, అశమః అనుపశమః, హర్షరాగాదిప్రవృత్తిః, స్పృహా సర్వసామాన్యవస్తువిషయా తృష్ణా—రజసి గుణే వివృద్ధే ఏతాని లింగాని జాయంతే హే భరతర్షభ.

అప్రకాశోఽప్రవృత్తిశ్చ ప్రమాదో మోహ ఏవ చ,
తమస్యేతాని జాయంతే వివృద్ధే కురునందన. 13

అప్రకాశ ఇతి. 'అప్రకాశః అవివేకః, అత్యంతం అప్రవృత్తిశ్చ ప్రవృత్త్యభావః తత్కార్యం ప్రమాదో మోహ ఏవ చ అవివేకః మూఢతా ఇత్యర్థః. తమసి గుణే వివృద్ధే ఏతాని లింగాని జాయంతే హే కురునందన.

అవ. మరణద్వారేణాపి యత్ ఫలం ప్రాప్యతే, తదపి సంగరాగహేతుకం సర్వం గౌణమేవ ఇతి దర్శయన్ ఆహ.—

యదా సత్త్వే ప్రవృద్ధే తు ప్రలయం యాతి దేహభృత్,
తదోత్తమవిదాం లోకానమలాన్ ప్రతిపద్యతే. 14

యదేతి. యదా సత్త్వే ప్రవృద్ధే తు ఉద్భూతే తు ప్రలయం మరణం యాతి ప్రతిపద్యతే దేహభృత్ ఆత్మా, తదా ఉత్తమవిదాం మహా

దాదితత్త్వవిదాం ఇత్యేతత్, లోకాన్ అమలాన్ మలరహితాన్ ప్రతి పద్యతే ప్రాప్నోతి ఇత్యేతత్.

రజసి ప్రళయం గత్వా కర్మసంగిషు జాయతే,
తథా ప్రలీనస్తమసి మూఢయోనిషు జాయతే. 15

రజసీతి. రజసి గుణే ప్రవృద్ధే ప్రళయం మరణం గత్వా ప్రాప్య కర్మసంగిషు కర్మాసక్తియుక్తేషు మనుష్యేషు జాయతే. తథా తద్వదేవ ప్రలీనః మృతః, తమసి వివృద్ధే, మూఢయోనిషు పశ్వాదియోనిషు జాయతే.

అవ. అతీతశ్లోకార్థస్యైవ సంక్షేపః ఉచ్యతే.—

కర్మణః సుకృతస్యాహుః సాత్త్వికం నిర్మలం ఫలమ్,
రజసస్తు ఫలం దుఃఖమజ్ఞానం తమసః ఫలమ్. 16

కర్మణ ఇతి. కర్మణస్సుకృతస్య సాత్త్వికస్య ఇత్యర్థః, ఆహుః శిష్టాః సాత్త్వికమేవ నిర్మలం ఫలం ఇతి. రజసస్తు ఫలం దుఃఖం రాజసస్య కర్మణః ఇత్యర్థః. కర్మాధికారాత్ఫలమపి దుఃఖమేవ, కారణానురూపాత్, రాజసమేవ, తథా అజ్ఞానం తమసః తామసస్య కర్మణః అధర్మస్య ఫలం పూర్వవత్.

అవ. కించ గుణేభ్యో భవతి.—

సత్త్వాత్సంజాయతే జ్ఞానం రజసో లోభ ఏవ చ,
ప్రమాదమోహౌ తమసో భవతోఽజ్ఞానమేవ చ. 17

సత్త్వాదితి. సత్త్వాల్లబ్ధాత్మకత్వాత్. సంజాయతే సముత్పద్యతే జ్ఞానం, రజసో లోభ ఏవ చ, ప్రమాదమోహౌ చ ఉభౌ తమసో భవతః, అజ్ఞానమేవ చ భవతి.

అవ. కించ.—

ఊర్ధ్వం గచ్ఛంతి సత్త్వస్థా మధ్యే తిష్ఠంతి రాజసాః,
జఘన్యగుణవృత్తిస్థా అధో గచ్ఛంతి తామసాః, 18

ఊర్ధ్వమితి. ఊర్ధ్వం గచ్ఛంతి దేవలోకాదిషు ఉత్పద్యన్తే

సత్త్వస్థాః సత్త్వగుణవృత్తిస్థా మధ్యే తిష్ఠంతి మనుష్యేషు ఉత్పద్యన్తే రాజసాః, జఘన్యగుణవృత్తిస్థాః జఘన్యశ్చ అసౌ గుణశ్చ జఘన్యగుణః తమః, తస్య వృత్తం నిద్రాలస్యాది, తస్మిన్ స్థితాః జఘన్యగుణవృత్తిస్థాః మూఢాః అధః గచ్ఛంతి పశ్వాదియోనిషూత్పద్యంతే తామసాః.

అవ. పురుషస్య ప్రకృతిస్థత్వరూపేణ మిథ్యాజ్ఞానేన యుక్తస్య భోగ్యేషు గుణేషు సుఖదుఃఖమోహాత్మకేషు 'సుఖీ దుఃఖీ మూఢః అహమస్మి' ఇత్యేవంరూపః యః సంగః తత్కారణం పురుషస్య సదసద్యోనిజన్మప్రాప్తిలక్షణస్య సంసారస్య ఇతి సమాసేన పూర్వాధ్యాయే యత్ ఉక్తమ్, తత్ ఇహ 'సత్త్వం రజస్తమ ఇతి గుణాః ప్రకృతిసంభవాః' ఇతి ఆరభ్య గుణస్వరూపం, గుణవృత్తం, స్వవృత్తేన చ గుణానాం బంధకత్వం గుణవృత్తనిబంధనస్య చ పురుషస్య యా గతిః, ఇత్యేతత్ సర్వం మిథ్యాజ్ఞానమజ్ఞానమూలం బంధకారణం విస్తరేణ ఉక్త్వా, అధునా సమ్యగ్దర్శనాన్మోక్షో వక్తవ్యః ఇత్యత ఆహ భగవాన్.—

నాన్యం గుణేభ్యః కర్తారం యదా ద్రష్టాఽనుపశ్యతి,
గుణేభ్యశ్చ పరం వేత్తి మద్భావం సోఽధిగచ్ఛతి. 19

నేతి. నాన్యం కార్యకారణవిషయాకారపరిణతేభ్యః గుణేభ్యః కర్తారం అన్యం యదా ద్రష్టా విద్వాన్ సన్ నానుపశ్యతి, గుణా ఏవ సర్వావస్థాః సర్వకర్మణాం కర్తార ఇత్యేవం పశ్యతి. గుణేభ్యశ్చ పరం గుణవ్యాపారసాక్షిభూతం వేత్తి, మద్భావం మమ భావం సః ద్రష్టా అధిగచ్ఛతి.

అవ. కథం అధిగచ్ఛతి ఇతి, ఉచ్యతే.—

గుణానేతానతీత్య త్రీన్ దేహీ దేహసముద్భవాన్,
జన్మమృత్యుజరాదుఃఖైర్విముక్తోఽమృతమశ్నుతే. 20

గుణానితి. గుణానేతాన్ యథోక్తాన్ అతీత్య జీవన్నేవ అతిక్రమ్య మాయోపాధిభూతాన్ త్రీన్ దేహీ దేహసముద్భవాన్ దేహోత్పత్తిబీజభూతాన్ జన్మమృత్యుజరాదుఃఖైః జన్మ చ మృత్యుశ్చ జరా చ దుఃఖాని చ జన్మమృత్యుజరాదుఃఖాని తైః జీవన్నేవ విముక్తః సన్, విద్వాన్ అమృతమశ్నుతే, ఏవం మద్భావమధిగచ్ఛతి ఇత్యర్థః.

అవ. జీవన్నేవ గుణాన్ అతీత్య అమృతమశ్నుతే ఇతి ప్రశ్న బీజం ప్రతిలభ్య, అర్జున ఉవాచ.—

అర్జున ఉవాచ.—

కైర్లింగైస్త్రీన్ గుణానేతానతీతో భవతి ప్రభో,
కిమాచారః కథం చైతాంస్త్రీన్గుణానతివర్తతే. 21

కైరితి. కైః లింగైః చిహ్నైః త్రీన్ ఏతాన్ గుణాన్ వ్యాఖ్యాతాన్, గుణాన్ అతీతః అతిక్రాంతో భవతి హే ప్రభో, కిమాచారః కః అస్య ఆచారః ఇతి కిమాచారః, కథం కేన చ ప్రకారేణ ఏతాన్ త్రీన్ గుణాన్ అతివర్తతే అతీత్య వర్తతే.

అవ. గుణాతీతస్య లక్షణం గుణాతీతత్వోపాయం చ అర్జునేన పృష్టః అస్మిన్ శ్లోకే ప్రశ్నద్వయార్థం ప్రతివచనం భగవానువాచ. యత్ తావత్ 'కైః లింగైః యుక్తో గుణాతీతో భవతీ'తి, తత్ శృణు.

శ్రీభగవానువాచ.—

ప్రకాశం చ ప్రవృత్తిం చ మోహమేవ చ పాండవ,
న ద్వేష్టి సంప్రవృత్తాని నివృత్తాని న కాంక్షతి. 22

ప్రకాశమితి. ప్రకాశం చ ప్రవృత్తిం చ రజః కార్యం మోహమేవ చ తమః కార్యమిత్యేతాని న ద్వేష్టి, సంప్రవృత్తాని సమ్యగ్విషయభావేన ఉద్భూతాని—'మమ తామసః ప్రత్యయో జాతః తేన అహం మూఢః, తథా రాజసీ ప్రవృత్తిః మమ ఉత్పన్నా దుఃఖాత్మికా, తేన అహం రజసా ప్రవర్తితః ప్రచలితః స్వరూపాత్, కష్టం మమ వర్తతే యః అయం మత్స్వరూపావస్థానాత్ భ్రంశః, తథా సాత్త్వికో గుణః ప్రకాశాత్మా మాం వివేకిత్వమాపాదయన్ సుఖం చ సంజనయన్ బధ్నాతి, ఇతి తాని న ద్వేష్టి అసమ్యగ్దర్శిత్వేన. తదేవం గుణాతీతో న ద్వేష్టి సంప్రవృత్తాని యథా చ సాత్త్వికాదిపురుషః సత్త్వాది కార్యాణి ఆత్మానం ప్రతిప్రకాశ్య నివృత్తాని కాంక్షతి, న తథా గుణాతీతో నివృత్తాని కాంక్షతి ఇత్యర్థః. ఏతత్ న పరప్రత్యక్షం లింగం.

కిం తర్హి? స్వాత్మప్రత్యక్షత్వాత్ ఆత్మార్థమేవ ఏతల్లక్షణమ్. న హి స్వాత్మవిషయం ద్వేషమాకాంక్షాం వా పరః పశ్యతి.

అవ. అథ ఇదానీం 'గుణాతీతః కిమాచారః' ఇతి ప్రశ్నస్య ప్రతివచనమాహ.—

ఉదాసీనవదాసీనో గుణైర్యో న విచాల్యతే,
గుణా వర్తంత ఇత్యేవ యోఽవతిష్ఠతి నేంగతే 23

ఉదాసీనవదితి. ఉదాసీనవత్ యథా ఉదాసీనః న కస్య చిత్ పక్షం భజతే, తథా అయం గుణాతీతత్వోపాయమార్గేఽవస్థితః ఆసీనః, ఆత్మవిత్ గుణైః యః సన్న్యాసీ న విచాల్యతే వివేకదర్శనావస్థాతః, తదేతత్ స్ఫుటీకరోతి, గుణాః కార్యకారణవిషయాకారపరిణతాః, అన్యోన్యస్మిన్ వర్తంతే ఇతి యః అవతిష్ఠతి. ఛందోభంగభయాత్ పరస్మైపదప్రయోగః యోఽనుతిష్ఠతీతి వా పాఠాంతరం. న ఇంగతే న చలతి, స్వరూపావస్థ ఏవ భవతి ఇత్యర్థః.

అవ. కించ.—

సమదుఃఖసుఖస్స్వస్థస్సమలోష్టాశ్మకాంచనః,
తుల్యప్రియాప్రియో ధీరస్తుల్యనిందాత్మసంస్తుతిః. 24

సమేతి. సమదుఃఖసుఖః, సమే దుఃఖసుఖే యస్య సః సమదుఃఖసుఖః, స్వస్థః స్వే ఆత్మని స్థితః ప్రసన్నః, సమలోష్టాశ్మకాంచనః లోష్టం చ అశ్మా చ కాంచనం చ లోష్టాశ్మకాంచనాని సమాని యస్య సః సమలోష్టాశ్మకాంచనః, తుల్యప్రియాప్రియః, ప్రియం చ అప్రియం చ ప్రియాప్రియే తుల్యే సమే యస్య సః తుల్యప్రియాప్రియః, ధీరః ధీమాన్ తుల్యనిందాత్మసంస్తుతిః నిందా చ ఆత్మసంస్తుతిశ్చ నిందాత్మసంస్తుతీ, తుల్యే నిందాత్మసంస్తుతీ యస్య యతేః సః తుల్యనిందాత్మసంస్తుతిః.

అవ. కించ.—

మానావమానయో స్తుల్యస్తుల్యో మిత్రారిపక్షయోః,
సర్వారంభపరిత్యాగీ గుణాతీతః స ఉచ్యతే. 25

మానావమానయోరితి. మానావమానయోః తుల్యః సమః నిర్వి

కారః, తుల్యః మిత్రారిపక్షయోః, యద్యపి ఉదాసీనా భవంతి కేచిత్ స్వాభిప్రాయేణ, తథాపి పరాభిప్రాయేణ మిత్రారిపక్షయోరివ భవంతి ఇతి తుల్యో మిత్రారిపక్షయోః ఇత్యాహ. సర్వారంభపరిత్యాగీ, దృష్టాదృష్టార్థాని కర్మాణి ఆరభ్యంతే ఇత్యారంభాః సర్వానారంభాన్ పరిత్యక్తుం శీలమస్యేతి సర్వారంభపరిత్యాగీ, దేహధారణమాత్రనిమిత్తవ్యతిరేకేణ సర్వకర్మపరిత్యాగీ ఇత్యర్థః గుణాతీతః సః ఉచ్యతే.

అవ. 'ఉదాసీనవత్' ఇత్యాది 'గుణాతీతస్స ఉచ్యతే' ఇత్యేతదంతముక్తం, యావత్ యత్నసాధ్యం తావత్ సన్న్యాసినః అనుష్ఠేయం గుణాతీత్వసాధనం ముముక్షోః. స్థిరీభూతం తు స్వసంవేద్యం సద్గుణాతీతస్య యతేః లక్షణం భవతి ఇతి. అధునా 'కథం చ త్రిగుణానతివర్తతే' ఇత్యస్య ప్రశ్నస్య ప్రతివచనమాహ.—

మాం చ యోఽవ్యభిచారేణ భక్తియోగేన సేవతే,
స గుణాన్సమతీత్యైతాన్ బ్రహ్మభూయాయ కల్పతే. 26

మామితి. మాం చ ఈశ్వరం నారాయణం సర్వభూతహృదయాశ్రయం, యో యతిః కర్మీ వా, అవ్యభిచారేణ న కదాచిత్ యో వ్యభిచరతి, భక్తియోగేన భజనం భక్తిః సైవ యోగః తేన భక్తియోగేన సేవతే, సః గుణాన్ సమతీత్య ఏతాన్ యథోక్తాన్ బ్రహ్మభూయాయ, భవనం భూయః బ్రహ్మభవనాయ మోక్షాయ కల్పతే సమర్థో భవతి ఇత్యర్థః.

అవ. కుత ఏతదితి ఉచ్యతే.—

బ్రహ్మణో హి ప్రతిష్ఠాహమమృతస్యావ్యయస్య చ,
శాశ్వతస్య చ ధర్మస్య సుఖస్యైకాంతికస్య చ. 27

ఇతి శ్రీమహాభారతే శతసాహస్ర్యాం సంహితాయాం వైయాసిక్యాం
భీష్మపర్వణి శ్రీమద్భగవద్గీతాసూపనిషత్సు బ్రహ్మవిద్యాయాం
యోగశాస్త్రే శ్రీకృష్ణార్జునసంవాదే గుణత్రయవిభాగ
యోగోనామ చతుర్దశోఽధ్యాయః.

బ్రహ్మణ ఇతి. బ్రహ్మణః పరమాత్మనః హి యస్మాత్, ప్రతిష్ఠా

అహం ప్రతితిష్ఠతి అస్మిన్ ఇతి ప్రతిష్ఠా అహం ప్రత్యగాత్మా కీదృశస్య తస్య బ్రహ్మణః! అమృతస్య అవినాశినః అవ్యయస్యావికారిణః శాశ్వతస్య చ నిత్యస్య, ధర్మస్య ధర్మజ్ఞానస్య జ్ఞానయోగధర్మప్రాప్యస్య సుఖస్య ఆనందరూపస్య ఐకాంతికస్య అవ్యభిచారిణః, అమృతాదిస్వభావస్య పరమానందస్వరూపస్య పరమాత్మనః ప్రత్యగాత్మా ప్రతిష్ఠా, సమ్యక్ జ్ఞానేన పరమాత్మతయా నిశ్చీయతే. తదేతత్ 'బ్రహ్మభూయాయ కల్పతే' ఇతి ఉక్తం. యయా చేశ్వరశక్త్యా భక్తానుగ్రహాది ప్రయోజనాయ బ్రహ్మ ప్రతిష్ఠతే ప్రవర్తతే సా శక్తిః బ్రహ్మైవ అహం, శక్తిశక్తిమతోః అనన్యత్వాదిత్యభిప్రాయః, అథవా, బ్రహ్మశబ్దవాచ్యత్వాత్ సవికల్పకం బ్రహ్మ తస్య బ్రహ్మణో నిర్వికల్పకః అహమేవ నాన్యః ప్రతిష్ఠా ఆశ్రయః. కిం విశిష్టస్య? అమృతస్య అమరణధర్మకస్య, అవ్యయస్య చ వ్యయరహితస్య. కించ. శాశ్వతస్య చ నిత్యస్య ధర్మస్య జ్ఞాననిష్ఠాలక్షణస్య సుఖస్య తజ్జనితస్య ఐకాంతికస్య ఏకాంతనియతస్య చ, 'ప్రతిష్ఠాఽహమ్' ఇతి ప్రవర్తతే.

ఇతి శ్రీపరమహంసపరివ్రాజకాచార్యస్య శ్రీగోవిందభగవత్పూజ్యపాద
శిష్యస్య శ్రీమచ్ఛంకరభగవతః కృతౌ శ్రీమద్భగవద్గీతాభాష్యే
చతుర్దశోఽధ్యాయః.

పంచదశోఽధ్యాయః

అవ. యస్మాత్ మదధీనం కర్మిణాం కర్మఫలం జ్ఞానినాం చ జ్ఞాన ఫలం, అతః భక్తియోగేన మాం యే సేవంతే తే మమ ప్రసాదాత్ జ్ఞానప్రాప్తిక్రమేణ గుణాతీతాః మోక్షం గచ్ఛంతి, కిము వక్తవ్యం ఆత్మనః తత్త్వమేవ సమ్యక్ విజానంతః ఇతి అతః భగవాన్ అర్జునేన అపృష్టోఽపి ఆత్మనః సత్త్వం వివక్షుః ఉవాచ 'ఊర్ధ్వమూలమ్' ఇత్యాదినా. తత్ర తావత్ వృక్షరూపకల్పనయా వైరాగ్యహేతోః సంసార రూపం వర్ణయతి—విరక్తస్య హి సంసారాత్ భగవత్తత్త్వజ్ఞానే అధికారః, నాన్యస్యేతి.—

ఊర్ధ్వమూలమధశ్శాఖమశ్వత్థం ప్రాహురవ్యయమ్,
ఛందాంసి యస్య పర్ణాని యస్తం వేద స వేదవిత్. 1

ఊర్ధ్వమూలమితి. ఊర్ధ్వమూలం కాలతః సూక్ష్మత్వాత్ కారణత్వాత్ నిత్యత్వాత్ మహత్త్వాచ్చ ఊర్ధ్వం-ఉచ్యతే బ్రహ్మ అవ్యక్తం మాయాశక్తిమత్, తత్ మూలం అస్యేతి సోఽయం సంసారవృక్షః ఊర్ధ్వమూలః శ్రుతేశ్చ—'ఊర్ధ్వమూలో హ్యవాక్శాఖ ఏషోఽశ్వత్థస్సనాతనః' ఇతి పురాణే చ—'అవ్యక్తమూలప్రభవ స్తస్యైవానుగ్రహోచ్ఛ్రితః, బుద్ధిస్కంధమయశ్చైవ ఇంద్రియాంతరకోటరః, మహాభూత విశాలశ్చ విషయైః పత్రశాఖవాన్, ధర్మాధర్మసుపుష్పశ్చ సుఖదుఃఖ ఫలోదయః. ఆజీవ్యస్సర్వభూతానాం బ్రహ్మవృక్షః సనాతనః,ఏతద్బ్రహ్మ వనం చైవ బ్రహ్మా చరతి నిత్యశః,ఏతచ్ఛిత్వా చ భిత్వా చ జ్ఞానేన పరమాసినా, తతశ్చాత్మరతిం ప్రాప్య తస్మాన్నావర్తతే పునః' ఇత్యాదితః. తత్ ఊర్ధ్వమూలం సంసారం మాయామయం వృక్షం అధశ్శాఖంమహదహంకారతన్మాత్రాదయః శాఖా ఇవ అస్య అతః భవంతీతి సోఽయమధశ్శాఖః,తం అధశ్శాఖం.నశ్వోఽపి స్థాతా ఇతి అశ్వత్థః తం క్షణప్రధ్వంసినం అశ్వత్థం, ప్రాహుః కథయంతి అవ్యయం సంసారమాయాయాః అనాదికాలప్రవృత్తత్వాత్ సోఽయం సంసారవృక్షః అవ్యయః, అనా

ద్యంత దేహాదిసంతానాశ్రయః హి సుప్రసిద్ధః, తం అవ్యయమ్. తస్యైవ సంసారవృక్షస్య ఇదం అన్యత్ విశేషణం—ఛందాంసి యస్య పర్ణాని ఛందాంసి ఛాదనాత్ ఋగ్యజుస్సామలక్షణాని యస్య సంసారవృక్షస్య పర్ణానివ పర్ణాని యథావృక్షస్య పరిరక్షణార్థాని, తథా వేదాః సంసారవృక్షపరిరక్షణార్థాః ధర్మాధర్మతద్ధేతుప్రదర్శనార్థత్వాత్. యథా వ్యాఖ్యాతం సంసారవృక్షం సమూలం యః తం వేద సః వేదవిత్, వేదార్థవిత్ ఇత్యర్థః, న హి సమూలాత్ సంసారవృక్షాత్ అస్మాత్ జ్ఞేయోఽన్యోఽణుమాత్రోఽప్యవశిష్టోఽస్తీత్యతః సర్వజ్ఞః సర్వవేదార్థవిదితి సమూల వృక్ష విజ్ఞానం స్తౌతి.

అవ. తస్య ఏతస్య సంసారవృక్షస్య అపరావయవకల్పనా ఉచ్యతే.—

అధశ్చోర్ధ్వం ప్రసృతాస్తస్య శాఖా
గుణప్రవృద్ధా విషయప్రవాళాః,
అధశ్చ మూలాన్యనుసంతతాని
కర్మానుబంధీని మనుష్యలోకే. 2

అధశ్చేతి. అధః మనుష్యాదిభ్యో యావత్ స్థావరం అధ ఊర్ధ్వం చ యావత్ బ్రహ్మణః విశ్వసృజో ధామ ఇత్యేతదంతం యథాకర్మ యథాశ్రుతం జ్ఞానకర్మఫలాని, తస్య వృక్షస్య శాఖా ఇవ శాఖాః ప్రసృతాః ప్రగతాః గుణప్రవృద్ధాః గుణైః సత్త్వరజస్తమోభిః ప్రవృద్ధాః స్థూలీకృతాః ఉపాదానభూతైఃవిషయప్రవాళాః విషయాః శబ్దాదయః ప్రవాళాః ఇవ దేహాదికర్మఫలేభ్యః శాఖాదిభ్యః అంకురీభవంతీవ, తేన విషయప్రవాళాః శాఖాః. సంసారవృక్షస్య పరం మూలముపాదానకారణంపూర్వముక్తం. అథ ఇదానీం కర్మఫలజనితరాగద్వేషాదివాసనాః మూలానీవ ధర్మాధర్మప్రవృత్తికారణాని అవాంతరభావీని తాని అధశ్చ దేవాద్యపేక్షయా మూలానిఅనుసంతతానిఅనుప్రవిష్టాని కర్మానుబంధీని కర్మ ధర్మాధర్మలక్షణం అనుబంధః పశ్చాద్భావీ యేషాం ఉద్భూతి మనూద్భవతి, తాని కర్మానుబంధీని మనుష్యలోకే విశేషతః. అత్ర హి మనుష్యాణాం కర్మాధికారః ప్రసిద్ధః.

అవ. యస్తు అయం వర్ణితః సంసారవృక్షః.—

న రూపమస్యేహ తథోపలభ్యతే
నాంతో న చాదిర్న చ సమ్ప్రతిష్ఠా,
అశ్వత్థమేనం సువిరూఢమూల
మసంగశస్త్రేణ దృఢేన ఛిత్త్వా. 3

నేతి. న రూపం అస్య ఇహ యథా ఉపవర్ణితం తథా నైవ ఉపలభ్యతే, స్వప్నమరీచ్యుదకమాయా గంధర్వనగరసమత్వాత్, దృష్టనష్టస్వరూపో హి స ఇతి అత ఏవ న అంతః న పర్యంతః నిష్ఠా పరిసమాప్తిర్వా విద్యతే, తథా న చ ఆదిః, 'ఇతః ఆరభ్య అయం ప్రవృత్తః' ఇతి న కేనచిదవగమ్యతే. న చ సంప్రతిష్ఠా స్థితిః మధ్యం అస్య న కేనచిత్ ఉపలభ్యతే. అశ్వత్థమేనం యథోక్తం, సువిరూఢమూలం సువిరూఢాని విరోహం గతాని సుదృఢాని మూలాని యస్య తమేనం సువిరూఢమూలం అసంగశస్త్రేణ అసంగః పుత్రమిత్రవిత్తలోకైషణేభ్యః వ్యుత్థానం తేన అసంగశస్త్రేణ దృఢేన పరమాత్మాభిముఖ్యనిశ్చయదృఢీకృతేన పునః పునః వివేకాభ్యాసాశ్మనిశితేన, ఛిత్త్వా సంసారవృక్షం సబీజం ఉద్ధృత్య.

తతః పదం తత్పరిమార్గితవ్యం
యస్మిన్ గతా న నివర్తన్తి భూయః,
తమేవ చాద్యం పురుషం ప్రపద్యే
యతః ప్రవృత్తిః ప్రసృతా పురాణీ. 4

తత ఇతి. తతః పశ్చాత్ యత్ పదం వైష్ణవం తత్ పరిమార్గితవ్యం పరిమార్గణం అన్వేషణం జ్ఞాతవ్యమిత్యర్థః. యస్మిన్ పదే గతాః ప్రవిష్టాః న నివర్తంతి న ఆవర్తంతే భూయః పునస్సంసారాయ. కథం పరిమార్గితవ్యమిత్యాహ—తమేవ చ యః పదశబ్దేన ఉక్తః, ఆద్యం ఆదౌ భవం పురుషం ప్రపద్యే ఇత్యేవం పరిమార్గితవ్యం తచ్ఛరణతయా ఇత్యర్థః. కః అసౌ పురుషః ఇత్యుచ్యతే—యతః యస్మాత్ పురుషాత్ సంసారమాయావృక్ష ప్రవృత్తిః ప్రసృతా నిస్సృతా, ఐంద్రజాలికాదివ మాయా, పురాణీ చిరంతనీ.

అవ. కథంభూతాః తత్పదం గచ్ఛంతీతి, ఉచ్యతే.—

నిర్మానమోహా జితసఙ్గదోషా
అధ్యాత్మనిత్యా వినివృత్తకామాః,
ద్వన్ద్వైర్విముక్తాస్సుఖదుఃఖసంజ్ఞై
ర్గచ్ఛన్త్యమూఢాః పదమవ్యయం తత్. 5

నిర్మానమోహా ఇతి. నిర్మానమోహాః మానశ్చ మోహాశ్చ మానమోహౌ తౌ నిర్గతౌ యేభ్యః తే నిర్మానమోహాః మానమోహవర్జితాః. జితసంగదోషాః సంగ ఏవ దోషఃసంగదోషః, జితః సంగదోషః యైః తే జితసంగదోషాః అధ్యాత్మనిత్యాః పరమాత్మస్వరూపాలోచననిత్యాః తత్పరాః,వినివృత్తకామాఃవిశేషతో నిర్లేపేననివృత్తాఃకామాఃయేషాం తే వినివృత్తకామాః. యతయః సన్న్యాసినః ద్వంద్వైః ప్రియాప్రియాదిభిః విముక్తాః సుఖదుఃఖసంజ్ఞైః పరిత్యక్తాః గచ్ఛంతి అమూఢాః మోహవర్జితాః పదమ్ అవ్యయం తత్ యథోక్తమ్,

అవ. తదేవ పదం పునః విశిష్యతే.—

న తద్భాసయతే సూర్యో న శశాఙ్కో న పావకః,
యద్గత్వా న నివర్తంతే తద్ధామ పరమం మమ. 6

నేతి. తత్ ధామ ఇతి వ్యవహితేన ధామ్నా సంబధ్యతే. తత్ ధామ తేజోరూపం పదం న భాసయతే సూర్యః ఆదిత్యః సర్వావభాసనశక్తిమత్వేఽపి సతి. తథా న శశాంకశ్చంద్రః, న పావకః న అగ్నిరపి, యద్ధాయ వైష్ణవం పదం గత్వా ప్రాప్య న నివర్తంతే, యచ్చ సూర్యాదిః న భాసయతే, తద్ధామ పదం పరమం విష్ణోః మమ పదం యత్ గత్వా న నివర్తన్తే ఇత్యుక్తమ్,

అవ. నను సర్వా హి గతిః ఆగత్యంతా, 'సంయోగాః విప్రయోగాంతాః' ఇతి ప్రసిద్ధం, కథముచ్యతే 'తద్ధామ గతానాం నాస్తి నివృత్తిః' ఇతి? శృణు తత్ర కారణమ్ —

మమైవాంశో జీవలోకే జీవభూతస్సనాతనః,
మనష్షష్ఠానీంద్రియాణి ప్రకృతిస్థాని కర్షతి. 7

మమేతి. మమైవ పరమాత్మనః నారాయణస్య అంశః భాగః అవ

యవ ఏకదేశః ఇత్యనర్థాంతరం జీవలోకే జీవానాం లోకే సంసారే జీవభూతః కర్తా భోక్తా ఇతి ప్రసిద్ధః,సనాతనః చిరంతనః; యథా జలస్సూర్యకః సూర్యాంశః జలనిమిత్తాపాయే సూర్యమేవ గత్వా న నివర్తతే చ తేనైవ ఆత్మనా గచ్ఛతి,ఏవమేవ; యథా ఘటాద్యుపాధి పరిచ్ఛిన్నో ఘటాద్యాకాశః ఆకాశాంశః సన్ ఘటాదినిమిత్తాపాయే ఆకాశం ప్రాప్య న నివర్తతే అతః ఉపపన్నముక్తం 'యద్గత్వా న నివర్తంతే' ఇతి. నను నిరవయవస్య పరమాత్మనః,కుతః అవయవః ఏకదేశః అంశః ఇతి?సావయవత్వే చ వినాశప్రసంగః అవయవవిభాగాత్.నైష దోషః,అవిద్యాకృతోపాధిపరిచ్ఛిన్నః ఏకదేశః అంశ ఇవకల్పితో యతః,దర్శితశ్చఅయమర్థః క్షేత్రాధ్యాయే విస్తరశః. స చ జీవో మదంశత్వేన కల్పితః కథం సంసరత్యుత్క్రామతి చ ఇతి, ఉచ్యతే—మనష్షష్ఠాని ఇంద్రియాణి శ్రోత్రాదీని ప్రకృతిస్థాని స్వస్థానే కర్ణశష్కుల్యాదౌ ప్రకృతౌ స్థితాని, కర్షతి ఆకర్షతి.

అవ. కస్మిన్ కాలే?—

శరీరం యదవాప్నోతి యచ్చాప్యుత్క్రామతీశ్వరః,
గృహీత్వైతాని సంయాతి వాయుర్గంధానివాశయాత్. 8

శరీరమితి. యచ్చాపి యదా చాపి ఉత్క్రామతి ఈశ్వరః దేహాది సంఘాతస్వామీ జీవః, తదా 'కర్షతి' ఇతి శ్లోకస్య ద్వితీయ పాదః అర్థవశాత్ ప్రాథమ్యేన సంబధ్యతే. యదా చ పూర్వస్మాత్ శరీరాత్ శరీరాంతరమాప్నోతి తదా గృహీత్వా ఏతాని మనష్షష్ఠాని ఇంద్రియాణి సంయాతి సమ్యగ్యాతి గచ్ఛతి కిమివ ఇతి, ఆహ—వాయుః పవనః గంధాన్ ఆశయాత్ పుష్పాదేః.

అవ. కాని పునః తానీత్యాహ.—

శ్రోత్రం చక్షుస్స్పర్శనం చ రసనం ఘ్రాణమేవ చ,
అధిష్ఠాయ మనశ్చాయం విషయానుపసేవతే. 9

శ్రోత్రమితి. శ్రోత్రం చక్షుః స్పర్శనం చ త్వగింద్రియం రసనం జిహ్వా ఘ్రాణమేవ చ మనశ్చ షష్ఠం ప్రత్యేకం ఇంద్రియేణ సహ, అధిష్ఠాయ దేహస్థః విషయాన్ శబ్దాదీన్ ఉపసేవతే.

అవ. ఏవం దేహగతం దేహాత్.—

ఉత్క్రామంతం స్థితం వాపి భుంజానం వా గుణాన్వితమ్,
విమూఢా నానుపశ్యంతి పశ్యంతి జ్ఞానచక్షుషః. 10

ఉత్క్రామంతమితి. ఉత్క్రామంతం దేహం పూర్వోపాత్తం పరిత్యజంతం స్థితం దేహే వాపి తిష్ఠంతం భుంజానం వా శబ్దాదీంశ్చోపలభమానం గుణాన్వితం సుఖదుఃఖమోహాద్యైర్గుణైరన్వితమనుగతం సంయుక్తమిత్యర్థః. ఏవంభూతమప్యేనం అత్యంతదర్శనగోచరప్రాప్తం విమూఢాః దృష్టాదృష్టవిషయభోగబలాకృష్టచేతస్తయా అనేకధా మూఢాః న అనుపశ్యంతి — అహో కష్టం వర్తతే ఇత్యనుక్రోశతి చ భగవాన్—యే తు పునః ప్రమాణజనితజ్ఞానచక్షుషః తే ఏనం పశ్యంతి, జ్ఞానచక్షుషః వివిక్తదృష్టయః ఇత్యర్థః.

యతంతో యోగినశ్చైనం పశ్యంత్యాత్మన్యవస్థితమ్,
యతంతోఽప్యకృతాత్మానో నైనం పశ్యంత్యచేతసః. 11

యతంత ఇతి. యతంతః ప్రయత్నం కుర్వంతః యోగినశ్చ సమాహితచిత్తాః ఏనం ప్రకృతమాత్మానం పశ్యంతి 'అయమహమస్మి' ఇత్యుపలభంతే ఆత్మని స్వస్యాం బుద్ధావవస్థితమ్. యతంతోఽపి శాస్త్రాదిప్రమాణైః అకృతాత్మానః అసంస్కృతాత్మానః తపసా ఇంద్రియజయేన చ, దుశ్చరితాత్ అనుపరతాః, అశాంతదర్పాః, ప్రయత్నం కుర్వంతోఽపి నైనం పశ్యంతి అచేతసః అవివేకినః.

అవ. యత్పదం సర్వస్య అవభాసకమపి అగ్న్యాదిత్యాదికం జ్యోతిః న అవభాసయతే, యత్ప్రాప్తాశ్చ ముముక్షవః పునః సంసారాభిముఖాః న నివర్తంతే, యస్య చ పదస్య ఉపాధిభేదమనువిధీయమానాః జీవాః—ఘటాకాశాదయః ఇవ ఆకాశస్య—అంశాః, తస్యపదస్య సర్వాత్మత్వం సర్వవ్యవహారాస్పదత్వం చ వివక్షుః, చతుర్భిః శ్లోకైర్విభూతిసంక్షేపమాహ భగవాన్.—

యదాదిత్యగతం తేజో జగద్భాసయతేఽఖిలమ్,
యచ్చంద్రమసి యచ్చాగ్నౌ తత్తేజో విద్ధి మామకమ్. 12

యదితి. యదాదిత్యగతం ఆదిత్యాశ్రయం. కిం తత్? తేజః దీప్తిః ప్రకాశః జగద్భాసయతే ప్రకాశయతి అఖిలం సమస్తం; యత్ చంద్రమసి శశభృతి తేజః అవభాసకం వర్తతే, యచ్చ అగ్నౌ హుతవహే, తత్తేజః విద్ధి విజానీహి మామకం మదీయం మమ విష్ణోః తత్ జ్యోతిః—అథవా యదాదిత్యగతం తేజః చైతన్యాత్మకం జ్యోతిః, యచ్చంద్రమసి, యచ్చ అగ్నౌ వర్తతే తత్తేజః విద్ధి మామకం మదీయం విష్ణోః తత్ జ్యోతిః.

నను స్థావరేషు జంగమేషు చ తత్సమానం చైతన్యాత్మకం జ్యోతిః. తత్ర కథమిదం విశేషణం—'యదాదిత్యగత'మిత్యాది. నైష దోషః, సత్త్వాధిక్యాదవిస్తరత్వోపపత్తేః. ఆదిత్యాదిషు హి సత్త్వం అత్యంతప్రకాశం అత్యంతభాస్వరం; అతః తత్రైవావిస్తరం జ్యోతిః ఇతితద్విశిష్యతే, న తు తత్రైవ తదధికమితి. యథా హి లోకే తుల్యేఽపి ముఖసంస్థానే న కాష్ఠకుడ్యాదౌ ముఖమావిర్భవతి, ఆదర్శాదౌ తు స్వచ్ఛే స్వచ్ఛతరే చ తారతమ్యేన ఆవిర్భవతి; తద్వత్.

అవ. కించ.—

గామావిశ్య చ భూతాని ధారయామ్యహమోజసా,
పుష్ణామి చౌషధీస్సర్వాస్సోమో భూత్వా రసాత్మకః. 13

గామితి. గాం పృథివీం ఆవిశ్య ప్రవిశ్య చ ధారయామి భూతాని జగదహమోజసా బలేన; యద్బలం కామరాగవివర్జితం ఐశ్వరం రూపం జగద్విధారణాయ పృథివ్యాం అవిష్టం యేన పృథివీ గుర్వీన అధః పతతి న విదీర్యతే చ. తథా చ మంత్రవర్ణః—'యేన ద్యౌరుగ్రాపృథివీ చ దృఢా' ఇతి, 'సదాధార పృథివీం' ఇత్యాదిశ్చ అతః గామావిశ్య చ భూతాని చరాచరాణి ధారయామి ఇతి యుక్తముక్తమ్. కించ, పృథివ్యాం జాతాః ఓషధీః సర్వాః వ్రీహియవాద్యాః పుష్ణామి పుష్టిమతీః రసస్వాదుమతీశ్చ కరోమి సోమో భూత్వా రసాత్మకః సోమః సన్ రసాత్మకః రసస్వభావః సర్వరసానామాకరస్సోమః. స హి సర్వరసాత్మకః సర్వాః ఓషధీః స్వాత్మరసాననుప్రవేశయన్ పుష్ణాతి.

అవ. కించ.—

అహం వైశ్వానరో భూత్వా ప్రాణినాం దేహమాశ్రితః,
ప్రాణాపానసమాయుక్తః పచామ్యన్నం చతుర్విధమ్. 14

అహమితి. అహమేవ వైశ్వానరః ఉదరస్థోఽగ్నిర్భూత్వా—'అయమగ్నిర్వైశ్వానరో యోఽయమంతః పురుషే యేనేదమన్నంపచ్యత' ఇత్యాదిశ్రుతేః; వైశ్వానరస్సన్ ప్రాణినాం ప్రాణవతాం దేహమాశ్రితః ప్రవిష్టః ప్రాణాపానసమాయుక్తః ప్రాణాపానాభ్యాం సమాయుక్తః సంయుక్తః పచామి పక్తిం కరోమి అన్నం అశనం చతుర్విధం చతుష్ప్రకారం భోజ్యం భక్ష్యం చోష్యం లేహ్యం చ. 'భోక్తా వైశ్వానరోఽగ్నిః, అగ్నేర్భోజ్యమన్నం సోమః తదేతదుభయమగ్నీషోమౌ సర్వ' ఇతి పశ్యతః అన్నదోషలేపః న భవతి.

అవ. కించ.—

సర్వస్య చాహం హృది సన్నివిష్టో
మత్తస్స్మృతిర్జ్ఞానమపోహనం చ,
వేదైశ్చ సర్వైరహమేవ వేద్యో
వేదాంతకృద్వేదవిదేవ చాహమ్, 15

సర్వస్యేతి. సర్వస్య ప్రాణిజాతస్య అహమాత్మా సన్ హృదిబుద్ధౌ సన్నివిష్టః. అతః మత్తః ఆత్మనః సర్వప్రాణినాం స్మృతిః జ్ఞానం తదపోహనం చ అపగమనం చ; యేషాం యథా పుణ్యకర్మణాం పుణ్యకర్మానురోధేన జ్ఞానస్మృతీ భవతః, తథా పాపకర్మణాం పాపకర్మానురూపేణ స్మృతిజ్ఞానయోః అపోహనం చ అపాయనమపగమనంచ. వేదైశ్చ సర్వైరహమేవ పరమాత్మా వేద్యో వేదితవ్యః. వేదాంతకృత్ వేదాంతార్థసంప్రదాయకృదిత్యర్థః. వేదవిత్ వేదార్థవిదేవ చాహమ్.

అవ. భగవత ఈశ్వరస్య నారాయణాఖ్యస్య విభూతిసంక్షేపః ఉక్తవిశిష్టోపాధికృతః 'యదాదిత్యగతం తేజః' ఇత్యాదినా. అథ అధునా తస్యైవ క్షరాక్షరోపాధి ప్రవిభక్తతయా నిరుపాధికస్య కేవలస్య తత్త్వనిర్ధిధారయిషయా ఉత్తరే శ్లోకాః ఆరభ్యంతే. తత్ర సర్వమేవాతీతానాగతాధ్యాయార్థజాతం త్రిధా రాశీకృత్యాహ.—

ద్వావిమౌ పురుషౌ లోకే క్షరశ్చాక్షర ఏవ చ,
క్షరః సర్వాణి భూతాని కూటస్థోఽక్షర ఉచ్యతే. 16

ద్వావితి. ద్వావిమౌ పృథగ్రాశీకృతౌ పురుషావిత్యుచ్యేతే లోకే సంసారే—క్షరశ్చ క్షరతీతి క్షరః వినాశీ ఇతి ఏకో రాశిః, అపరః పురుషోఽక్షరస్తద్విపరీతః భగవన్మాయాశక్తిః క్షరాఖ్యస్య పురుషస్యోత్పత్తిబీజం అనేకసంసారిజంతుకామకర్మాదిసంస్కారాశ్రయః, అక్షరఃపురుషః ఉచ్యతే, కౌ తౌ పురుషావిత్యాహ స్వయమేవ భగవాన్—క్షరస్సర్వాణి భూతాని సమస్తం వికారజాతమిత్యర్థః. కూటస్థః కూటో రాశిరివ స్థితః. అథవా, కూటో మాయా వంచనా జిహ్మతా కుటిలతా ఇతి పర్యాయాః అనేకమాయావంచనాదిప్రకారేణ స్థితః కూటస్థః, సంసారబీజానంత్యాత్ న క్షరతీత్యక్షర ఉచ్యతే.

అవ. ఆభ్యాం క్షరాక్షరాభ్యాం అన్యః విలక్షణః క్షరాక్షరోపాధిద్వయదోషేణాస్పృష్టః నిత్యశుద్ధబుద్ధముక్తస్వభావః—

ఉత్తమః పురుషస్త్వన్యః పరమాత్మేత్యుదాహృతః,
యో లోకత్రయమావిశ్య బిభర్త్యవ్యయ ఈశ్వరః. 17

ఉత్తమ ఇతి. ఉత్తమః ఉత్కృష్టతమః పురుషస్త్వన్యః అత్యంతవిలక్షణః ఆభ్యాం పరమాత్మేతి పరమశ్చాసౌ దేహాద్యవిద్యాకృతాత్మభ్యః, ఆత్మా చ సర్వభూతానాం ప్రత్యక్చేతనః, ఇత్యతః పరమాత్మేత్యుదాహృతః ఉక్తో వేదాంతేషు. స ఏవ విశిష్యతే యః లోకత్రయం భూర్భువస్సువరాఖ్యం స్వకీయయా చైతన్యబలశక్త్యా ఆవిశ్య ప్రవిశ్య బిభర్తి స్వరూపసద్భావమాత్రేణ బిభర్తి ధారయతి, అవ్యయో నాస్య వ్యయో విద్యతే ఇత్యవ్యయః కః ? ఈశ్వరః సర్వజ్ఞో నారాయణాఖ్య ఈశనశీలః.

అవ. యథా వ్యాఖ్యాతస్య ఈశ్వరస్య పురుషోత్తమ ఇత్యేతన్నామ ప్రసిద్ధం, తస్య నామనిర్వచనప్రసిద్ధ్యా అన్వర్థత్వం నామ్నో దర్శయన్ 'నిరతిశయోఽహమీశ్వరః' ఇత్యాత్మానం దర్శయతి భగవాన్.—

యస్మాత్క్షరమతీతోఽహమక్షరాదపి చోత్తమః,
అతోఽస్మి లోకే వేదే చ ప్రథితః పురుషోత్తమః. 18

యస్మాదితి. యస్మాత్ క్షరమతీతః అహం సంసారమాయావృక్ష మశ్వత్థాఖ్యం అతిక్రాంతః అహం అక్షరాదపి సంసారమాయా వృక్ష బీజభూతాదపి చోత్తమః ఉత్కృష్టతమః ఊర్ధ్వతమో వా అతస్తాభ్యాం క్షరాక్షరాభ్యాంఉత్తమత్వాదస్మి భవామి లోకే వేదే ప్రథితః ప్రఖ్యాతః పురుషోత్తమః ఇత్యేవం మాం భక్తజనాః విదుః. కవయః కావ్యాదిషు చ ఇదం నామ నిబధ్నంతి పురుషోత్తమ ఇత్యనేన అభిధానేనాభిగృణంతి.

అవ. అథేదానీం యథానిరుక్తమాత్మానం యో వేద తస్యేదం ఫలముచ్యతే.—

యో మామేవమసమ్మూఢో జానాతి పురుషోత్తమమ్,
స సర్వవిద్భజతి మాం సర్వభావేన భారత. 19

య ఇతి. యః మామీశ్వరం యథోక్తవిశేషణం ఏవం యథోక్తేన ప్రకారేణ అసంమూఢస్సంమోహవర్జితః సన్ జానాతి 'అయమహమస్మి' ఇతి పురుషోత్తమం స సర్వవిత్ సర్వాత్మనా సర్వం వేత్తీతి సర్వజ్ఞః సర్వభూతస్థం భజతి మాం సర్వభావేన సర్వాత్మకతయా హే భారత.

అవ. అస్మిన్ అధ్యాయే భగవత్తత్త్వజ్ఞానం మోక్షఫలముక్త్వా, అథేదానీం తత్ స్తౌతి.—

ఇతి గుహ్యతమం శాస్త్రమిదముక్తం మయాఽనఘ,
ఏతద్బుద్ధ్వా బుద్ధిమాన్ స్యాత్కృతకృత్యశ్చ భారత. 20

ఇతి శ్రీమహాభారతే శతసాహస్ర్యాం సంహితాయాం వైయాసిక్యాం
భీష్మపర్వణి శ్రీమద్భగవద్గీతాసూపనిషత్సు బ్రహ్మవిద్యాయాం
యోగశాస్త్రే శ్రీకృష్ణార్జునసంవాదే పురుషోత్తమ
యోగో నామ పంచదశోఽధ్యాయః.

ఇతీతి. ఇత్యేతద్గుహ్యతమం గోప్యతమం అత్యంతరహస్యమిత్యే తత్ కిం తత్? శాస్త్రం యద్యపి గీతాఖ్యం సమస్తం 'శాస్త్ర'ముచ్యతే తథాప్యయమేవాధ్యాయః ఇహ 'శాస్త్ర'మిత్యుచ్యతే స్తుత్యర్థం ప్రకరణాత్. సర్వో హి గీతాశాస్త్రార్థోఽస్మిన్నధ్యాయే సమాసేనోక్తః న కేవలం గీతాశాస్త్రార్థఏవ, కిం తు సర్వశ్చ వేదార్థః ఇహ పరిసమాప్తః 'యస్తం వేద స వేదవిత్' 'వేదైశ్చ సర్వైరహమేవ వేద్య' ఇతిచోక్తం.

ఇదముక్తం కథితం మయా, హే అనఘ అపాప. ఏతచ్ఛాస్త్రం యథా దర్శితార్థం బుద్ధ్వా బుద్ధిమాన్ స్యాత్ భవేత్ న అన్యథా కృతకృత్యశ్చ భారత,కృతంకృత్యంకర్తవ్యం యేన సః కృతకృత్యో విశిష్టజన్మ ప్రసూతేన బ్రాహ్మణేన యత్కర్తవ్యం తత్సర్వం భగవత్తత్త్వే విదితే కృతం భవేదిత్యర్థః; న చ అన్యథా కర్తవ్యం పరిసమాప్యతే కస్యచి దిత్యభిప్రాయః. 'సర్వం కర్మాఖిలం పార్థ జ్ఞానే పరిసమాప్యతే' ఇతి చ ఉక్తమ్, 'ఏతద్ధి జన్మసామగ్ర్యం బ్రాహ్మణస్య విశేషతః,ప్రాప్యైతత్కృతకృత్యో హి ద్విజో భవతి నాన్యథా' ఇతి చ మానవం వచనమ్. యతః ఏతత్పరమార్థతత్త్వం మత్తః శ్రుతవానసి, అతః కృతార్థః త్వం భారత ఇతి.

ఇతి శ్రీపరమహంసపరివ్రాజకాచార్యస్య శ్రీగోవిందభగవత్పూజ్యపాద శిష్యస్య శ్రీమచ్ఛంకరభగవతః కృతౌ శ్రీమద్భగవద్గీతాభాష్యే పంచదశోఽధ్యాయః.

షోడశోఽధ్యాయః

అవ. దైవీ ఆసురీ రాక్షసీ ఇతి ప్రాణినాం ప్రకృతయః నవమే అధ్యాయే సూచితాః, తాసాం విస్తరేణ ప్రదర్శనాయ 'అభయం సత్త్వసంశుద్ధిః' ఇత్యాదిః అధ్యాయః ఆరభ్యతే. తత్ర సంసారమోక్షాయ దైవీ ప్రకృతిః, నిబంధాయ ఆసురీ రాక్షసీ చేతి, దైవ్యాః ఆదానాయ ప్రదర్శనం క్రియతే, ఇతరయోః పరివర్జనాయ చ.—

అభయం సత్త్వసంశుద్ధిర్జ్ఞానయోగవ్యవస్థితిః,
దానం దమశ్చ యజ్ఞశ్చ స్వాధ్యాయస్తప ఆర్జవమ్. 1

అభయమితి. అభయం అభీరుతా. సత్త్వసంశుద్ధిః సత్త్వస్య అంతఃకరణస్య సంశుద్ధిః సంవ్యవహారేషు పరవంచనా మాయానృతాది పరివర్జనం శుద్ధసత్త్వభావేన వ్యవహారః ఇత్యర్థః. జ్ఞానయోగవ్యవస్థితిః జ్ఞానం శాస్త్రతః ఆచార్యతశ్చ ఆత్మాదిపదార్థానాం అవగమః, అవగతానాం ఇంద్రియాద్యుపసంహారేణ ఏకాగ్రతయా స్వాత్మసంవేద్యతాపాదనం యోగః, తయోః జ్ఞానయోగయోర్వ్యవస్థితిః, వ్యవస్థానం తన్నిష్ఠతా. ఏషా ప్రధానా దైవీ సాత్త్వికీ సంపత్, యత్ర యేషాం అధికృతానాం యా ప్రకృతిః, సంభవతి, సాత్త్వికీ సా ఉచ్యతే, దానం యథాశక్తి సంవిభాగః అన్నాదీనాం. దమశ్చ బాహ్యకరణానాం ఉపశమః, అంతఃకరణస్య ఉపశాంతిం వక్ష్యతి యజ్ఞశ్చ శ్రౌతః అగ్నిహోత్రాదిః స్మార్తశ్చ దేవయజ్ఞాదిః స్వాధ్యాయః ఋగ్వేదాధ్యయనమదృష్టార్థం. తపః వక్ష్యమాణం శారీరాది ఆర్జవం ఋజుత్వం సర్వదా.

అవ. కించ.—

అహింసా సత్యమక్రోధస్త్యాగశ్శాన్తిరపైశునమ్,
దయా భూతేష్వలోలుప్త్వం మార్దవం హ్రీరచాపలమ్. 2

అహింసేతి. అహింసా అహింసనం. ప్రాణినాం పీడావర్జనం. సత్యం అప్రియానృతవర్జితం యథాభూతార్థవచనం అక్రోధః పరైః ఆక్రుష్టస్య అభిహతస్య వా ప్రాప్తస్య క్రోధస్య ఉపశమనం, త్యాగః సన్న్యాసః, పూర్వం దానస్య ఉక్తత్వాత్, శాంతిః అంతఃకరణస్య ఉపశమః అపై

శునం అపిశునతా, పరస్మై పరరంధ్రప్రకటీకరణం పైశునం, తదభావః అపైశునం దయా కృపా భూతేషు దుఃఖితేషు, అలోలుప్త్వం ఇంద్రియాణాం విషయసన్నిధౌ అవిక్రియా, మార్దవం మృదుతా అక్రౌర్యం హ్రీః లజ్జా. అచాపలం అసతి ప్రయోజనే వాక్పాణిపాదాదీనాం అవ్యాపారయితృత్వమ్.

అవ. కించ.—

తేజః క్షమా ధృతిశ్శౌచమద్రోహో నాతిమానితా,
భవన్తి సంపదం దైవీమభిజాతస్య భారత. 3

తేజ ఇతి. తేజః ప్రాగల్భ్యం న త్వగ్గతా దీప్తిః క్షమా ఆక్రుష్టస్య తాడితస్య వా అంతర్విక్రియానుత్పత్తిః,ఉత్పన్నాయాం విక్రియాయాం ఉపశమనమక్రోధః ఇతి అవోచామ. ఇత్థం క్షమాయాః అక్రోధస్య చ విశేషః. ధృతిః దేహేంద్రియేష్వవసాదం ప్రాప్తేషు తస్య ప్రతిషేధకః అంతఃకరణవృత్తివిశేషః యేన ఉత్తంభితాని కరణాని దేహశ్చ న అవసీదంతి, శౌచం ద్వివిధం, మృజ్జలకృతం బాహ్యం, ఆభ్యంతరం మనోబుద్ధ్యోః నైర్మల్యం మాయారాగాదికాలుష్యాభావః ఏవం ద్వివిధం శౌచం,అద్రోహః పరజిఘాంసాభావః అహింసనం,నాతిమానితా అత్యర్థం మానోఽతిమానః, సః యస్య విద్యతే సః అతిమానీ తద్భావోఽతిమానితా, తదభావః నాతిమానితా ఆత్మనః పూజ్యతాతిశయభావనాభావ ఇత్యర్థః. భవంతి అభయాదీని ఏతదంతాని సంపదం అభిజాతస్య, కిం విశిష్టాం సంపదం? దైవీం దైవానాం యా సంపత్ తాం అభిలక్ష్య జాతస్య దేవవిభూత్యర్హస్య భావికల్యాణస్య ఇత్యర్థః. హే భారత.

అవ. అథ ఇదానీం ఆసురీ సంపత్ ఉచ్యతే.—

దమ్భో దర్పోఽతిమానశ్చ క్రోధః పారుష్యమేవ చ,
అజ్ఞానం చాభిజాతస్య పార్థ సమ్పదమాసురీమ్. 4

దంభ ఇతి. దంభః ధర్మధ్వజిత్వం. దర్పః విద్యాధనస్వజనాదినిమిత్తః ఉత్సేకః, అతిమానః పూర్వోక్తః క్రోధశ్చ. పారుష్యమేవ చ పరుషవచనం—యథా కాణం ‘చక్షుష్మాన్’ విరూపం ‘రూపవాన్’ హీనాభిజనం ‘ఉత్తమాభిజనః’ ఇత్యాది. అజ్ఞానం చ అవివేకజ్ఞాన

కర్తవ్యాకర్తవ్యాదివిషయమిథ్యాప్రత్యయః. అభిజాతస్య పార్థ, క్ష మభిజాతస్యేతి, ఆహ—సంపదం ఆసురీం అసురాణాం సంపదాసురీ తా మభిజాతస్యేత్యర్థః.

అవ. అనయోః సంపదోః కార్యం ఉచ్యతే.—

దైవీ సంపద్విమోక్షాయ నిబన్ధాయాసురీ మతా,
మా శుచః సంపదం దైవీమభిజాతోఽసి పాండవ. 5

దైవీతి. దైవీ సంపత్ యా, సా విమోక్షాయ సంసారబంధనాత్. నిబంధాయ నియతః బంధః. నిబంధః తదర్థం ఆసురీ సంపత్ మతా అభి ప్రేతా, తథా రాక్షసీ చ, తత్రైవముక్తే అర్జునస్యాంతర్గతం భావం 'కి మహం ఆసురీ సంపద్యుక్తః కిం వా దైవసంపద్యుక్తః?' ఇత్యేవమాలో చనారూపం ఆలక్ష్యాహ భగవాన్—మా శుచః శోకం మా కార్షీః. సంపదం దైవీమభిజాతః అసి అభిలక్ష్య జాతోఽసి, భావికల్యాణః త్వమసి ఇత్యర్థః, హే పాండవ.

ద్వౌ భూతసర్గౌ లోకేఽస్మిన్ దైవ ఆసుర ఏవ చ,
దైవో విస్తరశః ప్రోక్త ఆసురం పార్థ మే శృణు. 6

ద్వావితి. ద్వౌ ద్విసంఖ్యాకౌ భూతసర్గౌ భూతానాం మనుష్యా ణాం సర్గౌ సృష్టీ భూతసర్గౌ సృజ్యేతే ఇతి సర్గౌ భూతాన్యేవ సృజ్య మానాని దైవాసురసంపద్ద్వయయుక్తాని ఇతి ద్వౌ భూతసర్గౌ ఇత్యు చ్యతే. 'ద్వయా హ వై ప్రాజాపత్యా దేవాశ్చాసురాశ్చే'తి శ్రుతేః. లోకే అస్మిన్, సంసార ఇత్యర్థః, సర్వేషాం ద్వైవిధ్యోపపత్తేః. కౌతౌ భూతసర్గావితి, ఉచ్యతే.—ప్రకృతావేవ దైవ ఆసుర ఏవ చ ఉక్తయో రేవ పునరనువాదే ప్రయోజనమాహ—దైవో భూతసర్గః 'అభయం సత్త్వసంశుద్ధి'రిత్యాదినా విస్తరశః విస్తారప్రకారైః, ప్రోక్తః కథితః, న త్వాసుర విస్తరశః, అతస్తత్పరివర్జనార్థమాసురం హే పార్థ మే మమ వచనాదుచ్యమానం విస్తరశః శృణు అవధారయ.

అవ. ఆ అధ్యాయపరిసమాప్తేః ఆసురీ సంపత్ప్రాణివిశేషణత్వేన ప్రదర్శ్యతే ప్రత్యక్షీకరణేన చ శక్యతే తస్యాః పరివర్జనం కర్తుమితి.—

ప్రవృత్తిం చ నివృత్తిం చ జనా న విదురాసురాః,

న శౌచం నాపి చాచారో న సత్యం తేషు విద్యతే. 7

ప్రవృత్తిమితి. ప్రవృత్తిం చ ప్రవర్తనం యస్మిన్ పురుషార్థసాధనే కర్తవ్యే యా ప్రవృత్తిః తాం, నివృత్తిం చ ఏతద్విపరీతాం యస్మాత్ అనర్థహేతోః నివర్తితవ్యం సా నివృత్తిః తాం చ, జనాః ఆసురాః, న విదుః న జానన్తి. న కేవలం ప్రవృత్తినివృత్తీ ఏవ తే న విదుః. న శౌచం నాపి చాచారః, న సత్యం తేషు విద్యతే, అశౌచాః అనాచారా మాయావినః అనృతవాదినో హి ఆసురాః.

అవ. కించ.—

అసత్యమప్రతిష్ఠం తే జగదాహురనీశ్వరమ్,
అపరస్పరసమ్భూతం కి మన్యత్కామహైతుకమ్. 8

అసత్యమితి. అసత్యం యథా వయం అనృతప్రాయాః తథేదం జగత్ సర్వమసత్యం, అప్రతిష్ఠం చ నాస్య ధర్మాధర్మౌ ప్రతిష్ఠా అతః అప్రతిష్ఠం చ,ఇతి, తే ఆసురా జనాః జగత్ ఆహుః అనీశ్వరం న చ ధర్మాధర్మసంవ్యపేక్షకః అస్య శాసితా ఈశ్వరో విద్యతే ఇతి అతోఽనీశ్వరం జగదాహుః. కించ, అపరస్పరసంభూతం కామప్రయుక్తయోః స్త్రీపురుషయోః అన్యోన్యసంయోగాత్ జగత్సర్వం సంభూతం.కిమన్యత్కామహైతుకం న కామహేతుకమేవ కామహైతుకం కిమన్యత్ జగతః, కారణం? న కించిత్ అదృష్టం ధర్మాధర్మాదికారణాంతరం విద్యతే జగతః 'కామఏవ ప్రాణినాం కారణమి'తి, లోకాయతికదృష్టిః ఇయమ్.

ఏతాం దృష్టిమవష్టభ్య నష్టాత్మానోఽల్పబుద్ధయః,
ప్రభవంత్యుగ్రకర్మాణః క్షయాయ జగతోఽహితాః. 9

ఏతామితి. ఏతాం దృష్టిం అవష్టభ్య ఆశ్రిత్య నష్టాత్మానః నష్టస్వభావాఃవిభ్రష్టపరలోకసాధనాః,అల్పబుద్ధయఃవిషయవిషయాఅల్పైవబుద్ధిర్యేషాం తే అల్పబుద్ధయః. ప్రభవంతిఉద్భవంతి,ఉగ్రకర్మాణః క్రూరకర్మాణః హింసాత్మకాః. క్షయాయ జగతః ప్రభవంతి ఇతి సంబంధః జగతః అహితాః శత్రవః ఇత్యర్థః.

అవ. తే చ.—

కామమాశ్రిత్య దుష్పూరం దంభమానమదాన్వితాః,

మోహాద్గృహీత్వా సద్గ్రాహాన్ ప్రవర్తంతేఽశుచివ్రతాః. 10

కామమితి. కామం ఇచ్ఛావిశేషమాశ్రిత్య అవష్టభ్య దుష్పూరం అశక్యపూరణం, దంభమానమదాన్వితాః దంభశ్చ మానశ్చ మదశ్చ దంభమానమదాః తైః అన్వితాః దంభమానమదాన్వితాః మోహాదవివేకతః గృహీత్వా ఉపాదాయ అసద్గ్రాహాన్ అశుభనిశ్చయాన్ ప్రవర్తంతే లోకే అశుచివ్రతాః అశుచీని వ్రతాని యేషాం తే అశుచివ్రతాః.

అవ. కించ.—

చింతామపరిమేయాం చ ప్రలయాంతాముపాశ్రితాః,
కామోపభోగపరమా ఏతావదితి నిశ్చితాః. 11

చింతామితి. చింతామపరిమేయాం చ న పరిమాతుం శక్యతే యస్యాః చింతాయా ఇయత్తా సా అపరిమేయా, తాం అపరిమేయాం, ప్రళయాంతాం మరణాంతాం ఉపాశ్రితాః,సదా చింతాపరాః ఇత్యర్థః. కామోపభోగపరమాః, కామ్యంతే ఇతి కామాః విషయాశ్శబ్దాదయః తదుపభోగపరమాః 'అయమేవ పరమః పురుషార్థః యః కామోపభోగః' ఇత్యేవం నిశ్చితాత్మానః, ఏతావదితి నిశ్చితాః.

ఆశాపాశశతైర్బద్ధా కామక్రోధపరాయణాః,
ఈహంతే కామభోగార్థమన్యాయేనార్థసంచయాన్. 12

ఆశాపాశేతి. ఆశాపాశశతైః ఆశా ఏవ పాశాః తచ్ఛతైః బద్ధా నియంత్రితాః సన్తః సర్వతః ఆకృష్యమాణాః, కామక్రోధపరాయణాః కామక్రోధౌ పరమయనమాశ్రయో యేషాం తే కామక్రోధపరాయణాః, ఈహంతే చేష్టంతే కామభోగార్థం కామభోగప్రయోజనాయ న ధర్మార్థం, అన్యాయేన పరస్వాపహరణాదినా ఇత్యర్థః, కిమ్? అర్థసంచయాన్ అర్థప్రచయాన్.

అవ. ఈదృశశ్చ తేషాం అభిప్రాయః.—

ఇదమద్య మయా లబ్ధమిమం ప్రాప్స్యే మనోరథమ్,
ఇదమస్తీదమపి మే భవిష్యతి పునర్ధనమ్. 13

ఇదమితి. ఇదం ద్రవ్యం అద్య ఇదానీం మయా లబ్ధం. ఇదం చ

అన్యత్ ప్రాప్స్యే మనోరథం మనస్తుష్టికరం. ఇదం చాస్తి ఇదమపి మే భవిష్యతి ఆగామిని సంవత్సరే పునః ధనం తేన అహం ధనీ విఖ్యాతః భవిష్యామి, ఇతి.

అసౌ మయా హతః శత్రుర్హనిష్యే చాపరానపి,
ఈశ్వరోఽహమహం భోగీ సిద్ధోఽహం బలవాన్ సుఖీ. 14

అసావితి. అసౌ దేవదత్తనామా మయా హతః దుర్జయః, శత్రుః హనిష్యే చ అపరాన్ అన్యాన్ వరాకానపి కిమ్? ఏతే కరిష్యంతి తపస్వినః, సర్వథాపి నాస్తి మత్తుల్యః కథం ఈశ్వరః అహమహం భోగీ సర్వప్రకారేణ చ సిద్ధోఽహం సంపన్నః పుత్రైర్నప్తృభిః. న కేవలం మానుషః, బలవాన్ సుఖీ చ అహమేవ. అన్యే తు భూమిభారాయావతీర్ణాః.

ఆఢ్యోఽభిజనవానస్మి కోఽన్యోఽస్తి సదృశో మయా,
యక్ష్యే దాస్యామి మోదిష్య ఇత్యజ్ఞానవిమోహితాః. 15

ఆఢ్య ఇతి. ఆఢ్యః ధనేన, అభిజనవాన్ సప్తపురుషం శ్రోత్రియత్వాదిసంపన్నః—తేనాపి న మత్తుల్యః అస్తి కశ్చిత్. కః అన్యోఽస్తి సదృశస్తుల్యః మయా?, కించ, యక్ష్యే యాగేనాప్యన్యానభిభవిష్యామి. దాస్యామి నటాదిభ్యః, మోదిష్యే హర్షం చాతిశయం ప్రాప్స్యామి. ఇత్యేవమజ్ఞానవిమోహితాః అజ్ఞానేన విమోహితాః వివిధమవివేకభావమాపన్నాః.

అనేకచిత్తవిభ్రాంతాః మోహజాలసమావృతాః,
ప్రసక్తాః కామభోగేషు పతంతి నరకేఽశుచౌ. 16

అనేకచిత్తేతి. అనేకచిత్తవిభ్రాంతాః, ఉక్తప్రకారైః అనేకైః చిత్తైః వివిధం భ్రాన్తాః అనేకచిత్తవిభ్రాన్తాః, మోహజాలసమావృతాః మోహః అవివేకః అజ్ఞానం తదేవ జాలమివ ఆవరణాత్మకత్వాత్, తేన సమావృతాః ప్రసక్తాః కామభోగేషు తత్రైవ నిషణ్ణాః సంతః తేన ఉపచితకల్మషాః పతంతి నరకే అశుచౌ వైతరణ్యాదౌ.

ఆత్మసంభావితాః స్తబ్ధా ధనమానమదాన్వితాః,
యజంతే నామ యజ్ఞైస్తే దంభేనావిధిపూర్వకమ్. 17

ఆత్మేతి, ఆత్మసంభావితాః సర్వగుణవిశిష్టతయా ఆత్మనైవ సంభావితాః ఆత్మసంభావితాః, న సాధుభిః స్తబ్ధాః అప్రణతాత్మానః. ధనమానమదాన్వితాః ధననిమిత్తఃమానఃమదశ్చ, తాభ్యాంధనమానమదాభ్యాం అన్వితాః, యజంతే నామయజ్ఞైర్నామమాత్రైర్యజ్ఞైః, తే దంభేన ధర్మధ్వజితయా అవిధిపూర్వకం విధివిహితాంగేతికర్తవ్యతారహితమ్.

అహంకారం బలం దర్పం కామం క్రోధం చ సంశ్రితాః,
మామాత్మపరదేహేషు ప్రద్విషంతోఽభ్యసూయకాః. 18

అహంకారమితి. అహంకారం అహంకరణం అహంకారః, విద్యమానైరవిద్యమానైశ్చ గుణైః ఆత్మని అధ్యారోపితైః 'విశిష్టమాత్మానమహ'మితి మన్యతే, సః అహంకార అవిద్యాఖ్యః కష్టతమః, సర్వదోషాణాం మూలం సర్వానర్థప్రవృత్తీనాం చ, తమ్. తథా బలం పరాభిభవనిమిత్తం. కామరాగాన్వితమ్.దర్పం దర్పో నామ యస్యోద్భవే ధర్మమతిక్రామతి సోఽయమంతఃకరణాశ్రయః దోషవిశేషః, కామం స్త్ర్యాది విషయం క్రోధమనిష్టవిషయం, ఏతానన్యాంశ్చ మహతో దోషాన్ సంశ్రితాః, కిం చ, తే మామీశ్వరం ఆత్మపరదేహేషు స్వదేహే పరదేహేషు చ తద్బుద్ధికర్మసాక్షిభూతం,మాం ప్రద్విషంతః మచ్ఛాసనాతివర్తిత్వం ప్రద్వేషః తం కుర్వంతః అభ్యసూయకాః సన్మార్గస్థానాం గుణేషు అసహమానాః.

తానహం ద్విషతః క్రూరాన్ సంసారేషు నరాధమాన్,
క్షిపామ్యజస్రమశుభానాసురీష్వేవ యోనిషు. 19

తానితి. తాన్ అహం సన్మార్గప్రతిపక్షభూతాన్ సాధుద్వేషిణః ద్విషతశ్చ మాం క్రూరాన్ సంసారేషు ఏవ అనేకనరకసంసరణమార్గేషు నరాధమాన్ అధర్మదోషవత్త్వాత్ క్షిపామి ప్రక్షిపామి అజస్రం సంతతం, అశుభాన్ అశుభకర్మకారిణః ఆసురీష్వేవ క్రూరప్రాయాసు వ్యాఘ్రసింహాదియోనిషు 'క్షిపామి' ఇత్యనేన సంబంధః,

ఆసురీం యోనిమాపన్నాః మూఢా జన్మని జన్మని,
మామప్రాప్యైవ కౌంతేయ తతో యాంత్యధమాం గతిమ్

ఆసురీమితి ఆసురీం యోనిం ఆపన్నాః ప్రతిపన్నాః మూఢా, అవివేకినః జన్మని జన్మని ప్రతిజన్మ తమోబహులాస్వేవ యోనిషుజాయమానాః అధో గచ్ఛంతో మూఢాః మామీశ్వరం అప్రాప్య అనాసాద్యైవ కౌన్తేయ, తతః తస్మాదపి యాంతి అధమాం గతిం నికృష్టతమాం గతిం. 'మామప్రాప్యైవ' ఇతి న మత్ప్రాప్తౌ కాచిదపి ఆశంకా అస్తి, అతః మచ్ఛిష్టసాధుమార్గం అప్రాప్య ఇత్యర్థః.

అవ. సర్వస్యా ఆసుర్యాః సంపదః సంక్షేపః అయముచ్యతే. యస్మిన్ త్రివిధే సర్వః అసురీసంపద్భేదః అనంతోఽపి అంతర్భవతి, యత్పరిహారేణ పరిహృతశ్చ భవతి, యత్, మూలం సర్వస్య అనర్థస్య. తదేతదుచ్యతే.—

త్రివిధం నరకస్యేదం ద్వారం నాశనమాత్మనః,
కామః క్రోధ స్తథా లోభ స్తస్మాదేత త్త్రయం త్యజేత్. 21

త్రివిధమితి. త్రివిధం త్రిప్రకారం నరకస్య ప్రాప్తౌ ద్వారంనాశనమాత్మనః యద్ద్వారం ప్రవిశన్నేవాత్మా నశ్యతి; కస్మైచిత్పురుషార్థాయ యోగ్యో న భవతి ఇత్యేతత్, అత ఉచ్యతే, 'ద్వారం నాశనమాత్మనః' ఇతి కిం తత్? కామః క్రోధ స్తథా లోభః.తస్మాత్ ఏత త్త్రయం త్యజేత్. యతః ఏతత్ ద్వారం నాశనమాత్మనః తస్మాత్ కామాదిత్రయమేతత్ త్యజేత్.

అవ. త్యాగస్తుతిరియమ్.—

ఏతైర్విముక్తః కౌంతేయ తమోద్వారైస్త్రిభిర్నరః,
ఆచరత్యాత్మనశ్శ్రేయ స్తతో యాతి పరాం గతిమ్. 22

ఏతైరితి. ఏతైః విముక్తః కౌంతేయ తమోద్వారైః తమసః నరకస్య దుఃఖమోహాత్మకస్య ద్వారాణి కామాదయః తైః, ఏతైః త్రిభిః విముక్తః నరః ఆచరతి అనుతిష్ఠతి. కిమ్? ఆత్మనః శ్రేయః. యత్ప్రతిబద్ధః పూర్వం న ఆచచార, తదపగమాత్ ఆచరతి తతః తదాచరణాత్ యాతి పరాంగతిం మోక్షమపి ఇతి.

అవ. సర్వస్యైతస్య ఆసురీసంపత్పరివర్జనస్య శ్రేయఆచరణస్య చ

శాస్త్రం కారణమ్, శాస్త్రప్రమాణాత్ ఉభయం శక్యం కర్తుం, న అన్యథా, అతః —

యశ్శాస్త్రవిధిముత్సృజ్య వర్తతే కామకారతః,
న స సిద్ధిమవాప్నోతి న సుఖం న పరాం గతిమ్. 23

య ఇతి. యః శాస్త్రవిధిం శాస్త్రం వేదః తస్య విధిం కర్తవ్యాకర్తవ్యజ్ఞానకారణం. విధిప్రతిషేధాఖ్యం ఉత్సృజ్య త్యక్త్వా వర్తతే కామకారతః కామప్రయుక్తస్సన్ న సః సిద్ధిం పురుషార్థయోగ్యతాం అవాప్నోతి, నాప్యస్మిన్ లోకే సుఖం నాపి పరాం ప్రకృష్టాం గతిం స్వర్గం మోక్షం వా.

తస్మాచ్ఛాస్త్రం ప్రమాణం తే కార్యాకార్యవ్యవస్థితౌ,
జ్ఞాత్వా శాస్త్రవిధానోక్తం కర్మ కర్తుమిహార్హసి. 24

ఇతి శ్రీమహాభారతే శతసాహస్ర్యాం సంహితాయాం వైయాసిక్యాం
భీష్మపర్వణి శ్రీమద్భగవద్గీతాసూపనిషత్సు బ్రహ్మవిద్యాయాం
యోగశాస్త్రే శ్రీకృష్ణార్జునసంవాదే దైవాసురసంపద్విభాగ
యోగోనామ షోడశోఽధ్యాయః.

తస్మాదితి. తస్మాత్ శాస్త్రం ప్రమాణం జ్ఞానసాధనం తే తవ కార్యాకార్యవ్యవస్థితౌ కర్తవ్యాకర్తవ్యవ్యవస్థాయాం, అతః జ్ఞాత్వా బుద్ధ్వా శాస్త్రవిధానోక్తం విధిః విధానం శాస్త్రమేవ (శాస్త్రేణ) విధానం శాస్త్రవిధానం 'కుర్యాత్, న కుర్యాత్' ఇత్యేవం లక్షణం, తేనోక్తం స్వకర్మ యత్ తత్ కర్తుం ఇహ అర్హసి, ఇహ ఇతి కర్మాధికారభూమి ప్రదర్శనార్థం ఇతి.

ఇతి శ్రీపరమహంసపరివ్రాజకాచార్యస్య శ్రీగోవిందభగవత్పూజ్యపాద
శిష్యస్య శ్రీమచ్ఛంకరభగవతః కృతౌ శ్రీమద్భగవద్గీతాభాష్యే
షోడశోఽధ్యాయః.

సప్తదశోఽధ్యాయః

అవ. 'తస్మాచ్ఛాస్త్రం ప్రమాణం తే' ఇతి భగవద్వాక్యాత్ లబ్ధప్రశ్నబీజః అర్జున ఉవాచ.—

అర్జున ఉవాచ.—

యే శాస్త్రవిధిముత్సృజ్య యజంతే శ్రద్ధయాఽన్వితాః,
తేషాం నిష్ఠా తు కా కృష్ణ సత్త్వమాహో రజస్తమః. 1

యే ఇతి. యే కేచిత్ అవశేషితాః, శాస్త్రవిధిం శాస్త్రవిధానం, శ్రుతిస్మృతిశాస్త్రచోదనాం ఉత్సృజ్య పరిత్యజ్య, యజంతే దేవాదీన్ పూజయంతి, శ్రద్ధయా అన్వితాః శ్రద్ధయా ఆస్తిక్యబుద్ధ్యా అన్వితాః సంయుక్తాః సంతః— శ్రుతిలక్షణం స్మృతిలక్షణం వా కంచిద్ శాస్త్రవిధిం అపశ్యంతః వృద్ధవ్యవహారదర్శనాదేవ శ్రద్దధానతయా యే దేవాదీన్ పూజయంతి తే ఇహ 'యే శాస్త్రవిధిముత్సృజ్య యజంతే శ్రద్ధయాఽన్వితాః' ఇతి గృహ్యంతే. యే పునః కంచిచ్ఛాస్త్రవిధిముపలభమానా ఏవ తముత్సృజ్య అయథావిధి దేవాదీన్ పూజయంతి తే ఇహ 'యే శాస్త్రవిధిముత్సృజ్య యజంతే' ఇతి న పరిగృహ్యంతే, కస్మాత్? శ్రద్ధయాఽన్వితత్వవిశేషణాత్. దేవాదిపూజావిధిపరం కించిచ్ఛాస్త్రం పశ్యంత ఏవ తదుత్సృజ్య అశ్రద్దధానతయా తద్విహితాయాం దేవాదిపూజాయాం శ్రద్ధయాఽన్వితాః ప్రవర్తంతే ఇతి న శక్యం కల్పయితుం యస్మాత్, తస్మాత్ పూర్వోక్తా ఏవ 'యే శాస్త్రవిధిముత్సృజ్య యజంతే శ్రద్ధయాఽన్వితాః' ఇత్యత్ర గృహ్యంతే. తేషామేవం భూతానాం నిష్ఠా తు కా కృష్ణ సత్త్వమాహో రజః తమః, కిం సత్త్వం నిష్ఠా అవస్థానం, ఆహోస్విద్రజః అథవా తమః ఇతి. ఏతదుక్తం భవతి—యా తేషాం దేవాదివిషయా పూజా సా కిం సాత్త్వికీ, ఆహోస్విత్ రాజసీ, ఉత తామసీ ఇతి.

అవ. సామాన్యవిషయః అయం ప్రశ్నః న అప్రవిభజ్య ప్రతివచనం అర్హతీతి శ్రీభగవానువాచ.—

శ్రీభగవానువాచ.—

త్రివిధా భవతి శ్రద్ధా దేహినాం సా స్వభావజా,
సాత్త్వికీ రాజసీ చైవ తామసీ చేతి తాం శృణు. 2

త్రివిధేతి. త్రివిధా త్రిప్రకారా భవతి శ్రద్ధా,యస్యాం నిష్ఠాయాం త్వం పృచ్ఛసి, దేహినాం శరీరిణాం సా స్వభావజా;జన్మాంతరకృతః ధర్మాదిసంస్కారః మరణకాలే అభివ్యక్తః స్వభావః ఉచ్యతే,తతో జాతా స్వభావజా,సాత్త్వికీ సత్త్వనిర్వృత్తా దేవపూజాదివిషయా; రాజసీ రజోనిర్వృత్తా యక్షరక్షః పూజాదివిషయా; తామసీ తమోనిర్వృత్తా ప్రేతపిశాచపూజాదివిషయా; ఏవం త్రివిధాం తాముచ్యమానాం శ్రద్ధాం శృణు అవధారయ.

అవ. సా ఇయం త్రివిధా భవతి.—

సత్త్వానురూపా సర్వస్య శ్రద్ధా భవతి భారత,
శ్రద్ధామయోఽయం పురుషో యో యచ్ఛ్రద్ధస్స ఏవ సః. 3

సత్త్వానురూపేతి. సత్త్వానురూపా విశిష్టసంస్కారోపేతాంతః కరణానురూపా సర్వస్య ప్రాణిజాతస్య శ్రద్ధా భవతి, భారత. యద్యేవం తతః కిం స్యాదితి,ఉచ్యతే—శ్రద్ధామయఃఽయం శ్రద్ధాప్రాయః పురుషః సంసారీ జీవః, కథం? యః యచ్ఛ్రద్ధః యా శ్రద్ధా యస్య జీవస్య, సః యచ్ఛ్రద్ధః స ఏవ తచ్ఛ్రద్ధానురూప ఏవ సః జీవః.

అవ. తతశ్చ కార్యేణ లింగేన దేవాదిపూజయా సత్త్వాదినిష్ఠా అనుమేయా ఇత్యాహ.—

యజంతే సాత్త్వికా దేవాన్ యక్షరక్షాంసి రాజసాః,
ప్రేతాన్ భూతగణాంశ్చాన్యే యజంతే తామసా జనాః. 4

యజంత ఇతి. యజంతే పూజయంతి సాత్త్వికాః సత్త్వనిష్ఠాః

దేవాన్, యక్షరక్షాంసి రాజసాః, ప్రేతాన్ భూతగణాంశ్చ సప్తమాతృకాదీంశ్చ అన్యే యజంతే తామసా జనాః.

అవ. ఏవం కార్యతో నిర్ణీతాః సత్త్వాదినిష్ఠాః శాస్త్రవిధ్యుత్సర్గే తత్ర కశ్చిదేవ సహస్రేషు దేవపూజాదిపరః సత్త్వనిష్ఠో భవతి, బాహుళ్యేన తు రజోనిష్ఠాః తమోనిష్ఠాశ్చైవ ప్రాణినో భవంతి. కథం?—

అశాస్త్రవిహితం ఘోరం తప్యంతే యే తపోజనాః,
దమ్భాహఙ్కారసంయుక్తాః కామరాగబలాన్వితాః. 5

అశాస్త్రేతి. అశాస్త్రవిహితం న శాస్త్రవిహితం అశాస్త్రవిహితం ఘోరం పీడాకరం ప్రాణినామాత్మనశ్చ తపః తప్యంతే నిర్వర్తయంతి యే తపోజనాః, తే చ దంభాహంకారసంయుక్తాః,దంభశ్చ,అహంకారశ్చ దంభాహంకారౌ, తాభ్యాం సంయుక్తాః దంభాహంకారసంయుక్తాః, కామరాగబలాన్వితాః కామశ్చ రాగశ్చ కామరాగౌ తత్కృతం బలం కామరాగబలం తేన అన్వితాః కామరాగబలాన్వితాః.

కర్శయంతశ్శరీరస్థం భూతగ్రామమచేతసః,
మాం చైవాన్తశ్శరీరస్థం తాన్ విద్ధ్యాసురనిశ్చయాన్. 6

కర్శయంత ఇతి. కర్శయంతః కృశీకుర్వంతః,శరీరస్థం భూతగ్రామం కరణసముదాయం, అచేతసః అవివేకినః, మాం చైవ తత్కర్మబుద్ధిసాక్షిభూతం అంతశ్శరీరస్థం నారాయణం కర్శయంతః,మదనుశాసనాకరణమేవ మత్కర్శనం, తాన్ విద్ధి అసురనిశ్చయాన్ అసురో నిశ్చయో యేషాం తే అసురనిశ్చయాః తాన్, పరిహారణార్థం విద్ధి ఇతి ఉపదేశః.

అవ, ఆహారాదీనాం చ రస్యస్నిగ్ధాదివర్గత్రయరూపేణ భిన్నానాం యథాక్రమం సాత్త్వికరాజసతామసపురుషప్రియత్వప్రదర్శనం ఇహ క్రియతే రస్యస్నిగ్ధాదిషు ఆహారవిశేషేషు ఆత్మనః ప్రీత్యతిరేకేణ లింగేన సాత్త్వికత్వం రాజసత్వం తామసత్వం చ బుద్ధ్వా రజస్తమోలింగానామాహారాణాంపరివర్జనార్థంసత్త్వలింగానాంచోపాదానార్థం తథా యజ్ఞాదీనామపి సత్త్వాదిగుణభేదేన త్రివిధత్వప్రతిపాదనం ఇహ

'రాజసతామసాః బుద్ధ్వా కథం ను నామ పరిత్యజేత్, సాత్త్వికానేవ అనుతిష్ఠేత్' ఇత్యేవమర్థం చాహ.—

ఆహార స్త్వపి సర్వస్య త్రివిధో భవతి ప్రియః,
యజ్ఞ స్తప స్తథా దానం తేషాం భేదమిమం శృణు. 7

ఆహార ఇతి. ఆహార స్త్వపి సర్వస్య భోక్తుః ప్రాణినః త్రివిధో భవతి ప్రియః ఇష్టః, తథా యజ్ఞః, తథా తపః, తథా దానం, తేషాం ఆహారాదీనాం భేదమిమం వక్ష్యమాణం శృణు.

ఆయుస్సత్త్వబలారోగ్యసుఖప్రీతివివర్ధనాః,
రస్యాస్స్నిగ్ధాస్స్థిరా హృద్యా ఆహారాస్సాత్త్వికప్రియాః. 8

ఆయురితి. ఆయుశ్చ సత్త్వం చ బలం చ ఆరోగ్యం చ సుఖం చ ప్రీతిశ్చ ఆయుస్సత్త్వబలారోగ్యసుఖప్రీతయః తాసామాయుస్సత్త్వాదీనాం వివర్ధనాః ఆయుస్సత్త్వబలారోగ్యసుఖప్రీతివివర్ధనాః, తే చ రస్యాః రసోపేతాః, స్నిగ్ధాః స్నేహవంతః, స్థిరాః చిరకాలస్థాయినః దేహే, హృద్యాః హృదయప్రియాః ఆహారాః సాత్త్వికప్రియాః సాత్త్వికస్య ఇష్టాః.

కట్వామ్లలవణాత్యుష్ణతీక్ష్ణరూక్షవిదాహినః,
ఆహారా రాజసస్యేష్టా దుఃఖశోకామయప్రదాః. 9

కట్వితి. కట్వామ్లలవణాత్యుష్ణతీక్ష్ణరూక్షవిదాహినః ఇత్యత్ర అతి శబ్దః కట్వాదిషు సర్వత్ర యోజ్యః, అతికటుః అతితీక్ష్ణః ఇత్యేవం కటుశ్చ అమ్లశ్చ లవణశ్చ అత్యుష్ణశ్చ అతితీక్ష్ణశ్చ రూక్షశ్చ విదాహీ చ కట్వామ్లలవణాత్యుష్ణతీక్ష్ణరూక్షవిదాహినః ఆహారాః రాజసస్యేష్టాః, దుఃఖశోకామయప్రదాః. దుఃఖం చ శోకం చ ఆమయం చ ప్రయచ్ఛంతీతి దుఃఖశోకామయప్రదాః.

యాతయామం గతరసం పూతిపర్యుషితం చ యత్,
ఉచ్ఛిష్టమపి చామేధ్యం భోజనం తామసప్రియమ్. 10

యాతయామమితి. యాతయామం మందపక్వం,నిర్వీర్యస్య గతరస శబ్దేనో_క్తత్వాత్. గతరసం రసవియు_క్తం, పూతి దుర్గంధి,పర్యుషితం చ పక్వం సత్ రాత్ర్యంతరితం చ యత్, ఉచ్ఛిష్టమపి భు_క్తశిష్టముచ్ఛిష్టం, అమేధ్యం అయజ్ఞార్హం, భోజనమీదృశం తామసప్రియమ్.

అవ. అథ ఇదానీం యజ్ఞః త్రివిధ ఉచ్యతే.—

అఫలాకాంక్షిభిర్యజ్ఞో విధిదృష్టో య ఇజ్యతే,
యష్టవ్యమేవేతి మనస్సమాధాయ స సా_త్త్వికః. 11

అఫలేతి. అఫలాకాంక్షిభిః అఫలార్థిభిః యజ్ఞః విధిదృష్టః శా_స్త్రచోదనాదృష్టః యః యజ్ఞః ఇజ్యతే నివ_ర్త్యతే, యష్టవ్యమేవేతి యజ్ఞస్వరూపనిర్వ_ర్తనమేవ కార్యమితి మనస్సమాధాయ,నానేన పురుషార్థో మమ క_ర్తవ్య ఇత్యేవం నిశ్చిత్య, సః సా_త్త్వికో యజ్ఞ ఉచ్యతే.

అభిసంధాయ తు ఫలం దంభార్థమపి చైవ యత్,
ఇజ్యతే భరతశ్రేష్ఠ తం యజ్ఞం విద్ధి రాజసమ్. 12

అభిసంధాయేతి. అభిసంధాయ తు ఉద్దిశ్య ఫలం, దంభార్థమపిచైవ యదిజ్యతే, భరతశ్రేష్ఠ, తం యజ్ఞం విద్ధి రాజసమ్.

విధిహీనమసృష్టాన్నం మంత్రహీనమదక్షిణమ్,
శ్రద్ధావిరహితం యజ్ఞం తామసం పరిచక్షతే. 13

విధీతి. విధిహీనం యథాచోదితవిపరీతం, అసృష్టాన్నం బ్రాహ్మణేభ్యో న సృష్టం న ద_త్తమన్నం యస్మిన్ యజ్ఞే సః అసృష్టాన్నః తం అసృష్టాన్నం, మంత్రహీనం మ_న్త్రతః స్వరతః వర్ణతో వావియు_క్తం మంత్రహీనం, అదక్షిణం ఉ_క్తదక్షిణారహితం, శ్రద్ధావిరహితం యజ్ఞం తామసం పరిచక్షతే తమోనిర్వృ_త్తం కథయంతి.

అవ. అథేదానీం తపః త్రివిధముచ్యతే.—

దేవద్విజగురుప్రాజ్ఞపూజనం శౌచమార్జవమ్,

బ్రహ్మచర్యమహింసా చ శారీరం తప ఉచ్యతే. 14

దేవేతి. దేవాశ్చ ద్విజాశ్చ గురవశ్చ ప్రాజ్ఞాశ్చ దేవద్విజగురుప్రాజ్ఞాః తేషాం పూజనం దేవద్విజగురుప్రాజ్ఞపూజనం, శౌచం, ఆర్జవం ఋజుత్వం, బ్రహ్మచర్యమహింసా చ శారీరం శరీరనిర్వర్త్యం శారీరం శరీరప్రధానైః సర్వైరేవ కార్యకరణైః కర్త్రాదిభిః సాధ్యం శారీరం తపః ఉచ్యతే. 'పంచైతే తస్య హేతవః' ఇతి వక్ష్యతి.

అనుద్వేగకరం వాక్యం సత్యం ప్రియహితం చ యత్,
స్వాధ్యాయాభ్యసనం చైవ వాఙ్మయం తప ఉచ్యతే, 15

అన్వితి. అనుద్వేగకరం ప్రాణినామదుఃఖకరం వాక్యం సత్యం ప్రియహితం చ యత్, ప్రియహితే దృష్టాదృష్టార్థే అనుద్వేగకరత్వాదిభిః ధర్మైః వాక్యం విశిష్యతే. అవిశేషేణ ధర్మసముచ్చయార్థ శ్చకారః, పరప్రత్యయార్థం ప్రయుక్తస్య వాక్యస్య అనుద్వేగకరస్య సత్యప్రియహితానుద్వేగకరత్వానామన్యతమేన ద్వాభ్యాం త్రిభిర్వా విహీనతా స్యాద్యది, న తద్వాఙ్మయం తపః తథా సత్యవాక్యస్య ఇతరేషామన్యతమేన ద్వాభ్యాం త్రిభిర్వా విహీనతాయాం న వాఙ్మయతపస్త్వం తథా ప్రియవాక్యస్యాపి ఇతరేషాంఅన్యతమేనద్వాభ్యాం త్రిభిర్వా విహీనస్య నవాఙ్మయతపస్త్వం, తథా హితవాక్యస్యాపి ఇతరేషామన్యతమేన ద్వాభ్యాం త్రిభిర్వా విహీనస్య న, వాఙ్మయతపస్త్వం. కింపునస్తత్తపః? యత్సత్యం వాక్యం అనుద్వేగకరం ప్రియం హితం చ, తత్తపోవాఙ్మయం; యథా 'శాంతో భవ వత్స' స్వాధ్యాయం యోగం చానుతిష్ఠ, తథా తే శ్రేయో భవిష్యతీతి. స్వాధ్యాయాభ్యసనం చైవ యథా విధివాఙ్మయం తప ఉచ్యతే.

మనః ప్రసాదస్సౌమ్యత్వం మౌనమాత్మవినిగ్రహః,
భావసంశుద్ధిరిత్యేతత్తపో మానసముచ్యతే. 16

మన ఇతి. మనఃప్రసాదః మనసః ప్రశాంతిః స్వచ్ఛతాపాదనం ప్రసాదః, సౌమ్యత్వం యత్సౌమనస్యమాహుః.— ముఖాదిప్రసా

దాదికార్యోన్నేయా అంతఃకరణస్య వృత్తిః మౌనం వాక్సంయమోఽపి
మనస్సంయమపూర్వకో భవతి ఇతి కార్యేణ కారణం ఉచ్యతే మనస్సం
యమో మౌనమితి. ఆత్మవినిగ్రహః మనోనిరోధః సర్వతః సామాన్య
రూపః ఆత్మవినిగ్రహః, వాగ్విషయస్యైవ మనసః సంయమః మౌనం
ఇతి విశేషః, భావసంశుద్ధిః పరైః వ్యవహారకాలే అమాయావిత్వం
భావసంశుద్ధిః. ఇత్యేతత్ తపః మానసం ఉచ్యతే.

అవ. యథోక్తం కాయికం వాచికం మానసం చ తపః తప్తం
నరైః సాత్త్వికత్వాదిభేదేన కథం త్రివిధం భవతీతి, ఉచ్యతే.—

శ్రద్ధయా పరయా తప్తం తపస్తత్త్రివిధం నరైః,
అఫలాకాంక్షిభిర్యుక్తైస్సాత్త్వికం పరిచక్షతే. 17

శ్రద్ధయేతి. శ్రద్ధయా ఆస్తిక్యబుద్ధ్యా పరయా ప్రకృష్టయా తప్తం
అనుష్ఠితం తపః తత్ ప్రకృతం త్రివిధం త్రిప్రకారం త్ర్యధిష్ఠానం నరైః
అనుష్ఠాతృభిః అఫలాకాంక్షిభిః ఫలాకాంక్షారహితైః యుక్తైః సమా
హితైః—యత్ ఈదృశం తపః, తత్ సాత్త్వికం సత్త్వనిర్వృత్తం,
పరిచక్షతే కథయంతి శిష్టాః.

సత్కారమానపూజార్థం తపో దమ్భేన చైవ యత్,
క్రియతే తదిహ ప్రోక్తం రాజసం చలమధ్రువమ్. 18

సత్కారేతి. సత్కారః సాధుకారః 'సాధుః అయం తపస్వీ
బ్రాహ్మణః' ఇత్యేవమర్థం, మానో మాననం ప్రత్యుత్థానాభివాదనాదిః
తదర్థం, పూజా పాదప్రక్షాళనార్చనాశయితృత్వాదిః తదర్థం చ తపః
సత్కారమానపూజార్థం, దంభేన చైవ యత్క్రియతే తపః తత్ ఇహ
ప్రోక్తం కథితం రాజసం చలం కాదాచిత్కఫలత్వేన అధ్రువమ్.

మూఢగ్రాహేణాత్మనో యత్పీడయా క్రియతే తపః,
పరస్యోత్సాదనార్థం వా తత్తామసముదాహృతమ్. 19

మూఢగ్రాహేణేతి. మూఢగ్రాహేణ అవివేకనిశ్చయేన ఆత్మనః
పీడయా యత్ క్రియతే తపః పరస్య ఉత్సాదనార్థం వినాశార్థం వా,
తత్ తామసం తపః ఉదాహృతమ్.

అవ. ఇదానీం దానత్రైవిధ్యం ఉచ్యతే.—

దాతవ్యమితి యద్దానం దీయతేఽనుపకారిణే,
దేశే కాలే చ పాత్రే చ తద్దానం సాత్త్వికం స్మృతమ్. 20

దాతవ్యమితి. దాతవ్యమిత్యేవం మనః కృత్వా యద్దానం దీయతే అనుపకారిణే ప్రత్యుపకారాసమర్థాయ, సమర్థాయాపి నిరపేక్షం దీయతే, దేశే పుణ్యదేశే కురుక్షేత్రాదౌ, కాలే సంక్రాంత్యాదౌ, పాత్రే చ షడంగవిద్వేదపారగ ఇత్యాదౌ, తద్దానం సాత్త్వికం స్మృతమ్.

యత్తు ప్రత్యుపకారార్థం ఫలముద్దిశ్య వా పునః,
దీయతే చ పరిక్లిష్టం తద్దానం రాజసం స్మృతమ్. 21

యదితి. యత్తు దానం ప్రత్యుపకారార్థం కాలే తు అయంమాం ప్రత్యుపకరిష్యతి ఇత్యేవమర్థం, ఫలం వాస్య దానస్య మే భవిష్యతి అదృష్టమితి, తత్ ఉద్దిశ్య పునః దీయతే చ పరిక్లిష్టం ఖేదసంయుక్తం, తద్దానం రాజసం స్మృతమ్.

అదేశకాలే యద్దానమపాత్రేభ్యశ్చ దీయతే,
అసత్కృతమవజ్ఞాతం తత్తామసముదాహృతమ్. 22

అదేశకాల ఇతి. అదేశకాలే అదేశే అపుణ్యదేశే మ్లేచ్ఛాశుచ్యాదిసంకీర్ణే అకాలే పుణ్యహేతుత్వేన అప్రఖ్యాతే సంక్రాంత్యాదివిశేషరహితే అపాత్రే అపాత్రేభ్యశ్చ మూర్ఖతస్కరాదిభ్యః, దేశాదిసంపత్తౌ వా అసత్కృతం ప్రియవచనపాదప్రక్షాళనపూజాదిరహితం అవజ్ఞాతం పాత్రపరిభవయుక్తం చ యత్, తద్దానం తామసముదాహృతమ్.

అవ. యజ్ఞదానతపఃప్రభృతీనాం సాద్గుణ్యకరణాయ అయముపదేశ ఉచ్యతే.—

ఓం తత్సదితి నిర్దేశో బ్రహ్మణస్త్రివిధః స్మృతః,
బ్రాహ్మణాస్తేన వేదాశ్చ యజ్ఞాశ్చ విహితాః పురా. 23

ఓం తత్సదితి. ఓం తత్ సత్ ఇత్యేవం నిర్దేశః, నిర్దిశ్యతే అనేనేతి నిర్దేశః, త్రివిధో నామనిర్దేశః బ్రహ్మణః స్మృతః చింతితః వేదాం

తేషు బ్రహ్మవిద్భిః బ్రాహ్మణాః తేన నిర్దేశేన త్రివిధేన వేదాశ్చ యజ్ఞాశ్చ విహితాః నిర్మితాః పురా పూర్వం ఇతి నిర్దేశస్తుత్యర్థ ఉచ్యతే.

తస్మాదోమిత్యుదాహృత్య యజ్ఞదానతపఃక్రియాః,
ప్రవర్తంతే విధానోక్తాః సతతం బ్రహ్మవాదినామ్. 24

తస్మాదితి. తస్మాత్ 'ఓమ్' ఇతి ఉదాహృత్య ఉచ్చార్య యజ్ఞదానతపఃక్రియాః యజ్ఞాదిస్వరూపాః క్రియాః ప్రవర్తంతే విధానోక్తాః శాస్త్రచోదితాః సతతం సర్వదా బ్రహ్మవాదినాం బ్రహ్మవదనశీలానామ్.

తదిత్యనభిసంధాయ ఫలం యజ్ఞతపఃక్రియాః,
దానక్రియాశ్చ వివిధాః క్రియంతే మోక్షకాంక్షిభిః, 25

తదితి. తత్ ఇతి అనభిసంధాయ 'తత్' ఇతి బ్రహ్మాభిధానముచ్చార్య అనభిసంధాయ చ యజ్ఞాదికర్మణి ఫలం, యజ్ఞతపఃక్రియాః యజ్ఞక్రియాశ్చ తపఃక్రియాశ్చ యజ్ఞతపఃక్రియాః దానక్రియాశ్చ వివిధాః క్షేత్రహిరణ్యప్రదానాదిలక్షణాః క్రియంతే నిర్వర్త్యంతే మోక్షకాంక్షిభిః మోక్షార్థిభిః ముముక్షుభిః.

అవ. ఓంతచ్ఛబ్దయోః వినియోగః ఉక్తః అథ ఇదానీం సచ్ఛబ్దస్య వినియోగ ఉచ్యతే.—

సద్భావే సాధుభావే చ సదిత్యేతత్ప్రయుజ్యతే,
ప్రశస్తే కర్మణి తథా సచ్ఛబ్దః పార్థ యుజ్యతే. 26

సదితి. సద్భావే, ఽసతః సద్భావే యథా అవిద్యమానస్య పుత్రస్య జన్మని, తథా సాధుభావే చ అసద్వృత్తస్య ఽసాధోస్సద్వృత్తతా సాధుభావః తస్మిన్ సాధుభావే చ సత్ ఇత్యేతదభిధానం బ్రహ్మణః ప్రయుజ్యతే అభిధీయతే. ప్రశస్తే కర్మణి వివాహాదౌ చ తథా సచ్ఛబ్దః పార్థ యుజ్యతే ప్రయుజ్యతే ఇత్యేతత్.

యజ్ఞే తపసి దానే చ స్థితిస్సదితి చోచ్యతే,
కర్మ చైవ తదర్థీయం సదిత్యేవాభిధీయతే. 27

యజ్ఞ ఇతి. యజ్ఞే యజ్ఞకర్మణి యా స్థితిః, తపసి చ యా స్థితిః,

దానే చ యా స్థితిః, సా సదితి చోచ్యతే విద్వద్భిః. కర్మ చైవ తద ర్థీయం యజ్ఞదానతపోఽర్థీయం; అథ వా యస్య అభిధానత్రయం ప్రకృతం తదర్థీయం యజ్ఞదానతపోఽర్థీయం ఈశ్వరార్థీయమిత్యేతత్, సదిత్యేవాభిధీయతే తదేత ద్యజ్ఞదానతప ఆదికర్మ అసాత్త్వికం విగుణ మపి శ్రద్ధాపూర్వకం బ్రహ్మణః అభిధానత్రయప్రయోగేణ సగుణం సాత్త్వికం సంపాదితం భవతి.

తవ. తత్ర చ సర్వత్ర శ్రద్ధాప్రధానతయా సర్వం సంపాద్యతే యస్మాత్, తస్మాత్.—

అశ్రద్ధయా హుతం దత్తం తపస్తప్తం కృతం చ యత్,
అసదిత్యుచ్యతే పార్థ న చ తత్ప్రేత్య నో ఇహ. 28

ఇతి శ్రీమహాభారతే శతసాహస్ర్యాం సంహితాయాం వైయాసిక్యాం భీష్మపర్వణి శ్రీమద్భగవద్గీతాసూపనిషత్సు బ్రహ్మవిద్యాయాం యోగశాస్త్రే శ్రీకృష్ణార్జునసంవాదే శ్రద్ధాత్రయవిభాగ యోగో నామ సప్తదశోఽధ్యాయః.

అశ్రద్ధయేతి. అశ్రద్ధయా హుతం హవనం కృతం, అశ్రద్ధయా దత్తం బ్రాహ్మణేభ్యః, తథా అశ్రద్ధయా తపః తప్తం అనుష్ఠితం, తథా అశ్రద్ధయైవ కృతం చ యత్ స్తుతినమస్కారాది, తత్ సర్వం అస దిత్యుచ్యతే, మత్ప్రాప్తిసాధనమార్గబాహ్యత్వాత్, హే పార్థ. న చ తత్ బహులాయాసమపి ప్రేత్య ఫలాయ నో అపి ఇహార్థం, సాధుభిః నిందితత్వాదితి.

ఇతి శ్రీపరమహంసపరివ్రాజకాచార్యస్య శ్రీగోవిందభగవత్పూజ్యపాద శిష్యస్య శ్రీమచ్ఛంకరభగవతః కృతౌ శ్రీమద్భగవద్గీతాభాష్యే సప్తదశోఽధ్యాయః.

అష్టాదశోఽధ్యాయః

అవ. సర్వస్యైవ గీతాశాస్త్రస్య అర్థః అస్మిన్నధ్యాయే ఉప సంహృత్య సర్వశ్చ వేదార్థో వక్తవ్య ఇత్యేవమర్థః అయమధ్యాయః ఆరభ్యతే. సర్వేషు హి ఽతీతేష్వధ్యాయేషు ఉక్తః అర్థః అస్మిన్నధ్యాయే అవగమ్యతే. -ర్జునస్తు సన్న్యాసత్యాగశబ్దార్థయోరేవ విశేష బుభుత్సుః ఉవాచ.—

అర్జున ఉవాచ.—

సన్న్యాసస్య మహాబాహో తత్త్వమిచ్ఛామి వేదితుమ్,
త్యాగస్య చ హృషీకేశ పృథక్కేశినిషూదన. 1

సన్న్యాసస్యేతి. సన్న్యాసస్య సన్న్యాసశబ్దార్థస్య ఇత్యేతత్, హే మహాబాహో, తత్త్వం తస్య భావస్తత్త్వం యాథాత్మ్యమిత్యేతత్. ఇచ్ఛామి వేదితుం జ్ఞాతుం, త్యాగస్య చ త్యాగశబ్దార్థస్య ఇత్యేతత్, హృషీకేశ, పృథక్ ఇతరేతరవిభాగతః కేశినిషూదన కేశినామా హయచ్ఛద్మా కశ్చిత్ అసురః తం నిషూదితవాన్ భగవాన్ వాసుదేవః తేన తన్నామ్నా సంబోధ్యతే అర్జునేన.

అవ. సన్న్యాసత్యాగశబ్దా తత్ర తత్ర నిర్దిష్టా, న నిర్లుఠితార్థా పూర్వేషు అధ్యాయేషు, అతః అర్జునాయ పృష్టవతే తన్నిర్ణయాయ శ్రీభగవానువాచ.—

శ్రీభగవానువాచ.—

కామ్యానాం కర్మణాం న్యాసం సన్న్యాసం కవయో విదుః,
సర్వకర్మఫలత్యాగం ప్రాహుస్త్యాగం విచక్షణాః. 2

కామ్యానామితి. కామ్యానాం అశ్వమేధాదీనాం కర్మణాం న్యాసం పరిత్యాగం సన్న్యాసశబ్దార్థం, అనుష్ఠేయత్వేన ప్రాప్తస్య అనుష్ఠానం కవయః పండితాః కేచిత్ విదుః విజానంతి. నిత్యనైమిత్తికానాం అనుష్ఠేయ

మానానాం సర్వకర్మణాం ఆత్మసంబంధితయా ప్రాప్తస్య ఫలస్య పరిత్యాగః సర్వకర్మఫలత్యాగః తం ప్రాహుః కథయంతి త్యాగం త్యాగశబ్దార్థం విచక్షణాః పండితాః. యది కామ్యకర్మపరిత్యాగఃఫలపరిత్యాగో వా అర్థః వక్తవ్యః, సర్వథా పరిత్యాగమాత్రం సన్న్యాసత్యాగశబ్దయోః ఏకార్థస్స్యాత్, న ఘటపటశబ్దావివ జాత్యంతరభూతార్థౌ.

నను నిత్యనైమిత్తికానాం కర్మణాం ఫలమేవ నాస్తీత్యాహుః. కథముచ్యతే. తేషాం ఫలత్యాగః యథా వంధ్యాయాః పుత్రత్యాగః నైష దోషః, నిత్యానామపి కర్మణాం భగవతా ఫలవత్త్వస్య ఇష్టత్వాత్. వక్ష్యతి హి భగవాన్ 'అనిష్టమిష్టం మిశ్రం చ' ఇతి 'న తు సన్న్యాసినా'మితి చ, సన్న్యాసినామేవ కేవలం కర్మఫలానుబంధం దర్శయన్ అసన్న్యాసినాం నిత్యకర్మఫలప్రాప్తిం 'భవత్యత్యాగినాం ప్రేత్యే'తి దర్శయతి.

త్యాజ్యం దోషవదిత్యేకే కర్మ ప్రాహుర్మనీషిణః,
యజ్ఞదానతపః కర్మ న త్యాజ్యమితి చాపరే. 3

త్యాజ్యమితి. త్యాజ్యం త్యక్తవ్యం, దోషవత్ దోషః అస్యాస్తీతి దోషవత్. కిం తత్? కర్మ బంధహేతుత్వాత్సర్వమేవ. అథవా, దోషః యథా రాగాదిః త్యజ్యతే, తథా త్యాజ్యమిత్యేకే కర్మ ప్రాహుః మనీషిణః పండితాః సాంఖ్యాదిదృష్టిమాశ్రితాః, అధికృతానాం కర్మిణామపీతి, తత్రైవ యజ్ఞదానతపఃకర్మ న త్యాజ్యమితి చాపరే.

కర్మిణ ఏవాధికృతాః, తాన్ అపేక్ష్య ఏతే వికల్పాః న తు జ్ఞాననిష్ఠాన్ వ్యుత్థాయినః సన్న్యాసినః అపేక్ష్య 'జ్ఞానయోగేన సాంఖ్యానాం నిష్ఠా మయా పురా ప్రోక్తే'తి కర్మాధికారాత్. అపోద్ధృతాః యే, న తాన్ప్రతి చింతా.

నను 'కర్మయోగేన యోగినా'మిత్యధికృతాః పూర్వం విభక్తనిష్ఠా అపి ఇహ సర్వశాస్త్రోపసంహారప్రకరణే యథా విచార్యంతే తథా సాంఖ్యా అపి జ్ఞాననిష్ఠాః విచార్యంతామితి. న, తేషాం మోహదుఃఖనిమిత్తత్యాగానుపపత్తేః. న కాయక్లేశనిమిత్తం దుఃఖం సాంఖ్యాః

ఆత్మని పశ్యంతి.ఇచ్ఛాదీనాం క్షేత్రధర్మత్వేనైవ దర్శితత్వాత్.అతః తే న కాయక్లేశదుఃఖభయాత్ కర్మ పరిత్యజంతి. నాపి తే కర్మాణి ఆత్మని పశ్యంతి యేన నియతం కర్మ మోహాత్ పరిత్యజేయుః. గుణానాం కర్మ 'నైవ కించిత్కరోమి'ఇతి హి తే సన్న్యస్యంతి, 'సర్వకర్మాణి మనసా సన్న్యస్య' ఇత్యాదిభిః తత్త్వవిదః సన్న్యాసప్రకారః ఉక్తః. తస్మాత్ యే అన్యేఽధికృతాః కర్మణి అనాత్మవిదః యేషాం చ మోహనిమిత్తః త్యాగః సంభవతి కాయక్లేశభయాచ్చ, తే ఏవ తామసాః త్యాగినః రాజసాశ్చ ఇతి నిందార్థం తే కర్మిణాం అనాత్మజ్ఞానాం కర్మఫలత్యాగస్తుత్యర్థం, 'సర్వారంభపరిత్యాగీ' 'మౌనీ సంతుష్టో యేన కేనచిత్.అనికేతః స్థిరమతిః' ఇతి గుణాతీతలక్షణేన చ పరమార్థసన్న్యాసినః విశేషితత్వాత్. వక్ష్యతి చ 'నిష్ఠా జ్ఞానస్య యా పరా' ఇతి తస్మాత్ జ్ఞాననిష్ఠాః సన్న్యాసిన న ఇహ వివక్షితాః. కర్మఫలత్యాగః ఏవ సాత్త్వికత్వేన. గుణేన తామసత్వాద్యపేక్షయా సన్న్యాస ఉచ్యతే, న ముఖ్యస్సర్వకర్మసన్న్యాసః.

సర్వకర్మసన్న్యాసాసంభవే చ'న హి దేహభృతా'ఇతి హేతువచనాత్ ముఖ్య ఏవ ఇతి చేత్, నః హేతువచనస్య స్తుత్యర్థత్వాత్. యథా'త్యాగాచ్ఛాంతిరనంతర'మితి కర్మఫలత్యాగస్తుతిరేవ యథోక్తానేకపక్షానుష్ఠానాశక్తిమంతమర్జునం అజ్ఞం ప్రతి విధానాత్,తథేదమపి 'న హి దేహభృతా శక్య'మితి కర్మఫలత్యాగ స్తుత్యర్థం న 'సర్వకర్మాణి మనసా సన్న్యస్యనైవ కుర్వన్న కారయన్నాస్తే' ఇత్యస్య పక్షస్య అపవాదః కేనచిద్దర్శయితుం శక్యః. తస్మాత్ కర్మణ్యధికృతాన్ప్రత్యేవ ఏష సన్న్యాస త్యాగవికల్పః. యే తు పరమార్థదర్శినః సాంఖ్యాః తేషాం జ్ఞాననిష్ఠాయామేవ సర్వకర్మసన్న్యాసలక్షణాయాం అధికారః, నాన్యత్రేతి న తే వికల్పార్హాః. తచ్చ ఉపపాదితమస్మాభిః 'వేదావినాశినం' ఇత్యస్మిన్ ప్రదేశే, తృతీయాదౌ చ.

అవ. తత్ర ఏతేషు వికల్పభేదేషు.—

నిశ్చయం శృణు మే తత్ర త్యాగే భరతసత్తమ,
త్యాగో హి పురుషవ్యాఘ్ర త్రివిధస్సంప్రకీర్తితః. 4

నిశ్చయమితి. నిశ్చయం శృణు అవధారయ, మే మమ, వచనాత్, తత్ర త్యాగే త్యాగసన్న్యాసవికల్పే యథా దర్శితే, భరతసత్తమ భరతానాం సాధుతమ త్యాగో హి త్యాగసన్న్యాసశబ్దవాచ్యో హి య అర్థః స ఏక ఏవేతి అభిప్రేత్యాహ — త్యాగో హి ఇతి. పురుషవ్యాఘ్ర త్రివిధః త్రిప్రకారః తామసాదిప్రకారైః సంప్రకీర్తితః శాస్త్రేషు సమ్యక్ కథితః యస్మాత్ తామసాదిభేదేన త్యాగసన్న్యాసశబ్దవాచ్యోఽర్థో అధికృతస్య కర్మిణోఽనాత్మజ్ఞస్య త్రివిధః సంభవతి న పరమార్థదర్శినః, ఇత్యయమర్థో దుర్విజ్ఞానః, తస్మాత్ అత్ర తత్త్వం నాన్యో వక్తుం సమర్థః. తస్మాన్నిశ్చయం పరమార్థశాస్త్రార్థవిషయం అధ్యవసాయం ఐశ్వరం మే మత్తః శృణు.

అవ. కః పునః అసౌ నిశ్చయ ఇతి, ఆహ.—

యజ్ఞదానతపఃకర్మ న త్యాజ్యం కార్యమేవ తత్,
యజ్ఞో దానం తపశ్చైవ పావనాని మనీషిణామ్, 5

యజ్ఞేతి. యజ్ఞః దానం తప ఇత్యేతత్ త్రివిధం కర్మ న త్యాజ్యం న త్యక్తవ్యం, కార్యం కరణీయమేవ తత్, కస్మాత్? యజ్ఞః దానం తపశ్చైవ పావనాని విశుద్ధికరాణి మనీషిణాం ఫలానభిసంధినామిత్యేతత్.

ఏతాన్యపి తు కర్మాణి సంగం త్యక్త్వా ఫలాని చ,
కర్తవ్యానీతి మే పార్థ నిశ్చితం మతముత్తమమ్. 6

ఏతానీతి. ఏతాన్యపి తు కర్మాణి యజ్ఞదానతపాంసి పావనాని ఉక్తాని, సంగం ఆసక్తిం తేషు, త్యక్త్వా ఫలాని చ తేషాం పరిత్యజ్య కర్తవ్యాని ఇతి అనుష్ఠేయానీతి, మే మమ, నిశ్చితం మతముత్తమమ్. ‘నిశ్చయం శృణు మే తత్ర’ ఇతి ప్రతిజ్ఞాయ, పావనత్వం చ హేతుముక్త్వా, ‘ఏతాన్యపి తు కర్మాణి కర్తవ్యాని’ ఇతి ఏతత్ ‘నిశ్చితం మతముత్తమ’మితి ప్రతిజ్ఞాతార్థోపసంహార ఏవ, న అపూర్వార్థం వచనమ్, ‘ఏతాన్యపి’ ఇతి ప్రకృతసన్నికృష్టార్థత్వోపపత్తేః సాసంగస్య ఫలార్థినో బంధహేతవః ‘ఏతాన్యపి కర్మాణి ముముక్షోః కర్తవ్యాని’ ఇతి అపిశబ్దస్యార్థః. న తు అన్యాని కర్మాణి అపేక్ష్య ‘ఏతాన్యపి’ ఇతి ఉచ్యతే,

అన్యే తు వర్ణయంతి—నిత్యానాం కర్మణాం ఫలాభావాత్ 'సంగం త్యక్త్వా ఫలాని' ఇతి నోపపద్యతే, అతః 'ఏతాన్యపి' ఇతి యాని కామ్యాని కర్మాణి నిత్యేభ్యః అన్యాని, ఏతాన్యపి కర్తవ్యాని, కిముత యజ్ఞదానతపాంసి నిత్యాని ఇతి, తదసత్, నిత్యానామపి కర్మణాం ఇహ ఫలవత్త్వస్య ఉపపాదితత్వాత్ 'యజ్ఞో దానం తపశ్చైవ పావనాని, ఇత్యాదినా వచనేన నిత్యాన్యపి కర్మాణి బంధహేతుత్వాశంకయా జిహాసోః ముముక్షోః కుతః కామ్యేషు ప్రసంగః? 'దూరేణ హ్యవరం కర్మ' ఇతి చ నిందితత్వాత్, 'యజ్ఞార్థాత్కర్మణోఽన్యత్ర' ఇతి చ కామ్యకర్మణాం బంధహేతుత్వస్య నిశ్చితత్వాత్, 'త్రైగుణ్యవిషయా వేదాః' 'త్రైవిద్యా మాం సోమపాః' 'క్షీణే పుణ్యే మర్త్యలోకం విశంతి' ఇతి చ, దూరవ్యవహితత్వాచ్చ, న కామ్యేషు 'ఏతాన్యపి' ఇతి వ్యపదేశః.

అవ. తస్మాదజ్ఞస్యాధికృతస్య ముముక్షోః—

నియతస్య తు సన్న్యాసః కర్మణో నోపపద్యతే,
మోహాత్తస్య పరిత్యాగస్తామసః పరికీర్తితః. 7

నియతస్యేతి. నియతస్య తు నిత్యస్య సన్న్యాసః పరిత్యాగః కర్మణో, నోపపద్యతే, తస్య పావనత్వస్య ఇష్టత్వాత్. మోహాత్ అజ్ఞానాత్ తస్య నియతస్య పరిత్యాగః—నియతం చ అవశ్యం కర్తవ్యం, త్యజ్యతే చ, ఇతి హి ప్రతిషిద్ధం; అతో మోహనిమిత్తః పరిత్యాగః తామసః పరికీర్తితః మోహశ్చ తమః ఇతి.

దుఃఖమిత్యేవ యత్కర్మ కాయక్లేశభయాత్త్యజేత్,
స కృత్వా రాజసం త్యాగం నైవ త్యాగఫలం లభేత్. 8

దుఃఖమితి. దుఃఖమిత్యేవ యత్కర్మ కాయక్లేశభయాత్ శరీరదుఃఖభయాత్ త్యజేత్, స కృత్వా రాజసం రజోనిర్వర్త్యం త్యాగం నైవ త్యాగఫలం జ్ఞానపూర్వకస్య సర్వకర్మత్యాగస్య ఫలం మోక్షాఖ్యం న లభేత్ న లభేత.

అవ. కః పునస్సాత్త్వికస్త్యాగః ఇతి ఆహ—

కార్యమిత్యేవ యత్కర్మ నియతం క్రియతేఽర్జున,
సఙ్గం త్యక్త్వా ఫలం చైవ స త్యాగస్సాత్త్వికో మతః. 9

కార్యమితి. కార్యం కర్తవ్యమిత్యేవ యత్కర్మ నియతం నిత్యం క్రియతే నిర్వర్త్యతే,అర్జున,సంగం త్యక్త్వా ఫలం చైవ,ఏతత్ నిత్యానాం కర్మణాం ఫలవత్త్వే భగవద్వచనం ప్రమాణమవోచామ. అథవా, యద్యపి ఫలం న శ్రూయతే నిత్యస్య కర్మణః,తథాపి నిత్యం కర్మకృతం ఆత్మసంస్కారం ప్రత్యవాయపరిహారం వా ఫలం కరోతి ఆత్మనః ఇతి కల్పయత్యేవాజ్ఞః. తత్ర తామపి కల్పనాం నివారయతి 'ఫలం త్యక్త్వా' ఇత్యనేన. అతః సాధూక్తం 'సంగం త్యక్త్వా ఫలం చ' ఇతి సః త్యాగః నిత్యకర్మసు సంగఫలపరిత్యాగః సాత్త్వికః సత్త్వగుణః నిర్వృత్తో మతః అభిప్రేతః.

నను కర్మపరిత్యాగః త్రివిధః సన్న్యాసః ఇతి చ ప్రకృతః. తత్ర తామసో రాజసశ్చ త్యాగః ఉక్తః. కథమిహ సంగఫలత్యాగఃతృతీయత్వేనోచ్యతే? యథా త్రయో బ్రాహ్మణాస్సమాగతాః,తత్ర షడంగవిదౌ ద్వౌ,క్షత్రియ స్తృతీయ ఇతి తద్వత్ నైష దోషః,త్యాగసామాన్యేన స్తుత్యర్థత్వాత్. అస్తి హి కర్మసన్న్యాసస్య ఫలాభిసంధిత్యాగస్య చ త్యాగత్వసామాన్యం. తత్ర రాజసతామసత్వేన కర్మత్యాగనిందయా కర్మఫలాభిసంధిత్యాగఃసాత్త్వికత్వేన స్తూయతే, 'స త్యాగః సాత్త్వికో మతః' ఇతి.

అవ. యస్తు అధికృతః సంగం త్యక్త్వా ఫలాభిసంధిం చ కర్మ నిత్యం కరోతి,తస్య ఫలరాగాదినా అకలుషీక్రియమాణమంతఃకరణం నిత్యైశ్చ కర్మభిః సంస్క్రియమాణం విశుద్ధ్యతి తద్విశుద్ధం ప్రసన్నం ఆత్మాలోచనక్షమం భవతి. తస్యైవ నిత్యకర్మానుష్ఠానేన విశుద్ధాంతఃకరణస్య ఆత్మజ్ఞానాభిముఖస్య క్రమేణ యథా తన్నిష్ఠా స్యాత్, తద్వక్తవ్యమితి ఆహ.—

న ద్వేష్ట్యకుశలం కర్మ కుశలేనానుషజ్జతే,
త్యాగీ సత్త్వసమావిష్టో మేధావీ ఛిన్నసంశయః. 10

నేతి. న ద్వేష్ట్యకుశలం అశోభనం కామ్యం కర్మ, శరీరారంభ కద్వారేణ 'సంసారకారణం 'కిమనేన' ఇత్యేవమ్.కుశలే శోభనే నిత్యే కర్మణి సత్త్వశుద్ధిజ్ఞానోత్పత్తితన్నిష్ఠాహేతుత్వేన 'మోక్షకారణమిదం' ఇత్యేవం నానుషజ్జతే అనుషంగం ప్రీతిం న కరోతి ఇత్యేతత్. కః పున రసౌ? త్యాగీ పూర్వోక్తేన సంగఫలత్యాగేన తద్వాన్ త్యాగీ యఃకర్మణి సంగం త్యక్త్వా తత్ఫలం చ నిత్యకర్మానుష్ఠాయీ సః త్యాగీ, కదాపున రసౌ అకుశలం కర్మ న ద్వేష్టి, కుశలే చ నానుషజ్జతే ఇతి, ఉచ్యతే— సత్త్వసమావిష్టః యదా సత్త్వేన ఆత్మానాత్మవివేకజ్ఞానహేతునా సమావిష్టః సంవ్యాప్తః, సత్త్వసంయుక్త ఇత్యేతత్. అత ఏవ చ మేధావీ మేధయా ఆత్మజ్ఞానలక్షణయా ప్రజ్ఞయా సంయుక్తః తద్వాన్ మేధావీ, మేధావిత్వాదేవ ఛిన్నసంశయః ఛిన్నః అవిద్యాకృతః సంశయఃయస్య, 'ఆత్మస్వరూపావస్థానమేవ పరం నిశ్శ్రేయససాధనం, న అన్యత్ కించిత్' ఇత్యేవం నిశ్చయేన ఛిన్నసంశయః.

యః అధికృతః పురుషః పూర్వోక్తేన ప్రకారేణ కర్మయోగానుష్ఠానేన క్రమేణ సంస్కృతాత్మాసన్ జన్మాది విక్రియారహితత్వేన నిష్క్రియమాత్మానమాత్మత్వేన సంబుద్ధః, సః సర్వకర్మాణి మనసా సన్న్యస్య నైవ కుర్వన్న కారయన్నాసీనో నైష్కర్మ్యలక్షణాం జ్ఞాననిష్ఠామశ్నుతే ఇత్యేతత్. పూర్వోక్తస్య కర్మయోగస్య ప్రయోజనమనేనైవ శ్లోకేన ఉక్తమ్.

అవ. యః పునరధికృతస్సన్ దేహాత్మాభిమానిత్వేన దేహభృదజ్ఞః అబాధితాత్మకర్తృత్వవిజ్ఞానతయా 'అహం కర్తా' ఇతి నిశ్చితబుద్ధిః తస్య అశేషకర్మపరిత్యాగస్యాశక్యత్వాత్ కర్మఫలత్యాగేన చోదితకర్మానుష్ఠాన ఏవ అధికారః, న తత్త్యాగ ఇత్యేతమర్థం దర్శయితుమాహ.—

న హి దేహభృతా శక్యం త్యక్తుం కర్మాణ్యశేషతః,
యస్తు కర్మఫలత్యాగీ స త్యాగీత్యభిధీయతే, 11

న హీతి. న హి యస్మాద్దేహభృతా, దేహం బిభర్తీతి దేహభృత్, దేహాత్మాభిమానవాన్ దేహభృదిత్యుచ్యతే, న వివేకీ; స హి 'వేదా

వినాశిన'మిత్యాదినా కర్తృత్వాధికారాన్నివర్తితః అతః తేన దేహభృతా అజ్ఞేన నశక్యం త్యక్తుం సన్న్యసితుం కర్మాణి అశేషతః నిశ్శేషేణ.తస్మాద్యస్త్వజ్ఞోఽధికృతో నిత్యాని కర్మాణి కుర్వన్ కర్మఫలత్యాగీ కర్మఫలాభి సంధిమాత్రసన్న్యాసీ స త్యాగీత్యభిధీయతే, కర్మ్యపి సన్నితి స్తుత్యభిప్రాయేణ. తస్మాత్పరమార్థదర్శినైవ అదేహభృతా దేహాత్మభావరహితేనైవాశేషకర్మసన్న్యాసశ్శక్యతే కర్తుమ్.

అవ. కిం పునస్తత్ప్రయోజనం యత్సర్వకర్మసన్న్యాసాత్స్యాదితి, ఉచ్యతే,—

అనిష్టమిష్టం మిశ్రం చ త్రివిధం కర్మణః ఫలమ్,
భవత్యత్యాగినాం ప్రేత్య న తు సన్న్యాసినాం క్వచిత్. 12

అనిష్టమితి. అనిష్టం నరకతిర్యగాదిలక్షణం, ఇష్టం దేవాదిలక్షణం, మిశ్రం ఇష్టానిష్టసంయుక్తం మనుష్యలక్షణం చ తత్త్రివిధం త్రిప్రకారం కర్మణః ధర్మాధర్మాదిలక్షణస్య,ఫలం బాహ్యానేకకారకవ్యాపారనిష్పన్నం సదవిద్యాకృతమింద్రజాలమాయోపమం మహామోహకరం ప్రత్యగాత్మోపసర్పి ఇవ— ఫల్గుతయా లయమదర్శనం గచ్ఛతీతి ఫలనిర్వచనమ్— తదేవ లక్షణం ఫలంభవతి అత్యాగినాం అజ్ఞానాం కర్మిణాం అపరమార్థసన్న్యాసినాంప్రేత్య శరీరపాతాదూర్ధ్వం న తు సన్న్యాసినాం పరమార్థసన్న్యాసినాం. పరమహంసపరివ్రాజకానాం కేవలజ్ఞాననిష్ఠానాం క్వచిత్. న హి కేవలసమ్యగ్దర్శననిష్ఠా అవిద్యాదిసంసారబీజం నోన్మూలయతి కదాచిదిత్యర్థః. అతః పరమార్థదర్శిన ఏవ అశేషకర్మసన్న్యాసిత్వం సంభవతి, అవిద్యాధ్యారోపితత్వాదాత్మని క్రియాకారకఫలానాం న త్వజ్ఞస్యాధిష్ఠానాదీని క్రియాకర్తృకారకాణ్యాత్మత్వేన పశ్యతః అశేషకర్మసన్న్యాసస్సంభవతి.

అవ. తదేతదుత్తరైశ్శ్లోకైర్దర్శయతి —

పంచైతాని మహాబాహో కారణాని నిబోధ మే,
సాంఖ్యే కృతాంతే ప్రోక్తాని సిద్ధయే సర్వకర్మణామ్. 13

పంచేతి. పంచైతాని వక్ష్యమాణాని మహాబాహో, కారణాని

నిర్వర్తకాని నిబోధ మమ ఇత్యుత్తరత్ర చేతస్సమాధానార్థం, వస్తువైషమ్యప్రదర్శనార్థం చ. తాని చ కారణాని జ్ఞాతవ్యతయా స్తౌతి– సాంఖ్యే జ్ఞాతవ్యాః పదార్థాస్సంఖ్యాయంతే యస్మిన్ శాస్త్రే తత్సాంఖ్యం వేదాంతః కృతాంత ఇతి తస్యైవ విశేషణం. కృతమితి కర్మోచ్యతే, తస్యాంతః పరిసమాప్తిర్యత్ర స కృతాంతః, కర్మాంత ఇత్యేతత్ 'యావానర్థ ఉదపానే' 'సర్వం కర్మాఖిలం పార్థ జ్ఞానే పరిసమాప్యతే' ఇత్యాత్మజ్ఞానే సంజాతే సర్వకర్మణాం నివృత్తిం దర్శయతి. అతస్తస్మిన్నాత్మజ్ఞానార్థే సాంఖ్యే కృతాంతే వేదాంతే, ప్రోక్తాని కథితాని సిద్ధయే నిష్పత్త్యర్థం సర్వకర్మణామ్.

అవ. కాని తానీతి, ఉచ్యతే.—

అధిష్ఠానం తథా కర్తా కరణం చ పృథగ్విధమ్,
వివిధా చ పృథక్చేష్టా దైవం చైవాత్ర పఞ్చమమ్. 14

అధిష్ఠానమితి. అధిష్ఠానం ఇచ్ఛాద్వేషసుఖదుఃఖజ్ఞానాదీనామభివ్యక్తేరాశ్రయోఽధిష్ఠానం శరీరం, తథా కర్తా ఉపాధిలక్షణో భోక్తా, కరణం చ శ్రోత్రాదిశబ్దాద్యుపలబ్ధయే పృథగ్విధం నానాప్రకారం తద్ద్వాదశసంఖ్యం, వివిధాశ్చ పృథక్చేష్టాః వాయవీయాః ప్రాణాపానాద్యాః దైవం చైవ దైవమేవ చ అత్ర ఏషు చతుర్షు పంచమం పంచానాం పూరణం ఆదిత్యాదిచక్షురాద్యనుగ్రాహకమ్.

శరీరవాఙ్మనోభిర్యత్కర్మ ప్రారభతే నరః,
న్యాయం వా విపరీతం వా పంచైతే తస్య హేతవః. 15

శరీరేతి. శరీరవాఙ్మనోభిః యత్ కర్మ త్రిభిరేతైః ప్రారభతే నిర్వర్తయతి నరః, న్యాయ్యం వా ధర్మ్యం శాస్త్రీయం, విపరీతం వా అధర్మ్యమశాస్త్రీయం యచ్చాపి నిమేషాదికం చేష్టితాదిజీవనహేతుః తదపి పూర్వకృతధర్మాధర్మయోరేవ కార్యమితి న్యాయ్యవిపరీతయోరేవ గ్రహణేన గృహీతం, పంచైతే యథోక్తాస్తస్య సర్వస్యైవ కర్మణో హేతవః కారణాని

నను ఏతాన్యధిష్ఠానాదీని సర్వకర్మణాం నిర్వర్తకాని. కథం?

ఉచ్యతే 'శరీరవాఙ్మనోభిర్యత్కర్మ ప్రారభత' ఇతి? నైష దోషః; విధి ప్రతిషేధలక్షణం సర్వం కర్మ శరీరాదిత్రయప్రధానం తదంగతయా దర్శనశ్రవణాది చ జీవనలక్షణం త్రిధైవ రాశీకృతముచ్యతే శరీరాదిభి రారభ్యత ఇతి. ఫలకాలేఽపి తత్ప్రాధాన్యాన్నైర్ఘ్యజ్యతే ఇతి పం చానామేవ హేతుత్వం న విరుధ్యతే ఇతి.

తత్రైవం సతి కర్తారమాత్మానం కేవలం తు యః,
పశ్యత్యకృతబుద్ధిత్వాన్న స పశ్యతి దుర్మతిః. 16

తత్రేతి. తత్రేతి ప్రకృతేన సంబధ్యతే, ఏవం సతి ఏవం యథోక్తైః పంచభిర్హేతుభిర్నిర్వర్త్యే సతి కర్మణి. తత్రైవం సతీతి దుర్మతి త్వస్య హేతుత్వేన సంబధ్యతే. తత్ర ఏతేషు ఆత్మా అనన్యత్వేన ఽవిద్యయా పరికల్పితైః క్రియమాణస్య కర్మణః 'అహమేవకర్తా' ఇతికర్తారమాత్మానం కేవలం శుద్ధం తు యః పశ్యత్యవిద్వాన్; కస్మాత్? వేదాంతాచార్యోప దేశన్యాయైః ఽకృతబుద్ధిత్వాత్ అసంస్కృతబుద్ధిత్వాత్; యోఽపి దేహాదివ్యతిరిక్తాత్మవాదీ ఆత్మానమేవ కేవలం కర్తారంపశ్యతి, ఽసావప్య కృతబుద్ధిరేవ అతః ఽకృతబుద్ధిత్వాత్ న సః పశ్యత్యాత్మనస్తత్త్వం కర్మణో వా ఇత్యర్థః.అతో దుర్మతిః కుత్సితా విపరీతా దుష్టా ఽజస్రం జననమరణప్రతిపత్తిహేతుభూతా మతిః అస్య ఇతి దుర్మతిః. సః పశ్య న్నపి న పశ్యతి, యథా తైమిరికః ఽనేకచంద్రం, యథా వా అభ్రేషు ధావత్సు చంద్రం ధావంతం, యథా వాహనే ఉపవిష్టః అన్యేషు ధావత్సు ఆత్మానం ధావంతమ్.

అవ. కః పునస్సుమతిః యస్సమ్యక్పశ్యతీత్యుచ్యతే.—

యస్య నాహఙ్కృతో భావో బుద్ధిర్యస్య న లిప్యతే,
హత్వాపి స ఇమాన్ లోకాన్ న హన్తి న నిబధ్యతే 17

యస్యేతి. యస్య శాస్త్రాచార్యోపదేశన్యాయసంస్కృతాత్మనః న భవతి ఽహం కృతః 'అహం కర్తా' ఇత్యేవం లక్షణో భావో భావనా ప్రత్యయః.—ఏత ఏవ పంచాధిష్ఠానాదయః అవిద్యయా ఆత్మని కల్పితా స్సర్వకర్మణాం కర్తారః,నాహంఅహం తు తద్వ్యాపారాణాం సాక్షిభూతః,

‘అప్రాణో హ్యమనాశ్శుభ్రోహ్యక్షరాత్పరతః పరః’ కేవలోఽవిక్రియః ఇత్యేవం పశ్యతీత్యేతత్—బుద్ధిః అంతఃకరణం యస్యాత్మనః ఉపాధిభూతా న లిప్యతే నానుశయినీ భవతి—‘ఇదమహ మకార్షం తేనాహం నరకం గమిష్యామి’ ఇత్యేవం యస్య బుద్ధిః న లిప్యతే—సః సుమతిః స పశ్యతి. హత్వాపి సః ఇమాన్ లోకాన్, సర్వాన్ ఇమాన్ప్రాణిన ఇత్యర్థః. న హంతి హననక్రియాం న కరోతి, న నిబధ్యతే నాపి తత్కార్యేణా ధర్మఫలేన సంబధ్యతే.

నను హత్వాపి న హంతీతి విప్రతిషిద్ధముచ్యతే యద్యపి స్తుతిః నైష దోషః, లౌకికపారమార్థికదృష్ట్యపేక్షయా తదుపపత్తేః దేహాద్యాత్మబుద్ధ్యా ‘హంతాహ’ మితి లౌకికదృష్టిమాశ్రిత్య ‘హత్వాపి’ ఇత్యాహ—యథాదర్శితాం పారమార్థికదృష్టిమాశ్రిత్య ‘న హంతి న నిబధ్యతే’ ఇతి ఏతదుభయముపపద్యత ఏవ.

నను అధిష్ఠానాదిభిస్సంభూయ కరోత్యేవాత్మా, ‘కర్తారమాత్మానం కేవలం తు’ ఇతి కేవలశబ్దప్రయోగాత్. నైష దోషః, ఆత్మనః అవిక్రియస్వభావత్వే అధిష్ఠానాదిభిస్సంహతత్వానుపపత్తేః విక్రియావతో హి అన్యైస్సంహననం సంభవతి, సంహత్య వా కర్తృత్వం స్యాత్, న త్వవిక్రియస్యాత్మనః కేనచిత్సంహననమస్తీతి సంభూయ కర్తృత్వం నోపపద్యతే. అతః కేవలత్వమాత్మనః స్వాభావికమితి కేవలశబ్దః అనువాదమాత్రం అవిక్రియత్వం చాత్మనః శ్రుతిస్మృతిన్యాయప్రసిద్ధం ‘అవికార్యోఽయముచ్యతే’ ‘గుణైరేవ కర్మాణి క్రియంతే’ ‘శరీరస్థోఽపి కౌంతేయ న కరోతి’ ఇత్యాది అసకృదుపపాదితం గీతాస్వేవ తావత్. శ్రుతిషు చ ‘ధ్యాయతీవ లేలాయతీ’ వేత్యేవమాద్యాసు. న్యాయతశ్చ—నిరవయవమపరతంత్రమవిక్రియమాత్మతత్త్వమితి రాజమార్గః. విక్రియావత్త్వాభ్యుపగమేఽపి ఆత్మనః స్వకీయైవ విక్రియా స్వస్య భవితుమర్హతి, నాధిష్ఠానాదీనాం కర్మాణ్యాత్మకర్తృకాణి స్యుః. న హి పరస్య కర్మ పరేణాకృతమాగంతుమర్హతి, యత్త్వవిద్యయా గమితం న తత్తస్య భవతి, యథా రజతత్వం న శుక్తికాయాః, యథా వా తలమలినత్వం బాలైర్గమితమవిద్యయా, నాకాశస్య, తథా అధిష్ఠానాదివిక్రియాపి

తేషామేవ, నాత్మనః. తస్మాద్యుక్త ముక్తం 'అహంకృతత్వబుద్ధిలేపాభావే విద్వాన్న హంతి న నిబధ్యతే' ఇతి, 'నాయం హంతి న హన్యతే' ఇతి ప్రతిజ్ఞాయ 'న జాయతే' ఇత్యాది హేతువచనేన అవిక్రియత్వమాత్మనః ఉక్త్వా, 'వేదావినాశినం' ఇతి విదుషః కర్మాధికారనివృత్తిం శాస్త్రాదౌ సంక్షేపతః ఉక్త్వా, మధ్యే ప్రసారితాం తత్ర తత్ర ప్రసంగం కృత్వా సహోపసంహరతి శాస్త్రార్థపిండీకరణాయ 'విద్వాన్న హంతి న నిబధ్యతే' ఇతి. ఏవం చ సతి దేహభృత్త్వాభిమానానుపపత్తౌ అవిద్యాకృతాశేషకర్మసన్న్యాసోపపత్తేః సన్న్యాసినామనిష్టాదిత్రివిధం కర్మణః ఫలం న భవతీత్యుపపన్నం; తద్విపర్యయాచ్చ ఇతరేషాం భవతీత్యేతచ్చాపరిహార్యమిత్యేష గీతాశాస్త్రస్యార్థః ఉపసంహృతః స ఏష సర్వవేదవేదాంతార్థసారో నిపుణతరమతిభిః పండితైర్విచార్య ప్రతిపత్తవ్యః ఇతి తత్ర తత్ర ప్రకరణే విభాగేన దర్శితః అస్మాభిః శాస్త్రన్యాయానుసారేణ.

అవ. అథ ఇదానీం కర్మణాం ప్రవర్తకముచ్యతే.—

జ్ఞానం జ్ఞేయం పరిజ్ఞాతా త్రివిధా కర్మచోదనా,
కరణం కర్మ కర్తేతి త్రివిధః కర్మసఙ్గ్రహః. 18

జ్ఞానమితి.జ్ఞానం జ్ఞాయతేఽనేనేతి సర్వవిషయం జ్ఞానమవిశేషేణోచ్యతే తథా జ్ఞేయం జ్ఞాతవ్యం తదపి సామాన్యేనైవ సర్వముచ్యతే, తథా పరిజ్ఞాతా ఉపాధిలక్షణః అవిద్యాకల్పితో భోక్తా.ఇతి ఏతత్త్రయమవిశేషేణ సర్వకర్మణాం ప్రవర్తికా త్రివిధా త్రిప్రకారా కర్మచోదనా జ్ఞానాదీనాం హి త్రయాణాం సన్నిపాతే హానోపాదానోపేక్షాప్రయోజనః సర్వకర్మారంభస్స్యాత్. తతః పంచభిరధిష్ఠానాదిభిరారబ్ధం వాఙ్మనఃకాయాశ్రయభేదేన త్రిధా రాశీభూతం త్రిషు కరణాదిషు సంగృహ్యతే ఇత్యేతదుచ్యతే–కరణం క్రియతేఽనేనేతి బాహ్యం శ్రోత్రాది అంతస్థం బుద్ధ్యాది, కర్మ ఈప్సితతమం కర్తుః క్రియయా ప్రాప్యమాణం కర్తా కరణానాం వ్యాపారయితోపాధిలక్షణః, ఇతి త్రివిధస్త్రిప్రకారః కర్మసంగ్రహః, సంగృహ్యతేఽస్మిన్నితి సంగ్రహః, కర్మణస్సంగ్రహః కర్మసంగ్రహః, కర్మ ఏషుహి త్రిషుసమవైతి, తేనాయం త్రివిధః కర్మసంగ్రహః.

అవ. అథ ఇదానీం క్రియాకారకఫలానాం సర్వేషాం గుణాత్మకత్వాత్ సత్త్వరజస్తమోగుణభేదతః త్రివిధః భేదః వక్తవ్య ఇతి ఆరభ్యతే.—

జ్ఞానం కర్మ చ కర్తా చ త్రిధైవ గుణభేదతః,
ప్రోచ్యతే గుణసంఖ్యానే యథావచ్ఛృణు తాన్యపి. 19

జ్ఞానమితి. జ్ఞానం కర్మ చ కర్మ క్రియా, న కారకం పారిభాషికం ఈప్సితతమం కర్మ, కర్తా చ నిర్వర్తకః క్రియాణాం త్రిధైవ, అవధారణం గుణవ్యతిరిక్తజాత్యంతరాభావప్రదర్శనార్థం గుణభేదతః సత్త్వాదిభేదేనేత్యర్థః. ప్రోచ్యతే కథ్యతే గుణసంఖ్యానే కాపిలే శాస్త్రే తదపి గుణసంఖ్యానశాస్త్రం గుణభోక్తృవిషయే ప్రమాణమేవ. పరమార్థబ్రహ్మైకత్వవిషయే యద్యపి విరుధ్యతే, తథాపి తే హి కాపిలాః గుణగౌణవ్యాపారనిరూపణే అభియుక్తాః ఇతి తచ్ఛాస్త్రమపి వక్ష్యమాణార్థస్తుత్యర్థత్వేన ఉపాదీయతే ఇతి న విరోధః యథావత్ యథాన్యాయం యథాశాస్త్రం శృణు తాన్యపి జ్ఞానాదీని తద్భేదజాతాని చ గుణభేదకృతాని శృణు, వక్ష్యమాణే అర్థే మనస్సమాధిం కురు ఇత్యర్థః.

అవ. జ్ఞానస్య తావత్ త్రివిధత్వం ఉచ్యతే.—

సర్వభూతేషు యేనైకం భావమవ్యయమీక్షతే,
అవిభక్తం విభక్తేషు తద్ జ్ఞానం విద్ధి సాత్త్వికమ్. 20

సర్వభూతేష్వితి. సర్వభూతేషు అవ్యక్తాదిస్థావరాంతేషు భూతేషు యేన జ్ఞానేన ఏకం భావం వస్తు—భావశబ్దః వస్తువాచీ,ఏకం ఆత్మవస్తు ఇత్యర్థః; అవ్యయం న వ్యేతి స్వాత్మనా స్వధర్మేణ వా,కూటస్థం ఇత్యర్థః; ఈక్షతే పశ్యతి యేన జ్ఞానేన, తం చ భావం అవిభక్తం ప్రతిదేహం విభక్తేషు దేహభేదేషు న విభక్తం తత్ ఆత్మవస్తు వ్యోమవత్ నిరంతరమిత్యర్థః, తత్ జ్ఞానం సాక్షాత్సమ్యగ్దర్శనం అద్వైతాత్మవిషయం సాత్త్వికం విద్ధి ఇతి.

అవ. యాని ద్వైతదర్శనాని తాని అసమ్యగ్భూతాని రాజసాని తామసాని చ ఇతి న సాక్షాత్ సంసారోచ్ఛిత్తయే భవంతి.—

పృథక్త్వేన తు యద్ జ్ఞానం నానాభావాన్ పృథగ్విధాన్,
వేత్తి సర్వేషు భూతేషు తద్ జ్ఞానం విద్ధి రాజసమ్. 21

పృథక్త్వేనేతి. పృథక్త్వేన తు భేదేన ప్రతిశరీరమన్యత్వేన యద్ జ్ఞానం నానాభావాన్ భిన్నాన్ ఆత్మనః పృథగ్విధాన్ పృథక్ప్రకారాన్ భిన్నలక్షణానిత్యర్థః, వేత్తి విజానాతి యత్ జ్ఞానం సర్వేషు భూతేషు జ్ఞానస్య కర్తృత్వాసంభవాత్ యేన జ్ఞానేన వేత్తీత్యర్థః, తత్ జ్ఞానం విద్ధి రాజసం రజోగుణనిర్వృత్తమ్.

యత్తు కృత్స్నవదేకస్మిన్ కార్యే సక్తమహైతుకమ్,
అతత్త్వార్థవదల్పం చ తత్తామసముదాహృతమ్. 22

యదితి. యత్ జ్ఞానం, కృత్స్నవత్ సమస్తవత్ సర్వవిషయమివ ఏకస్మిన్ కార్యే దేహే బహిర్వా ప్రతిమాదౌ సక్తం 'ఏతావానేవ ఆత్మా ఈశ్వరో వా, నాతః పరమస్తి' ఇతి, యథా నగ్నక్షపణకాదీనాం శరీరాన్తర్వర్తీ దేహపరిమాణో జీవః, ఈశ్వరో వా పాషాణదార్వాది మాత్రం, ఇత్యేవమేకస్మిన్ కార్యే సక్తం అహైతుకం హేతువర్జితం నిర్యుక్తికం, అతత్త్వార్థవత్ అయథాభూతార్థవత్, యథా భూతార్థస్తత్త్వార్థః, సోఽస్య జ్ఞేయభూతః అస్తీతి తత్త్వార్థవత్, న తత్త్వార్థవద తత్త్వార్థవత్; అహైతుకత్వాదేవ అల్పం చ, అల్పవిషయత్వాత్ అల్పఫలత్వాద్వా తత్ తామసముదాహృతం. తామసానాం హి ప్రాణినాం అవివేకినాం జ్ఞానమీదృశం దృశ్యతే.

అవ. అథ ఇదానీం కర్మణః త్రైవిధ్యముచ్యతే.—

నియతం సఙ్గరహితమరాగద్వేషతః కృతమ్,
అఫలప్రేప్సునా కర్మ యత్తత్సాత్త్వికముచ్యతే. 23

నియతమితి. నియతం నిత్యం సంగరహితం ఆసక్తివర్జితం అరాగద్వేషతః కృతం రాగప్రయుక్తేన ద్వేషప్రయుక్తేన చ కృతం రాగద్వేషతః కృతమ్, తద్విపరీతమరాగద్వేషతః కృతమ్, అఫలప్రేప్సునా ఫలం ప్రాప్తుమిచ్ఛతీతి ఫలప్రేప్సుః ఫలతృష్ణః తద్విపరీతేన అఫలప్రేప్సునా కర్త్రా కృతం కర్మ యత్, తత్ సాత్త్వికముచ్యతే.

యత్తు కామేప్సునా కర్మ సాహఙ్కారేణ వా పునః,
క్రియతే బహులాయాసం తద్రాజసముదాహృతమ్. 24

యదితి. యత్తు కామేప్సునా కర్మఫలప్రేప్సునేత్యర్థః, కర్మ సాహంకారేణ ఇతి న తత్త్వజ్ఞానాపేక్షయా కిం తర్హి? లౌకికశ్రోత్రియనిరహంకారాపేక్షయా యో హి పరమార్థనిరహంకారః ఆత్మవిత్, న తస్య కామేప్సుత్వబహులాయాసకర్తృత్వప్రాప్తిః అస్తి సాత్త్వికస్యాపికర్మణః అనాత్మవిత్ సాహంకారః కర్తా, కిముత రాజసతామసయోః. లోకే అనాత్మవిదపి శ్రోత్రియో నిరహంకారః ఉచ్యతే 'నిరహంకారః అయం బ్రాహ్మణః' ఇతి. తస్మాత్ తదపేక్షయైవ 'సాహంకారేణ' ఇత్యుక్తమ్. పునశ్శబ్దః పాదపూరణార్థః క్రియతే బహులాయాసం కర్త్రా) మహతా ఆయాసేన నిర్వర్త్యతే, తత్ కర్మ రాజసముదాహృతమ్.

అనుబన్ధం క్షయం హింసామనపేక్ష్య చ పౌరుషమ్,
మోహాదారభ్యతే కర్మ యత్తత్తామసముచ్యతే. 25

అనుబన్ధమితి, అనుబంధం పశ్చాద్భావి యద్వస్తు సః అనుబంధః ఉచ్యతే తం చ అనుబంధం, క్షయం యస్మిన్ కర్మణి క్రియమాణే శక్తిక్షయః అర్థక్షయో వా స్యాత్ తం క్షయం, హింసాం ప్రాణిబాధాం చ, అనపేక్ష్య చ నిరపేక్ష్య చ పౌరుషం పురుషకారం 'శక్నోమి ఇదం కర్మ సమాపయితుం' ఇత్యేవమాత్మసామర్థ్యం, ఇత్యేతాని అనుబంధాదీన్యనపేక్ష్య పౌరుషాంతాని మోహాత్ అవివేకతః ఆరభ్యతే కర్మ యత్, తత్ తామసం తమోనిర్వృత్తముచ్యతే.

అవ. ఇదానీం కర్తృభేద ఉచ్యతే.—

ముక్తసంగోఽనహంవాదీ ధృత్యుత్సాహసమన్వితః,
సిద్ధ్యసిద్ధ్యోర్నిర్వికారః కర్తా సాత్త్విక ఉచ్యతే. 26

ముక్తసంగ ఇతి. ముక్తసంగః ముక్తః పరిత్యక్తః సంగః యేన సః ముక్తసంగః, అనహంవాదీ నాహం వదనశీలః, ధృత్యుత్సాహసమన్వితః ధృతిః ధారణం ఉత్సాహః ఉద్యమః తాభ్యాం సమన్వితః సంయుక్తః ధృత్యుత్సాహసమన్వితః, సిద్ధ్యసిద్ధ్యోః క్రియమాణస్య కర్మణః ఫల

సిద్ధౌ అసిద్ధౌ చ సిద్ధ్యసిద్ధ్యోర్నిర్వికారః, కేవలం శాస్త్రప్రమాణేన ప్రయుక్తో న ఫలరాగాదినా యః సః నిర్వికార, ఉచ్యతే. ఏవంభూతః కర్తా యః సః సాత్త్వికః ఉచ్యతే.

రాగీ కర్మఫలప్రేప్సుర్లుబ్ధో హింసాత్మకోఽశుచిః,
హర్షశోకాన్వితః కర్తా రాజసః పరికీర్తితః. 27

రాగీతి. రాగీ రాగః అస్యాస్తీతి రాగీ కర్మఫలప్రేప్సుః కర్మఫలార్థీ ఇత్యర్థః.లుబ్ధః పరద్రవ్యేషు సంజాతతృష్ణః తీర్థాదౌ స్వద్రవ్యాపరిత్యాగీ వా, హింసాత్మకః పరపీడాకరస్వభావః అశుచిః బాహ్యాభ్యంతరశౌచ వర్జితః, హర్షశోకాన్వితః ఇష్టప్రాప్తౌ హర్షః అనిష్టప్రాప్తావిష్టవియోగే చ శోకః తాభ్యాం హర్షశోకాభ్యాం సమన్వితః సంయుక్తః,తస్యైవ చ కర్మణః సంపత్తివిపత్తిభ్యాం హర్షశోకౌ స్యాతాం,తాభ్యాం సంయుక్తో యః కర్తా సః రాజసః పరికీర్తితః.

అయుక్తః ప్రాకృతస్స్తబ్ధశ్శఠో నైకృతికోఽలసః,
విషాదీ దీర్ఘసూత్రీ చ కర్తా తామస ఉచ్యతే. 28

అయుక్త ఇతి. అయుక్తః న యుక్తః న సమాహితః, ప్రాకృతః అత్యంతాసంస్కృతబుద్ధిః బాలసమః, స్తబ్ధః దండవత్.నమతి కస్మైచిత్, శఠః మాయావీ శక్తిగూహనకారీ, నైకృతికః పరవిభేదనపరః, అలసః అప్రవృత్తిశీలః కర్తవ్యేష్వపి విషాదీ విషాదవాన్ సర్వదా అవసన్న స్వభావః దీర్ఘసూత్రీ చ కర్తవ్యాదీనాం దీర్ఘప్రసారణః సర్వదా మంద స్వభావః యదద్య శ్వో వా కర్తవ్యం తన్మాసేనాపి న కరోతి, యశ్చై వం భూతః కర్తా సః తామస ఉచ్యతే.

బుద్ధేర్భేదం ధృతేశ్చైవ గుణతస్త్రివిధం శృణు,
ప్రోచ్యమానమశేషేణ పృథక్త్వేన ధనంజయ, 29

బుద్ధేరితి. బుద్ధేః భేదం ధృతేశ్చైవ భేదం, గుణతః సత్త్వాదిగుణ తః త్రివిధం శృణ్వితి సూత్రోపన్యాసః. ప్రోచ్యమానం కథ్యమానం అశేషేణ నిరవశేషతః యథావత్ పృథక్త్వేన వివేకతః ధనంజయ దిగ్విజయే మానుషం దైవం చ ప్రభూతం ధనం జితవాన్, తేన అసౌ ధనంజయః తస్య సంబుద్ధిః హే ధనంజయ అర్జున.

ప్రవృత్తిఞ్చ నివృత్తిం చ కార్యాకార్యే భయాభయే,
బన్ధం మోక్షఞ్చ యా వేత్తి బుద్ధిస్సా పార్థ సాత్త్వికీ. 30

ప్రవృత్తిమితి. ప్రవృత్తిం చ ప్రవృత్తిః ప్రవర్తనం బంధహేతుః కర్మమార్గః శాస్త్రవిహితవిషయః నివృత్తిం చ నివృత్తిః మోక్షహేతుః సన్న్యాసమార్గః — బంధమోక్షసమానవాక్యత్వాత్ ప్రవృత్తినివృత్తి కర్మసన్న్యాసమార్గావిత్యవగమ్యతే — కార్యాకార్యే విహితప్రతిషిద్ధే లౌకికే వైదికే వా శాస్త్రబుద్ధేః కర్తవ్యాకర్తవ్యే కరణాకరణే ఇత్యేతత్. కస్య? దేశకాలాద్యపేక్షయా దృష్టాదృష్టార్థానాం కర్మణాం. భయాభయే బిభేత్యస్మాదితి భయం చోరవ్యాఘ్రాది, న భయమభయం, భయం చ అభయం చ భయాభయే, భయాభయయోర్దృష్టాదృష్టయోరేవ కారణేఇత్యర్థః. బంధం సహేతుకం మోక్షం చ సహేతుకం యా వేత్తి విజానాతి బుద్ధిః, సా పార్థ సాత్త్వికీ తత్ర జ్ఞానం బుద్ధేర్వృత్తిః; బుద్ధిస్తు వృత్తిమతీ ధృతిరపి వృత్తివిశేష ఏవ బుద్ధేః.

యయా ధర్మమధర్మఞ్చ కార్యం చాకార్యమేవ చ,
అయథావత్ప్రజానాతి బుద్ధిస్సా పార్థ రాజసీ. 31

యయేతి. యయా ధర్మం శాస్త్రచోదితం అధర్మం చ తత్ప్రతిషిద్ధం కార్యం చ అకార్యమేవ చ పూర్వోక్తే ఏవ కార్యాకార్యే అయథావత్ న యథావత్ సర్వతః అనిర్ణయేన న ప్రజానాతి బుద్ధిః సా పార్థ రాజసీ.

అధర్మం ధర్మమితి యా మన్యతే తమసావృతా,
సర్వార్థాన్ విపరీతాంశ్చ బుద్ధిస్సా పార్థ తామసీ. 32

అధర్మమితి. అధర్మం ప్రతిషిద్ధం విహితం ధర్మమితి యా మన్యతే జానాతి తమసా ఆవృతా సతీ, సర్వార్థాన్ సర్వానేవ జ్ఞేయపదార్థాన్ విపరీతాంశ్చ విపరీతానేవ విజానాతి, బుద్ధిస్సా పార్థ తామసీ.

ధృత్యా యయా ధారయతే మనః ప్రాణేన్ద్రియక్రియాః,
యోగేనావ్యభిచారిణ్యా ధృతిస్సా పార్థ సాత్త్వికీ. 33

ధృత్యేతి. ధృత్యా యయా — అవ్యభిచారిణ్యా ఇతి వ్యవహితేన

సంబంధః,ధారయతే కిం? మనః ప్రాణేంద్రియక్రియాః మనశ్చ ప్రాణశ్చ ఇంద్రియాణి చ మనఃప్రాణేంద్రియాణి తేషాం క్రియాః చేష్టాః తాః ఉచ్ఛాస్త్రమార్గప్రవృత్తేః ధారయతే ధారయతి–ధృత్యా హి ధార్యమాణాః ఉచ్ఛాస్త్రమార్గవిషయాః న భవంతి–యోగేన సమాధినా అవ్యభిచారిణ్యా నిత్యసమాధ్యనుగతయా ఇత్యర్థః ఏతదుక్తం భవతి–అవ్యభిచారిణ్యా ధృత్యా మనః ప్రాణేంద్రియక్రియాః ధార్యమాణాః యోగేన ధారయతీతి యా ఏవంలక్షణా ధృతిః సా పార్థ, సాత్త్వికీ.

యయా తు ధర్మకామార్థాన్ ధృత్యా ధారయతేఽర్జున,
ప్రసంగేన ఫలాకాంక్షీ ధృతిస్సా పార్థ రాజసీ. 34

యయేతి. యయా తు ధర్మకామార్థాన్ ధర్మశ్చ కామశ్చార్థశ్చ ధర్మకామార్థాః తాన్ ధర్మకామార్థాన్ ధృత్యా యయా ధారయతే మనసి నిత్యమేవ కర్తవ్యరూపాన్ అవధారయతి హే అర్జున, ప్రసంగేన యస్య యస్య ధర్మాదేర్ధారణప్రసంగః తేన తేన ప్రసంగేన ఫలాకాంక్షీ చ భవతి యః పురుషః, తస్య యా ధృతిః, సా పార్థ, రాజసీ భవతి.

యయా స్వప్నం భయం శోకం విషాదం మదమేవ చ,
న విముంచతి దుర్మేధాః ధృతిస్సా పార్థ తామసీ. 35

యయేతి. యయా స్వప్నం నిద్రాం భయం త్రాసం శోకం విషాదం విషణ్ణతాం మదం విషయసేవాం ఆత్మనః బహుమన్యమానః మత్త ఇవ మదమేవ చ మనసి నిత్యమేవ కర్తవ్యరూపతయా కుర్వన్న విముంచతి ధారయత్యేవ దుర్మేధాః కుత్సితమేధాః పురుషః యః, తస్య ధృతిః యా, సా తామసీ మతా.

అవ. గుణభేదేన క్రియాణాం కారకాణాం చ త్రివిధో భేద ఉక్తః. అథ ఇదానీం సుఖస్య చ ఫలస్య చ త్రివిధో భేదః ఉచ్యతే.–

సుఖం త్విదానీం త్రివిధం శృణు మే భరతర్షభ,
అభ్యాసాద్రమతే యత్ర దుఃఖాంతం చ నిగచ్ఛతి. 36

సుఖమితి. సుఖం త్విదానీం త్రివిధం శృణు, సమాధానం కుర్విత్యేతత్, మే మమ భరతర్షభ. అభ్యాసాత్ పరిచయాత్ ఆవృత్తేః, రమతే రతిం ప్రతిపద్యతే. యత్ర యస్మిన్ సుఖానుభవే దుఃఖాంతం చ దుఃఖావసానం దుఃఖోపశమనం చ నిగచ్ఛతి నిశ్చయేన ప్రాప్నోతి.

యత్తదగ్రే విషమివ పరిణామేఽమృతోపమమ్,
తత్సుఖం సాత్త్వికం ప్రోక్తమాత్మబుద్ధిప్రసాదజమ్. 37

యదితి. యత్తత్సుఖం అగ్రే పూర్వం ప్రథమసన్నిపాతే జ్ఞానవైరాగ్యధ్యానసమాధ్యారంభే అత్యంతాయాసపూర్వకత్వాత్ విషమివ దుఃఖాత్మకం భవతి, పరిణామే జ్ఞానవైరాగ్యాదిపరిపాకజం సుఖం అమృతోపమం, యత్సుఖం సాత్త్వికం ప్రోక్తం విద్వద్భిః, ఆత్మనో బుద్ధి రాత్మబుద్ధిః, ఆత్మబుద్ధేః ప్రసాదః నైర్మల్యం సలిలస్య ఇవ స్వచ్ఛతా, తతః జాతమాత్మబుద్ధిప్రసాదజం. ఆత్మవిషయా వా ఆత్మావలంబనా వా బుద్ధిః ఆత్మబుద్ధిః, తత్ప్రసాదప్రకర్షాద్వా జాతమిత్యేతత్. తస్మాత్సాత్త్వికం తత్.

విషయేంద్రియసంయోగాద్యత్తదగ్రేఽమృతోపమమ్,
పరిణామే విషమివ తత్సుఖం రాజసం స్మృతమ్. 38

విషయేతి. విషయేంద్రియసంయోగాజ్జాయతే యత్సుఖం తత్సుఖమగ్రే ప్రథమక్షణే అమృతోపమం అమృతసమం, పరిణామే విషమివ, బలవీర్యరూపప్రజ్ఞామేధాధనోత్సాహహానిహేతుత్వాత్ అధర్మతజ్జనితనరకాదిహేతుత్వాచ్చ పరిణామే తదుపభోగపరిణామాంతే విషమివ, తత్సుఖం రాజసం స్మృతమ్.

యదగ్రే చానుబంధే చ సుఖం మోహనమాత్మనః,
నిద్రాలస్యప్రమాదోత్థం తత్తామసముదాహృతమ్. 39

యదితి. యదగ్రే చానుబంధే చ అవసానే చోత్తరకాలే సుఖం మోహనం మోహకరమాత్మనః, నిద్రాలస్యప్రమాదోత్థం నిద్రా చ ఆలస్యం చ ప్రమాదశ్చేతి ఏతేభ్యస్సముత్తిష్ఠతీతి నిద్రాలస్యప్రమాదోత్థం, తత్ తామసముదాహృతమ్.

అవ. అథ ఇదానీం ప్రకరణోపసంహారార్థః శ్లోక ఆరభ్యతే.—

న తదస్తి పృథివ్యాం వా దివి దేవేషు వా పునః,
సత్త్వం ప్రకృతిజైర్ముక్తం యదేభిస్స్యాత్త్రిభిర్గుణైః. 40

నేతి. న తత్ అస్తి తత్ నాస్తి పృథివ్యాం వా మనుష్యాదిషు, సత్త్వం ప్రాణిజాతం అన్యద్వా అప్రాణిజాతం, దివి దేవేషు వా పునః సత్త్వం ప్రకృతిజైః ప్రకృతితః జాతైః ఏభిస్త్రిభిర్గుణైః సత్త్వాదిభిర్ముక్తం పరిత్యక్తం యత్ స్యాత్ భవేత్ న తదస్తీతి పూర్వేణ సంబంధః,

అవ, సర్వః సంసారః క్రియాకారకఫలలక్షణః సత్త్వరజస్తమోగుణాత్మకో అవిద్యాపరికల్పితః సమూలః అనర్థః ఉక్తః వృక్షరూపకల్పనయా చ 'ఊర్ధ్వమూల'మిత్యాదినా, 'తం చాసంగశస్త్రేణ దృఢేన ఛిత్త్వా తతః పదం తత్పరిమార్గితవ్యం' ఇతి చ ఉక్తం. తత్ర చ సర్వస్య త్రిగుణాత్మకత్వాత్. సంసారకారణనివృత్త్యనుపపత్తౌ ప్రాప్తాయాం, యథా తన్నివృత్తిస్స్యాత్ తథా వక్తవ్యం, సర్వశ్చ గీతాశాస్త్రార్థః ఉపసంహర్తవ్యః, ఏతావానేవ చ సర్వవేదస్మృత్యర్థః పురుషార్థమిచ్ఛద్భిరనుష్ఠేయః ఇత్యేవమర్థం చ 'బ్రాహ్మణక్షత్రియవిశాం' ఇత్యాదిః ఆరభ్యతే.—

బ్రాహ్మణక్షత్రియవిశాం శూద్రాణాం చ పరంతప,
కర్మాణి ప్రవిభక్తాని స్వభావప్రభవైర్గుణైః. 41

బ్రాహ్మణేతి. బ్రాహ్మణాశ్చ క్షత్రియాశ్చ విశశ్చ బ్రాహ్మణక్షత్రియవిశః, తేషాం బ్రాహ్మణక్షత్రియవిశాం, శూద్రాణాం చ—శూద్రాణామసమానకరణమేకజాతిత్వే సతి వేదానధికారాత్—హే పరంతప, కర్మాణి ప్రవిభక్తాని ఇతరేతరవిభాగేన వ్యవస్థాపితాని. కేన? స్వభావప్రభవైర్గుణైః స్వభావః ఈశ్వరస్య ప్రకృతిః త్రిగుణాత్మికా మాయా సా ప్రభవః యేషాం గుణానాం తే స్వభావప్రభవాః, తైః, శమాదీని కర్మాణి ప్రవిభక్తాని బ్రాహ్మణాదీనాం అథవా బ్రాహ్మణస్వభావస్య సత్త్వగుణః ప్రభవః కారణం, తథా క్షత్రియస్వభావస్య సత్త్వోపసర్జనం రజః ప్రభవః, వైశ్యస్వభావస్య తమ ఉపసర్జనం

రజః ప్రభవః, శూద్రస్వభావస్య రజః ఉపసర్జనం తమః ప్రభవః ప్రశాన్త్యైశ్వర్యేహామూఢతాస్వభావదర్శనాత్ చతుర్ణాం అథవా జన్మాంతరకృతసంస్కారః ప్రాణినాం వర్తమానజన్మనిస్వకార్యాభిముఖత్వేనాభివ్యక్తస్స్వభావః స ప్రభవో యేషాం గుణానాం తే స్వభావప్రభవాః, గుణాః గుణప్రాదుర్భావస్యనిష్కారణత్వానుపపత్తేః'స్వభావఃకారణం' ఇతి చ కారణవిశేషోపాదానంఏవం స్వభావప్రభవైః ప్రకృతిభవైః సత్త్వరజస్తమోభిర్గుణైః స్వకార్యానురూప్యేణ శమాదీనికర్మాణి ప్రవిభక్తాని.

నను శాస్త్రప్రవిభక్తాని శాస్త్రేణ విహితాని బ్రాహ్మణాదీనాం శమాదీని కర్మాణి; కథముచ్యతే సత్త్వాదిగుణప్రవిభక్తాని ఇతి? నైష దోషః, శాస్త్రేణాపి బ్రాహ్మణాదీనాం సత్త్వాదిగుణవిశేషాపేక్షయైవ శమాదీని కర్మాణి ప్రవిభక్తాని, న గుణానపేక్షయా, ఇతి శాస్త్రప్రవిభక్తాన్యపి కర్మాణి గుణప్రవిభక్తానీత్యుచ్యతే.

అవ. కాని పునస్తాని కర్మాణి ఇతి ఉచ్యతే.—

శమో దమస్తపశ్శౌచం క్షాంతిరార్జవమేవ చ,
జ్ఞానం విజ్ఞానమాస్తిక్యం బ్రాహ్మం కర్మ స్వభావజమ్. 42

శమ ఇతి. శమః దమశ్చ యథా వ్యాఖ్యాతార్థౌ,తపః యథోక్తం శారీరాది,శౌచం వ్యాఖ్యాతం,క్షాంతిః క్షమా, ఆర్జవం ఋజుతైవ చ జ్ఞానం విజ్ఞానం ఆస్తిక్యం ఆస్తికభావః శ్రద్దధానతా ఆగమార్థేషు,బ్రాహ్మం కర్మ బ్రాహ్మణజాతేః కర్మ బ్రాహ్మం కర్మ స్వభావజమ్—యదుక్తం స్వభావ ప్రభవైర్గుణైః ప్రవిభక్తానీతి తదేవోక్తం స్వభావజమితి.

శౌర్యం తేజో ధృతిర్దాక్ష్యం యుద్ధే చాప్యపలాయనమ్,
దానమీశ్వరభావశ్చ క్షాత్రం కర్మ స్వభావజమ్. 43

శౌర్యమితి. శౌర్యం శూరస్య భావః, తేజః ప్రాగల్భ్యం, ధృతిః ధారణం,సర్వావస్థాసు అనవసాదః భవతి యయా ధృత్యా ఉత్తంభితస్య దాక్ష్యం దక్షస్య భావః సహసా ప్రత్యుత్పన్నేషు కార్యేషు అవ్యామోహేన ప్రవృత్తిః, యుద్ధే చాప్యపలాయనం అపరాఙ్ముఖీభావః

శత్రుభ్యః, దానం దేయద్రవ్యేషు ముక్తహస్తతా, ఈశ్వరభావశ్చ ఈశ్వరస్య భావః, ప్రభుశక్తిప్రకటీకరణం ఈశితవ్యాన్ ప్రతి, క్షాత్రం కర్మ క్షత్రజాతేః విహితం కర్మ క్షాత్రం కర్మ స్వభావజమ్

కృషిగౌరక్ష్యవాణిజ్యం వైశ్యకర్మ స్వభావజమ్,
పరిచర్యాత్మకం కర్మ శూద్రస్యాపి స్వభావజమ్, 44

కృషీతి. కృషిగౌరక్ష్యవాణిజ్యం కృషిశ్చ గౌరక్ష్యం చ వాణిజ్యం చ కృషిగౌరక్ష్యవాణిజ్యం, కృషిః భూమేః విలేఖనం, గౌరక్ష్యం గాః రక్షతీతి గోరక్షః తస్య భావః గౌరక్ష్యం, పాశుపాల్యమిత్యర్థః, వాణిజ్యం వణిక్కర్మ క్రయవిక్రయాదిలక్షణం వైశ్యకర్మ వైశ్యజాతేః కర్మ వైశ్యకర్మ స్వభావజమ్. పరిచర్యాత్మకం శుశ్రూషాస్వభావం కర్మ శూద్రస్యాపి స్వభావజమ్.

అవ. ఏతేషాం జాతివిహితానాం కర్మణాం సమ్యగనుష్ఠితానాం స్వర్గప్రాప్తిఫలం స్వభావతః, 'వర్ణా ఆశ్రమాశ్చ స్వకర్మనిష్ఠాః ప్రేత్య కర్మఫలమనుభూయ తతశ్శేషేణ విశిష్టదేశజాతికులధర్మాయుశ్శ్రుతవృత్తవిత్తసుఖమేధసో జన్మ ప్రతిపద్యంతే' ఇత్యాది స్మృతిభ్యః; పురాణే చ వర్ణానామాశ్రమిణాం చ లోకఫలభేదవిశేషస్మరణాత్. కారణాంతరాత్తు ఇదం వక్ష్యమాణం ఫలముచ్యతే.—

స్వే స్వే కర్మణ్యభిరతస్సంసిద్ధిం లభతే నరః,
స్వకర్మనిరతస్సిద్ధిం యథా విందతి తచ్ఛృణు. 45

స్వే స్వే ఇతి. స్వే స్వే యథోక్తలక్షణభేదే కర్మణి అభిరతః తత్పరః, సంసిద్ధిం స్వకర్మానుష్ఠానాత్ అశుద్ధిక్షయే సతి కాయేంద్రియాణాం జ్ఞాననిష్ఠాయోగ్యతాలక్షణాం సంసిద్ధిం లభతే ప్రాప్నోతి నరః అధికృతః పురుషః; కిం స్వకర్మానుష్ఠానతఏవ సాక్షాత్ సంసిద్ధిః? న; కథం తర్హి?, స్వకర్మనిరతః సిద్ధిం యథా యేన ప్రకారేణ విందతి, తచ్ఛృణు.

యతః ప్రవృత్తిర్భూతానాం యేన సర్వమిదం తతమ్,
స్వకర్మణా తమభ్యర్చ్య సిద్ధిం విందతి మానవః. 46

యత ఇతి. యతః యస్మాత్ ప్రవృత్తిః ఉత్పత్తిః చేష్టా వా యస్మాత్ అంతర్యామిణః ఈశ్వరాత్ భూతానాం ప్రాణినాం స్యాత్, యేన ఈశ్వరేణ సర్వం ఇదం జగత్ తతం వ్యాప్తం స్వకర్మణా పూర్వోక్తేన ప్రతివర్ణం తం ఈశ్వరమభ్యర్చ్య పూజయిత్వా ఆరాధ్య కేవలం జ్ఞాననిష్ఠాయోగ్యతాలక్షణాం సిద్ధిం విందతి మానవః మనుష్యః.

అవ. యతః ఏవం, అతః.—

శ్రేయాన్ స్వధర్మో విగుణః పరధర్మాత్స్వనుష్ఠితాత్,
స్వభావనియతం కర్మ కుర్వన్ నాప్నోతి కిల్బిషమ్. 47

శ్రేయానితి. శ్రేయాన్ ప్రశస్యతరః స్వో ధర్మః స్వధర్మః విగుణోఽపి ఇతి అపి శబ్దో ద్రష్టవ్యః,పరధర్మాత్ స్వనుష్ఠితాత్ స్వభావనియతం స్వభావేన నియతం, యదుక్తం స్వభావజమితి,తదేవోక్తం స్వభావ నియతమితి; యథా విషజాతస్య క్రిమేః విషం న దోషకరం,తథా స్వభావనియతం కర్మ కుర్వన్నాప్నోతి కిల్బిషం పాపమ్.

అవ. స్వభావనియతం కర్మ కుర్వాణో విషజ ఇవ క్రిమిః కిల్బిషం నాప్నోతీత్యుక్తం; పరధర్మశ్చ భయావహః ఇతి, అనాత్మజ్ఞశ్చ 'న హి కశ్చిత్ క్షణమపి అకర్మకృత్తిష్ఠతి' ఇతి, అతః.—

సహజం కర్మ కౌంతేయ సదోషమపి న త్యజేత్,
సర్వారమ్భా హి దోషేణ ధూమేనాగ్నిరివావృతాః. 48

సహజమితి. సహజం సహ జన్మనైవ ఉత్పన్నం. కిం తత్? కర్మ, కౌంతేయ, సదోషమపి త్రిగుణాత్మకత్వాత్ న త్యజేత్. సర్వారంభాః ఆరభ్యంత ఇత్యారంభాః,సర్వకర్మాణీత్యేతత్; ప్రకరణాత్ యే కేచిత్ ఆరంభాః స్వధర్మాః పరధర్మాశ్చ, తే సర్వే హి యస్మాత్—త్రిగుణాత్మకత్వం అత్ర హేతుః—త్రిగుణాత్మకత్వాత్ దోషేణ ధూమేన సహజేన అగ్నిరివ, ఆవృతాః సహజస్య కర్మణః స్వధర్మాఖ్యస్య పరిత్యాగేన పరధర్మానుష్ఠానేఽపి దోషాన్నైవ ముచ్యతే, భయావహశ్చ పరధర్మః, న చ శక్యతే అశేషతః త్యక్తుం అజ్ఞేన కర్మ యతః,తస్మాత్ న త్యజేత్ ఇత్యర్థః.

కిమశేషతః త్యక్తుం అశక్యం కర్మ ఇతి న త్యజేత్? కిం వా సహజస్య కర్మణః త్యాగే దోషో భవతీతి? కిం చాతః! యది తావత్ అశేషతః త్యక్తుం అశక్యం ఇతి న త్యాజ్యం సహజం కర్మ, ఏవం తర్హ్యశేషతస్త్యాగే గుణ ఏవ స్యాదితి సిద్ధం భవతి. సత్యమేవం; అశేషతస్త్యాగఏవ నోపపద్యత ఇతి చేత్, కిం నిత్యప్రచలితాత్మకః పురుషః? యథా సాంఖ్యానాం గుణాః, కిం వా క్రియైవ కారకం యథా బౌద్ధానాం స్కంధాః క్షణప్రధ్వంసినః,ఉభయథాపి, కర్మణః అశేషతః త్యాగః న సంభవతి,అథ తృతీయోఽపి పక్షః—యదా కరోతి తదా సక్రియం వస్తు, యదా న కరోతి,తదా నిష్క్రియం తదేవ.తత్రైవం సతి శక్యం కర్మాశేషతస్త్యక్తుం అయం త్వస్మిన్ తృతీయే పక్షే విశేషః—న నిత్యప్రచలితం వస్తు, నాపి క్రియైవ కారకం, కిం తర్హి? వ్యవస్థితే ద్రవ్యే అవిద్యమానా క్రియా ఉత్పద్యతే విద్యమానా చ వినశ్యతి, శుద్ధం తద్ద్రవ్యం శక్తిమదవతిష్ఠతే. ఇత్యేవమాహుః కాణాదాః. తదేవ చ కారకమితి,అస్మిన్ పక్షే కో దోషః ఇతి.అయమేవ తు దోషః—యతస్త్వభాగవతం మతమిదం, కథం జ్ఞాయతే? యతః ఆహ భగవాన్ 'నాసతో విద్యతేభావః' ఇత్యాది కాణాదానాం హి అసతః భావః, సతశ్చాభావః. ఇతి, ఇదం మతమభాగవతం, అభాగవతమపి న్యాయవచ్చేత్ కో దోషః ఇతి చేత్, ఉచ్యతే—దోషవత్త్విదం సర్వప్రమాణవిరోధాత్ కథం? యది తావద్ద్వ్యణుకాది ద్రవ్యం ప్రాగుత్పత్తేః అత్యంతమేవ అసత్, ఉత్పన్నం చ స్థితం కంచిత్కాలం పునః అత్యంతమేవ అసత్త్వమాపద్యతే,తథా చ సత్యసదేవ సత్ జాయతే,సదేవ అసత్త్వం ఆపద్యతే,అభావః భావో భవతి,భావశ్చాభావో భవతీతి; తత్రాభావో జాయమానః ప్రాగుత్పత్తేశ్శశవిషాణకల్పః సమవాయ్యసమవాయినిమిత్తాఖ్యం కారణమపేక్ష్య జాయతే ఇతి, నచైవమభావ ఉత్పద్యతే, కారణం చాపేక్షతే ఇతి శక్యం వక్తుం,అసతాం శశవిషాణాదీనామదర్శనాత్, భావాత్మకాశ్చేత్ ఘటాదయః ఉత్పద్యమానాః, కించిత్ అభివ్యక్తిమాత్రే కారణం అపేక్ష్య ఉత్పద్యంతే ఇతి శక్యం ప్రతివక్తుం కిం

చ, అసతశ్చ సద్భావే సతశ్చాసద్భావే న క్వచిత్ ప్రమాణప్రమేయ
వ్యవహారేషు విశ్వాసః కస్యచిత్స్యాత్, 'సత్సదేవాసదసదేవేతి' నిశ్చ
యానుపపత్తేః.

కిం చ ఉత్పద్యతే ఇతి ద్వ్యణుకాదేః ద్రవ్యస్య స్వకారణసత్తా
సంబంధమాహుః ప్రాగుత్పత్తేశ్చాసత్,పశ్చాత్ కారణవ్యాపారమపే
క్ష్య స్వకారణైః పరమాణుభిః సత్తయా చ సమవాయలక్షణేన సంబం
ధేన సంబధ్యతే సంబద్ధం సత్కారణసమవేతం సత్ భవతీతి. తత్ర చ
వక్తవ్యం కథం అసతః స్వం కారణం భవేత్ సంబంధో వా కేన
చిత్స్యాత్ ? న హి వంధ్యాపుత్రస్య స్వం కారణం సంబంధో వా
కేనచిత్ ప్రమాణతః కల్పయితుం శక్యతే.

నను నైవం వైశేషికైః అభావస్య సంబంధః కల్ప్యతే ద్వ్యణుకా
దీనాం హి ద్రవ్యాణాం స్వకారణసమవాయలక్షణః సంబంధః సతామేవ
ఉచ్యతే ఇతి న; సంబంధాత్. ప్రాక్ సత్త్వానభ్యుపగమాత్ న హి వైశే
షికైః కులాలదండచక్రాదివ్యాపారాత్ ప్రాక్ ఘటాదీనామస్తిత్వం
ఇష్యతే. న చ మృద ఏవ ఘటాద్యాకారప్రాప్తిమిచ్ఛంతి, తతశ్చ
అసత ఏవ సంబంధః పారిశేష్యాదిష్టో భవతి.

నను అతోఽపి సమవాయలక్షణః సంబంధః న విరుద్ధః, న; వం
ధ్యాపుత్రాదీనామదర్శనాత్. ఘటాదేరేవ ప్రాగభావస్య స్వకారణ
సంబంధో భవతీతి న వంధ్యాపుత్రాదేః, అభావస్య తుల్యత్వేఽపి ఇతి
విశేషః అభావస్య వక్తవ్యః, ఏకస్య అభావః, ద్వయోః అభావః సర్వ
స్యాభావః, ప్రాగభావః ప్రధ్వంసాభావః, ఇతరేతరాభావః, అత్యంతా
భావః ఇతి చ లక్షణతో న కేనచిద్విశేషో దర్శయితుం శక్యః.అసతి చ
విశేషే ఘటస్య ప్రాగభావఏవ కులాలాదిభిర్ఘటభావమాపద్యతే సంబ
ధ్యతే చ, భావేన కపాలాఖ్యేన, సంబద్ధశ్చ సర్వవ్యవహారయోగ్యశ్చ
భవతి, న తు ఘటస్యైవ ప్రధ్వంసాభావః అభావత్వే సత్యపి ఇతి ప్రధ్వం
సాభావానాం న క్వచిత్ వ్యవహారయోగ్యత్వమ్ ప్రాగభావస్యైవ

ద్వ్యణుకాదిద్రవ్యాఖ్యస్య ఉత్పత్త్యాదివ్యవహారార్థత్వం ఇత్యేతదస మంజసం, అభావత్వావిశేషాత్ అత్యన్తప్రధ్వంసాభావయోరివ.

నను నైవ అస్మాభిః ప్రాగభావస్య భావాపత్తిః ఉచ్యతే, భావస్యైవ తర్హి భావాపత్తిః; యథా ఘటస్య ఘటాపత్తిః పటస్య వాపటాపత్తిః ఏతదపిఅభావస్యభావాపత్తివదేవ ప్రమాణవిరుద్ధం సాంఖ్యస్యాపి యః పరిణామపక్షః సోఽపి అపూర్వధర్మోత్పత్తివినాశాంగీకరణాత్ వైశేషిక పక్షాన్న విశిష్యతే,అభివ్యక్తితిరోభావాంగీకరణేఽపి అభివ్యక్తి తిరోభావయోః విద్యమానత్వావిద్యమానత్వనిరూపణే పూర్వవదేవ ప్రమాణవిరోధః ఏతేన కారణస్యైవ సంస్థానముత్పత్త్యాది ఇత్యేతదపి ప్రత్యుక్తమ్.

పారిశేష్యాత్ సత్ ఏకమేవ వస్త్వవిద్యయోత్పత్తివినాశాది ధర్మైః అనేకధా నటవత్ వికల్ప్యతే ఇతి ఇదం భాగవతం మతం ఉక్తం, 'నాసతో విద్యతే భావః' ఇత్యస్మిన్ శ్లోకే, సత్ప్రత్యయస్య అవ్యభిచారాత్ వ్యభిచారాచ్చ ఇతరేషామితి.

కథం తర్హ్యాత్మనో అవిక్రియత్వే ఽశేషతః కర్మణస్త్యాగో నోప పద్యత ఇతి? యది వస్తుభూతాః గుణాః, యది వా అవిద్యాకల్పితాః, తద్ధర్మః కర్మ తదాత్మన్యవిద్యయాఽధ్యారోపితమేవేత్యవిద్వాన్ 'న హి కశ్చిత్ క్షణమపి అశేషతస్త్యక్తుం శక్నోతి' ఇత్యుక్తమ్. విద్వాంస్తు పునః విద్యయా అవిద్యాయాం నివృత్తాయాం శక్నోత్యేవా శేషతః కర్మ పరిత్యక్తుం అవిద్యాధ్యారోపితస్య శేషానుపపత్తేః న హి తైమిరికదృష్ట్యా అధ్యారోపితస్య ద్విచంద్రాదేస్తిమిరాపగమేఽపి శేషః అవతిష్ఠతే,ఏవం చ సతి ఇదం వచనముపపన్నం'సర్వకర్మాణి మనసా'ఇత్యాది, 'స్వే స్వే కర్మణ్యభిరతస్సంసిద్ధిం లభతే నరః' 'స్వకర్మణా తమభ్యర్చ్య సిద్ధిం విందతి మానవః' ఇతి చ.

అవ. యా కర్మజా సిద్ధిః ఉక్తా జ్ఞాననిష్ఠా యోగ్యతాలక్షణా, తస్యాః ఫలభూతా నైష్కర్మ్యసిద్ధిః జ్ఞాననిష్ఠాలక్షణా చ వక్తవ్యేతి శ్లోకః ఆరభ్యతే.—

అసక్తబుద్ధి స్సర్వత్ర జితాత్మా విగతస్పృహః,
నైష్కర్మ్యసిద్ధిం పరమాం సన్న్యాసేనాధిగచ్ఛతి. 49

అసక్తబుద్ధిరితి. అసక్తబుద్ధిః అసక్తా సంగరహితా బుద్ధిః అంతఃకరణం యస్య సః అసక్తబుద్ధిః సర్వత్ర పుత్రదారాదిషు ఆసక్తినిమిత్తేషు జితాత్మా, జితో వశీకృతః ఆత్మా అంతఃకరణం యస్య స జితాత్మా, విగతస్పృహః విగతా స్పృహా తృష్ణా దేహజీవితభోగేషు యస్మాత్ సః విగతస్పృహః, య ఏవంభూతః ఆత్మజ్ఞః సః నైష్కర్మ్యసిద్ధిం నిర్గతాని కర్మాణి యస్మాత్ నిష్క్రియబ్రహ్మాత్మసంబోధాత్ స నిష్కర్మా తస్య భావో నైష్కర్మ్యం, నైష్కర్మ్యం చ తత్ సిద్ధిశ్చ సా నైష్కర్మ్యసిద్ధిః నిష్కర్మత్వస్య వా నిష్క్రియాత్మస్వరూపావస్థానలక్షణస్య సిద్ధిః నిష్పత్తిః, తాం నైష్కర్మ్యసిద్ధిం పరమాం ప్రకృష్టాం కర్మజసిద్ధివిలక్షణాం సద్యో ముక్త్యవస్థానరూపాం,సన్న్యాసేన సమ్యగ్దర్శనేన తత్పూర్వకేణ వా సర్వకర్మసన్న్యాసేన,అధిగచ్ఛతి ప్రాప్నోతి తథాచోక్తం—'సర్వకర్మాణి మనసా సన్న్యస్య. నైవ కుర్వన్న కారయన్నాస్తే' ఇతి.

అవ. పూర్వోక్తేన స్వకర్మానుష్ఠానేన ఈశ్వరాభ్యర్చనరూపేణ జనితాం ప్రాగుక్తలక్షణాం సిద్ధిం ప్రాప్తస్యోత్పన్నాత్మవివేక జ్ఞానస్య కేవల జ్ఞాననిష్ఠారూపా నైష్కర్మ్యలక్షణా సిద్ధిః యేన క్రమేణ భవతి,తద్వక్తవ్యమిత్యాహ.—

సిద్ధిం ప్రాప్తో యథా బ్రహ్మ తథాప్నోతి నిబోధ మే,
సమాసేనైవ కౌంతేయ నిష్ఠా జ్ఞానస్య యా పరా. 50

సిద్ధిమితి. సిద్ధిం ప్రాప్తః స్వకర్మణేశ్వరం సమభ్యర్చ్య తత్ప్రసాదజాం కాయేంద్రియాణాం జ్ఞాననిష్ఠాయోగ్యతాలక్షణాం సిద్ధిం ప్రాప్తః,—సిద్ధిం ప్రాప్తః ఇతి తదనువాద ఉత్తరార్థః.కిం తదుత్తరం యదర్థః అనువాదః ఇతి ఉచ్యతే—యథా యేన ప్రకారేణ జ్ఞాననిష్ఠారూపేణ బ్రహ్మ పరమాత్మానం ప్రాప్నోతి, తథా తం ప్రకారం జ్ఞాననిష్ఠాప్రాప్తిక్రమం మే మమ వచనాత్ నిబోధ త్వం నిశ్చయేన అవధారయ ఇత్యే

తత్, కిం విస్తరేణ? న ఇత్యాహ—సమాసేనైవ సంక్షేపేణైవ, హే కౌంతేయ, యథా బ్రహ్మ ప్రాప్నోతి తథా నిబోధేతి.అనేన యా ప్రతిజ్ఞాతా బ్రహ్మప్రాప్తిః తాం ఇదంతయా దర్శయితుమాహ—'నిష్ఠా జ్ఞానస్య యా పరా' ఇతి నిష్ఠా పర్యవసానం పరిసమాప్తిః ఇత్యేతత్, కస్య, బ్రహ్మజ్ఞానస్య, యా పరా, సా కీదృశీ? యాదృశం పరమాత్మజ్ఞానం కీదృశమాత్మజ్ఞానం? యాదృశః ఆత్మా. కీదృక్ సః? యాదృశో భగవతా ఉక్తః, ఉపనిషద్వాక్యైశ్చ న్యాయతశ్చ.

నను విషయాకారం జ్ఞానం న జ్ఞానవిషయః, నాప్యాకారవాన్ ఆత్మేష్యతే క్వచిత్. నను ఆదిత్యవర్ణం 'భారూపః, 'స్వయం జ్యోతిః' ఇత్యాకారవత్త్వమాత్మనః శ్రూయతే, న, తమోరూపత్వప్రతిషేధార్థత్వాత్ తేషాం వాక్యానామ్— ద్రవ్యగుణాద్యాకారప్రతిషేధే ఆత్మనః తమోరూపత్వే ప్రాప్తే తత్ప్రతిషేధార్థాని 'ఆదిత్యవర్ణం' ఇత్యాదీని వాక్యాని 'అరూపం' ఇతి చ విశేషతః రూపప్రతిషేధాత్ అవిషయత్వాచ్చ—'న సంధృశే తిష్ఠతి రూపమస్య న చక్షుషా పశ్యతి కశ్చనైనం' 'అశబ్దమస్పర్శం' ఇత్యాదేః.తస్మాత్ ఆత్మాకారం జ్ఞానమిత్యనుపపన్నమ్.

కథం తర్హి ఆత్మనః జ్ఞానం?సర్వం హి యద్విషయం యత్ జ్ఞానం తత్తదాకారం భవతి, నిరాకారశ్చ ఆత్మా ఇత్యుక్తం. జ్ఞానాత్మనోశ్చ ఉభయోర్నిరాకారత్వే కథం తద్భావనా నిష్ఠేతి న, అత్యంతనిర్మలత్వాతిస్వచ్ఛత్వాతిసూక్ష్మత్వోపపత్తేః ఆత్మనః బుద్ధేశ్చాత్మవన్నైర్మల్యాద్యుపపత్తేః ఆత్మచైతన్యాకారాభాసత్వోపపత్తిః. బుద్ధ్యాభాసం మనః, తదాభాసాని ఇంద్రియాణి, ఇంద్రియాభాసశ్చ దేహః. అతః లౌకికైః దేహమాత్ర ఏవ ఆత్మదృష్టిః క్రియతే.

దేహచైతన్యవాదినశ్చ లోకాయతికాః 'చైతన్యవిశిష్టః కాయః పురుషః' ఇత్యాహుః. తథా చాన్యే ఇంద్రియచైతన్యవాదినః, అన్యే మనశ్చైతన్యవాదినః, అన్యే బుద్ధిచైతన్యవాదినః, తతోఽప్యాంతరమవ్యక్తమవ్యాకృతాఖ్యం అవిద్యావస్థమాత్మత్వేన ప్రతిపన్నాః కేచిత్

సర్వత్ర బుద్ధ్యాదిదేహాంతే ఆత్మచైతన్యాభాసతా ఆత్మభ్రాంతికారణ మిత్యతశ్చ ఆత్మవిషయం జ్ఞానం న విధాతవ్యం, కిం తర్హి? నామరూపాద్యనాత్మాధ్యారోపణనివృత్తిరేవ కార్యానాత్మచైతన్యవిజ్ఞానం కార్యం అవిద్యాధ్యారోపితసర్వపదార్థాకారైఃఅవిశిష్టతయాదృశ్యమానత్వాత్ ఇతి అతఏవ హి విజ్ఞానవాదినో బౌద్ధాః విజ్ఞానవ్యతిరేకేణ వస్త్వేవ నాస్తీతి ప్రతిపన్నాః ప్రమాణాంతరనిరపేక్షతాం చ స్వసంవిదితత్వాభ్యుపగమేన తస్మాదవిద్యాధ్యారోపితనిరాకరణమాత్రం బ్రహ్మణి కర్తవ్యం, న తు బ్రహ్మవిజ్ఞానే యత్నః, అత్యంతప్రసిద్ధత్వాత్ అవిద్యాకల్పితనామరూపవిశేషాకారాపహృతబుద్ధీనాం అత్యంతప్రసిద్ధంసువిజ్ఞేయంఆసన్నతరమాత్మభూతమప్యప్రసిద్ధం దుర్విజ్ఞేయమతిదూరమన్యదివ చ ప్రతిభాతి, అవివేకినాం బాహ్యాకారనివృత్తబుద్ధీనాం లబ్ధగుర్వాత్మప్రసాదానాం నాతః పరం సుఖం సుప్రసిద్ధం సువిజ్ఞేయం స్వాసన్నతరమస్తి, తథాచోక్తం—'ప్రత్యక్షావగమం ధర్మ్య'మిత్యాది.

కేచిత్తు పండితంమన్యాః 'నిరాకారత్వాత్ ఆత్మవస్తు న ఉపైతిబుద్ధిః అతః దుస్సాధ్యా సమ్యక్ జ్ఞాననిష్ఠా' ఇత్యాహుః, సత్యమ్; ఏవం గురుసంప్రదాయరహితానాం అశ్రుతవేదాంతానాం అత్యంతబహిర్విషయాసక్తబుద్ధీనాం సమ్యక్ప్రమాణేషు అకృతశ్రమాణాం తద్విపరీతానాం తు లౌకికగ్రాహ్యగ్రాహకద్వైతవస్తుని సద్బుద్ధిః నితరాం దుస్సంపాదా, ఆత్మచైతన్యవ్యతిరేకేణవస్త్వంతరస్యానుపలబ్ధేః,యథాచ'ఏతదేవమేవ, నాన్యథా' ఇతి అవోచామ, ఉక్తం చ భగవతా 'యస్యాం జాగ్రతి భూతాని సా నిశా పశ్యతో మునేః' ఇతి.తస్మాత్ బాహ్యాకారభేదబుద్ధినివృత్తిరేవ ఆత్మస్వరూపావలంబనకారణం,న హి ఆత్మా నామ కస్యచిత్ కదాచిదప్రసిద్ధః ప్రాప్యః హేయః ఉపాదేయో వా,అప్రసిద్ధే హి తస్మిన్ ఆత్మని స్వార్థాః సర్వాః ప్రవృత్తయః వ్యర్థాః ప్రసజ్యేరన్, న చ దేహాద్యచేతనార్థత్వం శక్యం కల్పయితుం, న చ సుఖార్థం సుఖం దుఃఖార్థం దుఃఖం ఆత్మావగత్యవసానార్థత్వాచ్చ సర్వవ్యవహారస్య,తస్మాత్ యథా స్వదేహస్య పరిచ్ఛేదనాయ న ప్రమాణాంతరాపేక్షా, తతోఽపి ఆత్మనః అంతరతమత్వాత్ తదవగతిం ప్రతి న ప్రమాణాంతరాపేక్షా ఇతి ఆత్మజ్ఞాననిష్ఠా వివేకినాం సుప్రసిద్ధేతి సిద్ధమ్.

యేషామపి నిరాకారం జ్ఞానం అప్రత్యక్షం తేషామపి జ్ఞానవశే నైవ జ్ఞేయాఽవగతిరితి జ్ఞానమత్యంతప్రసిద్ధం సుఖాదివదేవేత్యభ్యుపగంతవ్యం జిజ్ఞాసానుపపత్తేశ్చ—అప్రసిద్ధం చేత్. జ్ఞానం, జ్ఞేయవత్ జిజ్ఞాస్యేత. యథా జ్ఞేయం ఘటాదిలక్షణం జ్ఞానేన జ్ఞాతా వ్యాప్తుమిచ్ఛతి తథా జ్ఞానమపి జ్ఞానాంతరేణ జ్ఞాతవ్యమాప్తుమిచ్ఛేత్ న చైతదస్తి, అతః అత్యంతప్రసిద్ధం జ్ఞానం జ్ఞాతాపి అత ఏవప్రసిద్ధః ఇతి. తస్మాదాత్మ జ్ఞానే యత్నో న కర్తవ్యః కిం తు అనాత్మని ఆత్మబుద్ధినివృత్తావేవ తస్మాత్ జ్ఞాననిష్ఠాసుసంపాద్యా.

అవ. సా ఇయం జ్ఞానస్య పరా నిష్ఠా ఉచ్యతే, కథం కార్యా ఇతి,—

బుద్ధ్యా విశుద్ధయా యుక్తో ధృత్యాఽఽత్మానం నియమ్య చ,
శబ్దాదీన్ విషయాంస్త్యక్త్వా రాగద్వేషౌ వ్యుదస్య చ. 51

బుద్ధ్యేతి. బుద్ధ్యా అధ్యవసాయలక్షణయా విశుద్ధయా మాయారహితయా యుక్తః సంపన్నః, ధృత్యా ధైర్యేణ ఆత్మానం కార్యకరణసంఘాతం నియమ్య చ నియమనం కృత్వా వశీకృత్య, శబ్దాదీన్ శబ్దః ఆదిః యేషాం తాన్ విషయాన్ త్యక్త్వా సామర్థ్యాత్ శరీరస్థితిమాత్రహేతుభూతాన్ కేవలాన్ ముక్త్వా తతః అధికాన్ సుఖార్థాన్ త్యక్త్వా ఇత్యర్థః, శరీరస్థిత్యర్థత్వేన ప్రాప్తేషు రాగద్వేషౌ వ్యుదస్య చ పరిత్యజ్య చ

అవ. తతః—

వివిక్తసేవీ లఘ్వాశీ యతవాక్కాయమానసః,
ధ్యానయోగపరో నిత్యం వైరాగ్యం సముపాశ్రితః. 52

వివిక్తేతి. వివిక్తసేవీ అరణ్యనదీపులినగిరిగుహాదీన్ వివిక్తాన్ దేశాన్ సేవితుం శీలమస్య ఇతి వివిక్తసేవీ, లఘ్వాశీ లఘ్వశనశీలః—వివిక్తసేవాలఘ్వశనయోః నిద్రాదిదోషనివర్తకత్వేనచిత్తప్రసాదహేతుత్వాత్ గ్రహణం; యతవాక్కాయమానసః వాక్చ కాయశ్చ మానసం చ యతాని సంయతాని యస్య జ్ఞాననిష్ఠస్య స జ్ఞాననిష్ఠః యతిః

యతవాక్కాయమానసః స్యాత్, ఏవముపరతసర్వకరణస్సన్ ధ్యాన యోగపరః ధ్యానమాత్మస్వరూపచింతనం యోగః ఆత్మవిషయే ఏకాగ్రీకరణం తౌ పరత్వేన కర్తవ్యౌ యస్య సః ధ్యానయోగపరః, నిత్యం, నిత్యగ్రహణం మంత్రజపాద్యన్యకర్తవ్యాభావదర్శనార్థం, వైరాగ్యం విరాగస్య భావో వైరాగ్యం దృష్టాదృష్టేషు విషయేషు వైతృష్ణ్యం సముపాశ్రితః సమ్యగుపాశ్రితః నిత్యమేవ ఇత్యర్థః,

అవ. కించ.—

అహఙ్కారం బలం దర్పం కామం క్రోధం పరిగ్రహమ్,
విముచ్య నిర్మమశ్శాంతో బ్రహ్మభూయాయ కల్పతే. 53

అహంకారమితి.అహంకారమహంకరణంఅహంకారఃతం దేహాదిషు బలం సామర్థ్యం కామరాగసంయుక్తం—న ఇతరత్ శరీరాది సామర్థ్యం, స్వాభావికత్వేన తత్త్యాగస్యాశక్యత్వాత్ —దర్పందర్పోనామ హర్షానంతరభావీ ధర్మాతిక్రమహేతు ,హృష్టో దృప్యతి దృప్తో ధర్మమతిక్రామతి, ఇతి స్మరణాత్; తం చ, కామం ఇచ్ఛాం, క్రోధం ద్వేషం, పరిగ్రహం ఇంద్రియమనోగతదోషపరిత్యాగేఽపి శరీరధారణప్రసంగేన ధర్మానుష్ఠాననిమిత్తేన వా బాహ్యః పరిగ్రహః ప్రాప్తః,తం చ విముచ్య పరిత్యజ్య, పరమహంసపరివ్రాజకోభూత్వా, దేహజీవనమాత్రేఽపినిర్గతమమభావః నిర్మమః, అతఏవ శాంతః ఉపరతః, యస్సంహృతహర్షాయాసః యతిః జ్ఞాననిష్ఠః బ్రహ్మభూయాయ బ్రహ్మభవనాయ కల్పతే సమర్థో భవతి.

అవ. అనేన క్రమేణ —

బ్రహ్మభూతః ప్రసన్నాత్మా న శోచతి న కాంక్షతి,
సమస్సర్వేషు భూతేషు మద్భక్తిం లభతే పరామ్. 54

బ్రహ్మభూత ఇతి. బ్రహ్మభూతః బ్రహ్మప్రాప్తః, ప్రసన్నాత్మా లబ్ధాధ్యాత్మప్రసాదస్వభావః న శోచతి కించిదర్థవైకల్యమాత్మనః వైగుణ్యం వోద్దిశ్య న శోచతి న సంతప్యతే; న కాంక్షతి న హ్యప్రాప్తవిషయాకాంక్షా బ్రహ్మవిదః ఉపపద్యతే అతః బ్రహ్మభూతస్యాయం

స్వభావః అనూద్యతే—న శోచతి న కాంక్షతీతి 'న హృష్యతీ'తి వా పాఠాంతరం సమస్తేష్వేషు భూతేషు, ఆత్మౌపమ్యేన సర్వభూతేషు సుఖం దుఃఖం వా సమమేవ పశ్యతి ఇత్యర్థః, న ఆత్మసమదర్శనం ఇహ, తస్య వక్ష్యమాణత్వాత్ 'భక్త్యా మామభిజానాతి' ఇతి.ఏవంభూతః జ్ఞాననిష్ఠః మద్భక్తిం మయి పరమేశ్వరే భక్తిం భజనం పరాముత్తమాం జ్ఞానలక్షణాం చతుర్థీం లభతే 'చతుర్విధా భజంతే మాం' ఇత్యుక్తమ్.

అవ. తతః జ్ఞానలక్షణయా.—

భక్త్యా మామభిజానాతి యావాన్ యశ్చాస్మి తత్త్వతః,
తతో మాం తత్త్వతో జ్ఞాత్వా విశతే తదనంతరమ్. 55

భక్త్యేతి. భక్త్యా మామభిజానాతి, యావాన్ అహం ఉపాధికృతవిస్తారభేదః, యశ్చ అహం అస్మి విధ్వస్తసర్వోపాధిభేదః, ఉత్తమః పురుషః ఆకాశకల్పః తం మామద్వైతం చైతన్యమాత్రైకరసం అజరం అమరంఅభయమనిధనం తత్త్వతః అభిజానాతి. తతః మాం ఏవం తత్త్వతః జ్ఞాత్వావిశతే తదనంతరం మామేవ జ్ఞానానంతరం, నాత్ర జ్ఞానప్రవేశక్రియే భిన్నే వివక్షితే 'జ్ఞాత్వా విశతే తదనంతరం' ఇతి, కిం తర్హి? ఫలాంతరాభావాత్ జ్ఞానమాత్రమేవ. 'క్షేత్రజ్ఞం చాపి మాం విద్ధి' ఇతి ఉక్తత్వాత్.

నను విరుద్ధమిదముక్తం, 'జ్ఞానస్య యా పరా కాష్ఠా తయామాం అభిజానాతి' ఇతి. కథం విరుద్ధమితి చేత్, ఉచ్యతే—యదైవ యస్మిన్ విషయే జ్ఞానముత్పద్యతే జ్ఞాతుః, తదైవ తం విషయమభిజానాతి జ్ఞాతా ఇతి న జ్ఞాననిష్ఠాం జ్ఞానావృత్తిలక్షణాం అపేక్షతే ఇతి; అతశ్చ జ్ఞానేన న అభిజానాతి, జ్ఞానావృత్త్యా తు జ్ఞాననిష్ఠయా అభిజానాతీతి, నైష దోషః, జ్ఞానస్య స్వాత్మోత్పత్తిపరిపాకహేతుయుక్తస్య ప్రతిపక్షవిహీనస్య యత్ ,ఆత్మానుభవనిశ్చయావసానత్వం తస్య నిష్ఠాశబ్దాభిలాపత్ శాస్త్రాచార్యోపదేశేన జ్ఞానోత్పత్తిపరిపాకహేతుం సహకారికారణం బుద్ధివిశుద్ధత్వాద్యమానిత్వాదిగుణం చాపేక్ష్య జనితస్య

క్షేత్రజ్ఞపరమాత్మైకత్వ జ్ఞానస్య కర్తృత్వాదికారకభేదబుద్ధినిబంధన సర్వకర్మసన్న్యాససహితస్య స్వాత్మానుభవనిశ్చయరూపేణ యదవస్థానం సా పరా జ్ఞాననిష్ఠా ఇత్యుచ్యతే. సేయం జ్ఞాననిష్ఠా ఆర్తాదిభక్తిత్రయాపేక్షయా పరా చతుర్థీ భక్తిరిత్యుక్తా తయా పరయా భక్త్యా భగవంతం తత్త్వతః అభిజానాతి, యదనంతరమేవ ఈశ్వరక్షేత్రజ్ఞభేదబుద్ధిః అశేషతః నివర్తతే అతః జ్ఞాననిష్ఠాలక్షణయా భక్త్యా మామభిజానాతీతి వచనం న విరుధ్యతే, తత్ర చ సర్వం నివృత్తివిధాయిశాస్త్రం వేదాంతేతిహాసపురాణస్మృతిలక్షణంన్యాయప్రసిద్ధం అర్థవత్ భవతి—'విదిత్వా... వ్యుత్థాయాథ భిక్షాచర్యం చరంతి' 'తస్మాన్న్యాసమేషాం తపసామతిరిక్తమాహుః', 'న్యాస ఏవాత్యరేచయత్' ఇతి. 'సన్న్యాసః కర్మణాం న్యాసః' 'వేదానిమం లోకమముంచ పరిత్యజ్య' 'త్యజ ధర్మమధర్మం చ' ఇత్యాది. ఇహ చ ప్రదర్శితాని వాక్యాని, న చ తేషాం వాక్యానాం ఆనర్థక్యం యుక్తం; న చ అర్థవాదత్వం, స్వప్రకరణస్థత్వాత్, ప్రత్యగాత్మవిక్రియస్వరూపావస్థత్వాచ్చ మోక్షస్య. న హి పూర్వసముద్రం జిగమిషోః ప్రాతిలోమ్యేన ప్రత్యక్సముద్రజిగమిషుణా సమానమార్గత్వం సంభవతి. ప్రత్యగాత్మవిషయజ్ఞానసంతానకరణాభినివేశశ్చ జ్ఞాననిష్ఠా సా చ ప్రత్యక్సముద్రగమనవత్ కర్మణా సహభావిత్వేన విరుధ్యతే పర్వతసర్షపయోరివ అంతరవాన్ విరోధః ప్రమాణవిదాం నిశ్చితః తస్మాత్ సర్వ కర్మ సన్న్యాసేనైవ జ్ఞాననిష్ఠా కార్యా ఇతి సిద్ధమ్.

అవ. స్వకర్మణా భగవతః అభ్యర్చనభక్తియోగస్య సిద్ధిప్రాప్తిః ఫలం జ్ఞాననిష్ఠా యోగ్యతా, యన్నిమిత్తా జ్ఞాననిష్ఠా మోక్షఫలావసానా సః భగవద్భక్తియోగః అధునా స్తూయతే శాస్త్రార్థోపసంహారప్రకరణే శాస్త్రార్థనిశ్చయదార్ఢ్యాయ.—

సర్వకర్మాణ్యపి సదా కుర్వాణో మద్వ్యపాశ్రయః,
మత్ప్రసాదాదవాప్నోతి శాశ్వతం పదమవ్యయమ్. 56

సర్వేతి. సర్వకర్మాణ్యపి ప్రతిషిద్ధాన్యపి సదా కుర్వాణః అనుతిష్ఠన్, మద్వ్యపాశ్రయః అహం వాసుదేవః ఈశ్వరః వ్యపాశ్రయో

వ్యపాశ్రయణం యస్య సః మద్వ్యపాశ్రయః, మయ్యర్పితసర్వాత్మ
భావః ఇత్యర్థః. సోఽపి మత్ప్రసాదాత్ మమ పరమేశ్వరస్య ప్రసా
దాత్ అవాప్నోతి శాశ్వతం నిత్యం వైష్ణవమవ్యయమ్.

అవ. యస్మాదేవం తస్మాత్.—

చేతసా సర్వకర్మాణి మయి సన్న్యస్య మత్పరః,
బుద్ధియోగముపాశ్రిత్య మచ్చిత్తస్సతతం భవ. 57

చేతసేతి. చేతసా వివేకబుద్ధ్యా, సర్వకర్మాణి దృష్టాదృష్టార్థాని మయి ఈశ్వరే సన్న్యస్య 'యత్కరోషి యదశ్నాసి' ఇత్యుక్తన్యాయేన, మత్పరః అహం వాసుదేవః పరో యస్య తవ సః త్వం మత్పరః సన్, మయ్యర్పితసర్వాత్మభావః బుద్ధియోగం సమాహితబుద్ధిత్వం బుద్ధియోగః తం బుద్ధియోగం ఉపాశ్రిత్య ఉపాశ్రయః అనన్యశరణత్వం మచ్చిత్తః మయ్యేవ చిత్తం యస్య తవ సః త్వం మచ్చిత్తః సతతం సర్వదా భవ.

మచ్చిత్తస్సర్వదుర్గాణి మత్ప్రసాదాత్తరిష్యసి,
అథ చేత్త్వమహఙ్కారాన్న శ్రోష్యసి వినఙ్క్ష్యసి. 58

మచ్చిత్త ఇతి. మచ్చిత్తః సర్వదుర్గాణి సర్వాణి దుర్గాణి దుస్తరాణి సంసారహేతుజాతాని, మత్ప్రసాదాత్తరిష్యసి అతిక్రమిష్యసి. అథ చేత్ యది త్వం మదుక్తం అహంకారాత్ 'పండితోఽహ' మితి న శ్రోష్యసి న గృహీష్యసి, తతః త్వం వినఙ్క్ష్యసి వినాశం గమిష్యసి.

అవ. ఇదం చ త్వయా న మంతవ్యం 'స్వతంత్రః అహం, కిమర్థం పరోక్తం కరిష్యామి' ఇతి.—

యద్యహఙ్కారమాశ్రిత్య న యోత్స్య ఇతి మన్యసే,
మిథ్యైష వ్యవసాయస్తే ప్రకృతిస్త్వాం నియోక్ష్యతి. 59

యదితి. యది చేత్త్వమహంకారమాశ్రిత్య న యోత్స్యే ఇతి యుద్ధం న కరిష్యామీతి మన్యసే చింతయసి నిశ్చయం కరోషి, మిథ్యా ఏష వ్యవసాయః నిశ్చయః తే తవ, యస్మాత్ప్రకృతిః క్షత్రియస్వభావః త్వాం నియోక్ష్యతి.

అవ. యస్మాచ్చ.—

స్వభావజేన కౌంతేయ నిబద్ధస్స్వేన కర్మణా,
కర్తుం నేచ్ఛసి యన్మోహాత్ కరిష్యస్యవశోఽపి తత్. 60

స్వభావజేనేతి. స్వభావజేన శౌర్యాదినా యథోక్తేన, కౌంతేయ అర్జున నిబద్ధః నిశ్చయేన బద్ధః, స్వేన ఆత్మీయేన కర్మణా కర్తుం న ఇచ్ఛసి యత్కర్మ, మోహాత్ అవివేకతః కరిష్యసి అవశోఽపి పరవశ ఏవ తత్ కర్మ.

అవ. యస్మాత్.—

ఈశ్వరస్సర్వభూతానాం హృద్దేశేఽర్జున తిష్ఠతి,
భ్రామయన్ సర్వభూతాని యంత్రారూఢాని మాయయా. 61

ఈశ్వర ఇతి. ఈశ్వరః ఈశనశీలః నారాయణః సర్వభూతానాం సర్వప్రాణినాం, హృద్దేశే హృదయదేశే, అర్జున; శుక్లాంతరాత్మ స్వభావః విశుద్ధాంతఃకరణః, 'అహశ్చ కృష్ణమహరర్జునం చ' ఇతి దర్శనాత్—తిష్ఠతి స్థితిం లభతే. తేషు స కథం తిష్ఠతి? ఇతి ఆహ—భ్రామయన్ భ్రమణం కారయన్ సర్వభూతాని యంత్రారూఢాని యంత్రాణి ఆరూఢాని అధిష్ఠితాని ఇవ—ఇతి ఇవశబ్దః అత్ర ద్రష్టవ్యః—యథా దారుకృతపురుషాదీని యంత్రారూఢాని మాయయా ఛద్మనా భ్రామయన్ తిష్ఠతి ఇతి సంబంధః.

తమేవ శరణం గచ్ఛ సర్వభావేన భారత,
తత్ప్రసాదాత్పరాం శాంతిం స్థానం ప్రాప్స్యసి శాశ్వతమ్. 62

తమేవేతి. తమేవ ఈశ్వరం శరణమాశ్రయం సంసారార్తిహరణార్థం గచ్ఛ ఆశ్రయ, సర్వభావేన సర్వాత్మనా, హే భారత భరతాన్వయ, తతః తత్ప్రసాదాత్ ఈశ్వరానుగ్రహాత్ పరాం ప్రకృష్టాం శాంతిం ఉపరతిం స్థానం చ మమ విష్ణోః పరమం పదం ప్రాప్స్యసి శాశ్వతం నిత్యమ్.

ఇతి తే జ్ఞానమాఖ్యాతం గుహ్యాద్గుహ్యతరం మయా,

విమృశ్యైతదశేషేణ యథేచ్ఛసి తథా కురు. 63

ఇతీతి. ఇత్యేతత్ తే తుభ్యం జ్ఞానమాఖ్యాతం కథితం, గుహ్యాత్ గోప్యాత్ గుహ్యతరం అతిశయేన గుహ్యం రహస్యమిత్యర్థః, మయా సర్వజ్ఞేనేశ్వరేణ, విమృశ్య విమర్శనమాలోచనం కృత్వా ఏతత్ యథోక్తం శాస్త్రమశేషేణ సమస్తం యథోక్తం అర్థజాతం యథేచ్ఛసి, తథా కురు.

అవ. భూయోఽపి మయా ఉచ్యమానం శృణు.—

సర్వగుహ్యతమం భూయశ్శృణు మే పరమం వచః.
ఇష్టోఽసి మే దృఢమితి తతో వక్ష్యామి తే హితమ్. 64

సర్వేతి. సర్వగుహ్యతమం సర్వేభ్యః గుహ్యేభ్యః అత్యంత రహస్యం, ఉక్తమప్యసకృత్ భూయః పునః శృణు మే మమ పరమం ప్రకృష్టం వచః వాక్యం. న భయాత్ నాపి అర్థకారణాద్వా వక్ష్యామి, కిం తర్హి? ఇష్టః ప్రియః అసి మే మమ, దృఢం అవ్యభిచారేణ ఇతి కృత్వా, తతః తేన కారణేన వక్ష్యామి కథయిష్యామి తే తవ హితం పరమం జ్ఞానప్రాప్తిసాధనం తద్ధి సర్వహితానాం హితతమమ్,

అవ. కింతదితి, ఆహ.—

మన్మనా భవ మద్భక్తో మద్యాజీ మాం నమస్కురు,
మామేవైష్యసి సత్యం తే ప్రతిజానే ప్రియోఽసి మే. 65

మన్మనా ఇతి. మన్మనాః భవ మచ్చిత్తః భవ మద్భక్తః భవ మద్భజనో భవ, మద్యాజీ మద్యజనశీలో భవ మాం నమస్కురు నమస్కారమపి మమైవ కురు తత్రైవం వర్తమానః వాసుదేవే ఏవ సమర్పితసాధ్యసాధనప్రయోజనః మామేవ ఏష్యసి ఆగమిష్యసి. సత్యం తే తవ ప్రతిజానామి సత్యాం ప్రతిజ్ఞాం కరోమి ఏతస్మిన్ వస్తుని ఇత్యర్థః; యతః ప్రియః అసి మే, ఏవం మమ భగవతః సత్యప్రతిజ్ఞత్వం బుద్ధ్వా భగవద్భక్తేరవశ్యంభావిమోక్షఫలమవధార్య భగవచ్ఛరణైకపరాయణః భవేదితి వాక్యార్థః.

అవ. కర్మయోగనిష్ఠాయాః పరమరహస్యం ఈశ్వరశరణతాముప సంహృత్య, అథ ఇదానీం కర్మయోగనిష్ఠాఫలం సమ్యగ్దర్శనం సర్వ వేదాంతసారవిహితం వక్తవ్యమిత్యాహ.—

సర్వధర్మాన్ పరిత్యజ్య మామేకం శరణం వ్రజ,
అహం త్వా సర్వపాపేభ్యో మోక్షయిష్యామి మా శుచః. 66

సర్వేతి. సర్వధర్మాన్ సర్వే చ తే ధర్మాశ్చ సర్వధర్మాః తాన్—ధర్మశబ్దేన అత్ర అధర్మోఽపి గృహ్యతే, నైష్కర్మ్యస్య వివక్షితత్వాత్, 'నావిరతోదుశ్చరితాత్' 'త్యజధర్మమధర్మంచ' ఇత్యాది శ్రుతిస్మృతిభ్యః సర్వధర్మాన్పరిత్యజ్య సన్న్యస్య సర్వకర్మాణి ఇత్యేతత్. మామేకం సర్వాత్మానం సమం, సర్వభూతస్థితం ఈశ్వరం అచ్యుతం గర్భజన్మజరామరణ వర్జితం 'అహమేవ' ఇత్యేవం శరణం వ్రజ, న మత్తః అన్యదస్తి ఇత్యవ ధారయేత్యర్థః. అహం త్వా త్వాం ఏవం నిశ్చితబుద్ధిం సర్వపాపేభ్యః సర్వధర్మాధర్మబంధనరూపేభ్యః మోక్షయిష్యామి స్వాత్మభావప్రకా శీకరణేన, ఉక్తం చ 'నాశయామ్యాత్మభావస్థో జ్ఞానదీపేన భాస్వతా' ఇతి. అతః మా శుచః శోకం మా కార్షీరిత్యర్థః.

అస్మిన్ గీతాశాస్త్రే పరం నిశ్శ్రేయససాధనం నిశ్చితం కిం జ్ఞానం, కర్మ వా, ఆహోస్విత్ ఉభయం? ఇతి. కుతః సంశయః? 'యత్ జ్ఞాత్వాఽ మృతమశ్నుతే' 'తతో మాం తత్త్వతో జ్ఞాత్వా విశతే తదనంతరం' ఇత్యాదీని వాక్యాని కేవలజ్ఞానాన్నిశ్శ్రేయసప్రాప్తిం దర్శయంతి. 'కర్మణ్యే వాధికారస్తే' 'కురు కర్మైవ' ఇత్యేవమాదీని కర్మణామవశ్యకర్తవ్యతాం దర్శయంతి. ఏవం జ్ఞానకర్మణోః కర్తవ్యతోపదేశాత్ సముచ్చితయో రపి నిశ్శ్రేయసహేతుత్వం స్యాదితి భవేత్ సంశయః. కిం పునరత్ర మీమాంసాఫలం? నన్వేతదేవ ఏషామన్యతమస్య పరమనిశ్శ్రేయస సాధనత్వావధారణం; అతః విస్తీర్ణతరం మీమాంస్యం ఏతత్.

ఆత్మజ్ఞానస్య తు కేవలస్య నిశ్శ్రేయసహేతుత్వం, భేదప్రత్యయ నివర్తకత్వేన కైవల్యఫలావసాయిత్వాత్. క్రియాకారకఫలభేదబుద్ధిః అవిద్యయా ఆత్మని నిత్యప్రవృత్తా—'మమ కర్మ, అహం కర్తాముష్మై

ఫలాయేదం కర్మ కరిష్యామి' ఇతి ఇయమవిద్యాఽనాదికాలప్రవృత్తా అస్యాఅవిద్యాయాఃనివర్తకం 'అయమహమస్మి కేవలోఽకర్తాఅక్రియో ఽఫలః; న మత్తోఽన్యోఽస్తి కశ్చి'దిత్యేవం రూపమాత్మవిషయం జ్ఞాన ముత్పద్యమానం, కర్మప్రవృత్తిహేతుభూతాయాః భేదబుద్ధే ర్నివర్తక త్వాత్, తు—శబ్దః పక్షద్వయవ్యావృత్త్యర్థః—న కేవలేభ్యః కర్మభ్యః, న చ జ్ఞానకర్మభ్యాంసముచ్చితాభ్యాంనిశ్శ్రేయస ప్రాప్తిఃఇతిపక్షద్వయం నివర్తయతి అకార్యత్వాచ్చ నిశ్శ్రేయసస్య కర్మసాధనత్వానుపపత్తేః న హి నిత్యం వస్తు కర్మణా జ్ఞానేన వా క్రియతే, కేవలం జ్ఞానమపి అనర్థకం, తర్హి? న అవిద్యానివర్తకత్వే సతి దృష్టకైవల్యఫలావసానత్వాత్ అవిద్యాతమోనివర్తకస్యజ్ఞానస్యదృష్టంకైవల్యఫలావసానత్వం,రజ్జ్వాది విషయే సర్పాద్యజ్ఞానతమోనివర్తకప్రదీపప్రకాశఫలవత్. వినివృత్త సర్పాదివికల్పరజ్జుకైవల్యావసానం హి ప్రకాశఫలం; తథా జ్ఞానం దృష్టార్థానాం చ ఛిదిక్రియాగ్నిమంథనాదీనాం వ్యావృతకర్త్రాదికార కాణాం ద్వైధీభావాగ్నిదర్శనాదిఫలాదన్యఫలే కర్మాంతరే వ్యాపారా నుపపత్తిః యథా,తథా దృష్టార్థాయాం జ్ఞాననిష్ఠాక్రియాయాం వ్యావృ తస్యజ్ఞాత్రాదికారకస్యఆత్మకైవల్యఫలాత్ అన్యఫలేకర్మాంతరేప్రవృత్తిః అనుపపన్నా ఇతి న జ్ఞాననిష్ఠా కర్మసహితా ఉపపద్యతే. భుజ్యగ్నిహోత్ర క్రియావత్. స్యాదితి చేత్,న కైవల్యఫలే జ్ఞానే క్రియాఫలార్థిత్వానుప పత్తేః.కైవల్యఫలే హి జ్ఞానే ప్రాప్తే,సర్వతః సంప్లుతోదకఫలే,కూపతటా కాదిక్రియాఫలార్థిత్వాభావవత్,ఫలాంతరే తత్సాధనభూతాయాంవా క్రియాయాం అర్థిత్వానుపపత్తిః. న హి రాజ్యప్రాప్తిఫలే కర్మణి వ్యావృ తస్య క్షేత్రమాత్రప్రాప్తిఫలే వ్యాపారః ఉపపద్యతే, తద్విషయం నా ర్థిత్వం. తస్మాత్ న కర్మణోఽపి నిశ్శ్రేయససాధనత్వమ్. న చ జ్ఞాన కర్మణోః సముచ్చితయోః.నాపి జ్ఞానస్య కైవల్యఫలస్య కర్మసాహాయ్యా పేక్షా, అవిద్యానివర్తకత్వేన విరోధాత్, న హి తమస్తమోంతరం నివర్తయతి. అతః కేవలమేవ జ్ఞానం నిశ్శ్రేయససాధనమితి. న; నిత్యా కరణే ప్రత్యవాయప్రాప్తేః, కైవల్యస్య చ నిత్యత్వాత్. యత్తావత్ కేవలజ్ఞానాత్ కైవల్యప్రాప్తిః ఇత్యేతత్,తత్ అసత్;యతః నిత్యానాం

కర్మణాం శ్రుత్యుక్తానామకరణే ప్రత్యవాయః నరకాదిప్రాప్తిలక్షణః స్యాత్. నను ఏవం తర్హి కర్మభ్యో మోక్షో నాస్తి ఇతి అనిర్మోక్ష ఏవ. నైష దోషః; నిత్యత్వాన్మోక్షస్య నిత్యానాం కర్మణామనుష్ఠానాత్ప్రత్యవాయస్య అప్రాప్తిః. ప్రతిషిద్ధస్య చాకరణాత్ అనిష్టశరీరానుపపత్తిః, కామ్యానాం చ వర్జనాత్ ఇష్టశరీరానుపపత్తిః వర్తమానశరీరారంభకస్య కర్మణః ఫలోపభోగక్షయే పతితే అస్మిన్ శరీరే దేహాంతరోత్పత్తౌ చ కారణాభావాదాత్మనః రాగాదీనాం చ అకరణే స్వరూపావస్థానమేవ కైవల్యమితి అయత్నసిద్ధం కైవల్యం ఇతి. అతిక్రాంతానేకజన్మాంతరకృతస్య స్వర్గ నరకాదిప్రాప్తిఫలస్య అనారబ్ధకార్యస్య ఉపభోగానుపపత్తేః క్షయాభావః ఇతిచేత్, న; నిత్యకర్మానుష్ఠానాయాసదుఃఖోపభోగస్య తత్ఫలోపభోగత్వోపపత్తేః. ప్రాయశ్చిత్తవద్వా పూర్వోపచిత దురితక్షయార్థం నిత్యకర్మ. ఆరబ్ధానాం చ కర్మణాముపభోగేనైవ క్షీణత్వాత్ అపూర్వాణాం చ కర్మణాం అనారంభే అయత్నసిద్ధం కైవల్యమితి నః ‘తమేవం విదిత్వాఽతిమృత్యుమేతి నాన్యః పంథా విద్యతేఽయనాయ’ ఇతి విద్యాయా అన్యః పంథాః మోక్షాయ న విద్యతే ఇతి శ్రుతేః, చర్మవదాకాశవేష్టనాసంభవవదవిదుషః మోక్షాసంభవశ్రుతేః, ‘జ్ఞానాత్కైవల్యమాప్నోతి’ ఇతి చ పురాణస్మృతేః; అనారబ్ధఫలానాం పుణ్యానాం కర్మణాం క్షయానుపపత్తేశ్చ యథా పూర్వోపాత్తానాం దురితానాం అనారబ్ధఫలానాం సంభవః, తథా పుణ్యానాం అనారబ్ధఫలానాం స్యాత్సంభవః తేషాం చ దేహాంతరమకృత్వా క్షయానుపపత్తౌ మోక్షానుపపత్తిః ధర్మాధర్మహేతూనాం చ రాగద్వేషమోహానామన్యత్రాత్మజ్ఞానాదుచ్ఛేదానుపపత్తేః ధర్మాధర్మోచ్ఛేదానుపపత్తిః. నిత్యానాం చ కర్మణాం పుణ్యఫలత్వశ్రుతేః ‘వర్ణా ఆశ్రమాశ్చ స్వకర్మనిష్ఠాః’ ఇత్యాది స్మృతేశ్చ కర్మక్షయానుపపత్తిః.

యే తు ఆహుః—నిత్యాని కర్మాణి దుఃఖరూపత్వాత్ పూర్వకృతదురితకర్మణాం ఫలమేవ, న తు తేషాం స్వరూపవ్యతిరేకేణ అన్యత్ ఫలమస్తి, అశ్రుతత్వాత్, జీవనాదినిమిత్తే చ విధానాదితి. న, అప్రవృ

త్తానాం కర్మణాం ఫలదానాసంభవాత్; దుఃఖఫలవిశేషానుపపత్తేశ్చ స్యాత్, యదుక్తం పూర్వజన్మకృతానాం దురితానాం, కర్మణాం ఫలం నిత్యకర్మానుష్ఠానాయాసదుఃఖం భుజ్యత ఇతి, తదసత్. న హి మరణకాలే ఫలదానాయ అనంకురీభూతస్య కర్మణః ఫలమన్యకర్మారబ్ధే జన్మన్యుప భుజ్యతే ఇత్యుపపత్తిః అన్యథా స్వర్గఫలోపభోగాయ అగ్నిహోత్రాది కర్మారబ్ధే జన్మని నరకఫలభోగానుపపత్తిః న స్యాత్. తస్య దురితస్యదుఃఖ విశేషఫలత్వానుపపత్తేశ్చ—అనేకేషు హి దురితేషు సంభవత్సు భిన్న దుఃఖసాధనఫలేషు నిత్యకర్మానుష్ఠానాయాసదుఃఖమాత్రఫలేషు కల్ప్య మానేషు ద్వంద్వరోగాదిబాధనం నిర్నిమిత్తంనహి శక్యతే కల్పయితుం, నిత్యకర్మానుష్ఠానాయాసదుఃఖమేవ పూర్వోక్తదురితఫలం న శిరసా పాషాణవహనాదిదుఃఖమితి. అప్రకృతం చ ఇదముచ్యతే—నిత్యకర్మా నుష్ఠానాయాసదుఃఖం పూర్వకృతదురితకర్మ ఫలమితి. కథమ్? అప్రసూత ఫలస్య హి పూర్వకృతదురితస్య క్షయః న ఉపపద్యత ఇతి ప్రకృతం, తత్ర అప్రసూతఫలస్య కర్మణః ఫలం నిత్యకర్మానుష్ఠానాయాసదుఃఖ మాహ భవాన్, న అప్రసూతఫలస్యేతి. అథ సర్వమేవ పూర్వకృతం దురితం ప్రసూతఫలమేవేతి మన్యతే భవాన్, తతః నిత్యకర్మానుష్ఠానా యాసదుఃఖమేవ ఫలమితి విశేషణమయుక్తం. నిత్యకర్మవిధ్యానర్థకం ప్రసంగశ్చ, ఉపభోగేనైవ ప్రసూతఫలస్యదురితకర్మణః క్షయోపపత్తేః. కిం చ, శ్రుతస్య నిత్యస్య కర్మణః దుఃఖం చేత్ఫలం, నిత్యకర్మానుష్ఠానా యాసాదేవ తత్ దృశ్యతే వ్యాయామాదివత్ తదన్యస్యేతి కల్పనాను పత్తేః జీవనాదినిమిత్తే చ విధానాత్, నిత్యానాం కర్మణాం ప్రాయశ్చిత్త వత్ పూర్వకృతదురితఫలత్వానుపపత్తిః. యస్మిన్ పాపకర్మనిమిత్తే యత్ విహితం ప్రాయశ్చిత్తం న తు తస్య పాపస్య తత్ఫలమ్. అథ తస్య పాపస్య నిమిత్తస్య ప్రాయశ్చిత్తం దుఃఖఫలం, జీవనాదినిమిత్తేఽపి నిత్యకర్మానుష్ఠానాయాసదుఃఖం జీవనాదినిమిత్తస్యైవ ఫలం ప్రసజ్యేత, నిత్యప్రాయశ్చిత్తయోః నైమిత్తికత్వావిశేషాత్ కిం చ అన్యత్— నిత్యస్య కామ్యస్య వాగ్నిహోత్రాదేః అనుష్ఠానాయాసదుఃఖమేవ పూర్వోపాత్తదురితస్య ఫలం, న తు కామ్యానుష్ఠానాయాసదుఃఖమితి

విశేషోనాస్తీతి తదపి పూర్వకృతదురితఫలం ప్రసజ్యేత, తథా చ సతి నిత్యానాం ఫలాశ్రవణాత్ తద్విధానాన్యథానుపపత్తేశ్చ నిత్యానుష్ఠానాయాసదుఃఖం పూర్వకృతదురితఫలమిత్యర్థాపత్తికల్పనా చానుపపన్నా, ఏవం విధానాన్యథానుపపత్తేః నిత్యానుష్ఠానాయాసదుఃఖవ్యతిరిక్తఫలత్వానుమానాచ్చ నిత్యానాం విరోధాచ్చ, విరుద్ధం చ ఇదముచ్యతే —నిత్యకర్మణా అనుష్ఠీయమానేన అన్యస్య కర్మణః ఫలం భుజ్యతే ఇత్యభ్యుపగమ్యమానే స ఏవ ఉపభోగో నిత్యస్య కర్మణః ఫలమితి నిత్యస్య కర్మణః ఫలవత్త్వాభావ ఇతి చ విరుద్ధముచ్యతే. కించ కామ్యాగ్నిహోత్రాదౌ అనుష్ఠీయమానే నిత్యమప్యగ్నిహోత్రాదితంత్రేణైవానుష్ఠితం భవతీతి తదాయాసదుఃఖేనైవ కామ్యాగ్నిహోత్రాదిఫలముపక్షీణం స్యాత్, తత్తంత్రత్వాత్, అథ కామ్యాగ్నిహోత్రాదిఫలం అన్యదేవ స్వర్గాది, తదనుష్ఠానాయాసదుఃఖమపి భిన్నం ప్రసజ్యేత. న చ తదస్తి, దృష్టవిరోధాత్; న హి కామ్యానుష్ఠానాయాసదుఃఖాత్ కేవలనిత్యానుష్ఠానాయాసదుఃఖం భిన్నం దృశ్యతే. కించ అన్యత్ — అవిహితం అప్రతిషిద్ధం చ కర్మ తత్కాలఫలం, న తు శాస్త్రచోదితం ప్రతిషిద్ధం వా తత్కాలఫలం భవేత్ తదా స్వర్గాదిష్వప్యదృష్టఫలశాసనేనోద్యమోన స్యాత్—అగ్నిహోత్రాదీనామేవ కర్మస్వరూపావిశేషే అనుష్ఠానాయాసదుఃఖమాత్రేణ ఉపక్షయః నిత్యానాం; స్వర్గాదిమహాఫలత్వం కామ్యానామ్, అంగేతికర్తవ్యతాద్యాధిక్యే త్వసతి, ఫలకామిత్వమాత్రేణేతి. తస్మాచ్చ న నిత్యానాం కర్మణామదృష్టఫలాభావః కదాచిదపి ఉపపద్యతే, అతశ్చావిద్యాపూర్వకస్య కర్మణః విద్యైవ శుభస్యాశుభస్య వా క్షయకారణం అశేషతః, న నిత్యం కర్మానుష్ఠానం, అవిద్యాకామబీజం హి సర్వమేవ కర్మ. తథా చ ఉపపాదితం ఆవిద్వద్విషయం కర్మ విద్వద్విషయా చ సర్వకర్మసన్న్యాసపూర్వికా జ్ఞాననిష్ఠా, 'ఉభౌ తౌ న విజానీతః' 'వేదావినాశినం నిత్యం' 'జ్ఞానయోగేన సాంఖ్యానాం కర్మయోగేన యోగినాం' 'అజ్ఞానాం కర్మసంగినాం' 'తత్త్వవిత్తు మహాబాహో...గుణా గుణేషు వర్తంతే' ఇతి మత్వా న సజ్జతే 'సర్వకర్మాణి మనసా సన్న్యస్యాస్తే' 'నైవ కించిత్కరోమీతి

యుక్తో మన్యేత తత్త్వవిత్' అర్థాత్ అజ్ఞః కరోమీతి ఆరురుక్షోః కర్మ కారణం ఆరూఢస్య యోగస్థస్య శమ ఏవ కారణం 'ఉదారాః త్రయో ఉప్యజ్ఞాః' 'జ్ఞానీత్వాత్మైవ మే మతం' 'అజ్ఞాః కర్మిణః గతాగతం కామకామాః లభంతే; 'అనన్యాశ్చింతయంతో మాం, నిత్యయుక్తాః యథోక్తమాత్మానమాకాశకల్పముపాసతే; 'దదామి బుద్ధియోగం తం యేన మాముపయాంతి తే' అర్థాన్న కర్మిణః అజ్ఞాః ఉపయాంతి. భగవత్కర్మకారిణః యే యుక్తతమా అపి కర్మిణః అజ్ఞాః, తే ఉత్తరోత్తరహీనఫలత్యాగావసానసాధనాః ; అనిర్దేశ్యాక్షరోపాసకాస్తు 'అద్వేష్టా సర్వభూతానాం' ఇత్యధ్యాయపరిసమాప్త్యుక్తసాధనాః క్షేత్రాధ్యాయాద్యధ్యాయత్రయోక్తజ్ఞానసాధనాశ్చ అధిష్ఠానాది పంచకహేతుకసర్వకర్మసన్న్యాసినా మాత్మైకత్వాకర్తృత్వజ్ఞానవతాం పరస్యాం జ్ఞాననిష్ఠాయాం వర్తమానానాం భగవత్తత్త్వవిదామనిష్టాది కర్మఫలత్రయం పరమహంసపరివ్రాజకానామేవ లబ్ధభగవత్స్వరూపాత్మైకత్వశరణానాం న భవతి, భవత్యేవాన్యేషామజ్ఞానాం కర్మిణాం అసన్న్యాసినాం ఇత్యేషః గీతాశాస్త్రోక్తకర్తవ్యాకర్తవ్యార్థస్య విభాగః.

అవిద్యాపూర్వకత్వం సర్వస్య కర్మణః అసిద్ధమితి చేత్ న; బ్రహ్మహత్యాదివత్. యద్యపి శాస్త్రావగతం నిత్యం కర్మ, తథాప్యవిద్యావత ఏవ భవతి. యథా ప్రతిషేధశాస్త్రావగతమపి బ్రహ్మహత్యాది లక్షణం కర్మానర్థకారణంఅవిద్యాకామాదిదోషవతో భవతి, అన్యథా ప్రవృత్త్యనుపపత్తేః, తథా నిత్యనైమిత్తికకామ్యాన్యపీతి. దేహవ్యతిరిక్తాత్మని అజ్ఞాతే ప్రవృత్తిర్నిత్యాదికర్మసు ఽనుపపన్నేతి చేత్, న; చలనాత్మకస్య కర్మణః అనాత్మకర్తృకస్య 'అహం కరోమి' ఇతి ప్రవృత్తి దర్శనాత్ దేహాదిసంఘాతే అహంప్రత్యయః గౌణః, న మిథ్యా ఇతి చేత్, న, తత్కార్యేష్వపి గౌణత్వోపపత్తేః.ఆత్మీయే దేహాదిసంఘాతే అహం ప్రత్యయః గౌణః, యథా ఆత్మీయే పుత్రే 'ఆత్మా వై పుత్ర నామాసి'.ఇతి లోకే చ 'మమ ప్రాణ ఏవాయం గౌః' ఇతి తద్వత్, నైవాయం మిథ్యాప్రత్యయః మిథ్యాప్రత్యయస్తు స్థాణుపురుషయోః అగృహ్యమాణవిశేషయోః. న గౌణప్రత్యయస్య ముఖ్యకార్యార్థతా

అధికరణస్తుత్యర్థత్వాత్ లుప్తోపమాశబ్దేన యథా 'సింహో దేవదత్తః' 'అగ్నిర్మాణవక' ఇతి సింహ ఇవ అగ్నిరివ క్రౌర్యపైంగల్యాదిసామాన్యవత్త్వాత్ దేవదత్తమాణవకాధికరణస్తుత్యర్థమేవ న తు సింహకార్యం అగ్నికార్యం వా గౌణశబ్దప్రత్యయనిమిత్తం కించిత్సాధ్యతే, మిథ్యాప్రత్యయకార్యం తు అనర్థమనుభవ ఇతి, గౌణప్రత్యయవిషయం జానాతి 'నైవ సింహః దేవదత్తః' తథా 'నాయమగ్నిర్మాణవకః' ఇతి తథా గౌణేన దేహాదిసంఘాతేన ఆత్మనా కృతం కర్మ న ముఖ్యేన అహంప్రత్యయవిషయేణ ఆత్మనా కృతం స్యాత్, న హి గౌణసింహాగ్నిభ్యాం కృతం కర్మ ముఖ్యసింహాగ్నిభ్యాం కృతం స్యాత్, న చ క్రౌర్యేణ పైంగల్యేన వా ముఖ్య సింహాగ్న్యోః కార్యం కించిత్క్రియతే, స్తుత్యర్థత్వేన ఉపక్షీణత్వాత్, స్తూయమానౌ చ జానీతః 'న అహం సింహః! న అహం అగ్నిః' ఇతి న హి 'సింహస్య కర్మ మమ అగ్నేశ్చ' ఇతి, తథా 'న సంఘాతస్య కర్మ మమ ముఖ్యస్యాత్మనః' ఇతి ప్రత్యయః యుక్తతరః స్యాత్, న పునః 'అహం కర్తా మమ కర్మ' ఇతి యచ్చ ఆహురాత్మీయైః స్మృతీచ్ఛాప్రయత్నైః కర్మహేతుభిరాత్మా కర్మ కరోతి ఇతి న; తేషాం మిథ్యాప్రత్యయపూర్వకత్వాత్, మిథ్యాప్రత్యయనిమిత్తేష్టానిష్టానుభూతక్రియాఫలజనితసంస్కారపూర్వకాః హి స్మృతీచ్ఛాప్రయత్నాదయః యథా అస్మిన్ జన్మని దేహాదిసంఘాతాభిమానరాగద్వేషాదికృతౌ ధర్మాధర్మౌ తత్ఫలానుభవశ్చ, తథా అతీతే అతీతతరేఽపి జన్మని ఇత్యనాదిరవిద్యాకృతః సంసారః అతీతోఽనాగతశ్చ అనుమేయః తతశ్చ సర్వకర్మసన్న్యాససహితజ్ఞాననిష్ఠయా ఆత్యంతికః సంసారోపరమ ఇతి సిద్ధం. అవిద్యాత్మకత్వాచ్చ దేహాభిమానస్య, తన్నివృత్తౌ దేహానుపపత్తేః, సంసారానుపపత్తిః, దేహాదిసంఘాతే ఆత్మాభిమానః అవిద్యాత్మకః, న హి లోకే 'గవాదిభ్యోఽన్యోఽహం, మత్తశ్చాన్యే గవాదయః' ఇతి జానన్ తాన్ 'అహం' ఇతి మన్యతే కశ్చిత్ అజానంస్తు స్థాణౌ పురుషవిజ్ఞానవత్ అవివేకతః దేహాదిసంఘాతే కుర్యాత్ 'అహం' ఇతి ప్రత్యయం, న వివేకతః జానన్. యస్తు 'ఆత్మా వై పుత్ర నామాసి' ఇతి పుత్రేఽహంప్రత్యయః న తు జన్యజనకసంబంధనిమిత్తః గౌణః

గౌణేన చ ఆత్మనా భోజనాదివత్ పరమార్థకార్యం న శక్యతే కర్తుం గౌణసింహాగ్నిభ్యాం ముఖ్యసింహాగ్నికార్యవత్.

అదృష్టవిషయచోదనాప్రామాణ్యాత్ ఆత్మకర్తవ్యం గౌణైః దేహేంద్రియాదిభిః క్రియత ఏవేతి చేత్, న; అవిద్యాకృతాత్మత్వాత్తేషాం న చ గౌణాః ఆత్మనః దేహేంద్రియాదయః, కిం తర్హి? మిథ్యాప్రత్యయేనైవ అనాత్మానః సంతః ఆత్మత్వమాపాద్యంతే, తద్భావే భావాత్, తదభావే చ అభావాత్. అవివేకినాం హి అజ్ఞానకాలే బాలానాం దృశ్యతే ‘దీర్ఘోఽహం’ ‘గౌరోఽహం’ ఇతి దేహాదిసంఘాతే అహంప్రత్యయః, న తు వివేకినాం ‘అన్యోఽహం దేహాదిసంఘాతాత్’ ఇతి జానతాం తత్కాలే దేహాదిసంఘాతే అహంప్రత్యయః భవతి తస్మాన్మిథ్యాప్రత్యయాభావే అభావాత్ తత్కృత ఏవ, న గౌణః. పృథగ్గృహ్యమాణవిశేషసామాన్యయోర్హి సింహదేవదత్తయోః అగ్నిమాణవకయోర్వా గౌణః ప్రత్యయః శబ్దప్రయోగో వా స్యాత్, న అగృహ్యమాణవిశేషసామాన్యయోః. యత్తు ఉక్తం ‘శ్రుతిప్రామాణ్యాత్’ ఇతి, తత్ న; తత్ప్రామాణ్యస్యాదృష్టవిషయత్వాత్ ప్రత్యక్షాదిప్రమాణానుపలబ్ధే హి విషయే అగ్నిహోత్రాదిసాధ్యసాధనసంబంధే శ్రుతేః ప్రామాణ్యం, న ప్రత్యక్షాదివిషయే అదృష్టదర్శనార్థవిషయత్వాత్ ప్రామాణ్యస్య తస్మాత్ న దృష్టమిథ్యాజ్ఞాననిమిత్తస్య అహంప్రత్యయస్య దేహాదిసంఘాతే గౌణత్వం కల్పయితుం శక్యం, న హి శ్రుతిశతమపి ‘శీతోఽగ్నిరప్రకాశో వా’ ఇతి బ్రువత్ ప్రామాణ్యముపైతి యది బ్రూయాత్ ‘శీతోఽగ్నిరప్రకాశో వా’ ఇతి, తథాప్యర్థాంతరం శ్రుతేః వివక్షితం కల్ప్యం, ప్రామాణ్యాన్యథానుపపత్తేః న తు ప్రమాణాంతరవిరుద్ధం స్వవచనవిరుద్ధం వా, కర్మణః మిథ్యాప్రత్యయవత్కర్తృకత్వాత్ కర్తురభావే శ్రుతేరప్రామాణ్యమితి చేత్, న, బ్రహ్మవిద్యాయామర్థవత్త్వోపపత్తేః.

కర్మవిధిశ్రుతివత్ బ్రహ్మవిద్యావిధిశ్రుతేరపిఅప్రామాణ్యప్రసంగః ఇతి చేత్, న బాధకప్రత్యయానుపపత్తేః యథా బ్రహ్మవిద్యావిధిశ్రుత్యా ఆత్మని అవగతే దేహాదిసంఘాతే అహంప్రత్యయః బాధ్యతే, తథా

ఆత్మన్యేవ ఆత్మావగతిః న కదాచిత్ కేనచిత్ కథంచిదపి బాధితుం శక్యా, ఫలావ్యతిరేకాదవగతేః, యథా-గ్నిః ఉష్ణః ప్రకాశశ్చేతి న చైవం కర్మవిధిశ్రుతేరప్రామాణ్యం పూర్వపూర్వప్రవృత్తివిరోధేన ఉత్తరోత్తరాపూర్వప్రవృత్తిజననస్య ప్రత్యగాత్మాభిముఖ్యేన ప్రవృత్త్యుత్పాదనార్థత్వాత్. మిథ్యాత్వేఽపి ఉపాయస్య ఉపేయసత్యతయా సత్యత్వమేవ స్యాత్, యథా అర్థవాదానాం విధిశేషాణాం; లోకేఽపి బాలోన్మత్తాదీనాం పయ ఆదౌ పాయయితవ్యే చూడావర్ధనాదివచనమ్, ప్రకారాంతరస్థానాం చ సాక్షాదేవ వా ప్రామాణ్యం సిద్ధం, ప్రాగాత్మజ్ఞానాత్ దేహాభిమాననిమిత్తప్రత్యక్షాదిప్రామాణ్యవత్ యత్తు మన్యసే— స్వయమవ్యాప్రియమాణోఽపి ఆత్మా సన్నిధిమాత్రేణ కరోతి, తదేవ ముఖ్యం కర్తృత్వమాత్మనః; యథా రాజా యుధ్యమానేషు యోధేషు యుధ్యత ఇతి ప్రసిద్ధం స్వయమయుధ్యమానోఽపి సన్నిధానాదేవ జితః పరాజితశ్చేతి, తథా సేనాపతిః వాచైవ కరోతి; క్రియాఫలసంబంధశ్చ రాజ్ఞః సేనాపతేశ్చ దృష్టః యథా చ ఋత్విక్కర్మ యజమానస్య, తథా దేహాదీనాం కర్మ ఆత్మకృతం స్యాత్, ఫలస్య ఆత్మగామిత్వాత్, యథా వా భ్రామకస్య లోహభ్రామయితృత్వాత్, అవ్యాపృతస్యైవ ముఖ్యమేవ కర్తృత్వం, తథా చాత్మన ఇతి తదసత్; అకుర్వతః కారకత్వప్రసంగాత్. కారకమనేకప్రకారమితి చేత్ న; రాజప్రభృతీనాం ముఖ్యస్యాపి కర్తృత్వస్య దర్శనాత్. రాజా తావత్ స్వవ్యాపారేణాపి యుధ్యతే యోధానాం చ యోధయితృత్వే ధనదానే చ ముఖ్యకర్తృత్వం తథా జయపరాజయఫలోపభోగే, యజమానస్యాపి ప్రధానత్యాగే దక్షిణాదానే చ ముఖ్యమేవ కర్తృత్వం, తస్మాత్ అవ్యాపృతస్య కర్తృత్వోపచారో యః, సః గౌణః ఇతి అవగమ్యతే యది ముఖ్యకర్తృత్వం స్వవ్యాపారలక్షణం నోపలభ్యేత రాజయజమానప్రభృతీనాం, తదా సన్నిధిమాత్రేణాపి కర్తృత్వం ముఖ్యం పరికల్ప్యేత, యథా భ్రామకస్య లోహభ్రమణేన, న తథా రాజయజమానాదీనాం స్వవ్యాపారో నోపలభ్యతే, తస్మాత్సన్నిధిమాత్రేణ కర్తృత్వం గౌణమేవ తథా చ సతి తత్ఫలసంబంధోఽపి గౌణ ఏవ స్యాత్, న గౌణేన ముఖ్యం కార్యం నిర్వర్త్యతే, తస్మాదసదేవ ఏతత్ గీయతే 'దేహాదీనాం వ్యాపారేణ

అవ్యావృత ఏవాత్మా కర్తా భోక్తా చ స్యాత్' ఇతి. భ్రాంతి నిమిత్తం తు సర్వముపపద్యతే, యథా స్వప్నే, మాయాయాం చ ఏవం. న చ దేహాద్యాత్మప్రత్యయభ్రాంతిసంతానవిచ్ఛేదేషు సుషుప్తిసమాధ్యాదిషు కర్తృత్వభోక్తృత్వాద్యనర్థః ఉపలభ్యతే. తస్మాత్ భ్రాంతిప్రత్యయ నిమిత్తఏవాయం సంసారభ్రమః, న తు పరమార్థతః; ఇతి సమ్యగ్దర్శనాత్ అత్యంతోపరమ ఇతి సిద్ధమ్.

అవ. సర్వం గీతాశాస్త్రార్థముపసంహృత్య అస్మిన్నధ్యాయే, విశేషతశ్చాంతే, ఇహ శాస్త్రార్థదార్ఢ్యాయ సంక్షేపతః ఉపసంహారం కృత్వా, అథ ఇదానీం శాస్త్రసంప్రదాయవిధిమాహ.—

ఇదం తే నాతపస్కాయ నాభక్తాయ కదాచన,
న చాశుశ్రూషవే వాచ్యం న చ మాం యోఽభ్యసూయతి. 67

ఇదమితి. ఇదం శాస్త్రం తే తవ హితాయ మయా ఉక్తం సంసార విచ్ఛిత్తయే అతపస్కాయ తపోరహితాయ న వాచ్యమితి వ్యవహితేన సంబధ్యతే. తపస్వినేఽప్యభక్తాయ గురౌ దేవే చ భక్తిరహితాయ కదాచన కస్యాంచిదపి అవస్థాయాం న వాచ్యం. భక్తస్తపస్వీ అపి సన్ అశుశ్రూషుః యో భవతి తస్మై అపి న వాచ్యం. న చ మాం యో వాసుదేవం మనుష్యం ప్రాకృతం మత్వా అభ్యసూయతి ఆత్మప్రశంసాద్యారోపణేన ఈశ్వరత్వం మమ అజానన్ న సహతే, అసావప్యయోగ్యః, తస్మై అపి న వాచ్యమ్. భగవతి అనసూయాయుక్తాయ తపస్వినే శుశ్రూషవే భక్తాయ వాచ్యం శాస్త్రమితి సామర్థ్యాద్గమ్యతే తత్ర 'మేధావినే తపస్వినే వా' ఇత్యనయోర్వికల్పదర్శనాత్ శుశ్రూషాభక్తియుక్తాయ తపస్వినే తద్యుక్తాయ మేధావినే వాచ్యమ్, శుశ్రూషాభక్తివియుక్తాయ న తపస్వినే నాపి మేధావినే వాచ్యం, భగవత్యసూయాయుక్తాయ సమస్త గుణవతేఽపి న వాచ్యం. గురుశుశ్రూషాభక్తిమతే చ వాచ్యమిత్యేషః శాస్త్రసంప్రదాయవిధిః.

అవ. సంప్రదాయస్య కర్తుః ఫలమిదానీమాహ.—

య ఇమం పరమం గుహ్యం మద్భక్తేష్వభిధాస్యతి,
భక్తిం మయి పరాం కృత్వా మామేవైష్యత్యసంశయః. 68

య ఇతి. య ఇమం యథోక్తం పరమం పరమనిశ్శ్రేయసార్థం కేశవార్జునయోః సంవాదరూపం గ్రంథం గుహ్యం గోప్యతమం మద్భక్తేషు మయి భక్తిమత్సు అభిధాస్యతి వక్ష్యతి, గ్రంథతః అర్థతశ్చ స్థాపయిష్యతీత్యర్థః, యథా త్వయి మయా, భక్తేః పునర్గ్రహణాత్, భక్తిమాత్రేణ కేవలేన శాస్త్రసంప్రదానే పాత్రం భవతీతి గమ్యతే కథమభిధాస్యతీతి, ఉచ్యతే—భక్తిం మయి పరాం కృత్వా 'భగవతః పరమగురోః అచ్యుతస్య శుశ్రూషా మయా క్రియతే' ఇత్యేవం కృత్వేత్యర్థః. తస్యేదం ఫలం—మామేవైష్యతి ముచ్యతే ఏవ. అసంశయః అత్ర సంశయః న కర్తవ్యః.

అవ. కించ.—

న చ తస్మాన్మనుష్యేషు కశ్చిన్మే ప్రియకృత్తమః,
భవితా న చ మే తస్మాదన్యః ప్రియతరో భువి. 69

నేతి. న చ తస్మాత్ శాస్త్రసంప్రదాయకృతః మనుష్యేషు మనుష్యాణాం మధ్యే కశ్చిత్ మే మమ ప్రియకృత్తమః. అతిశయేన ప్రియకరః, అన్యః ప్రియకృత్తమః, నాస్త్యేవ ఇత్యర్థః వర్తమానేషు. న చ భవితా భవిష్యత్యపి కాలే తస్మాత్ ద్వితీయః అన్యః ప్రియతరః ప్రియకృత్తరః భువి లోకేఽస్మిన్ న భవితా.

అవ. యోఽపి —

అధ్యేష్యతే చ య ఇమం ధర్మ్యం సంవాదమావయోః,
జ్ఞానయజ్ఞేన తేనాహమిష్టస్స్యామితి మే మతిః. 70

అధ్యేష్యతే ఇతి. అధ్యేష్యతే చ పఠిష్యతి యః ఇమం ధర్మ్యం ధర్మాదనపేతం సంవాదరూపం గ్రంథం ఆవయోః, తేన ఇదం కృతం స్యాత్, జ్ఞానయజ్ఞేన—విధిజపోపాంశుమానసానాం యజ్ఞానాం జ్ఞానయజ్ఞః మానసత్వాత్ విశిష్టతమః ఇత్యతః తేన జ్ఞానయజ్ఞేన గీతాశాస్త్రాధ్యయనం స్తూయతే; ఫలవిధిరేవ వా దేవతాదివిషయజ్ఞానయజ్ఞఫలతుల్యమస్య ఫలం భవతీతి—తేనాధ్యయనేన చ అహమిష్టః పూజితః స్యాం భవేయం ఇతి మే మమ మతిః నిశ్చయః.

అవ. అథ శ్రోతురిదం ఫలం.—

శ్రద్ధావాననసూయశ్చ శృణుయాదపి యో నరః,
సోఽపి ముక్తశ్శుభాఀల్లోకాన్ప్రాప్నుయాత్పుణ్యకర్మణామ్. 71

శ్రద్ధావానితి. శ్రద్ధావాఀ శ్రద్దధానః అనసూయశ్చ అసూయా వర్జితస్సఀ ఇమం గ్రంథం శృణుయాదపి యో నరః,అపిశబ్దాత్ కిముత అర్థజ్ఞానవాఀ, సోఽపి పాపాత్ ముక్తః శుభాఀ ప్రశస్తాఀ లోకాఀ ప్రాప్నుయాత్ పుణ్యకర్మణాం అగ్నిహోత్రాదికర్మవతామ్.

అవ. శిష్యస్య శాస్త్రార్థగ్రహణాగ్రహణవివేకబుభుత్సయా పృచ్ఛతి—తదగ్రహణే జ్ఞాతే పునః గ్రాహయిష్యామి ఉపాయాంతరేణాపి ఇతి ప్రష్టుః అభిప్రాయః. యత్నాంతరం చాస్థాయ శిష్యస్య కృతార్థతా కర్తవ్యా ఇతి ఆచార్యధర్మః ప్రదర్శితో భవతి.—

కచ్చిదేతచ్ఛ్రుతం పార్థ త్వయైకాగ్రేణ చేతసా?,
కచ్చిదజ్ఞానసంమోహః ప్రణష్టస్తే ధనఞ్జయ?. 72

కచ్చిదితి. కచ్చిత్ కిమేతత్ మయా ఉక్తం శ్రుతం శ్రవణేన అవధారితం హే పార్థ, త్వయా ఏకాగ్రేణ చేతసా చిత్తేన? కిం వా అప్రమాదతః?కచ్చిత్ అజ్ఞానసంమోహః అజ్ఞాననిమిత్తస్సంమోహః అవివిక్తభావః అవివేకః స్వాభావికః, కిం ప్రణష్టః? యదర్థః అయం శాస్త్రశ్రవణాయాసః తవ, మమ చ ఉపదేష్టృత్వాయాసః ప్రవృత్తః, తే తుభ్యం హే ధనంజయ.

అర్జున ఉవాచ.—

నష్టో మోహః స్మృతిర్లబ్ధా త్వత్ప్రసాదాన్మయాచ్యుత,
స్థితోఽస్మి గతసందేహః కరిష్యే వచనం తవ. 73

నష్ట ఇతి. నష్టో మోహః అజ్ఞానజః సమస్తసంసారానర్థహేతుః, సాగర ఇవ దురుత్తరః స్మృతిశ్చాత్మతత్త్వవిషయా లబ్ధా, యస్యాః లాభాత్ సర్వహృదయగ్రంథీనాం విప్రమోక్షః త్వత్ప్రసాదాత్ తవ ప్రసాదాత్ మయా త్వత్ప్రసాదమాశ్రితేన హే అచ్యుత అనేన మోహనాశప్రశ్నప్రతివచనేన సర్వశాస్త్రార్థజ్ఞానఫలమేతావదేవేతి

నిశ్చితం దర్శితం భవతి, యతః జ్ఞానాత్ మోహనాశః ఆత్మస్మృతి లాభశ్చేతి తథా చ శ్రుతౌ 'అనాత్మవిత్ శోచామి' ఇత్యుపన్యస్యాత్మ జ్ఞానేన సర్వగ్రంథీనాం విప్రమోక్షః ఉక్తః; 'భిద్యతే హృదయగ్రంథిః' 'తత్ర కో మోహః కః శోకః ఏకత్వమనుపశ్యతః' ఇతి చ మంత్రవర్ణః. అథ ఇదానీం త్వచ్ఛాసనే స్థితః అస్మి గతసందేహః ముక్తసంశయః కరిష్యే వచనం తవ అహం త్వత్ప్రసాదాత్ కృతార్థః, న మమ కర్తవ్యమస్తీత్యభిప్రాయః.

అవ. పరిసమాప్తః శాస్త్రార్థః. అథ ఇదానీం కథాసంబంధప్రదర్శ నార్థం సంజయ ఉవాచ.—

సంజయ ఉవాచ.—

ఇత్యహం వాసుదేవస్య పార్థస్య చ మహాత్మనః,
సంవాదమిమమశ్రౌషమద్భుతం రోమహర్షణమ్. 74

ఇతీతి. ఇత్యేవమహం వాసుదేవస్య పార్థస్య చ మహాత్మనః సంవాద మిమం యథోక్తమశ్రౌషం శ్రుతవాన్ అస్మి అద్భుతం అత్యంత విస్మయకరం రోమహర్షణం రోమాంచకరమ్.

అవ. తం చ ఇమమ్.—

వ్యాసప్రసాదాచ్ఛ్రుతవానిమం గుహ్యతమం పరమ్,
యోగం యోగేశ్వరాత్కృష్ణాత్సాక్షాత్కథయతస్స్వయమ్.

వ్యాసప్రసాదాదితి. వ్యాసప్రసాదాత్ తతః దివ్యచక్షుర్లాభాత్ శ్రుతవాన్ ఇమం సంవాదం, గుహ్యతమం పరం యోగం యోగార్థత్వాత్ గ్రంథోఽపి యోగః. సంవాదం ఇమం యోగమేవ వా యోగేశ్వరాత్ కృష్ణాత్ సాక్షాత్ కథయతః స్వయం, న పరంపరయా.

రాజన్ సంస్మృత్య సంస్మృత్య సంవాదమిమమద్భుతమ్,
కేశవార్జునయోః పుణ్యం హృష్యామి చ ముహుర్ముహుః. 76

రాజన్నితి. హే రాజన్ ధృతరాష్ట్ర, సంస్మృత్య సంస్మృత్య ప్రతిక్షణం సంవాదమిమమద్భుతం కేశవార్జునయోః పుణ్యమిమం శ్రవణేనాపి పాపహరం శ్రుత్వా హృష్యామి చ ముహుర్ముహుః ప్రతిక్షణమ్.

తచ్చ సంస్మృత్య సంస్మృత్య రూపమత్యద్భుతం హరేః,
విస్మయో మే మహాన్ రాజన్ హృష్యామి చ పునః పునః. 77

తదితి. తచ్చ సంస్మృత్య సంస్మృత్య రూపమత్యద్భుతం హరేః విశ్వరూపం విస్మయో మే మహాన్ రాజన్, హృష్యామి చ పునః పునః.

అవ. కిం బహునా.—

యత్ర యోగేశ్వరః కృష్ణో యత్ర పార్థో ధనుర్ధరః,
తత్ర శ్రీర్విజయో భూతిర్ధ్రువా నీతిర్మతిర్మమ. 78

ఇతి శ్రీమహాభారతే శతసాహస్ర్యాం సంహితాయాం వైయాసిక్యాం భీష్మపర్వణి శ్రీమద్భగవద్గీతాసూపనిషత్సు బ్రహ్మవిద్యాయాం యోగశాస్త్రే శ్రీకృష్ణార్జునసంవాదే మోక్షసన్న్యాస యోగో నామ అష్టాదశోఽధ్యాయః.

యత్రేతి. యత్ర యస్మిన్ పక్షే, యోగేశ్వరః సర్వయోగానాం ఈశ్వరః, తత్ప్రభవత్వాత్ సర్వయోగబీజస్య, స కృష్ణః, యత్ర యస్మిన్ పక్షే ధనుర్ధరః గాండీవధన్వా, తత్ర శ్రీః తస్మిన్ పాండవానాం పక్షే శ్రీః విజయః, తత్రైవ భూతిః శ్రియో విశేషో విస్తారః భూతిః, ధ్రువా అవ్యభిచారిణీ, నీతిః నయః. ఇత్యేవం మతిః మమ ఇతి.

ఇతి శ్రీపరమహంసపరివ్రాజకాచార్యస్య శ్రీగోవిందభగవత్పూజ్యపాదశిష్యస్య శ్రీమచ్ఛంకరభగవతః కృతౌ శ్రీభగవద్గీతాభాష్యే అష్టాదశోఽధ్యాయః.

శ్రీమద్భగవద్గీతాశాస్త్రం సంపూర్ణమ్.
హరిః ఓమ్.

శ్రీమద్భగవద్గీతా

శ్లోకానుక్రమణికా

శ్లోకానుక్రమణికా

చెన్నపురి: వావిళ్ల రామస్వామిశాస్త్రులు అండ్ సన్స్ వారి
'వావిళ్ల' ప్రెస్సున ముద్రితము—1953

వేదాంతగ్రంథములు

		ప్రతి 1-కి రూ.	అ.
అద్వైతసంగ్రహము తెనుఁగువచనము	...	0	3
ఆత్మబోధము, సాంధ్రటీక	...	0	8
ఆనందలహరి, ఆంధ్రతాత్పర్యసహితము	...	0	6
అపరోక్షానుభూతి ,,	...	0	8
అద్వైతపంచరత్నములు, ,,	...	0	3
అద్వైతోపదేశపంచరత్నములు ,,	...	0	3
ఆత్మపూజ ,,	...	0	2
ఆత్మవిద్యావిలాసము ,,	...	0	12
ఆత్మానాత్మవివేకము ,,	...	0	12
అష్టావక్రసంహిత, శ్లోకపద్యానువాదము	...	1	0
ఉత్తరగీత, ఆంధ్రతాత్పర్యసహితము	...	1	0
అద్వైతవేదాంతపరిభాషము, సవ్యాఖ్యానము	...	1	8
అద్వైతానుభూతి, ఆంధ్రతాత్పర్యసహితము	...	0	3
ఋభుగీత, సాంధ్రతాత్పర్యసహితము	...	1	0
కామకలావిలాసము ,,	...	2	8
గణేశగీత, తాత్పర్యసహితము	...	1	0
జ్ఞానవాసిష్ఠము, తెనుఁగువచనము	...	10	0
జీవన్ముక్తిప్రకాశిక, విద్యారణ్యకృతము, ఆంధ్రతాత్పర్యసహితము	...	3	0
దేవీగీత, శ్లోకతాత్పర్యసహితము	...	2	0
నారదపురూరవసంవాదము, పద్యము	...	0	3
నైష్కర్మ్యసిద్ధి, సురేశ్వరాచార్యకృతం, సాంధ్రటీకాతాత్పర్యము	...	5	0
పంచీకరణము, ఆంధ్రతాత్పర్యము	...	0	3
,, తెనుఁగువచనము	...	0	3
వేదాంతపంచదశీప్రకరణము, సవ్యాఖ్య, సాంధ్రటీక	...	12	0
ప్రశ్నోత్తరరత్నమాల, ఆంధ్రతాత్పర్యము	...	0	8
బ్రహ్మసూత్రములు, మూలము, చిన్నసైజు	...	0	4
,, శంకరభాష్యము (సంస్కృతము)	...	10	0
భక్తివలనముక్తి	...	0	2
భగవద్గీతాసారసంకీర్తనలు	...	0	3
భగవద్గీత, మూలము, చిన్నసైజు	...	0	12
డిటో సాంధ్రతాత్పర్యము, కాలికోబైండు	...	2	0

ప్రతి 1-కి	రూ.	అ.
భగవద్గీతలు, ద్వైతమతానుసారమైనవివరణము శ్రీహుండి రామరావుగారిది	1	0
మహావాక్యరత్నావళి సాంధ్రతాత్పర్యము ...	2	8
భగవద్గీత, శ్రీరామచంద్రసరస్వతీకృత ఆంధ్రటీకాతాత్పర్యసహితము, త్రిమతభాష్యానుసారము ...	6	0
భగవద్గీతలు, శ్రీమహాదేవశాస్త్రిగారి ఇంగ్లీషుతర్జుమా ...	8	0
డిటో అనిబిసెంటుగారి ఇంగ్లీషుతర్జుమాతో ...	0	12
యజ్ఞవరాహభగవద్గీత, సాంధ్రతాత్పర్యము ...	3	0
యోగసూత్రసిద్ధాంతము, శ్రీప్రకాశము పంతులుగారిది ...	2	4
వాసుదేవమననము, తెనుఁగువచనము ...	2	8
వ్యవహారపంచకము, సాంధ్రతాత్పర్యము ...	0	3
విచారసాగరము, తెనుఁగువచనము, శ్రీజనార్దనచైతన్యస్వాములవారిది ..	10	0
విచారచంద్రోదయము, వచనము, ప్రశ్నోత్తరములు ...	0	10
వేదాంతస్తోత్రపంచకము, ఆంధ్రతాత్పర్యసహితము	0	8
వేదాంతడిండిమము, తాత్పర్యసహితము ...	0	4
శివగీత, సాంధ్రతాత్పర్యము, చిన్నసైజు ...	1	4
సదాముక్తిసుధార్ణవము, ఆంధ్రతాత్పర్యసహితము ...	0	10
రామగీతా, సటీక, ఆంధ్రతాత్పర్యసహితము, చిన్నసైజు ...	0	8
సనత్సుజాతీయము, సటీక ...	0	8
శంకరవిజయము, సవ్యాఖ్యానము ...	2	8
వివేకచూడామణి, సాంధ్రతాత్పర్యము, క్రొత్తకూర్పు ...	2	0
సౌందర్యలహరి, ఆంధ్రతాత్పర్యసహితము ...	0	12
శాంతివిలాసము, ఆంధ్రతాత్పర్యము ...	0	8
శుకాష్టకము, ఆంధ్రతాత్పర్యసహితము ...	0	3

ఉపనిషత్తులు

భావనోపనిషత్ ...	0	6
ద్వాదశోపనిషత్తులు, తెనుగువచనము ...	5	0
షడుపనిషద్భాష్యమ్, ఆనందగిరిటీకాసహిత శ్రీశంకరభాష్యేణ విశిష్టాద్వైత భాష్యేణ చ సంయోజితమ్, సంస్కృతమ్ ...	8	0
తైత్తిరీయోపనిషద్భాష్యమ్, సంస్కృతమ్ ...	2	8
బృహదారణ్యకోపనిషత్తు, భాష్యము (సంస్కృతము) ...	8	0

వావిళ్ల రామస్వామిశాస్త్రులు అండ్ సన్స్,
పోస్టుబాక్సు 1372. 292, ఎస్ప్లనేడ్, చెన్నపురి. 1.

